

Izdavač

Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa
Zavod za zaštitu spomenika

Glavni odgovorni urednik

Lidija Mičić, dipl.ing.arh.

Stručni urednik

Dženana Šaran, dipl.ing.arh.

Redakcija

Alma Ferizbegović-Pavlović, dipl.ing.arh.
Azer Aličić, dipl.ing.arh.

Stručni savjetnici

Mr.sci.Lidija Fekeža-Martinović, arheolog
Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh.

Tehnički urednik

Mr.Ornela Rezinović, dipl.ing.graph.tech.

Sekretar redakcije

Irma Skender, dipl.hist.umjetnosti

Lektor

Bjanka Avdibegović, prof.bos. jezika i književnosti

Prevodilac

Prevodilačka agencija „Barbados“, Sarajevo

Štampa

„Dobra knjiga“, Sarajevo

NAŠE STARINE

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ	7
ARHEOLOGIJA	
• <i>Maja Soldo: Rezultati istraživanja srednjovjekovne grobne crkve na lokalitetu Varda, Knešpolje u Širokom Brijegu</i>	11
• <i>Mr.sci. Lidija Fekeža-Martinović: Pregled arheoloških istraživanja 2010. i 2012. god. na lokalitetu Crkvina („Grčko groblje“) u Zgošći, 19.07. – 13.08.2010. god. i 04.10. – 30.10.2012. god.</i>	27
• <i>Zrinka Bočina: Konzervatorsko-restauratorski postupak na stećcima s nekropole Bijača, Ljubuški</i>	67
• <i>Zijad Halilović: Srednjovjekovni nadgrobnici – stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Ilijaš</i>	73
GRADITELJSKO NASLIJEĐE	
• <i>Alma Ferizbegović-Pavlović: Obnova Soko džamije u Sokolu, Gračanica</i>	85
• <i>Mr. Lamija Abdijević: Džudža-Džaferova džamija u Tomislavgradu</i>	91
• <i>Azer Aličić – Dženana Šaran: Rekonstrukcija Džamije u Kraljevoj Sutjesci, Kakanj</i>	95
• <i>Mr. Esad Vesković: Istraživački i konzervatorski radovi na zidnim dekoracijama i kaligrafskim natpisima u Džamiji Kraljeva Sutjeska, Kakanj</i>	111
• <i>Hazim Numanagić: Vavovi – Rekonstrukcija i restauracija kaligrafije i ornamentike Čaršijske džamije u Tešnju i Džamije u Kraljevoj Sutjesci, Kakanj</i>	125
• <i>Dženana Šaran: Hronološki prikaz prijeratnih konzervatorsko-restauratorskih radova Zavoda za zaštitu spomenika na Aladža džamiji i doprinos Zavoda na radovima poslijeratne obnove džamije</i>	141
• <i>Doc.dr. Aida Idrizbegović-Zgonić: Rekonstrukcija Aladža džamije u Foči</i>	149
• <i>Mr. Mirzah Fočo: Drvene džamije – tipologija, rasprostranjenost, karakteristike</i>	157
POKRETNOST NASLIJEĐE	
• <i>Aida Bičakčić: Gospa Olovska, oltarska pala Crkve Božje u Olovu</i>	177
• <i>Marko Katić: Hadžijska ikona iz Visokog</i>	181
NEMATERIJALNO NASLIJEĐE	
• <i>Mr. Mirela Miličević-Šečić: Konjičko drvorezbarstvo</i>	223
KULTURNA HISTORIJA	
• <i>Amra Hadžihasanović: Moderna i tradicionalna umjetnost i zaštita kulturno-historijskog naslijeđa</i>	235
• <i>Irma Skender: Degradacija arhitektonske plastike na primjerima stambenih objekata rane secesije u Sarajevu</i>	243
• <i>Amra Hadžihasanović: Memorija ili antimemorija (Problematika očuvanja memorije porušenih objekata u poslijeratnoj obnovi spomenika kulture Bosne i Hercegovine)</i>	253

SLUŽBA ZAŠTITE

- *Šestoaprilska nagrada Grada Sarajeva u 2014. godini: arhitekti Ferhad Mulabegović i Smajo Mulaomerović* 261
- *Deset godina od obnove Starog Mosta u Mostaru* 265
- *Svjetska baština UNESCO-a – Suradnja i rad Zavoda na nominaciji baštine* 271
- *Osvrt na djelatnost: Šefika Bešlić u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u periodu od 1952. – 1967. god.* 279
- *Rad Zavoda za zaštitu spomenika u 2013./2014.god.* 287

RAD ZAVODA 1996. – 2014. god. 297

IN MEMEORIAM

- *Dr. Zdravko Kajmaković (1929. – 2009. god.)* 353
- *Enes Milak (1947. – 2014. god.)* 355

Poštovani,

„Naše starine, zamišljene kao godišnji organ Zavoda u Sarajevu, imaju za cilj da sve naučne ustanove i naučne radnike koji se bave tim i sličnim poslovima upoznaju o akcijama, rezultatima zaštite i proučavanja spomenika kulture u Bosni i Hercegovini te da s njima izmjene iskustva. Isto tako, cilj „Naših starina“ je da o cjelokupnom radu Zavoda obavještavaju sve ostale naučne, kulturno-historijske i druge javne radnike, organe narodnih vlasti i organizacije i ustanove koje se zanimaju i brinu za ovaj rad, a preko njih i naše radne mase, kako bi oni mogli da prate, kontroliraju i pomognu u radu organima zaštite“.

Citat je iz uvodne riječi uredništva koji je objavljen u prvom broju godišnjaka „Naše starine“ iz 1953. godine. Ovim citatom započeli smo i objavljivanje prvog broja publikacije „Naše starine“ u elektronskoj formi, na web stranici Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa – Zavoda za zaštitu spomenika.

I evo opet, umjesto klasične uvodne riječi, Uredništvo se opredijelilo da istim citatom započine novi XXIII broj godišnjaka Zavoda za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine.

Uredništvo

Arheologija

Rezultati istraživanja srednjovjekovne grobne crkve na lokalitetu Varda, Knešpolje u Širokom Brijegu

Na arheološkom lokalitetu Varda, u selu Knešpolju kod Širokog Brijega, Zapadna Hercegovina, nakon arheoloških iskapanja, otkriven je objekt unutar srednjovjekovne nekropole stećaka. Ova nekropola je jedna od većih u BiH. Kameni nalazi, od arhitekture, sa reljefnim prikazima su jako rijetki, svega nekoliko ulomaka, koji imaju ornamente kao što je križ i grozd vinove loze. Od posebnih nalaza, važno je istaknuti dva para naušnica od pozlaćenog srebra, jedne su trojagodne, dok su druge sa jednom jagodom. Najbrojniji nalazi s ovog istraženog objekta su svakako keramički nalazi, koje možemo datirati od prapovijesti do srednjeg vijeka. Radi se o keramici grube izrade, i nekoliko ukrašenih primjera, od kojih je najčešći geometrijski ukras, posebno ukras valovnice. Unutar ovog objekta i oko njega su iskopana 32 groba. Ostaci ove arhitekture nisu dovoljni za detaljniji zaključak (definiciju), ali vjerovatno se radi grobnoj arhitekturi.

Uvod

Lokalitet Varda smješten je u širokobriješkom selu Knešpolju, u Zapadnoj Hercegovini, na 262 metara nadmorske visine, na jugozapadnom dijelu Mostarskog Blata. Magistralna cesta koja povezuje Široki Brijeg i Mostar prošla je upravo po samoj sredini lokaliteta preko nekropole stećaka. Južno od lokaliteta Varda prolazi rječica Crnašnica. Iznad sela Knešpolja nalaze se dvije velike kamene gomile Varda i Bijela gomila. Lokalitet Varda u literaturi prvi spominje V. Radimsky u *Glasniku Zemaljskog Muzeja*, daleke 1894. godine, kao srednjovjekovno grobište od 265 stećaka. Također, spominje i temelje male pravokutne građevine od lomljenog kamena i sedre, unutar koje se nalazio poklopac od sarkofaga i fragment od drugog sarkofaga, oba sa zabatima, što je Radimsky protumačio kao moguću rimsku grobnicu. U narodu se spominjalo više takvih komada, no od njih su napravljeni križevi za grobove koji nisu pronađeni. Na južnom dijelu sela Knešpolja, Radimsky spominje i preko sto gomila raznih veličina. Varda se spominje također i u *Arheološkom leksikonu BiH, tom III* (1988) no broj stećaka je 198. Bešlagić u djelu *Stećci* spominje 155 stećaka.

Karta 1: Knešpolje (Knežpolje), 1:50 000 (Izdanje 1930. - dopunjeno 1967.)

U travnju 2014. godine pod vodstvom arheologa mr.sc.Tihomira Glavaša i mr.arh. Maje Soldo istražen je objekt unutar nekropole stećaka, s njegove sjeverne strane, za koji se ispostavilo da se radi o srednjovjekovnoj crkvi manjih dimenzija.

Opis građevine

Na samom početku arheološkog iskapanja evidentirani su manji ostaci sjevernog i južnog zida samog objekta, te polukružni dio na njegovoj istočnoj strani. Prilikom kopanja se nailazilo na urušene sedrene blokove, najviše na zapadnoj i jugozapadnoj strani crkve, što dovodi do zaključka da je crkva bila presvođena.¹ Radi se o jednobrodnoj crkvi sa polukružnom apsidom na istoku. Dimenzije temelja zida na sjeveru je 7 m, dijela zida na južnoj strani 3,10 m, dok je promjer apsidalnog dijela 7,20 m. Otkopala se dubina od oko 1 m. Sjeverni i južni zid je razrušen na jednom manjem dijelu s obzirom da su postavljena 2 stećka na zidove. Na istoku se nalazi polukružni dio, dok se sa sjeverne i južne strane nalaze prostorni dodaci nejasne namjene. Materijal su kameni blokovi i sedreni obrađeni blokovi. Na dubini 30-60 cm su pronađeni tragovi paljevine i nagorenih kamenih ulomaka unutar cijelog objekta. Unutar same crkve i oko njenih zidova s vanjske strane u svim slojevima pronađeno je mnoštvo ljudskih koštanih ostataka, te ulomaka srednjovjekovne keramike. Zabilježena su 32 groba.

Karta 2: Varda, Knešpolje, Široki Brijeg; Google earth (2014.)

¹ Čremošnik, 1954, 213-223.

Sl. 1. Lokalitet za vrijeme istraživanja (foto: G. Mikulić)

Grobovi

Najveći dio grobova je polaganje kostura u zemlju bez ikakve grobne arhitekture, iako se može vidjeti više tipova ukopa. Na jednom primjeru moguće je da se radi o drvenom lijesu (uzevši u obzir nalaze željeznih čavala), te par primjera sa kamenom grobnom arhitekturom.¹ Grobna arhitektura je bila tipa usađenih kamenih okvirnih ploča, a neki grobovi su imali i poklopne ploče. Svi grobovi su bili relativno plitko ukopani, od 0,15 m do 1 m.² O karakteristikama ranoslavenskih nekropola u BiH je pisala N. Miletić.³ U slijedećem dijelu grobovi su preglednim popisom opisani od arhitekture, nalaza, položaja do nalaza.

Grob 1, smješten je u centralnom dijelu, odmah na površini. Bio je pokriven sa 4 pokrovne kamene ploče. Ispod ploča u grobu uokvirenom kamenom grobnom konstrukcijom, trapezoidnog oblika, od 7 kamenih, okomito usađenih ploča, nalazile su se ispremetane dječije kosti. Orijentiran je Z-I, bez priloga i nalaza.

Grob 2 koji se nalazio uz sjeverni zid sa unutarnje strane objekta, uz malo odstupanje na zapadnoj strani je također imao identičnu grobnu konstrukciju, grob uokviren sa 8 usađenih kamenih ploča te pokriven sa 4 veće kamene ploče i 3 manje. Nalazio se na dubini od 20 cm. Radi se o dječijem grobu. Ispruženi položaj pokojnika, ruke položene na prsa. U desnom donjem kutu, pored lijeve noge pokojnika nalazio se i fragment druge dječije lubanje, na dubini 10 cm od površine.

¹ Čremošnik, 1951, 263-265.

² Žeravica, 1985/1986, 129-209.; Miletić, 1966/67, 109-111.

³ Miletić, 1989, 175-200.

Grob 3 i grob 4 nalazili su se s vanjske strane sjevernog zida, na dubini od 20-25 cm. Uz grubo nabacano kamenje nađeno je tek par koštanih nalaza.

Grob 5 nalazio se na dubini od oko 15 cm od površine, s unutarnje strane sjevernog zida. Par sedrenih ulomaka bilo je vidljivo kao dio grobne konstrukcije.

Grob 6 nalazio se cca 50 cm zapadno od S zida. Bočne strane, sjeverna i južna, ovog groba predstavljale su kamene tanke ploče od miljevine s jedne strane izlizane, sekundarna upotreba. U ovom grobu nalazilo se više slojeva. Od zemljanog sloja svega 2-3 cm, zatim ispod se nalazio sloj od sedrenih oštećenih manjih blokova nabacanih bez ikakva reda. Ispod sloja sedre nalazio se sloj paljevine, i gorenih kamenja (na dubini od cca 35 cm). Dimenzije 1,13 x 0,80 m. Pronađena su dva ulomka keramike te par koštanih nalaza.

Grob 7 nalazio se na južnoj strani, na dubini od cca 15-20 cm. Grobna konstrukcija se sastojala od neobrađenog kamenja koji su postavljeni u pravokutnom obliku. Par fragmenata kosti te dva ulomka keramike s jedne strane crvene boje s druge strane crna.

Grob 8 pokriven kamenom, miljevom pločom pravokutnog oblika s jedne strane trokutasta. Pronađen je na dubini od 20 cm. S gornje strane imala je dva nepravilna izbočenja. Dužina ploče 1,16 x 0,80 cm. Ispod ploče su pronadena 2 fragmenta kosti, 1 životinjski zub, 2 ulomka keramike. Orijentiran je prema zapadu uz mala odstupanja.

Grob 9 nalazio se na južnoj strani, cca 1m od J zida. Grob je bio uokviren s jedne strane velikim masivnim sedrenim blokovima, dok su s druge strane bili manji pravilni blokovi kvadratnog oblika. Po sredini su se nalazile pravilno položene tanje kamene ploče od miljevine. Kostur se nalazio na dubini od oko 60 cm. Loše stanje očuvanosti. Ispružen položaj, ruke položene uz tijelo. Orijeantiran prema zapadu, bez priloga i nalaza. Dužina ovog groba iznosila je 2,05 cm s tim da je nakon otkrića kostura iznosila 2,12 cm.

Grob 10 na jugoistočnoj strani imao je dvije tanke kamene ploče kao pokrovne. Iskopan je na dubini od 15 cm. Veća ploča je imala dimenzije 61,5 x 52,5 cm, a manja 30 x 45 cm. Grob je orijentiran SI-JZ, sve kosti su strunule.

Grob 11 je pronađen s južne strane, slučajno se otvorila rupa u zemlji na dubini od nekih 30 cm, uz 2 koštana nalaza, te 2 keramička ulomka. Da bi se prilikom skidanja 3. sloja otkrilo da se radi o grobu (30) ispod kamene grobne arhitekture, što dovodi do toga da se u grobu 11 radilo zapravo o strunulom kosturu bez ikakve grobne konstrukcije položen na grob 30, bez priloga i nalaza.

Grob 12 nalazio se točno na sredini vanjske strane apsidalnog dijela, na dubini od 25 cm. Uokviren je sa 4 kamene ploče, od kojih je jedna fragmentirana, te pokriven sa 3 ploče. Dimenzije 82 x 40 cm. Najvjerojatnije da se radi o ukupu djeteta s obzirom na dimenzije, no nijedna kost nije pronađena. Okolo ovoga groba su pronađeni nabacani sedreni blokovi.

Grob 13 se nalazio točno ispod groba 1, uz apsidalni dio, sa zapadne strane, na dubini od cca 35 cm. Grobna arhitektura se sastojala od 3 veće pokrovne ploče, obrađene, od kojih je jedna imala tragove provale. Grob je orijentiran Z-I. Ispod pokrovnih ploča nalazio se okvir od 7 usađenih kamenih ploča također obrađenih. Na dubini od 35 cm sve kosti, odrasle osobe su bile ispreturane. Grob se nalazio s unutarnje strane sjevernog zida. Dimenzije groba su 189,5 x 70 cm. Nije bilo priloga niti nalaza u grobu.

Grob 14 nalazio se ispod groba 2, na dubini od 15 cm, odmah uz sjeverni zid. Radi se o dječijem grobu, unutar sedrenih nepravilnih ulomaka. Položaj kostura bio je ispružen, ruke položene na karlicu. Dimenzije su 121 x 65 cm. Orijeantiran je Z-I. Pronađena su 2 ulomka keramike sivo crne boje.

Grob 15 otkriven je zapadno od crkve, na dubini od cca 30 cm. Dječiji grob kojem su dva veća sedrena bloka služila kao uzglavna grobna arhitektura. Grob je bio uokviren neobrađenim grobnim kamenjima, kojih djelomično, desno od kostura, nedostaje. Kostur je bio u ispruženom položaju, a ruke su položene na prsa. Dimenzije su bile 107 x 40 cm. Grob je orijentiran Z-I. U grobu se nalazio jedan kameni ulomak obrađen zubačom s jedne strane, te ulomak keramike.

Grob 16 sa zapadne strane crkve bio je bez grobne arhitekture, na dubini od 25 cm. Pronađeno je svega nekoliko koštanih nalaza, od kojih se mogu primijetiti kosti rebra i lubanje, bez priloga i nalaza. Orijeantiran Z-I. Kosti su pronađene u okviru od 80 x 45 cm. Nije bilo priloga niti nalaza.

Grob 17 se nalazio sa sjeverne strane apsidalnog dijela. Grobna arhitektura se sastojala od ploče uzglavnice, pravilno isklesane, te 9 neobrađenih kamena koji su imalu ulogu okvirnih ploča. Na dubini od oko 55 cm pronađena su svega 4 koštana ulomka. Orijeantiran JZ-SI. Dimenzije su 196 x 62 cm.

Grob 18 sjeverno od sjevernog zida crkve. Grob je bio pokriven sa 2 kamene ploče pored koje se nalazilo veće neobrađeno kamenje, i nekoliko manjih ulomaka od ploča. Veća ploča je imala dimenzije 117 x 60 cm, dok je manja 47x33 cm. Ispod ovih ploča nalazilo se više oštećenih sedrenih blokova, te više ulomaka pločastog kamena. Na dubini od oko 55 cm naišlo se na trag paljevine, dok se na dubini od 63 cm nalazio kostur starije osobe. Kosti su bile pougljenjene, loše stanje očuvanosti. Kostur je bio u ispruženom položaju, a kosti ruku su bile prekrizene na karlici. Orijeantiran je Z-I. Pronađena su i 4 ulomka keramike sivo crne boje.

Grob 19 nalazio se SZ od crkve, na dubini od 35-50 cm. Grob je ispremetan, okvirne grobne ploče su ispremetane, kao i kosti više osoba, od kojih su najbrojnije kosti lubanja. Pronađen je i 1 kameni ulomak obrađen zubačom. Dužine cca 1,50 cm. Uzglavna ploča koja se nalazila sa istočne strane, imala je dimenzije 50x8x21 cm.

Grob 20 nalazio se sa vanjske strane sjevernog zida, na dubini od oko 35 cm. Ispod dvije pravokutne ploče, 71 x 6 cm i 72 x 8 cm, nalazio se kostur djeteta dužine od cca 50 cm. Ispruženi položaj tijela. Kostur je slabo očuvan. Orijeantiran je Z-I. Bez priloga i nalaza.

Grob 21 se nalazio u centralnom središnjem dijelu crkve bez ikakve grobne arhitekture, na dubini od oko 35 cm. Sačuvani su samo fragmenti lubanje i ključne kosti, ostale manje kosti nije moguće odrediti. Kosti su pronađene ispremetane. Orijeantiran je Z-I.

Grob 22 pronađen je zapadno od južnog zida crkve bez grobne arhitekture, na dubini od 35 cm. Dječiji grob jako loše stanje očuvanosti kostura. Sačuvane samo fragmentirane kosti lubanje i rebara. Orijeantiran Z-I.

Grob 23 nalazio se između grobova 13, 14 i sjevernog zida crkve, na dubini od 38 cm. Bez pokrovnih ploča, kostur je samo položen u zemlju. Radi se o dječijem grobu orijentiran Z-I. Ispruženi položaj kostura, jedna ruka savijena u laktu i položena na prsa, dok je druga bila položena uz tijelo. Kosti desne noge pokojnika presjekla je usađena okvirna ploča groba 13. Nije pronađeno priloga niti nalaza. Dužina 120 cm, širina 30-35 cm.

Grob 24 nalazio se zapadno od crkve, na dubini od 50 cm. Kostur je bio položen u zemlju bez ikakve grobne arhitekture. Dužine 162 cm, širine 75 cm. Kostur je bio u ispruženom položaju, a ruke su bile savijene u laktu i prekrížene na prsima. Lubanja je okrenuta lijevo od pokojnika. Oko kostura nalazili su se razbacani ulomci polomljenih sedrenih blokova. Pronađene su dvije trojagodne naušnice, te 2 ulomka keramike. Orijentiran je Z-I.

Grob 25 se nalazio sa zapadne strane sjevernog zida, na dubini od 65 cm. Prilikom čišćenja groba pronadjen je trag paljevine. Grob nije imao grobnu arhitekturu, kostur je položen na zemlju. Položaj kostura je bio ispružen. Kostu lijeve ruke su bile položene uz tijelo pokojnika, dok je desna savijena u laktu i položena na karlicu (zdjelicu kost). Lubanja je nagnuta na desnu stranu od kostura. Pronađena su i 3 ulomka keramike. Dimenzije su 185 x 50 cm. Orijentiran je Z-I.

Grob 26 se nalazio 3 m južno od sjevernog zida crkve, uz zidnu konstrukciju od 2 sedrena bloka, na dubini od 55 cm. Loše stanje očuvanosti. Ispruženi položaj kostura, ruke položene na karlicu. Lubanja je nagnuta na lijevu stranu pokojnika. Dimenzije 195 x 50 cm. Orijentiran je Z-I. Pronađena su 2 ulomka keramike i manji kameni ulomak obrađen zubačom.

Grob 27 se nalazio 1,30 m zapadno od sjevernog zida crkve, na dubini od 75-80 cm. Kostur je bio u ispruženom položaju, ruke savijene u laktu i prekrížene na prsima. Lubanja je nagnuta na lijevu stranu. Ispod kosti nogu, s lijeve strane kostura, pronadjen je oštećen željezni križić i 3 željezna nalaza (čavla) – što ostavlja mogućnost da se kostur nalazio u drvenom lijesu. Također su pronadjena 4 kamena ulomka obrađena zubačom. Dimenzije su 176 x 38 cm. Orijentiran Z-I.

Grob 28 se nalazio 1,32 m sjeverno od sjevernog zida, na dubini od 55 cm. Nije pronadjena grobna arhitektura. Kostur je u ispruženom položaju, a ruke savijene u laktu i prekrížene na prsima. Na zdjelicu kosti pronadjene su dvije metalne alke, zelene boje. Moguće sa odjeće. Uz glavu pokojnika pronadjena su 2 ulomka keramike. Dimenzije su 182 x 37 cm. Orijentiran je Z-I.

Grob 29 se nalazio 20 cm ispod groba 6. U novije vrijeme grob je presječen postavljanjem gromobrana iznad polovice nadlaktične kosti. Kostur je ispružen, a ruke prekrížene na karlici. Nekoliko ulomaka keramike je pronadjeno prilikom čišćenja groba. Orijentiran je Z-I. Dimenzije sačuvanog kostura 110 x 35 cm.

Grob 30, kako je već ranije navedeno, nalazi se ispod groba 11, na dubini od 1m. Grobna arhitektura se sastoji od 5 pokrovnih ploča, ispod kojih se nalazio grobni okvir od 10 usađenih ploča tako da tvore ovalni oblik. Kostur je u ispruženom položaju,

ruke savijene u laktu i položene na karlici. Lubanja je nagnuta na lijevu stranu pokojnika. Bez priloga i nalaza. Orijentiran je Z-I. Dimenzije 177 x 42 cm.

Grob 31 je označen na JZ, na dubini od oko 80 cm. Bez grobne arhitekture, sačuvano je samo nekoliko fragmenata kostiju.

Grob 32 je otkriven na zapadnoj strani, na dubini od 65 cm. Kostur je položen u zemlju. Oko lubanje i gornjeg dijela kostura vidljiv je okvir od sedrenih ulomaka i neobrađenog kamenja. Kostur je u ispruženom položaju, ruke savijene u laktu i prekrížene na zdjelici. Lubanja je nagnuta na lijevu stranu kostura. Uz kostur u zemlji su pronadjene jednojagodne naušnice, nekoliko ulomaka keramike i kameni ulomak obrađen zubačom s jedne strane. Dimenzije 160 x 42 cm. Orijentiran je SZ-JI.

Metalni nalazi

Tijekom iskapanja na lokalitetu Varda u selu Knešpolju, Široki Brijeg od metalnih nalaza otkrilo se par željeznih čavala, 2 željezna nalaza nepoznate namjene, 3 alke, te dva para naušnica od kojih su jedan par trojagodne, a drugi par jednojagodne.¹

Trojagodne naušnice iz groba 24 radene su od pozlaćenog srebra. (Sl.2 i 3) Treća tj.srednja jagoda je izdužena u piramidalni oblik, koji se pri dnu sastoji od 5 grozdova. Korištena je tehnika filigrana i granulacije. Na dvije bočne jagode nalaze se aplikacije od kružnih vjenčića koje na mjestima gdje se dodiruju vjenčići imaju po granulirano zrnice. Ojačanja karičice su od filigranske žice na rebra.² Izduženi dio na svim izduženim grozdovima imaju filigransku žicu cijelom dužinom, te granulirana zrnca između, također, poredani cijelom dužinom izduženog dijela. Na 5 grozdova na kraju izduženog dijela nalazi se po jedno granulirano zrnice. Datacija trojagodnih naušnica se najviše stavlja u XIV-XV.³ Ovaj tip naušnica ujedno je i najrašireniji tip naušnica na prostorima koje je naseljavalo slavensko stanovništvo, a u Bosni i Hercegovini.

Jednojagodne naušnice iz groba 32 imaju jagodu čija je površina ukrašena sa po dvije sučeljene rozete od aplicirane filigranske žice. (Sl.4) Središta latica su probušena. Jedan kraj karičice je stanjen i povijen u kukicu, dok je drugi obavijen tordiranom žicom. Slično ukrašena jagoda je pronadjena u predromaničkoj crkvi u Vrutcima kod vrela Bosne, iako se radi o trojagodnim naušnicama.⁴ Iđentičan

¹ Čremošnik, 1951, 241-270.

² Jelovina, 90-106.,1976.; Bešlagić 1964.

³ Jakšić, 1996, 150-157; Kolak 2009, 222-226., Zekan 2010, 167-176.

⁴ Glavaš, 1982, 114.

primjer jednojagodnih naušnica s jagodom ukrašenom na isti način pronađen je u Cimu kod Mostara, u poremećenom grobu bez arhitekture nad kasnoantičkim grobom na svod. Na jagodicama su kružne rupice oko kojih je vidljiva tordirana žica sa pozlatom kao i na primjeru s Varde.⁵ Jednojagodne naušnice je datirao Lj. Karaman IX do XI. stoljeća, a to mišljenje je podijelio veći broj istraživača.⁶

U grobu 28 su pronađene pređice bez trna koje su vjerojatno bile u ulozi aplikacija, pričvršćivale se na odjeću provlačenjem pojasa.⁷ Jelovina ih datira IX. do XII. stoljeća iako smatra da su ovakve pređice bez trna trajale i kasnije. Bešlagić one iz Grboreza datira između XII. i XIV. stoljeća, i kasnije. (Sl.5) Željezni križić, oštećen, pronađen je u grobu 27 zajedno sa 3 željezna nalaza (čavli). Križić ima jedan dio izdužen, oblik latinskog križa. Ostaci željeznih dijelova moguće od drvenog lijesa pronađeni su u dnu desno od kostura. (Sl.6 i 7)

Sl. 2. i 3. Trojagodne naušnice iz groba 24 (foto: M. Soldo)

Sl. 4. Jednojagodne naušnice iz groba 32 (foto M. Soldo)

Sl. 5. Pređice iz groba 28 (foto M. Soldo)

Sl. 6. i 7. Željezni križić i željezni čavli nalazi iz groba 27 (foto: M.Soldo)

⁵ Anđelić, 1974, 204. (T. XIV, Sl.6)

⁶ Jelovina, 1976, 98-99.; Miletić, 1966/67, 116-121.

⁷ Jelovina, 1976, 126-128.

Zemljani nalaz

U željezne nalaze pribrajaju se također i razni oblici željeznih čavala, jedan primjerak željezne alke i željezni ulomak nepoznate namjene. (Sl.8-14)

Pršljen je pronađen u zemlji iznad groba 30. Jednostavan je od pečene zemlje, a smatra se da su u grobove stavljeni kao simbol ženske marljivosti ili pak da su stavljeni na vreteno zbog ravnoteže.¹(Sl.15)

Sl. 15. Pršljen, JZ dio apside (foto M. Soldo)

Stakleni nalazi

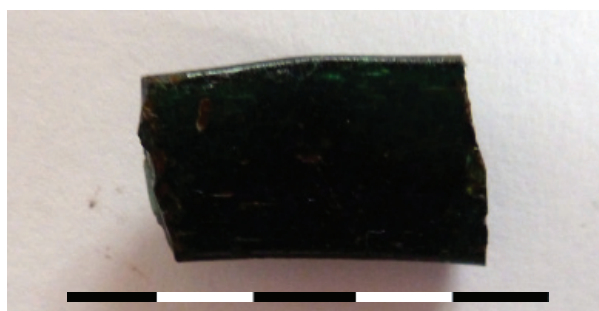
Od staklenih nalaza na lokalitetu Varda pronađena je samo mala staklena ručka od zelenog stakla, jako tanka, debljine 3mm, širine 11mm i dužine 16 mm. S jedne strane vidljivo bradavičasto ispupčenje. (Sl.16 i 17)

Sl. 8. - 12. Željezni čavli (foto: M.Soldo)

Sl. 13. i 14. Željezna alka i željezni nepoznati primjer (foto: M. Soldo)

Sl. 16. i 17. (foto: M. Soldo)

¹ Bešlagić, 1964, 89.

Kameni nalazi

Unutar istraženog objekta i okolo njega pronađeno je jako malo kamenih ulomaka koji su imali reljefne ukrase. Pored nekoliko kamenih ulomaka koji su bili s jedne strane obrađeni zubačom, izdvojit ćemo i one koji su imali reljefne prikaze. No, osim takvih netom navedenih ulomaka mora se izdvojiti i kameni ulomak pronađen u apsidalnom dijelu. Ulomak s jedne strane ima obrađen dio u obliku 3 stepenice, dok je druga strana gruba, neobrađena. (Sl.18 i 19) Drugi ulomak je dio praga na kojem je vidljivo užljebljenje. (Sl.24) Potrebno je istaknuti i par kamenih nalaza, na kojima je vidljivo da su gorjeli, a jedan od njih ima oblik životinjske šape, svakako je dio nekog većeg kamenog dijela, no teško je sa sigurnošću odrediti kojeg točno. (Sl.20) Od kamenih ulomaka koji su obrađeni zubačom, jedan masivniji ulomak se može definirati kao mogući akroterij sarkofaga, što bi potvrdilo izvješće Radimskog iz 1884. godine, u kojem se navodi da su pronađeni poklopac od sarkofaga i jedan ulomak drugog, oba sa zabatima. (Sl.30)

Na jednoj kamenoj ploči vidljiv je trag od 4 rupice od nekog alata kojim se obrađivao kamen, dok je s donje strane istog ulomka vidljiv ukras cik-cak. (Sl.26 i 27) Kameni lučni dio s jedne strane obrađen zubačom predstavlja poseban nalaz. (Sl.29)

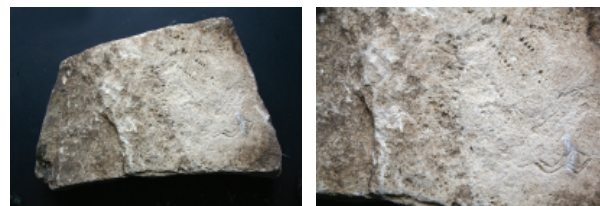
Nekoliko kamenih blokova je pronađeno, obrađenih zubačom s jedne strane, dok su neki služili kao nadgrobne ploče, ili kao uzglavna usađena ploča, (Sl.25 i Sl.28).

Ulomci s reljefnim prikazom

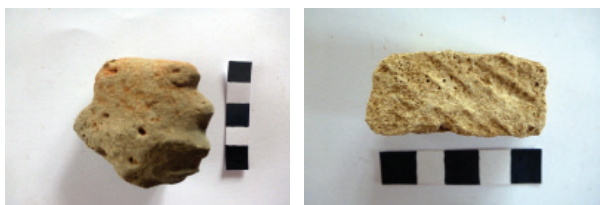
Pronađena su 3 kamena ulomka sa reljefnim ukrasom. Na prvom ulomku vidi se križ (Sl.22) i kružni udubljeni dio s lijeve strane. Bočna strana ispod prikaza je obrađena alatom sitnog zuba. (Sl.23) Drugi ulomak prikazuje grožđe iznad kojega se nalazi ispupčena greda. Posljednji ulomak je pronađen prilikom konzervacije crkve u apsidalnom dijelu. (Sl.31)

Sl. 18 i 19 (foto: M. Soldo)

Sl. 26. i 27. (foto: M. Soldo)

Sl. 20. i 21. (foto: M.Soldo)

Sl. 28. i 29. (foto: M. Soldo)

Sl. 22. i 23. (foto: M. Soldo)

Sl. 24. i 25. (foto: M.Soldo)

Sl. 30. i 31. (foto: M.Soldo)

Datacija crkve

Na osnovu nalaza kao što su jednojagodne i trojagodne naušnice, zatim kamenih ulomaka s reljefnim prikazom, potom i keramike koja je ponadena u ruševinama crkve, mogla bi se dati okvirna datacija crkve koja se nalazi unutar srednjovjekovne nekropole stećaka. Sami stećci su datirani u XV stoljeće. Dva stećka su se nalazila na temeljima crkve, na sjevernom i južnom zidu, dok su temelji i otkriveni grobovi u sloju ispod temelja pokazatelj da je crkva itekako starija. Jednojagodne naušnice se najviše datiraju u X-XI stoljeće, iako bi ovdje moglo biti riječ i o novijem primjeru, s obzirom na bogatu izvedenost ukrasa na jagodi, XII-XIII stoljeće. Na trojagodnim naušnicama također imamo primjer iznimno bogatog ukrasa, moglo bi se reći i jednog od raskošnijih urađenih primjera. Kao što je već i ranije navedeno za trojagodne naušnice koje su datirane u XIV-XV stoljeće. Na primjeru predice Bešlagić je dao okvirnu granicu XII-XIV stoljeće na primjeru iz Grboreza, dok je Jelovina taj okvir stavio IX-XII stoljeće, s mogućnošću trajanja i kasnije pogotovo kad se radi o primjerima koji su pronađeni upravo na ovom lokalitetu. Tipovi sahranjivanja pokojnika većinski u zemljanu raku, zatim tip kamene

grobne arhitekture od kamenog okvira (ovalni oblik ili pravokutni) su tipični za srednjovjekovne nekropole slavenskog stanovništva, kako u BiH tako i šire. Na osnovu nalaza, tipova sahranjivanja, ova bi se crkva mogla datirati u kraj XIII početak XIV stoljeća.

Zaključak

Arheološko istraživanje lokaliteta Varda, Knešpolje, u Širokom Brijegu je od velikog značaja za bolje razumijevanje i rasvjetljavanje perioda srednjeg vijeka na prostoru Hercegovine. Sama nekropola stećaka jedna je od većih u Bosni i Hercegovini, a crkva unutar nekropole dokazuje da se ovaj lokalitet stoljećima prije koristio kao ukopno mjesto sa pripadajućom crkvom. Iznimno siromaštvo kamenih nalaza, dijelova ahitekture, zatim i preturani grobovi daju pravu sliku srednjeg vijeka, kada su brojne crkve uništene u burnim vremenima. No, ipak, dragocjeni nalazi trojagodnih i jednojagodnih naušnica izdvajaju Vardu kao značajan lokalitet.

Sl. 32. Nakon konzervacije (foto: G.Mikulić)

Literatura

- Arheološki leksikon, tom 3, regija 24, Sarajevo, 1988, 304.
- Anđelić, Tomislav, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1974, 179-244.
- Bešlagić, Šefik (saradnik Đuro Basler), Grborezi srednjovjekovna nekropola, Sarajevo 1964.
- Bešlagić, Šefik, Stećci kataloško-topografski pregled, 1971, 307.
- Čremošnik, Irma, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog Muzeja 1951, Sarajevo, 241-270.
- Čremošnik, Irma, Arheološka istraživanja u okolici Bihaća, Naselje u Založju (Srednjovjekovna crkva), 1958. Sarajevo, 117-121
- Tihomir, Glavaš, Iskopavanje predromaničke crkve u Vrutcima kod vrela Bosne, Posebni otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, Nova serija, sveska 37/1982, Sarajevo, 1982.
- Jakšić, Nikola, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici, analiza, Starohrvatska prosvjeta 3/23, 1996, 142-151.
- Jelovina, Dušan, Starohrvatske nekropole, Na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Čakavski sabor, Split, 1976.
- Kolak, Tatjana, Trojagodne naušnice iz groba 53 s lokaliteta Čovini-Crikvine u Smiljanu, 2009, Starohrvatska prosvjeta, 3.serija, sv 36, 221-228.
- Miletić, Nada, Nakit i oružje IX do XII veka u nekropolama BiH, GZM, Sarajevo 1963, 155-178.
- Miletić Nada, Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora, GZM, 1966-1967. Sarajevo. 81-154.
- Zekan, Mate, Uz jedno kronološko pitanje starohrvatske arheologije (postavljeno od Ljube Karamana), Archaeologia Adriatica IV, 2010, 161-176.
- Žeravica, Zdenko, Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1985/1986, Sarajevo, 129-209.

Summary

On archaeological site Varda, in village Knešpolje near Široki Brijeg, west Herzegovina, after archaeological excavations, it was discovered object inside of medieval necropolis of stećci. This necropolis is one of the biggest in Bosnia and Herzegovina. Stone findings, of arcitecture with reliefs are very poor, only a few of them, have ornaments, like a cross and grapes. From special findings, it is very important to highlight two pairs of gilded silver earrings, one of them are with three strawberries and the other one are with one strawberry. Most numerous findings from this object are ceramic findings, which we can dated from prehistoric one to medieval. It is ceramic with rough production, and few of examples have ornaments, mostly geometric ornaments, especially with waves on surface. In this object and around it, there were 32 graves. Remains of this architecture are not sufficient for detailed definition, but probably it is funerary architecture.

Tabla I (grobovi)

Grob 1

Grob 2

Grob 7

Grob 8

Tabla II (grobovi)

Grob 9

Grob 10

Grob 12

Grob 13

Tabla III (grobovi)

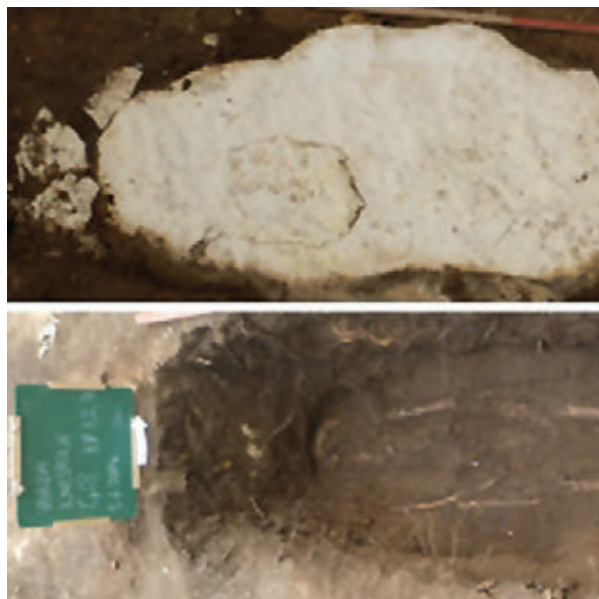
Grob 1

Grob 2

Grob 7

Grob 8

Tabla IV (grobovi)

Grob 19

Grob 20

Grob 21 i 22

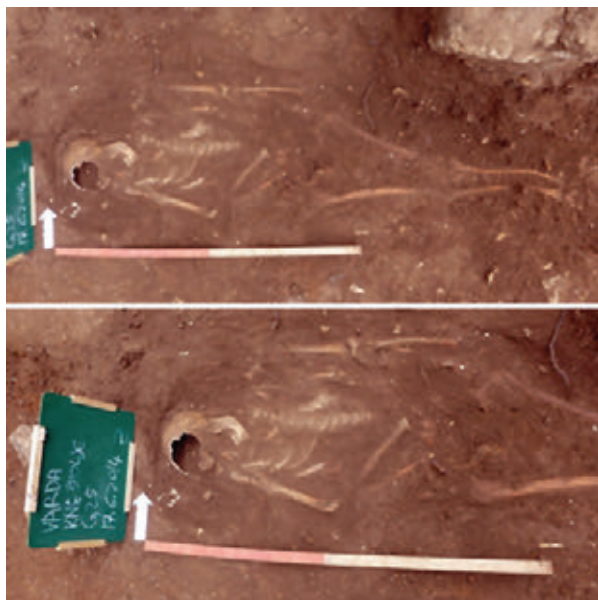

Grob 23

Tabla V (grobovi)

Grob 19

Grob 20

Grob 26, 27 i 28

Tabla VI(grobovi)

Grob 29

Grob 30

Grob 32

Pregled arheoloških istraživanja u 2010. i 2012. godini na lokalitetu Crkvina („Grčko groblje“) u Zgošći 19.07. – 13.08. 2010. i 04. – 30.10. 2012.

Nakon istraživanja srednjovjekovnog groblja na lokalitetu Crkvina u Donjoj Zgošći, sjevernom dijelu Kaknja, donosi se pregled dosadašnjih i novih saznanja o lokalitetu. Ciljevi poduzetih arheoloških radova su otkrivanje groba ispod velikog Zgoščanskog stećka i određivanje njegove pripadnosti nekoj od srednjovjekovnih bosanskih velikaških porodica, te što je moguće točnije datiranje trajanja groblja. Poseban zadatak je otkrivanje ostataka ruševina iz antičkog, kasnoantičkog i možda srednjovjekovnog perioda. Saznanja do kojih se došlo za sada su parcijalna, jer je iskopano svega 23% površine.

Uvod

Na inicijativu i po sklopljenom ugovoru između Udruženja za afirmaciju kulturnog naslijeđa kroz dramsko i filmsko stvaralaštvo U.K N. ART-SEF, Bare Visoko 6 i Zemaljskog muzeja BiH, započeta su arheološka istraživanja u okviru projekta „Tajna zgoščanskih stećaka“ na lokalitetu Crkvina u Zgošći, sjevernom predgrađu Kaknja.¹ Početni cilj iskopavanja bio je utvrditi kojoj velikaškoj srednjovjekovnoj porodici je nekropola pripadala, obzirom na razne interpretacije i datiranja naročito velikog zgoščanskog stećka i stupa. Iskopavanja su trajala skoro dva mjeseca tokom 2010. godine i 2012. godine. Zbog zatečenog stanja na terenu, silnih prethodnih prekopavanja, vađenja kamena, nanosa i gustoće nalaza, otkriveno je svega 23% površine.

¹ Prve godine iskopavanja koje je trajalo od 19.07. do 13.08. 2010. godine (20 dana) rađeno je sa stručnom ekipom Zemaljskog muzeja BiH: mr. Lidija Fekeža-Martinović odgovorni istraživač – arheolog i Tatjana Mijatović, dokumentarista. Radilo je 6 radnika. Druga kampanja je trajala od 04-31.10.2012. godine (28 dana) uz ekipu: Lidija Fekeža-Martinović, odgovorni istraživač – arheolog, Ajla Sejfuli i Senad Filipović – studenti arheologije i Sabina Maslić, student arhitekture – dokumentarista. Sve menadžerske poslove vodio je Ferid Sokolović, predsjednik U.K N. ART-SEF-a. Radilo je 8 radnika. Kroz obje kampanje pomoć je pružila i Općinska uprava za geodetske poslove iz Kaknja, geodeti Samir Ljubović i Izet Hadžić, te ing. geologije Jasmina Hadžić iz Rudnika Kakanj. Radove su finansirali Federalno ministarstvo kulture i sporta i općina Kakanj. Tokom rada na teren su pozivani stručnjaci raznih profila: za DNK prof.dr.sci Damir Marjanović, za antropološka ispitivanja dr.sci Ewa Klonovska, a teren je snimljen u 3D tehnici od strane inž. Alije Botića iz IGA plana. Često su teren posjećivali i načelnik općine gospodin Mensur Jašarspahić i direktor Doma kulture u Kaknju gospodin Izet Fejzović. Dio pokretnih nalaza očišćen je u konzervatorskoj radionici Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu pohranjen u Muzeju u Zenici. Autori fotografija su Lidija Fekeža-Martinović, Tatjana Mijatović i Ferid Sokolović u kampanji (2010. god.), a u drugoj kampanji (2012.god.), L. Fekeža-Martinović, A. Sejfuli, S. Filipović i F. Sokolović i T. Mijatović.

Mjesto nalaza

Crkvina se nalazi na sjevernom kraju Kaknja, k.č. 205, K.O. Kakanj, (Šir. 44°08'28.59 S; Duž. 18°07'49.26, visina oko 440 m). Nalazi se u gornjem dijelu pitome doline po izlasku rijeke Zgošće iz kanjona, koji je od lokaliteta udaljen do 1.500 m uzvodno, tj u pravcu sjevera. Iznad južnog kraja kanjona rijeke Zgošće, kod sela Crnča, na desnoj obali rijeke (gledajući nizvodno), nalazi se izdignuti šumoviti plato koji se zove Crnačka gradina ili Stjepan grad nastala u brončano doba.² Iznad lijeve obale uzdiže se Gradina na čijem je platou nedavno uređena nekropola sa stećcima, a ispod nje selo Zagrađe (T.I, Sl. 1). Sjeverna i istočna strana Crkvine omeđene su prilaznim asfaltnim i proširenim putem, a na južnoj strani je potok. Istočno, nedaleko od lokaliteta protiče rijeka Zgošća. Sjeverno od lokaliteta, razdvojena asfaltiranim putem i sve intenzivnijom gradnjom kuća je visoravan na kojoj se nalaze u razdaljini oko stotinjak metara ostaci još jednog srednjovjekovnog groblja. Danas se tu nazire nekoliko utonulih stećaka kao i rupe iz kojih su stećci otkopani i upotrebljeni kao građevinski materijal. Prema Katastarskom planu površina Crkvine iznosi 11 ari i 11 m² (T.I, Sl. 2). Danas Crkvina ima površinu na kojoj se može vršiti arheološko istraživanje oko 23 m (istok-zapad) i 19 m (sjever-jug), tj na svega 435 m². Na ostalom terenu su dvije građevine, pristupna staza, drveće i nasad vinove loze (T.II, Sl. 3).

² Anđelić P, 1972, 13; Bojanovski 1984, 86. Tragova kamenja sa krečom, koji bi eventualno ukazivali na neku kasniju gradnju, nema.

Prethodni podaci

Jedini historijski podatak je darovnica kralja Dabiše od 15.04.1392. kojom je poklonio Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću za pomoć pri odbrani od upada Turaka u Bosnu „dasmo mu naši dvi seli gospodski ... prvo selo u Trstivnici u ime Kakanj...“.³

Crkvina je od otkrića 1888. godine do danas pretrpjela mnogo izmjena koje su znatno uništile lokalitet.⁴ Istočnog i jugoistočnog dijela Crkvine više nema. Jugoistočni ugao i dio južne strane lokaliteta iza II svjetskog rata zahvaćen je gradnjom porodične kuće sa raznim nadogradnjama (T.II, Sl.5).

Đ. Stratimirović nije bio siguran u točan broj stećaka koji su već tada bili poremećeni i izgurani sa prvobitnog stajališta, a cijeli je lokalitet obrastao u šikaru. Prema njegovom planu, na površini je mogao zabilježiti 15 stećaka: 4 sljemenjaka, 5 sanduka i 6 ploča. Ć. Truhelka, koji je bio organizator prenosa velikog stećka i stupa u Zemaljski muzej 1913. godine, navodi 1 veliki sljemenjak sa postoljem (u daljem tekstu „veliki stećak“), 1 stup, 3 stećka i 9 ploča, dok Š. Bešlagić navodi 4 sljemenjaka, 1 stup, i 9 ploča.⁵ I. Čremošnik je otkopala još 2 sanduka i 1 ploču.

Veliki stećak i stup su 1913. godine preneseni u vrt Zemaljskog muzeja, s napomenom da nisu postavljeni u međusobnom položaju kao što su bili na terenu (T. II, Sl. 4).⁶ M. Karanović je obišao lokalitet 1933. godine. Tada su se raspoznavali ostaci zida i kreča građevine, i oko nje nekoliko stećaka. On je prospekcijom bliže okoline ustanovio da se groblje protezalo po okolnim padinama oko ovog izbreška skoro do rudnika uglja južno od Crkvine, udaljenog oko 1 km. Prema današnjoj dispoziciji cesta, veliko groblje se protezalo od raskrsnice južno od lokaliteta unutar istočnog i zapadnog kraka puteva do kraja groblja na sjevernoj strani. Danas je cijeli taj predio naseljen. Pozicijom na izbrešku i u odnosu na ostale okolne padine, nekropola na Crkvinama se izdvaja od nekadašnjeg groblja na okolnim padinama i sjevernoj visoravni.⁷

U rudniku se sve do poslije II svjetskog rata vadio ugalj. Okolni domaćini su kazali da je ispod Crkvine nekada bio rudnik, a izlaz iz rudnika je bio na

sjeverozapadnom kraju lokaliteta (danas pristup garaži i ulaz na Crkvinu). D. Sergejevski u člancima koji se odnose na Crkvinu uvijek piše „U Donjoj Zgošći, (rudnik Kakanj)“.

Tokom 1946. godine okolno stanovništvo vadilo je kamen sa ruševine u jugoistočnom uglu Crkvine. Među izvađenim kamenjem nađeni su odlomci dvije antičke nadgrobne ploče datirane u III. stoljeće naše ere, koji su u kasnijoj građevini poslužili kao spolije.⁸ Manja iskopavanja izvršena su 1948. godine na inicijativu D. Sergejevskog, koja su bila usredotočena na pomenutu građevinu i njenu neposrednu okolinu sa stećcima. Dok se još krajem XIX. stoljeća mogao u cjelosti uočiti pravac zidova, polovinom XX. otkopan je samo dio zidova zapadnog dijela građevine. Unutar zidova građenih od kamenih blokova nađena su 3 stećka koji su stajali na nanosima šljunka, ispod kojih je bio pod od kamenih ploča koji je pripadao nekoj ranijoj zgradi. Nije poznato kolika je bila dužina podužnih zidova (sjevernog i južnog). Stratimirović je ocijenio da su oni bili dugački oko 8 m, sa čime se I. Čremošnik ne slaže, jer sjeveroistočni ugao građevine leži na krajnjem istočnom rubu platoa gdje počinje veća nagnutost lokaliteta. Određena je dužina zapadnog zida koja iznosi 6 metara, ali ulaz u zgradu nije ustanovljen. Vrh ostataka zidova bio je na dubini od oko 0,50 m ispod nanosa od prekopanog materijala. Na antičkim zidovima vide se tragovi naknadne grube dogradnje. Nađena su 4 groba ukopana u antičku građevinu, za koju se pretpostavlja da je kasnije služila kao crkva, a koja je porušena u XIII. stoljeću. Iznad tri groba postavljeni su stećci, od toga dva u obliku sanduka sa suženim dnom na podložnim pločama i jedna ploča, dok je četvrti ukop izvršen u sanduku, omeđenom kamenim pločama. Grobovi su ukopani u šljunak na dubini od 0.50 do 0.80 m. Tokom iskopavanja 1948. god. nađena su još dva antička nadgrobna spomenika datirana u II. i IV. stoljeće.⁹ U odbačenoj zemlji nađen je jedan praporac i jedna nečitljiva akća, koji nisu mogli poslužiti za preciznije datiranje. Tada su još in situ bila dva stećka koji su na planu iz 1891. god. obilježeni kao br. 1 i 2, dok su se ostala tri stećka oko građevine jedva nazirala.

Đ. Stratimirović nije zabilježio stećke oko građevine. I. Čremošnik istražila je grob ispod stećka br. 2 (na planu iz 1891.god.). Na dubini od oko 0.30 m ispod stećka bila je podloga 0.80 m debela od tri reda kamenih ploča, koja je služila za stabilizaciju nadgrobnika. Na dubini od oko 1.50 m bio je grob čija je raka obložena grubim kamenim pločama, a pokojnik je sahranjen u drvenom lijesu. Iako je grob potkopan i djelomično uništen nađeni su komadići staklenih čaša, brokatne niti i željezni klinovi.

⁸ Sergejevski 1948, 170-172.

⁹ Čremošnik, 1949/1950, 411-416; Sergejevski, 1948, 170-172; Isti 1951, 308-309.

³ Perojević, 1942/1991, 353. nap 11.

⁴ Asbóth, 1888.

⁵ Stratimirović 1891, 122-141; Truhelka 1932/933, 195; Š. Bešlagić, 1967, 46. Prema Stratimirovićevoj šemi, na kojoj su sljemenjaci posebno obilježeni, uz sanduke je pored dužine i visine ispisao i visinu, a uz ploče samo dužinu i visinu, bilo je: 4 sljemenjaka br. 3, 5, 13, 14; 4 sanduka, br. 1,2, 9, 12; 6 ploča br. 6, 7, 8, 10, 11, 15 i 1 stup, br. 4.

⁶ Sl.br. 4 nije fotografija već djelo slikara Z. Azdukiewiczza preuzeta iz djela *Monarchie in Wort*. Uvrštena u knjigu: *Svein Monnesland, Bosna u Hercegovina slikom i riječju kroz stoljeća*, Sympres Forlag, 2001, Norway, str. 233. Ovu sliku je umjesto fotografije objavio i Stratimirović u navedenom članku 1891. godine.

⁷ Karanović, 1934, 7.

Uz zidove zgrade istraženo je još 5 grobova pod pločama, bez priloga. Podaci o građevini su detaljno opisani. Prema arheološkoj situaciji unutar ruševine, autorica je zaključila da je na temeljima antičke zgrade sagrađena crkva koja je srušena tokom XIII. stoljeća, tj. prije postavljanja stećaka.

Pregled satanja u kvadratima¹⁰

-Kv.B1 (istraživan 2012.g) veličine 2x5 m otvoren je zapadno od Kv. A 1/B 2. Kroz njega je na dubini od 0.65 m proveden kabl koji je djelimično poremetio slojeve i polomio ploče. U iskopu su nađeni donji dijelovi nogu tri skeleta koji su ostali za dalja iskopavanja (G3 G4, G5) i 3 donekle sačuvana skeleta u G1, G2 i G6 (T. III, Sl. 6, 8 i 9).

-Kv.A1/B2 Tokom prve kampanje 2010.g u ovom kvadratu nije bilo kamenih spomenika. Na razmeđu Kv.A1/B2 i A2/B3 očekivao se nalaz groba ispod velikog stećka. Po otkrivanju okolnih kamenih spomenika uvidjelo se da su oni zauzeli prostor na kome je prema planu iz 1891.god. trebalo da bude mjesto velikog stećka (T.II, Sl. 5). Otkopan je dio kvadrata površine od 3.25x5.00x 1.50m, a dio kvadrata uz južni i zapadni profil ostao je na relativnoj dubini 0.30 m, tj. II o.s. Ispod humusnog sloja u nasipu nađene su razbacane grupice ljudskih kostiju na više mjesta. Već na relativnoj dubini od 0.60 m sve do dna iskopa bilo je nabacano veliko kamenje, većim dijelom od pokrovnih ploča i ploča od konstrukcije rasturenih grobova T.V, Sl. 13 i 14). Na mnogim dijelovima profila nasip se protezao do žute glinovite zemlje koja se kao kompaktan sloj pojavila na dubini 1.50 m. Razbacane kosti nalažene su u nivoima od 437.83-437.23 m apsolutne visine, tj od III do VII o.s. Dijelovi donekle sačuvanih ili poremećenih grobova sa izmješanim dijelovima kosti više osoba obilježeni su: K10, K11, K13, ukupno 3 nalaza od V do VII o.s. Na dnu kvadrata uz sjeverni profil otkriven je jedan, skoro čitav, iako poremećen grob K45 na aps. visini 436.59, u X o.s. (T.V, Sl. 17 i 18).

U II kampanji, tokom 2012. g. pristupilo se kopanju neiskopanih dijelova u 2010. g. do dubine iskopa na ostalom dijelu kvadrata. Uz zapadni profil ostao je neiskopan dio širine 1.60 m i dugačak 5 m, a uz južni profil dio širok 1 m. U prvoj kampanji kod

sjeverozapadnog ugla otkopan je sloj dubok 0.45 m (aps. visina 438.54-438.094 m), a kod jugozapadnog ugla, gdje teren u odnosu na sjeverozapad pada za 0.74 m, otkopan je sloj, dubok 0.20 m (aps.visina od 437.81-437.61 m), te na jugoistoku od 437.81-437.67 m. Od navedenih dubina počelo je iskopavanje III o.s. 2012.god. (T.VIII. Sl, 33).

Uz zapadni profil na aps. visini u III o.s pojavile su se 437.82, dvije kamene ploče, jedna od A1/B2/G10 i ploča br. 28 ispod koje nije kopano. Od V do X o.s. počeli su se javljati grobovi i u neiskopanom unutrašnjem dijelu kvadrata 2010. godine (T. IX, Sl. 34-38;T.XI, Sl.43).

-U Kv.A2/B3 (2010.god.) bilo je poredano 7 kamenih spomenika (od br. 4-10). Između njih otvorena je površina 4.5x1.50 m na kojoj nisu bili kameni spomenici, osim ispod spomenika br. 4 koji je kasnije maknut. Orijentacija iskopa zavisila je od orijentacije poredanih kamenih spomenika br. 5 do br.8, na sjevernom i zapadnom rubu, te spomenika br. 9 i 10 na južnom dijelu kvadrata, koji su položeni u osnovnom pravcu zapad – istok sa otklonom sjeverozapad – jugoistok. Ostali dio kvadrata je ostao na rel.dub. 0.70 m. Zato je veći dio ovog kvadrata ostao neistražen (T.IV, Sl. 10 i 11; T.VI, Sl. 19 i 20).

Od II do V sloja su bile razbacane kosti na apsolutnoj visini od 437.93-437.38. Relativno dobro očuvan grob K36 na rel. dub. 0.60 ispod dna ploče br.4 (T.VI, 21). Djelomično ispod njega oko 0.20 m dublje, otvoren je dio groba K46 na aps. visini 436.59 koji nije do kraja iskopan. Ispod dna spomenika br. 9 na dubini od 0.50 m virile su kosti nogu od K9 a do njega je bio uništen grob K38 (T.VI, Sl. 22).¹¹

-Kv.A3/B4 uz istočni profil bio je stećak br.1 u obliku sanduka, sjeverno od njega ploča br. 2 i do nje otvoren i razoren grob K17-19. Ovi spomenici se razlikuju od ostalih po finoj obradi. Njima je pripadao po obliku i obradi niski stećak br. 3 koji je udaljen 1 m zapadno od K28. (T.VII, Sl. 26). U zemlji oko stećaka bilo je nabacano mnogo kamenja, ali samo 3 gomilice razorenih ljudskih kosti. Neposredno iznad grobova uz istočni profil kvadrata u zemlji je bilo na 7 mjesta razbacanih kosti kao znak prekopavanja, jer su skeleti oštećeni, rake grobova koje su bile optočene kamenjem uništene, a grob K17-19 razvaljen. I pored toga su konstatirani krajnji ostaci drvenih sanduka i nalazi dugačkih klinova i jednostavnih karičica.¹²

¹⁰ Pregled počinje sa najzapadnijim Kv. B1 (2012.g), nastavlja se sa A1/B2 (2010. i 2012.g).Tri kvadrata označena u 2010.god. kao Kv. A1, A2 i A3 preimenovana su po uspostavljanju nove kvadratne mreže u B2, B3 i B4. Da ne bi došlo do zbrke u ovom radu označeni su kao Kv. A1/B2, A2/B3 i A3/B4. Na planovima gomilice kosti, dijelovi ili skoro čitavi grobovi obilježeni su **2010. slovom K**, a **2012. godine slovom G**. Otkopni slojevi su označeni rimskim brojevima i kraticom o.s.

¹¹ Ispod kamenog spomenika br.9 od K9 glava je i bila na jugozapadnoj strani, a noge na sjeveroistočnoj. To je do sada jedanini primerak orijentacije groba u odnosu na orijentaciju kamenog spomenika iznad njega. Ispod spomenika br.8 također su virile kosti nogu K40, ukopane na istoj dubini kao kod K 9 0.50 m ispod dna spomenika.

¹² Kv. B1 i B5 do C7 istraživani 2012. godine, poslije uspostavljanja proširene kvadratne mreže.

Iskopavanja su u kvadratima B1 i A1/B2 i A3/B4 izvršena na pojedinim dijelovima do zdravice gdje nije bilo veliko i teško kamenje. Na nekim dijelovima nazirala se na dnu stijena. Namjera je bila da se prekopa zdravica i (ili) da se dođe do stijene, ali nije bilo vremena. Obzirom na stanje razorenosti treba u ovim kvadratima izvršiti iskop ispod grobova i dijela zdravice, i u njima finalizirati rad.¹³

-Kv.B5 (ostavljena su dva kontrolna profila uz istočni (poveznica sa Kv.B6) i južni profil (poveznica sa Kv. C5 koji nije istraživan). Iskop kvadrata je ograničen na površinu 16 m². U II o.s. pojavilo se nabacano obrađeno kamenje kasnoantičke provenijencije. Na rel. dubini oko 0.15 m do ispod površine otkriveno je 5 kamenih spomenika od broja 14-18. (T.XII, Sl. 44 i 45). U jugozapadnom uglu se na istoj visini nalazi hrpa obijenog kamenja vjerojatno isto od nadgrobni ploča ili stećaka. Od II o.s. do dna iskopa je nasip. Na dijelovima bez stećaka i grobova kopalo se do dubine 0.90 m. Na tom prostoru od IV-VII o.s. bili su nabacani dijelovi od oltarne pregrade kasnoantičke crkve, fragment kaneliranog stupa kasnoantičke oltarne pregrade, te kamenje sa tragovima obrade sitnom zubačom i dijelova ploča koje su pripadale grobovima (T.XXII, Sl. 2, 3 i 5; T.XXI, Sl. 10-12;). Također su posvuda nalaženi razbacani mali fragmenti kasno-srednjovjekovne keramike (T.XXIII, 4 i 6).

U VII o.s. na aps. visini 437.29 ili rel. dubini od 0.85 m uz istočni profil nađena je hrpa nabacanih kosti obilježena kao B5/G1. Ispod kamenog spomenika br. 15 viri jedna kost i komad željeznog klina na dubini od 0.50 m. Kameni spomenici nisu dizani.

-Kv.B6 ostavljeni su istočni i južni profil kao veza sa kvadratima B7 na istoku i C6 na jugu. Iskopana je površina od 16 m². U kvadratu je otkriveno 5 kamenih spomenika (br. 19-23). Protezali su se po cijeloj širini kvadrata i uglavnom u zapadnoj polovini, skoro svi na istoj visini. Uz južni profil prvo se pojavila zemlja sa većim primjesama maltera na 0.30 do 0.40 m, a zatim i razorena konstrukcija zida od lomljenog kamenja vezanog malterom i kamenja koje se nalazio u sekundarnom položaju. Zid je sve više bio urušen u pravcu istoka jer je u jugoistočnom uglu ukopan G1 na relativnoj dubini 0.40 m ispod dna zida. U djelimično otkopanom istočnom kontrolnom profilu pokazala se poveznica sa ruševinom zida u jugozapadnom dijelu Kv.B7. Otkopavanjem južnog kontrolnog profila između Kv.B6 i C6 također se vide tragovi ruševine, ali ona se u Kv.C6 javlja samo u sjeveroistočnom uglu kvadrata u vidu rasutog maltera. Visina otkrivenog zida je oko 0.30 m (T.XIII, Sl. 46 i 47; T.XIX, Sl. 59).

Na slobodnom prostoru između kamenih spomenika nađeno je nekoliko grobova na rel. dubini do 1.40 m, osim G1. Ustanovilo se da je to hrpa kosti više raznih osoba nanesenih na podlozi od crne zemlje. Na rel. dubini od 1.20-1.40 m na još 4 mjesta nađene su gomilice kosti koje su ostale neotkopane.

-Kv.B7 Sjeverni profil od zapada ka istoku pada svega 0.10 m, dok teren od sjevera ka jugu neravnomjerno pada. Zapadni profil je na jugu niži za 0.26 m, a istočni profil je na jugu niži za skoro 0.85 m. Južni profil također pada od zapada prema istoku za 0.63 m. Radi blizine ograde lokaliteta sjeverna strana kvadrata je sužena. Stranice kvadrata su: sjeverna strana 2.80 m, istočna strana 5 m i zapadna strana 4 m. Kontrolni profili su uz zapadni i južni profil kvadrata.

U prvom sloju nalaza je u sjeverozapadnom uglu dio ploče br. 22 na dubini od 0.28 m ispod površine. Ploča najvećim dijelom zalazi u sjeverni i manjim dijelom u zapadni profil. Južno od nje je ploča 23 koja zalazi u zapadni profil. Svega 0.18 m dublje od dna ploče br. 23 pojavili su se ostaci najbolje sačuvanog zida (br.1) od grubo klesanog kamena i oblucima, vezani malterom na aps. visini 437.72-437.66 m ili na rel. dubini oko 0.50 m ispod površine. Vjerojatno je pomenuta ploča uništila dio tog zida na sjeverozapadnom kraju. Otkrivena dužina zida 3 m širina 0.80 m i očuvana visina 0.40 m. Orijentiran je kao i grobovi zapad-istok sa otklonom sjeverozapad-jugoistok. Na njega se pod pravim uglom nastavlja zid iste debljine koji ide u pravcu sjeverozapad-jugozapad (br.2). Ovaj zid je sačuvan u dužini od oko 2 m prema jugozapadu. Ostatak zida do jugozapadnog ugla kvadrata B7 je razasut, a uz istočnu polovinu južnog profila je nabacano kamenje. Na solidnije sačuvanom dijelu zida br. 2 su na dva mjesta ostaci sive gline, a ispod nje je crveno bojen sloj vjerojatno od neke druge podnice. Podnica je bila šira od zida, dok jedan njen dio leži na zidu. Uz dno zida sačuvan je mali dio kamene podnice. Ispod podnice na zapadnoj strani zida je ukopan G2 orijentiran kao i zid. Uz ruševine i u ruševinama ukopana su tri groba, skoro 1 m dublje od gornjeg nivoa zida. Između kvadrata B 6 i B 7 je zid sačuvan u istoj visini kao i zidovi u Kv. B6, tj do visine od 0.40 m (T.XV, Sl. 49-51).

-Kv.C6 U kvadratu su ostavljeni južni i istočni kontrolni profil širine od 1.00 m. Ovaj potonji je kao veza sa Kv. C7 jer se sa obje strane profila nalaze grobovi. Površina iskopa u kvadratu je 16 m². Za razliku od orijentacije zidova u kvadratu B7, u kvadratu C6 zidovi su usmjereni sjever – jug. Uz zapadni profil otkriveni su na dubini od

¹³ U kv. A1/B2-A3/B4 nisu vršena iskopavanja 2012.god.

Opis kamenih spomenika¹⁴

0.30 m u II o.s. ispod površine su ostaci zida iste konstrukcije kao u kvadratu B7. Na površini zida bilo je mnogo maltera kao vezivnog materijala. Zid je visok između 0.50 do 0.70 m. Kompaktan je u dužini od 2 m od sjevero-zapadnog ugla, a zatim se prema jugu i uz južni profil pretvara u rasutu ruševinu koja se veže sa ostatkom zida uz sjeverni profil u kv. C7. Na mnogim mjestim uz južni profil bili su zidu u kvaderi sedre. Oko 0.50 do 0.60 m relativne dubine pojavio se od sredine sjevernog profila prvo uži pojas crne zemlje sa upalim kamenjem. U narednom sloju ova zemlja se proširila skoro prema jugu do polovine kvadrata, a prema zapadu sve do zida. Na istoj dubini u zidu pojavila se ista takva ispuna koja liči na paljevinu. Ovaj upad je uokviren žutom zemljom pomiješanom sa malterom opalim sa zida. Okolo je bila svijetlo smeđa pjeskovita zemlja sve do južnog zida. Ispod upada, koji se sve više smanjuje, na dnu VII o.s. na relativnoj dubini od 0.70 m uz sjeverni profil pojavljuje se zemlja pomiješana sa malterom, ustvari dio ruševine zida uz južni profil Kv.B6, a u sjeveroistočnom dijelu javlja se još u tragovima crne zemlje veliko kamenje od doglavnog dijela okvira G1. Grob se nalazi u svijetlo smeđoj zemlji, koja se proteže u južnom dijelu kvadrata. Na dva mjesta u kvadratu nađene su gomilice kosti (T.XVI, Sl. 52-54).

-Kv.C7 se nalazi na jugoistočnom dijelu lokaliteta onakvog kako je do danas zatečen u odnosu na aproksimativnu osnovu koju je objavio Stratimirović 1891. godine. U kvadratu je ostavljen južni kontrolni profil. Površina iskopa je 5x4 m. U I i II o.s. je nanos, a u III o.s. na relativnoj dubini od oko 0.35 m pojavila se ruševina zida koja se rasula po cijeloj sjevernoj polovini kvadrata i zalazi u južni profil Kv.B7. Kako teren strmije pada od sjeverozapada ka jugoistoku tako se i dio ruševine formirao u ovom pravcu koji je potpuno isti kao i pravac zida br. 1 u Kv.B7. Uz taj zid, u okolnom urušenom dijelu, ukopana su dva groba br.1 i br.3, orijentirana kao i zid. Po ruševini je na većim površinama bio razasut malter, a nalaženi su blokovi sedre, što je karakteristično za sve zidove nađene u istočnom dijelu lokaliteta. U blizini jugozapadnog ugla u zapadnom kontrolnom profilu između Kv.C6 i C7 viri ploča 0.10 m ispod površine. Kad je otkopan ovaj dio profila pokazala se kamena „ploča“ koja se ustvari sastojala iz tri različita komada. Ploča je zatrpana i ostavljena za dalja istraživanja. U jugoistočnom dijelu kvadrata na dubini od 0.35 m pojavila se veća ploha plavo sive gline kao i na zidu u Kv. B7 (T.XVII, Sl. 55-57).

- Stećak br. 1*, Kv.A3/B4, sanduk, dim.1.65x0.85 (glava) 0.80 (noge)x0.50 m. Fina obrada. Sivi krečnjak. Ispod se nalazio grob br.27.
- Stećak br. 2*, Kv.A3/B4, ploča, dim. 1.65x0.85x0.16 m. Na južnom podužnom rubu su isklesane dvije kanelure. Obrada dobra. Krečnjak. Veže se za skupinu stećaka br. 1 i 3. Ispod njega je bio grob br. 28.
- Stećak br. 3*, Kv.A3/B4, niski sanduk, dim. 0.95x0.50x0.30 m. Obrada vrlo fina. Krečnjak. Veže se u skupinu sa stećcima br. 1 i 2. Ispod njega je grob 35.
- Kameni spomenik br. 4*, Kv.A2/B3, ploča, dim. 2.25x0.35(glava) 0.20(noge)x0.20 m. Iako je obijena, fine obrade i mekog i sjajnog svijetlog kamena kao ploča br. 10. Ispod njega je grob 36. Nešto južnije i dublje otkriven je dio groba 46.
- Kameni spomenik br. 5*, Kv.A2/B3, ploča, dim. 90x0.50x0.22 m. Viri iz sjevernog profila Obrada gruba. Krečnjak.
- Kameni spomenik br. 6*, Kv.A2/B3, ploča, dim. 1.60x0.60x0.20 m. Gruba obrada, krečnjak.
- Kameni spomenik br. 7*, Kv.A2/B3, sanduk, jako obijen, dim. 1.00x0.30x0.40 m. Izgled je vrlo grub, kao posljedica obijanja. Krečnjak.
- Kameni spomenik br. 8*, Kv.A2/B3, ploča, dim. 1.40x0.60 (glava) 0.55 (noge) x 0.17. Na užim stranicama obijena. Obrada gruba, krečnjak.
- Kameni spomenik br. 9*, Kv.A2/B3, ploča, dim. 1.75x0.65 (glava) 0.55 (noge) x 0.20 m. Na jugozapadnom rubu obijena. Obrada gruba, krečnjak.
- Kameni spomenik br. 10*, Kv.A2/B3, ploča, dim. 1.35x0.45x0.15 m. Razbijena je na dva dijela i na svim rubovima obijena. Fina obrada, uslovljena žutim, mekim uglačanim kamenom. Prelom sive boje.
- Kameni spomenik br. 11*, Kv. A3/B4, dim. ploča, 1.15x0.50x0.20 m, viri iz južnog profila. Obrada dobra sa oštrim bridovima, krečnjak.

¹⁴ Teško je razlikovati stećak u obliku ploče od pokrovne ploče groba, ukoliko ispod ploče nisu vršena istraživanja. Tokom iskopavanja primijećeno je da se ispod nekih ploča nalaze grobovi, ali pošto se nije iskopavalo ispod njih, a ploče koje su otkrivene ne prelaze visinu od 0.16 m, njihova identifikacija je ostala otvorena. Nedavno su pri zemljanim radovima otkrivena još dva stećka na pristupnom putu od šupe do kuće, koji se vide na aerosnimecima (T. I, slika) 2 na stazi pored šupe. Jedan od njih je stećak br. 5 kod Stratimirovića (na planu označen zelenom bojom). Kameni spomenici od Br.1 do br. 13 otkriveni 2010. godine su na T.IV, Sl.10 i Sl.11. Pored spomenika otkrivenih 2012.god. od br. 14-28, označene su uz opis i Table na kojima se nalaze.

-Kameni spomenik br. 12, Kv. Kv.A2/B3, obijena ploča, dim. 0.55 x 0.30 x 0.17 m, viri iz sjevernog profila. Grublja obrada, krečnjak. Nalazi se na relativnoj dubini od oko 0.40 m.

-Kameni spomenik br. 13, Kv. A2/B3, mali dio ploče, dim. 0.60x0.10x0.16 m, viri iz sjevernog profila. Obrada dobra sa oštrim bridovima, krečnjak. Rel. dubina pojave ploče na 0.26 m.

-Kameni spomenik br. 14, Kv.B5, razvaljen stećak u obliku sanduka, dim. visina 0.60. Ostale dimenzije se ne mogu izmjeriti jer se nalazi uz sjeverozapadni ugao kvadrata. Obrada dobra. Sivi krečnjak (T.XII, Sl. 44-45).

-Kameni spomenik br. 15, Kv.B5, slomljena ploča, dim. 1.70 x 0.70 x 0.20 m. Zalazi u zapadni profil kvadrata, obijena. Obrada grublja. Krečnjak (T.XII, Sl. 44-45).

-Kameni spomenik br. 16, Kv. B5, ploča, dim. 1.50 x 0.60x 0.20 m. Djelimično obijena. Finije obrade. Krečnjak (T.XII, Sl. 44-45).

-Kameni spomenik br 17, Kv.B5, ploča, dim. 1.60 (ostali dio zalazi u istočni profil) x 0.90 x 0.20 m. Fina obrada. Krečnjak. Izgleda da se ispod ploče nalazi kamena grobna konstrukcija (T.XII, Sl. 44-45).

-Kameni spomenik br. 18, Kv.B5, obijena tanka ploča, dim. 1.50 x 0.50 x 0.15. Izgleda da je ispod nje grob (T.XII, Sl. 44-45).

-Kameni spomenik br. 19, Kv. B6, stećak u obliku sanduka, dim. visina 0.60 m. Ostali dio spomenika zalazi u sjeverozapadni ugao iskopa. Obrada dobra. Krečnjak (T.XIII, Sl. 46 i 47).

-Kameni spomenik br. 20, Kv. B6, ostatak slomljene ploče koji zalazi u sjeverni profil. Ploča je izrađena od materijala kao i spomenici br. 4 i 10 (T.XIII, Sl. 46 i 47).

-Kameni spomenik br. 21, Kv. B6, ploča, dim. 1.70 x 0.65 x 0.20 m. Obrada dobra. Vide se tragovi uništavanja. Krečnjak (T.XIII, Sl. 46 i 47).

-Kameni spomenik br. 22, Kv.B6, stećak u obliku ploče, dim. 1.70 x 0.65 x 0.20. Obrada dobra. Krečnjak (T.XIII, Sl. 46 i 47).

-Kameni spomenik br. 23, Kv. B6, ploča, dim. 1.75 x 0.80 x 0.20. Po položaju poklopna ploča. Obrada dobra. Krečnjak (T.XIII, Sl. 46 i 47).

-Kameni spomenik br. 24, Kv.B7, ploča, najvećim dijelom zalazi u sjeveroistočni dio ruba kvadrata. Dim. visina 0.28 m. Obrada dobra. Krečnjak (T. XIV, Sl. 49).

-Kameni spomenik br. 25, Kv. B7, ploča, zalazi u zapadni profil. Dim. šir. 0.55, vis. 0.22 m. Obrada dobra. Krečnjak (T.XV, Sl. 49).

-Kameni spomenik br. 26, Kv. B1, slomljena kamena ploča u sjeverozapadnom uglu. Od dimenzija poznata je samo visina 0.11 m. Krečnjak (T. III, Sl. 6).

-Kameni spomenik br. 27, Kv. B1, ploča, dim. 1.00 x 0.40 x 0.11. Uže strane, zapadna i istočna su zaobljene. Na gornjoj plohi su rupe raznih veličina. Obrada dobra. Izrađena je od mekog kamena kao zgoščanski veliki stećak i stup (T.III, Sl.7).

-Kameni spomenik br. 28, Kv. B1, ploča, dim. 1.20 x 0.60 x 20 m. Obrada osrednja. Krečnjak (T. III, Sl. 6).

Opis grobova¹⁵

-Kv. B1

1. B1/G1 (na aps. visini 437.20-437.30 m), VI o.s. Djelimično očuvan. Grobna raka se nije mogla raspoznati. Okvir groba nije ustanovljen. Pokojnik je položen nauznak, licem okrenutim ka sjeveru. Ruke su položene na karlici, noge ispružene. Orijehtacija sjeverozapad – jugoistok. U zemlji uz grob nađena brončana karičica (T.XIII, Sl. 46 i 47).

2. B1/G2 djelomično očuvani ostaci dječijeg skeleta koji se nalazio na istom nivou, paralelno uz desni kuk skeleta u grobu br.1. Pokojnik je licem je okrenut ka istoku, ruku pružnih uz tijelo. Vjerovatno se radi o dvojnog grobu (T.XIII, Sl. 46 i 47).

3. B1/G6 (437.18-437.05 m), VII o.s. Dosta uništen grob, ali se ipak raspoznaje da je pokojnik položen u raku ovalnog oblika, obloženu lomljenim kamenjem. Skelet je poremećen, licem okrenutim ka jugoistoku, ruku položenih uz tijelo. Dno ukopa se nalazi na zdarvici T.III, Sl. 9).

-Kv. A1/B2 (2010)

4. K13 (437.58 m (vrh) 437.23 m (dno), V-VII o.s. Grob zalazi u zapadni profil iskopa u Kv. A1. Nožne kosti bile su uokvirene grubim kamenjem. Skelet je bio na dubini od 0.35 m ispod vrha kamenog vijenca. Dimenzije istočnog otkopanog dijela rake 1.00x0.50 m. Uz nožne kosti djeteta starog oko 5 godina nađen je srebrni prsten, a dvije srebrne karičice u zemlji ispod i oko groba. (TV, Sl. 15 i 16) Uz tibiju djeteta u dobi oko 5 godina ležao je srebrni prsten u obliku vitice trakastog

¹⁵ Analizu koštanih ostataka izvršila je dr. sci Ewa Klonowska, antropolog 2010. g, a 2012. grobne zapisnike je vodila Ajla Sejfuli. Iz ovog opisa izostavljeni su opisi gomilica kostiju van grobnih cjelina, i opisi nalaza sa pomiješanim kostima dijelova skeleta više osoba. Kod tih grobova nije bilo moguće ustanoviti tragove raka, a teže i položaj skeleta. Uvršteni su očuvani grobovi iako nisu intaktni. Dosta grobova je ostalo djelomično iskopanih koji su zalazili ispod gornjih neiskopanih grobova ili u profile kvadrata. Uz opis grobova nalazi se i opis priloga u njima. Kod pokretnih nalaza iz 2012. upisani su pored navoda slike i oznaka (br. XX) pod kojim brojem su zabilježeni i pakovani.

- presjeka, liven u kalupu. Na prednjem dijelu prstena su tri četverokrake zvijezde po obliku slične zvijezdama koje su isklesane na zapadnoj i istočnoj strani stupa u Zgošći. Đ. Mazalić ih opisuje kao „zvijezde sastavljene od četiri oštra kuta čiji se vrhovi sastaju u jednoj točki, ili od četiri oštra kuta, sa umetnutim zrakama među njima“ što je na zvijezdama koje su na prstenu izraženo sa 4 ureza.¹⁶ Ostali dio karike je ukrašen na rubovima kapljičastim ukrasom a u sredini meandrom (T. XX, Sl.1a-1c)¹⁷. Dim: unutrašnji promjer obruča 18.5 mm, debljina obruča 1 mm. U profilu iznad groba nađene su dvije srebrne karičice jedna promjera 12,5 mm, debljine 1.5 mm (T. XX, Sl. 2 i 3).
5. K45 Grob se nalazi na sjeverozapadom dijelu Kv.A1/B2. Zapadni dio pokrovne ploče koji je djelomično bio ispod sjevernog profila, pojavio se na aps. visini 437.70 m (vrh) III o.s. (437.24 m (dno) VI o.s. Ploča, debljine 0.16 m je slomljena na crti profila i njen donožni dio je ukošen za oko 0.27 m niži, na aps. visini od 437.43 m. Obrada ploče je vrlo dobra sa fino izvedenim bridovima. Položena je na kamenu ogradu groba, visine oko 0.30 m, kako se vidi po ostacima groba u profilu. Teren groba van profila pao je za oko 0.20 do 0.30 m niže, tako su skliznuli i ostaci poremećenog skeleta. Zato je dno groba na apsolutnoj visini od 436.84 m. Normalna dubina dna groba bila je na aps. visini 437.24 m. Grob je očito nevješto i nasilno otvaran, a skelet poremećen. U grobu iznad skeleta bio je nabacano kamenje, a ploče i kamenje od zaštitnog okvira razbacani. Unutar groba su kosti dijelova lubanje, ruku i nogu muške osobe starosti oko 35 godine, visine 1.70 – 1.76 m. Kosti trupa su nabacane, dok su nožne kosti zatečene na prvobitnom mjestu. Iako je grobnica razorena vidi se njena osnovna konstrukcija od nekoliko složenih većih kamenih ploča na podužnim stranama, dno zemljano, pokojnik je položen na leđa, noge ispružene, a za položaj ruku nema podataka. Dimenzije rake su 1.69 x 70 x 030 m. (T.V, Sl. 17 i 18).
- Nastavak iskopavanja 2012. u Kv. A1/B2*
6. A1/B2, G1, (437. 64 m), IV o.s. oštećen dječji grob i ostaci trupa i ispružen gornji dio desne ruke. Uz skelet je nađena brončana naušnica u obliku karike promjera 21 mm, debljina žice 1.5 mm br. 41a, a u zemlji pored groba nađena je druga karičica, promjera 19 mm, debljina žice 1.5 mm, br. 197 (T.IX, Sl. 34 i 34a; T.XXIII, 2).
7. A1/B2, G2 (437.37 m), VI o.s. Djelomično očuvan. Koštani ostaci su uokvireni sa nekoliko lomljenih kamenova koji su vjerovatno pripadali ogradi groba. Dimenzije groba unutar kamene ograde su 0.70x0.50 m. Nađen je gornji dio skeleta, lubanja odrasle osobe i dijelovi kičme i rebara. Lubanja, okrenuta ka jugoistoku, nije bila povezana sa ostalim dijelovima trupa koji su po svemu izgleda pripadali djetetu. Da li je grob uništen ukopom južno uz grob 2 u VIII o.s.nije jasno, ali izgleda da je cijeli jugoistočni ugao kvadrata B 2 uništen (T. IX, Sl. 35).
8. A1/B2 G3 (437.55-437.42 m), V o.s. Sačuvan je skoro cijeli skelet, ali bez ostataka grobne rake. Pokojnik je položen nauznak, glava nije pomicala, pogled prema istoku. Ruke su položene na karlicu, noge ispružene.
9. A1/B2 G4 (437.46 m), V o.s. djelomično očuvan grob (bez lubanje). Nalazi se 0.30 m udaljen od nogu groba br. 3. Krajnji ostaci lomljenih kamenih ploča uz donožni dio skeleta vjerovatno pripadaju kamenom okviru groba. Pokojnik je položen nauznak sa rukama ispruženim uz tijelo i ispruženim nogama.
10. A1/B2 G5, (437.20 m), VII o.s. Djelomično uništen grob. Ostataka grobne rake nema. Prema ostacima položaja dijela skeleta pokojnik je položen nauznak, sa pogledom ka istoku, rukama ispruženim niz tijelo i sa ispruženim nogama.
11. A1/B2 G6 (437.24 m), VII o.s. Uništen i bez tragova grobne rake. Od skeleta ostali su fragmenti lubanje i rebara. Prema položaju ostataka pokojnik je položen nauznak, sa pogledom prema istoku. Dijelovi udova nisu dovoljno očuvani da bi se odredio njihov položaj.
12. A1/B2 G8 (437.40-ploča-436.86 m), VIII-X o.s. Relativno dobro očuvan grob, nađen ispod kamene pokrovne ploče paralelno sa grobom br. 4. i grobom br. 45 iskopanim 2010. godine. Dimenzije djelomično slomljene ploče 1.85x0.90x0.16 m. Grobna raka bila je obložena kamenim pločama od kojih je ostalo vrlo malo. Pokojnik je položen nauznak sa glavom okrenutom ka jugoistoku, rukama prekrštenim visoko pod vratom i ispruženim nogama. U raki je bio nasip umjesto grobne zemlje. Na prsima pokojnika su nađena dva sljepljena nečitljiva pikola (br.102), i zlatna brokatna nit (T.IX, Sl. 36 i 37; T.XX, 9).
13. A1/B2 G9 (437.10-436.98 m), VIII-IX o.s. Uništen grob, bez pokrovne ploče, sa razbacanim kostima i prerovanom zemljom. Prema zatečenom ukopu grobna raka bila je obložena kamenim pločama, a pokojnik položen u drveni sanduk. Drvena građa je končasta i razvaljena. Dužina drvenog sanduka očuvala se 1.50 m, a maksimalna širina na donožnom kraju 0.60 m. Drvo i kosti poslani su na analize DNK i C 14, ali još nema rezultata T.X, Sl. 39). Pored ostataka drvenog sanduka,

¹⁶ Mazalić, 1950, 235.

¹⁷ TXX, Sl.1c zvijezda sa stupa.

u razrovanoj zemlji nađeni su razbacani grobni priloz:

- br.137 Srebrni prsten – vitica sa jakom pozlatom. Izrađena je u tehnici livenja, graviranja i iskucavanja. Dim. vanjski promjer 2.15 cm, unutarnji 1.8 cm, težina 3.5 gr. Presjek obruča je u obliku trapeza. Na vanjskom dijelu obruča čiji su gornji i donji rub ukošeni tako da čine dodatnu traku na kojoj su ravnomjerno umetnuta 4 ukrasna polja između kojih je traka tačkasto ukrašena iskucavanjem. Na tri jednaka polja su pločice od četiri spojena polukruga na kojima je centralni motiv romb, tj. pravokutnik koji je tako smješten da daje utisak romba ukrašenog kosim mrežastim iskucanim ornamentom. Četvrti ukras, ujedno ispupčenje na donjenjem središnjem dijelu karike, sastoji se od 5 sabljastih listova i tri vertikalne trake. Ovaj motiv, u zavisnosti kako se okrene može predstavljati i spojene ruke pri rukovanju. Uokviren je sa obje strane profilisanim ukrasom koji se sastoji od dvije plastične tačkaste trake (T. XX, 4a-4c).
- br.138 Srebrni i pozlaćeni prsten. Izrada: livenje, graviranje i iskucavanje. Dim: okružna pločica (glava) 95 mm, karika D presjeka, vanjskog promjera 21mm, a unutarnjeg 17 mm, težina 5.3 gr. Glava je postavljena na niskom vratu (2mm) koji je ukrašen cik-cak linijom. Vanjski rub glave je ravan, a donji dio ruba se sastoji od dvije pozlaćene cik-cak trake. Relativno pojednostavljena predstava duboko ugraviranog ljljlana navodi na pretpostavku da je služio kao pečatnjak. Ljljljan sa tri gornje liske zauzima cijelu površinu između rubova pločice. Srednja liska seže do gornjeg ruba. Dvije vanjske liske su izvijene na dole, izlaze iz jake prstenaste trake koja je na svakom prikazu ljljljana nezaobilazan element. Ispod trake su tri antitetske postavljene liske. Gornje liske su uokvirene urezanim tankim listovima. Na obje strane ispod gornjih liski je sitan ukras koji bi trebalo da predstavlja još dva listića, vjerovatno kao asocijacija na peterolisne ljljljane ili tek da malo ispune prazan prostor. Obruč je ukrašen simetrično istim motivom na obe strane. Od vrata do 2/3 obruča je sa svake strane po jedan romb dijagonalom podijeljen na polovine. Uz gornji vrh romba, na proširenom vratu i na dnu romba dijagonalno, posatavljen je ukras u obliku slova Z gotičke uncijale.¹⁸ Ovdje to nije monogram kao na prstenu iz Mila kod Visokog (inv. br. 621 u Zemaljskom muzeju) već ukrasni detalj čija je okolina popunjena iskucanim tačkastim ukrasom. Pri dnu su simetrično sa obje strane iskucane tri trake unutar kojih je

podijeljeno polje na dva dijela sa ugraviranim polupalmetama T.XX, 5a-5c).

- br.140 Tri mala istrula željezna eksera sa raskovanom glavicom na vrhu T.XX, 7).
- br.142 grumen zemlje sa brokatnim nitima;
- br.143 4 mala livena srebrna dugmad sastavljena iz dvije polulopte sa „suzom“ na dnu i sa petljicom na vrhu. Dim: promjer puceta 6.5 mm, petljica duga 5 mm, dužina cijelih puceta (T.XX, 6).
- br.145 komadić oboda staklene čaše sa plavom niti, datiran u treću četvrtinu XIV i prvu polovinu XV stoljeća.¹⁹
14. A1/B G10 (437.85-437.15 m), III-VIII o.s. Kameni sanduk sa polomljenom pokrovnom pločom. Raka je obložena na sve četiri strane sa 4 monolitne ploče. Dim: poklopnice 2.10x.080x0.15 m. Sanduk je iste širine i dužine kao poklopnica, a visina sanduka je 0.55 m. Dno je zemljano. U sanduku je do vrha bila zemlja sivosmeđe boje pomiješana sa krečom, a kosti zatečene u lošem stanju su razbacane. Položaj skeleta nepoznat (TVIII, Sl. 33; T.IX, Sl. 38).
15. A1/B G14 (436.96 m), IX o.s. razrušen grob, dio glave i gornji dio trupa. Ruke slomljene. Samo se poznaje uobičajena orijentacija. U zemlji pored glave mali dio brončane karičice od 2 m debele žice (br.179).
16. A1/B2 G21 (436.99 m), IX o.s. nalazi se u blizini groba 9. Od groba je ostao dio lubanje i oko nje rasuti prsti. Na jednom od prstiju nađena je brončana vitica (br.76a). Karika je D presjeka, promjera 2.4 cm, debljine 2 mm, težina 2.7 gr. br.76.a) (T.X, Sl. 42; T.XX, br.8).
- Kv. A2/B3 (2010.god.)
17. K36, dno ploče br. 4 je na aps. visini 437.90 m, a skelet je na aps. visini od 437. 15 m, tj. 0.75 m ispod ploče i 0.95 m ispod površine terena. Pokojnica je bila sitna osoba u dobi ispod 25 godina sa izjednim zubima. Ruke prekrštene na karlici, noge ispružene. Grob je djelimično uništen. Raka se nije mogla raspoznati (TVI, Sl. 21).
18. K46 (436.58 m), X o.s. 0.60 m niže od skeleta 36 , i 1.90 m ispod površine terena. U mekanoj pjeskovitoj smeđoj zemlji otkriveno je nekoliko dijelova nožnih kosti. Orijentacija sjever (glava)-jug. Istraživanje je obustavljeno jer nije bilo vremena za kompletan otkop. Na toj dubini primjećeno je veliko razaranje.
- Kv. A3/B4 2010.god.
19. K17-19 Grob je zatečen razoren i zatrpan. Na apsolutnoj visini 437.72 m (oko 0.45 m rel. dubine) nalazio se vrh podužnih ploča groba. Monolitne podužne ploče dim. 2.00 x 0.50 x 0.15 m, su izlomljene i ukošene na van tako da su istisnule sadržaj groba, a ostatak pokrovnice,

¹⁸ Čremošnik, 1951, 250, br.14; Fekeža 2002, 517.

¹⁹ Anđelić, 1972, 193; Tomičić 1975, 183-186.

- debljine 0.20m, nađen je na naslonjenoj sjevernoj podužnoj ploči groba. Oko 0.30 m ispod ploča zatrpani zemljom počeli su se pojavljivati dijelovi skeleta na aps. visini 437.37 m. U grobu su nađene kosti tri osobe: 2 muškarca i jedna žena. Na gornjem nivou su bile su dvije muške glave na zapadu. Za ostale kosti koje su bile toliko nagomilane i smrskane nije se moglo ustanoviti kojem skeletu pripadaju. Neke kosti su pripale muškom skeletu starom od 30-40 g, a za drugog se nije mogla ustanoviti dob. Starija žena je položena na dno groba, ali od nje su identificirane kosti ispruženih nogu (T.VII, Sl. 28-30).
20. K27 je ispod stećka br. 1. Dno stećka je na aps. visini 437.50 m. Ispod dna stećka oko 0.66 m dublje je dno rake na 1.20 m relativne dubine u odnosu na zatečenu površinu terena. Raka je duboka oko 0.50 m. Tragovi okvira grobne rake, dim.2.20x0.70 m, od većeg grubo priklesanog kamena jedva su se nazirali. U istočnom profilu kvadrata, uz grob su nađeni ostaci drveta i veliku klinovi od drvenog sanduka. Dijelovi tanje ploče virili su iz istočnog profila između grobova 1 i 2 viši za 0.30 m iznad raka oba groba. Ne zna se da li je pripadala jednom od grobova ili je tu dospjela nasipom. Muški skelet u dobi između 50 i 60 godina je položen nauznak sa ispruženim nogama, i rukama položenim na karlicu. Kosti trupa poremećene lubanja razbijena (T.VII, Sl. 23 i 27).
21. K28 je ispod stećka br. 2. Prva osnova ispod ploče br. 2 na aps. visini od 437.77 m (oko 0.28 m rel. dubine u odnosu na profil), a skelet je ležao na dubini 437.12 m, tj. dublje za 0.65 m ispod stećka i oko 0.90 m ispod površine. Raka je pravokutna i oivičena kamenim vijencem, veličine 1.90x0.50 m. Od djeteta u dobi od oko 18 mjeseci ostalo je malo koštanih ostataka: desna strana donje vilice i komad lijeve butne kosti. Od odrasle osobe izdvajaju se fragmenti lubanje, lijeve karlične i butne kosti i mnogo sitnih fragmenata ostalih kosti. Od navedenih ostataka teško je sa sigurnošću ustanoviti pol, ali izgleda da se prema cijelom kontekstu sahrane i vezi sa grobom br. 27, pretpostavlja da se radi o supruzi sa djetetom pokojnika iz groba 27. Oko visine ramena ispod uha nađena je jedna karičica, a u zemlji koja je bila u lubanji nađena je još jedna (T.VII, Sl. 24, 27).
22. K35 je ispod stećka br. 3. Prva osnova ispod stećka br. 3 na aps. visini od 437.92 m (oko 0.44 m rel. dubine u odnosu na površinu). Skelet je ležao na aps. visini 437.12 m tj. 0.80 m ispod dna stećka. Skoro kompletan skelet djeteta u dobi od 8-9 godina (prema stanju dugih kosti). Za zube se pak pretpostavlja da pripadaju djetetu od 9- 11 godina starom. Pokojnik je položen na oznak sa rukama položenim na karlicu. Raka se nije mogla ustanoviti. Skelet je položen na zemlji sa mnogo tragova gara koji je nađen i na većem dijelu istočnog iskopa. Pri dizanju poremećenog skeleta nađena je srebrna karičica promjera 25 mm, debljina žice 2 mm (T. VII, Sl. 25).
- Kv. B7
23. B7/G1 ukopan južnom dijelu kvadrata u ruševinu koja se iz Kv. B7 nastavlja u Kv. C7. Grobna raka duga svega 1.10 m, a kosti u grobu su poremećene, iako skoro kompletne.
24. B7/G2 je ukopan na dubini oko 0.65 m ispod nivoa podnice, uz južnu stranu solidnog zida br.1. Ostali su samo dijelovi lubanje i udova.
25. B7/G3 je ukopan uz sjevernu stranu solidnog zida i orijentiran paralelno sa njim. Izgleda da je ovdje sekundarna sahrana najmanje dvije osobe, sudeći po fragmentima dvije lubanje, ali kosti nogu pripadaju jednoj osobi (T. XIV, Sl.48; T.XV, Sl. 49-51).
- Kv.C6
26. C6/G1 je otkriven u VIII o.s. aps.visina 436.91 m, u crnoj zemlji sa krupnim kamenjem u sjevernom dijelu kvadrata. Prvo se pojavilo krupno kamenje na sjeverozapadnom dijelu groba. Unutar kamenja je bila naslaga od pločastog sitnijeg kamenja, kojeg je bilo i duž podužne južne strane groba. Raka groba obrubljena je manjim lomljenim kamenjem pojavila se 0.20-0.25 m niže, duboka je 0.40 m, duga 2.20 m, vanjske širine 0.90 i unutarnje i 0,70 m. Skelet je dosta dobro očuvan. Ispremetane su kosti nogu, što se moglo desiti urastanjem korijenja na tom dijelu groba. Pokojnik je položen nauznak, glava na zapadu sa pogledom ka istoku, rukama položenim na karlici i ispruženih nogu. Osnovna orijentacija zapad-istok sa otklonom od 20° ka sjeverozapadu (T.XVI, Sl. 52-54).
- Kv. C7
27. C7/G1 ukopan je u tu razvalinu na dubini III o.s. na aps. visini 437.08 m, tj na dubini nižoj 0.82 m od površine. Od dječjeg relativno dobro očuvanog skeleta ostali su razbijena lubanja, rebra, dijelovi udova (T.XVII, Sl.55 i 56).
28. C7/G2 nalazi se ispod ploče u jugozapadnom uglu kvadrata. Kada je podignuta ploča koja zalazi u zapadni profil kvadrata ustanovljeno je da je ploča slomljena, a da je ukop izvršen u sanduku koji je imao dobro obrađene ploče. Otkriven je dio groba ali nije bilo vremena za njegovo istraživanje. Ostavljen je za naredno iskopavanje.
30. C7/G3 je paralelan sa G1, sa druge strane urušenog zida. Raka je otkopana na dubini od 436.40, skoro na istoj dubini kao G1. U grobu su nađeni polomljeni dijelovi lubanje i dvije duge kosti. Položaj ruku nepoznat, noge ispružene (T.XVIII, Sl. 55 i 57).

Pokretni materijal nađen van grobova

- Praistorijskih ostataka bilo je vrlo malo, ukoliko se u to ne računaju i kremen i odbici. To su atipični komadić keramike br. 30 i brončana igla br. 5.a. Glava igle je loptastog oblika sastavljena od dvije polulopte promjera 1 cm. Na vrhu je petljica koja je savijena, provučena i zavarena. Žica je promjera 1.5 mm je dugačka oko 9,6 cm. Nađena je u površini nasipa u Kv. A1/B2, u koji je dospjela prekopavanjem između kampanja 2010. i 2012. godine (T.XXI, 1) Kv. C7, u II o.s. nađen je komadić praistorijske (?) keramike, grube fakture sa puno primjesa pjeska, ručno oblikovan. (T.XXI, 2).
- Od antičkog materijala nađen je u Kv.C7 jedan atipični komad crvene keramike sa primjesama riječnog pijeska br. 45. U Kv. C6 nađena su u zapadnom zidu 2 komadića crveno obojenog maltera u br. 155. U Kv. B7 bio je odlomak antičke cigle (?) br.85 (T.XXI, 7, 8, 9).
- Dijelovi antičkih nadgrobni stela datirani od II-IV stoljeća koji su pronađeni do 1948. godine, datirani su od II-IV stoljeća, a tokom 2010. pronađen je dio jedne od objavljenih stela²⁰, te fragment kaneliranog stupa i donji dio bazamenta sa prikazom kaleža. Kada su se spojili navedeni fragmenti sa nalazima iz 2012. g. gornjim dijelom bazamenta stupa sa prikazom vinove loze br.04, dijelom korpusa kaneliranog stupa, br.213, dijelom stupa bez ukrasa od pjeskovitog krečnjaka br. 134, izmjerene su im dimenzije i izvršena usporedba sa dimenzijama i motivima iz Dabravine bilo je jasno da su ovo sve dijelovi oltarne pregrade kasnoantičke bazilike. Za dva fragmenta gornjeg dijela okvira jedne ploče koja je na prednjoj strani plitko profilirana i klesana od kamena vapnenca bez veće čvrstoće br. 116. namjena je nepoznata (T.XXII, 1-6). Od kamenih nalaza još su nađena dva odlomka od mekanog zrnastog i pjeskovitog krečnjaka, jedan da tragovima zubače (br. 133) i drugi u obliku ploče sa uparanim linijama (br. 119), te polovina malog kamenog pršljenka (T. XXI, 10-12).
- Fragmenti grube srednjovjekovne keramike nalaženi su u svim slojevima, a po brojnosti najviše ih je bilo u istočnim kvadratima Kv.B5 i B6. U Kv. B2 nađen svega 1 komadić (T. XXIII, 4-6).
- Sitni komadi stakla sa plavim nitima i bez njih, nalaženi su na nekoliko mjesta u ruševinama i na raznim nivoima u istočnim kvadratima B5 do C7. U grobu B2/G9 nađen je komadić staklene čaše sa plavom niti, koji se uz ostale nalaze u tom grobu može okvirno datirati u treću četvrtinu XIV i prva polovina XV stoljeća.
- Veliki željezni klinovi nalaženi su u kvadratima od B5 do C7 od kojih je samo jedan klin bio u vezi sa grobom C6/G, a ostali su nalaženi u nasipu

između kamenih spomenika. Nasuprot, u zapadnim kvadratima A1/B2 i A3/B4 nađeni su isključivo uz grobove sa nalazima drvenih ostataka u grobovima B2/G9 otkriveno je 6 uništenih komada i jedan veliki klin; uz K27 i 28 po jedan veliki klin. Oni najdulji su dugački i do 22 cm nađeni su u K27 i u zemlji između K17-19 i K28. Glave su raskovane u promjeru od oko 2 cm. Najvećim dijelom su kvadratnog presjeka pri vrhu 5-7 mm, dugački oko 10 cm, a glavice su okrugle, ovalne i četverougane, dok su neki jednostavno savinuti na gornjem kraju (T.XXIII, 7-9; T.XXIV, 1-7).

Od ostalih željeznih predmeta je udica sa petljom pri gornjem kraju, nađena u Kv.B6 u IV o.s. br.83 (T.XXIV, 8).

Razmatranja

Iskopavanja na Crkvini poduzeta su sa ciljem da se otkrije kojem velikaškom rodu je pripadalo groblje na Crkvini, tko je sahranjen ispod velikog stečka i međusobni odnos stečka i stupa. Ta enigma je stara preko 120 godina. Mnogi autori s kraja XIX do sedamdesetih godina XX stoljeća iznijeli su razna i kontroverzna mišljenja o atribuciji groblja, oslanjajući se najviše na analizu stila, ukrasa i njihovog značenja na velikom stečku i stupu, te na teško čitljive natpise na ova dva spomenika²¹. Š. Bešlagić je na stupu pročitao ime Dragiša, i veže ga za brata Hrvoja Vukčića Hrvatinića. On odbacuje Truhelkinu ranu dataciju stupa „jer sam oblik ne upućuje na tako daleko vrijeme, kao i kombinacije Mazalića“. Duktus tog natpisa uporedio je sa dokumentima iz vremena vladavine kralja Ostoje (1398-1404 i 1409-1418). U Kv. A2/B3 i A3/B4 nisu vršena iskopavanja 2012. godine.²²

M. Wenzel je mišljnja da je natpis na stupu iz Zgošće posvećen Vuku ili Vojislavu Hrvatiniću, braći Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Smatra da ispod stupa nije sahranjen Dragiša, jer njegovo ime nije dovoljno blizu početka natpisa, već da je to grob Vuka ili njegovog brata Vojislava koji nestaju iz historijskih izvora 1401. godine. Za pokojnika ispod stečka, napisala je „da vodi ka vjerovanju da je tu sahranjen sam Hrvoje, što temelji na pomenutoj povelji kralja Dabiše iz 1392. godine“.²³ Historičari umjetnosti N. Miletić, S. Radojčić i M. Wenzel i M. Palameta koji

²¹ Stratimirović, 1891, 137, 140, nap 3. i 141, nap.2; isti 1926. 45-46; Truhelka 1914a, 250-252; isti 1932/33b, 189-201; isti 1942/1991, 635-636; M. Karanović 1934. 10-11; Mazalić 1950, 223-241; Vego 1970, 57, br. Spom.246. Navedeni autori su mišljenja da ovi spomenici pripadaju velikaškom rodu Kotromanića od Bana Prijezde I do bana Stjepana II.

²² Bešlagić, 1967, 51, 97.

²³ Wenzel, 1994/1999, 133.

²⁰ Sergejevski, 1951, 309, spomenik br. 16, Sl. 12.

je u jednoj rečenici objedinio suvremena mišljenja piše da se „među stećcima najkvalitetnije izrade u koje spadaju stećak i stup u Zgošće prepoznaju kao djela onih majstora kojima su podjednako bila važna tradicijska likovna rješenja kao i suvremena stilska nastojanja“, za što daje i primjere u daljem tekstu koji se odnosi na ova dva spomenika.²⁴ Uzimajući u obzir sva navedena mišljenja, pretpostavke i datiranja, još uvijek se ne može bliže odrediti nastanak srednjovjekovnog groblja. I. Čremošnik je zaključila da se radi nekoj ranijoj građevini, vjerovatno crkvi koja je srušena u XIII stoljeću, te je datirala nastanak nekropole od XIII do XVI stoljeća, što znači da je u ovo datiranje uključeno razaranje crkava potkraj tridesetih godina XIII stoljeća i prestanak ukopavanja dolaskom Osmanlija u srednju Bosnu.²⁵ Da li je tim mišljenjem bila na tragu koji je dao rezultat analize C14 kosti iz groba br. 27, 2010. godine, čija je datacija određena u drugu polovinu XIII stoljeća?

Karakteristike ovog srednjovjekovnog groblja su: smještaj na uzvišenoj padini koja dominira krajolikom i koja je bila okružena sa svih strana velikim kompleksom drugih grobalja čije je ostatke uočio M. Karanović 1933. god. Pored velike razorenosti sa mnogo razasutih kosti i uništenih grobova, po razmještaju preostalih stećaka i otkopanih grobova, jasno je da je to srednjovjekovno groblje na redove koji su uvjetovani smjerom pada terena od sjeverozapada ka jugoistoku, sa otklonom koji varira od 4° do 40° od osnovnog pravca zapad-istok. Sjeverno od Crkvine pruža se valovita visoravan, a južno i istočno teren strmo pada, tako da je ovo groblje bilo na dominantnom položaju sa pogledom na dolinu i okolna brda uz komunikacijske linije koje su je sa svih strana okruživale.

Zbrajajući nalaze stećaka prethodnih istraživača i posljednjih istraživanja, otkriveno je sveukupno 4 sljemenjaka, 1 stup, 13 sanduka, uvjetno preko 30 ploča. Za neke od njih nije sugurno da li su nadgrobne ploče ili poklopnice. Osim velikog stećka i stupa, nađena su još dva ukrašena spomenika: stećak br. 2, u obliku sanduka sa tragovima kanelura na rubu gornje plohe (iskopavanje 1948. god.) i ploča sa kaneliranim rubom iznad K28. Na dvije ploče Kv. B5 su udubljena na jednoj dvije, a na drugoj jedna rupa, promjera oko 10 cm. Kakve su tvorevine rupe na ploči br. 27 u Kv. B1, prirodne ili umjetno izvedene nije jasno.

Krajem XIX stoljeća pored velikog ukrašenog sljemenjaka bio još jedan sljemenjak (br. 5 na planu iz 1891.) visok 1.40 m i dva niža visine 0.50 do 0.60

m. Sanduka je bilo četiri, od kojih su dva visine 1.58 i 1.03 m. Obrada ostalih, tada zatečenih stećaka nije poznata. Osim navedenih, još su bolje izrade stećci nad grobovima K27 i K35 u kv. A3/B4, te stećci br.19 (sanduk) i br.22 (ploča). Još nekoliko poklopnih ploča nad grobovima su dobre obrade G 8, G10, i K45 u kv. A1/B2 i tri ploče u Kv B6.

U ovom radu izdvojene su samo grobne cjeline, koje pružaju osnovne podatke o načinu ukopa.²⁶ Otkriveno je 5 ukopa u kamenim sanducima u kvadratu A1/ B2 G8, G10, K45; Kv. A3/B4; K17-19. i u Kv. C6 G2. Sahrana u drvenim sanducima u rakama obloženim grubim kamenjem otkrivena je u 5 grobova u kvadratima: Kv. A1/B2 G9, K30; Kv. A3/B4 K 27, K 28. Sahrana u rakama obloženim kamenjem i pokojnici položeni na zemljano tlo u 3 groba: Kv. A1/B2 K13 i G2.; Kv. C6 G1. U kvadratima u istočnom dijelu lokaliteta B6, B7 i C7 grobovi su ukopani uz zidove ruševine i najvećim dijelom uništeni. Uz ostale skelete položene na zemlju nisu se mogli ustanoviti tragovi raka.

U svim grobovima su pokojnici položeni na leđa, najčešće sa rukama položenim na karlicu, ili uz tijelo. Samo u jednom slučaju ruke su bile prekršene do ramena.

Sahrane u sanducima i rakama obloženim kamenjem koncentrirani su u Kv. A1/B2 u zapadnoj polovini gdje su grobovi sa priložima K13, G8, G9, G10 i G21. U grobu K45 koji se nalazi u toj skupini grobova nije bilo priloga. U njihovoj blizini nalazio se i veliki zgoščanski stećak, a par metara sjeveroistočnije i stup, negdje na polovini puta od pomenutog stećka i građevine u jugoistočnom uglu Crkvine. Druga koncentracija navedenih grobova nalazila se uz istočni rub kvadrata A3/B4 sa grobovima K17-19, 27 i 28.

Vjerovatno se nikad neće saznati koliko je stećaka i ukopa bilo na groblju. Zasad je sigurno da su sahranjivanja vršena na svim nivoima, ali zbog stanja na terenu tj. velikih prekopavanja i razorenosti, nezavršenog iskopavanja naročito u kvadratima od B1 do A/B4, te pomanjkanja dokumentacije iz kampanje 2012. koju bi trebalo ujednačiti sa dokumentacijom 2010. godine ne može se razabrati da li su u jednom grobu vršeni višeslojni ukopi, ili su uglavnom jednoslojni ukopi.

Prilozi su nađeni u 7 od 28 donekle očuvanih grobova: u kvadratu A1/B2 u K13 u dječjem razorenom grobu srebrni prsten sa rombovima i dvije karičice; G2 brončane karičice; G8 dva sljepljena nečitka pikola i brokatna nit; G9 dva srebrna i pozlaćena prstena, brokat, mali fragment staklene čaše sa plavim nitima

²⁴ Palameta, 2004, 141.

²⁵ Čremošnik, 1948, 415.

²⁶ Ostali podaci o svim nalazima gomilica kosti nalaze se u Izvještajima iskopavanja 2010 i 2012. godine.

i srebrna puceta; G21 brončani prsten. U kvadratu A3/B4 u K17-19 dvije brončane karičice kao i u K28, a u K35 dječjem grobu 2 srebrne karičice i prsten u obliku vitice ukrašen rombovima.²⁷ Samo jedan prsten br. 94b nađen je u zemlji uz brokatnu nit i srebrnu karičicu br.94a, u zemlji blizu G9 ali van arheološkog konteksta. Grob K13 je paralelan sa grobom G9 na udaljenosti od 0.50 m. U oba groba nađen je srebrni nakit prstenje i karičice. Prstenje je rađeno istom tehnikom, livenjem, iskucavanjem i na pojedinim dijelovima graviranjem. Na dva prstena - viticama iz grobova K13 i G9 (br.147) su kao glavni ukras rombovi koji su različito koncipirani.

Navitici iz K13 unutarromboidne podloge su zvijezde iste kao na stupu, koje se možda mogu tumačiti i kao križevi (T.XX, 1a-1c).²⁸ Rombovi sa vitice iz groba G9 su jednostavno ispunjeni iskucavanjem mrežastog ukrasa (T.XX, 4a-4c). Palmete koje se nalaze na pečatnjaku kao i rombovi sa križevima unutar njih, javljaju se u većem zamahu sredinom XIV stoljeća. Ljiljan kao heraldički znak se isto u većem broju javlja u XIV stoljeću. Ukrašen sa četiri spojena polukruga kao kod pločica sa prstena-vitice br.137 je na reversu velikog pečata kralja Tvrtka I, u kojem je unutar okvira ljiljan.²⁹ Sve prstenje ima dosta uski obruč unutrašnjeg promjera 17-18 mm. Prstenje je teško preciznije datirati, kao i odrediti njihovu pripadnost. Ljiljan je omiljeni motiv tokom XIV stoljeća i to naročito na prstenju, a u romb su najčešće ukonponirana četiri krstasta motiva.³⁰ Ukrašen na rombu na srebrnom prstenu iz groba K13, je drugačiji jer ima isti motiv koji je zastupljen na stupu za neke stručnjake je to zvijezda za druge križ.³¹ Na jednom prstenu iz Janjeva, na karici je isti okvir od četiri polukruga kao na prstenu br. 137 u kojem je romb, samo sa drugim motivom (zvijezde) unutar njega. Datiran je u drugu polovinu XIV. i početak XV. stoljeća.³²

Pošto je teško bliže datirati navedene važnije nalaze, pokušalo se nešto više saznati o stečku i stupu. Mišljenja Š. Bešliagića i M. Wenzel je da bi se ovo groblje, ili barem stup, moglo pripisati porodici Hrvatinića krajem XIV i početkom XV stoljeća.³³ Novo čitanje jednog imena na stupu je Batalo umjesto Bakula.³⁴ Podrobnom analizom ukrasa na velikom stečku i stupu M. Palameta je naveo

²⁷ Sve karičice su pri iskopavanju bile zelene boje. Za one koje su očišćene pokazalo se da su srebrne, pa se pretpostavlja, obzirom na arheološki kontekst ukopa, da su i te „brončane“ karičice vjerovatno srebrne.

²⁸ Mazalić, 1950,235.

²⁹ P. Anđelić, 1970, 38.

³⁰ Radojković, 1979, 176-177.

³¹ Radojković, 1969, 180-181; Mazalić 1950, 235; Palameta 2004, 14.

³² Radojković, 1969, 199, Sl. 133.

³³ Bešliagić, 1967,51; Wenzel 1994/1999, 133.

³⁴ Mazdrak,2012, 127.

mnoge paralele oblikovne i stilske sa spomenicima, pečatima i kodeksima iz doba od druge polovine XIV i prve polovine XV stoljeća ne precizirajući na kraju dataciju mogućeg nastanka stečka i stupa, ali odbacuje rana i kasna datiranja ovih spomenika, tj. Truhelke i Mazalića.³⁵

Pitanje odnosa sljemenjaka i stupa uz određena tumačenja Karanovića, N. Miletić i E. Mazdrak postaje zanimljivo. M. Karanović se bavio više simbolikom prikaza na istočnoj strani stupa. Po njemu zapadna i istočna strana stupa čine zajedno prikaz crkvice. S time se slaže i Miletićeva koja navodi da je stup ukrašen „motivima aritektonskim i simboličnim, kojima je prenet simbolika hrama oltara i liturgijskog obreda izražena detaljima gotičke arhitekture“...³⁶ Posmatrajući prostorni odnos stečka i stupa, čini se da ima neke simbolike u tome. Stećak je orijentiran istok-zapad. Pročelje stečka sa centralnom scenom je na istoku. Malo dalje, sjeveroistočno od njega, nalazi se stup na čijoj se zapadnoj strani ističe kao glavni motiv reljefna gotička arkada u čijem se luku nalazi četverolisna rozeta. Na istočnoj strani stuba koja je okrenuta prema mjestu nekadašnje crkve sa motivima oltara i vjerskog obreda. Ako bi prihvatili jednu novu interpretaciju motiva na velikom stečku da se „simbolika sljemenjaka veže, vrlo logično za vjerovanja onih koji su ispod njega sahranjeni. Arhitektonski riješen stećak u obličju vječnog prebivališta, prate arhitekturni, figuralni i simbolički motivi Nebeskog Jeruzalema u kojemu bi pokojnik želio naći svoje mjesto. Opisujući prizore iz života, naglašava se moć i obilje u kojem živi“, onda bi i gore navedeno razmišljanje o prostornom odnosu stečka i stupa imalo nekog smisla.³⁷ Ukoliko je ispod stupa sahranjen netko od roda Hrvatinića onda ova hipoteza ne dolazi u obzir. Vrlo teško će se saznati tko je ispod stupa sahranjen iz dva razloga: prvo je potrebno pronaći mjesto stupa na terenu što je izuzetno teško, ako je još uopće moguće, a drugo treba doći do DNK srodnika Hrvatinića.

Dosadašnjim detaljnim analizama velikog stečka i stupa, najvećim dijelom historičara umjetnosti grob ispod velikog stečka pripadao je Kotromanićima kao i groblje. Novija detaljna analiza ukrasa na velikom stečku i poređenje sa ukrasima ili simbolima koji se javljaju u periodu od bana Stjepana II do kraja vladavine Kotromanića, na nakitu, novcu, i uz to analizom oružja na velikom stečku ukazuje na zaključak da je pod tim stečkom sahranjen netko iz roda Kotromanića, te je stećak datiran u kraj XIV. i početak XV stoljeća.³⁸ Ta datacija bi bila još izvjesnija uz analizu nalaza srebrnog nakita i stakla,

³⁵ Palameta, 2004, 138-141.

³⁶ Karanović, 1934, 11; Miletić 1982, 159.

³⁷ Mazdrak, 2012, 126.

³⁸ Mazdrak, 132.

kada bi se znalo, prema najnovijem čitanju po kojoj liniji se na natpisu na stupu javlja ime Batalo umjesto knez Bakula, da li zbog njegovih porodičnih veza sa Hrvatinićima ili kao visoko pozicioniranog velikaša koji se javlja kao svjedok na poveljama kraljeva Dabiše i Ostoje, naročito jer je bio svjedok na povelji iz 1392. godine.³⁹

Nalazi grobova K27 i K28, osim što su značajni za izvršenu DNK analizu muškog skeleta iz groba 27, koja je pokazala da je tu sahranjen jedan od pripadnika roda Kotromanića (o tom nalazu priloga treba dati prof. dr. Damir Marjanović), važan je i međusobni položaj pokojnika pri sahranjivanju. K27 je ispod stečka br.1 koji je južno od groba K28 ispod stečka br. 2 u kojem su sahranjeni žena i dijete. To je treći ustanovljeni slučaj sahrane vjerovatno bračnog para. U Donjim Bakićima na lokalitetu Pod Klisom (Olovo) su dva stečka prema čijim se ukrasima može zaključiti pol sahranjenog.⁴⁰ Drugi nalaz takve pozicije grobova je na Pavlovcu u Lukavici kod Sarajeva.⁴¹ Ženski grob se nalazi sjeverno od muškog groba u slučaju kada su grobovi orijentirani zapad-istok, ili jednostavnije desno od muškog groba bez obzira na njegovu orijentaciju. Za navedena tri lokaliteta dokazano je da se radi o plemićkim grobovima.

Cilj iskopavanja u istočnim kvadratima B6, B7 i C6 i C7 fokusiran je razrješavanje postojanja zgrade i groblja u doba principata i eventualno crkve u periodu do XIII stoljeća u koju su bili ukopani kasniji grobovi pod stećcima. Kako je iskopavanje započelo na sjeveru od linije B, nije se stiglo do linije D. Južni kvadrati B7 i C7 dodirivali su mali sjeverni dio iskopanog terena 1948., a kasnije još vjerovatno raskopavanog za vađenje kamena. Kako još nisu istraženi susjedni kvadrati oko linija B i C na sjeveru, a kod Kv. i na zapadu Kv. C5, na jugu Kv. D 5-D7 i na sjeveru Kv. A6, za sada se u okviru ovih istraženih 100 m² može spoznati sljedeće: u kvadratima B6 i C6 otkrivene su dvije prostorije aproksimativne veličine 4x5 m u B6 i 4x4,5 u prostoriji C7. Između Kv. B6 i B7 još uvijek nije jasna situacija. Zid koji razdvaja Kv. C6 i C7 produžava se i kroz Kv. B7 i C7 i razdvaja prostoriju u Kv. C7 od situacije u Kv. B6 (T.XIX, Sl. 59). Orijehtacija prostorija u tim kvadratima je sjever-jug. U Kv. B7 zbunjuje položaj tj. orijentacija sjeverozapad i jugistok kvalitetno izvedene površine zida br. 1 i zida br. 2 koji se pod pravim uglom sa njim spaja i ide prema jugozapadu. Prema situaciji u Kv. B6 izgleda da se ovaj objekat sa sjeverne strane završava na jugu ovog kvadrata.

Uz južne profile u kvadratima B7 i C7, koji su na kraju iskopa, su samo ostaci ruševina zidova, te se ne zna da li je ovdje kraj neke građevine ili su antički zidovi iskopani 1948. g. njen dio. Vjerovatno se po načinu gradnje zidova, podnica od kamenih ploča koja se podudara sa gradnjom koju je opisala I. Čremošnik 1948. i nalaza estriha (?) te komadića crveno obojenog maltera, radi o nekoj antičkoj građevini.

Možda će se moći bolje sagledati situacija i namjena objekta prvo po rušenju profila, a zatim po iskopavanju sjevernih i južnih kvadrata (ukoliko do daljeg iskopavanja u skorije vrijeme dođe. Gdje je tačno bilo antičko groblje čiji su ostaci malobrojni da bi se prema njima moglo zaključiti o njegovoj veličini nije moguće pretpostaviti.

U kvadratima B5 i B6 nađeni su skoro na površini iskopa nabacani dijelovi ostataka oltarne pregrade kasnoantičke crkve. Jedan dio je nađen na dnu Kv. A1/B2 koji je tamo bačen između dva iskopavanja. To su gornji i donji dio bazamenta stupa i tri komada stupova. Svi nađeni odlomci imaju identične dimenzije kao u bazilici iz Dabravine, a srodne po ukrasu i koncepciji ukrasnih motiva, tako da se stiče utisak da je to djelo iste radionice, ali ne i istog kvaliteta.⁴² Čini se da je klesar koji je radio u Dabravini bio vještiji majstor u odnosu na zgoščanskog. Nalaz ovih kamenih ostataka je važna karika u kontinuitetu antičkog i kasnoantičkog doba do VI stoljeća. Gdje se nalazila kasnoantička crkva još nije poznato, ali ona je svakako morala biti ili veća od prostora iskopanog 1948. godine, poredeći je sa veličinom naosa i apside u bazilici iz Dabravine. Obzirom na bezobzirno uništavanje okoline neposredno uz dio iskopan 1948. god. trebalo bi da se provjeri krajnji dio jugoistočnog ugla lokaliteta.

Zaključak

Do nedavnih saznanja o ovom groblju dolazilo se postepeno, od prvih istraživanja 1891. do 2012. godine. Kombinirajući sve dostupne izvore kojih nema mnogo, pokušalo se osloniti na arheološke podatke i analize historičara umjetnosti.

Arheološkim istraživanjima tokom 2010. i 2012. godine pored navedenih otežavajućih okolnosti, kao što su pomanjkanje detaljnijih opisa i terenskih planova prethodnih istraživača, velika razorenost grobalja, a u ovoj fazi i nedovoljna istraženost, pomalo se počelo približavati rješavanju postavljenih ciljeva, istražiti kojem velikaškom rodu je pripadalo ovo groblje, kada je nastalo i da li je tu u antičko i ranosrednjovjekovno doba bila

³⁹ Klike, 2010, 266-270.

⁴⁰ Benac, 1951, 19-20; T.X, Sl.14.

⁴¹ L.Žeravica, 1982, 196,197.

⁴² Sergejevski, 1956, 16-21.

neka zgrada ili crkva. Prema svemu iznesenom, položaju grobalja, orijentaciji grobova uslovljenoj prirodnim padom terena, broju veličine i dobre obrade nadgrobničkih spomenika i poklopničkih ploča, sahrani u drvenim sanducima u rakama obloženim kamenjem ili u kamenim sanducima, i pored nevelike količine srebrnog nakita, krajnjih ostataka brokatnih niti i stakla sa plavim nitima, ovo je groblje pripadalo velikaškom rodu. Prema analizi DNK kao i prema mnogim detaljima kako na velikom stećku, stupu pa i nakitu pripadao je rodu Kotromanića. Analize detalja na velikom stećku i stupu koji su vjerovatno istovremeni, te neka poređenja sa ukrasnim motivima na nađenom prstenju datiraju navedeni materijal u kraj XIV i početak XV stoljeća kao vrhunac ukopavanja na ovom groblju.

Na lokalitetu je od prvih istraživanja nadalje otkriveno 50 kamenih spomenika. Od toga su istraženi grobovi ispod njih 13. Iznad ostalih 37 istraženih grobova, nije bilo nadgrobnika, sa napomenom da se ovaj broj odnosi samo na grobne cjeline koje su bile donekle očuvane, jer je ostataka grobova ili gomilica kosti bilo preko 40 koji ovdje nisu prezentirani. Sve su to posljedice velike razaranosti groblja tokom dugog vremena sve do danas.

Još postoji dilema, pošto je kralj Dabiša poklonio selo Kakanj 1392. godine Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, skoro u istom periodu u kojem je datiran i veliki ukrašen stećak za kojeg se pretpostavlja da je ispod njega sahranjen netko iz roda Kotromanića, da li svi grobovi pripadaju tom rodu ili poneki i rodu Hrvatinića. Kako nije poznato gdje su prvobitno stajali veliki stećak i stup, teško da će se naći i određeni grobovi ispod njih. Jedini nalaz prstena pečatnjaka sa heraldičkim znakom ljljana u G9 u Kv. A1/B2 ukazuje da je pokojnik možda pripadao rodu Kotromanića u periodu između kraja XIV i početkom XV stoljeća. Kad prispiju uzorci analize DNK i C14 iz tog groba bit će situacija malo jasnija. Jednim uzorkom analize C14 drveta iz groba K27 u Kv. A3/B4, koji se nalazi na sredini groblja, potvrđeno je postojanje groblja u drugoj polovini XIII stoljeća. Odakle i u kom pravcu se širilo nije dovoljno poznato. U kv. A1/B2 koji se nalazi na zapadu nađena je koncentracija grobova sa prilozima s kraja XIV i početkom XV stoljeća. Točna stratigrafija grobova još nije ustanovljena, jer na više mjesta vire kosti ispod stećaka ili iz profila. Iz istih razloga nije poznato da li su u jednom grobu na više nivoa vršena sahranjivanja.

U istočnom dijelu lokaliteta nađena je veća antička građevina do sada istražena na površini od 100m². Širina najboljeg očuvanog dijela zida je 0.80 m, isto kao kod građevine koja je istražena 1948. godine. Njena namjena i obim rasprostiranja nisu do kraja ustanovljeni, jer se mora vršiti istraživanje sa sjeverne, zapadne i južne strane. Na rasute ruševine postavljene su stećci i ukopani grobovi. Unutar građevine prema rasprostiranju zidova izgleda da su bile najmanje 3 prostorije otprilike dužine zidova 4 do pet metara, ali vjerovatno je ovo samo manji dio nekog većeg zdanja.

Iz kasnoantičkog doba nađeni su razbacani dijelovi oltarne pregrade kasnoantičke bazilike koji potvrđuju da je tokom V i VI stoljeća postojala crkva. Ukrasi na dva dijela bazamenta stupova oltarne pregrade su po dimenzijama i motivima ukrasa isti kao na bazilici iz Dabravine. Pretpostavlja se da je u Dabravini postojala majstorska radionica iz koje je ponikao i majstor zgoščanskih nalaza, ali manje umješšan od onog koji je klesao dabravinske primjerke.

Istraživanjem 2010. i 2012. godine učinjen je napredak u sklopu multidisciplinarnog pristupa pored arheologa, geologa, antropologa i DNK istraživanja i analizom C14 drvenih ostataka ljesova iz pojedinih grobova. Za sada je stigao samo rezultat analize C 14 kosti iz groba K27 koji je bio ispod niskog ali dobro obrađenog sanduka bez natpisa. Kosti su datirane u period između vladavine bana Prijezde I (1250-1282) i Prijezde II (-1287-) sa određenim odklonom, dakle druga polovina XIII stoljeća. U ovom grobu nije bilo priloga koji bi ga možda bolje kronološki determinirali. Ostali pokretni nalazi (prstenje i staklo) koji se nalaze na zapadnom dijelu groblja govore u prilog kasnije datacije zapadnog dijela groblja.

Teren koji se može istražiti obuhvata kvadratna mreža sa 18 kvadrata veličine 5x5 m. Otkopano je, i to ne do kraja 8 kvadrata. Za oko 50 dana iskopavanja istraženo je oko 187,5 m² (oko 23%) i to ne do kraja, od 412,5 m² na kojima je omogućeno istraživanje. Ovaj lokalitet zahtijeva još mnogo napora da bi se u potpunosti istražio. Bez obzira na sve teškoće ovaj lokalitet vrijedi istražiti, ali uz pomoć ostalih disciplina (antropologije, analiza DNK i C 14, koje se svakim danom sve više usavršavaju, jer sama arheologija u savremenim uslovima istraživanja nije dovoljna.

Summary

After exploring the medieval cemetery in Crkvina in Donja Zgošća, the northern part of Kaknj, it gives an overview of past and new information of the site. Objectives undertaken archaeological works are discovering the tomb beneath a large Zgošća tombstone and determining its affiliation with some of the medieval Bosnian noble families and as accurately as possible the dating life of the cemetery and discover the remains of the ruins of an ancient, late antiquity and maybe medieval period. Finding that has occurred so far is partial, as it is excavated only 23% of the area.

Literatura

- Ajdukiewicz Z. 2001, Monarchie in Wort. (Slika stećka in situ u Donjoj Zgošći 1903). U: Svein Monnesland, Bosna i Hercegovina slikom i riječju kroz stoljeća, Sypres Forlag, 2001, Norway, str. 233.
- Anđelić Pavo, 1972, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XIV stoljeću. Sarajevo 1972.
- Anđelić Pavo, 1980, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (dalje GZM) n. s. A, XXXIV, 1979(1980), Sarajevo, 183-247.
- Asbóth János, Bosnien und die Herzegowina, Reisebilder und Studien, Beč 1888.
- Benac Alojz, 1951, Olovo. Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Srednjovekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sveska II, Beograd,
- Bešlagić Šefik, 1967, Stećci centralne Bosne. Sarajevo.
- Bojanovski Ivo 1984, Razdoblje rimske uprave. U: Grupa autora, Visoko i okolina kroz historiju I, praistorija, antika i srednji vijek. Visoko, 49-99.
- Čremošnik Irma, 1951, Nalaz nakita u srednjovekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. GZM, n. S. Sv. VI, Sarajevo, 241-270.
- Čremošnik Irma, 1949-1950, Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. godine. GZM, n.s. sv. IV-V, 1949-1950, Sarajevo, 411-416.
- Ćirković Sima, 1964, Istorija srednjovekovne Bosne, Beograd.
- Fekeža Lidija, 2002, Slučajni srednjovekovni nalazi iz Binježeva kod Sarajeva. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga 30, Sarajevo, 509-528.
- Ivić Aleksa, 1928, Rodoslovne tablice srpskih vladara III izdanje, Knjiga Matice srpske br.49, Novi Sad.
- Karanović Milan, 1934, Grobna crkva grafički izražena na bosanskom srednjovekovnom spomeniku. Novitates Musei Sarajevoensis 11. Zemaljski muzej, Sarajevo, 5-23.
- Kliko Amir, 2010, Lašvanska vlastela Šantići. Spomenica akademika Marka Šunjića, 1927-1998), Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 257-284.
- Kovačević Jovan, 1953, Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena. Studija iz istorije srednjovekovne kulture Balkana, disertacija. Srpska akademija nauka, Beograd.
- Mazalić Đoko, 1950, Kraći članci i rasprave. GZM n.s. sv. IV-V/1949-1950, Sarajevo, 215-242.
- Mazdrak Ema, 2012, Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja-novo ikonografsko tumačenje. Bosna Franciskana 36, Časopis feanjevačke teologije, Sarajevo, 99-132.
- Radajković Bojana, 1969, Nakit kod Srba, Beograd.
- Sergejevski Dimitrije, 1948, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja u Sarajevu. GZM n.s. III,1948, Sarajevo 167-187.
- Sergejevski Dimitrije, 1951, Novi i revidirani rimski natpisi. GZM, n.s. VI 1951, Sarajevo, 301-310.
- Sergejevski Dimitrije, 1956, Dabravina (Revizija), Zemaljski muzej, Sarajevo.
- Stratimirović Đorđe, 1891, Srednjovekovno groblje kod Zgošće. GZM III,1891, Sarajevo,122-141.
- Stratimirović Đorđe, 1926, Zgoščanski stećak. GZM XXXVIII,1926, Sarajevo, 45-46.
- Tomičić Ljiljana, 1975, prilog izučavanju srednjovekovnog stakla u Bosni-čaša iz Kaknja, U: Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek). Zbornik radova sa međunarodnog savetovanja održanog od 22 do 24. aprila 1974. u Beogradu
- Truhelka Ćiro, 1914 a, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. GZM XXV/1914, Sarajevo.
- Truhelka Ćiro, 1932/1933b, Kolijevka i groblje prvih Kotromanića. Nastavni vjesnik, sveska za februar i mart, Zagreb, 189-201. Ovaj članak je objavljen još u dva puta: 1941. g. u „Studijama o podrijetlu“ Matica Hrvatska, Zagreb 50-57 i iste godine u Nastavnom vjesniku L. Zagreb, 189-201.
- Truhelka Ćiro, 1942/1991 c, Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine . U: Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463. godine. Sarajevo, 629-641.
- Truhelka Ćiro, 1942 d, Sredovječni spomenici Bosanske Hrvatske. Hrvatsko kolo XXIII, Zagreb, 1-13.
- Wenzel Marian, 1999, Četiri ukrašene stele: utjecaj islama na bosanske nadgrobne spomenike. U: Bosanski stil na stećcima i metalu. Sarajevo, 129-142.
- Žeravica Lidija, 1982, Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva. GZM n.s. A, 37,1982, Sarajevo, 179-205.

T. I

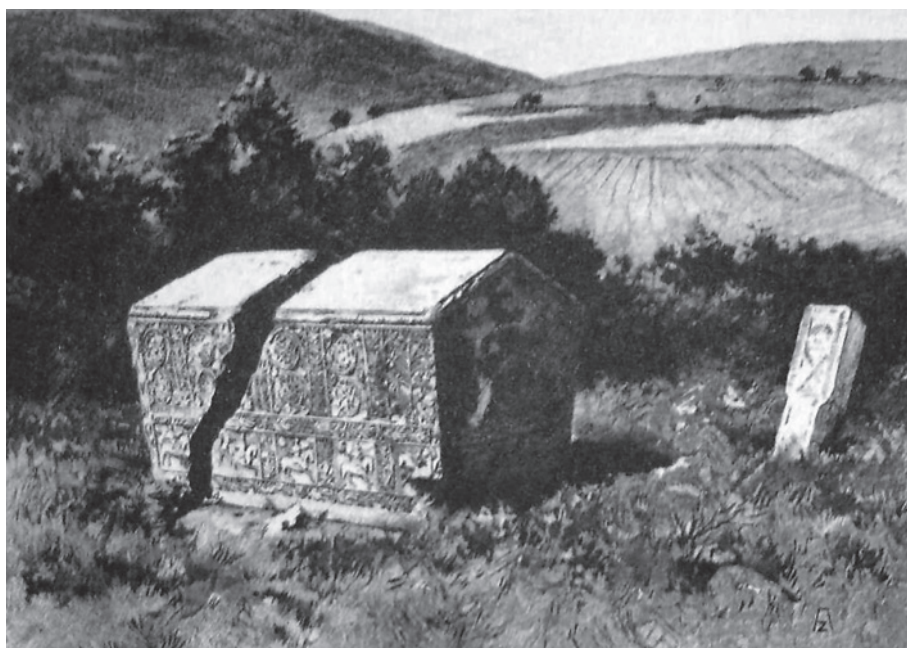
Sl. 1. Makro karta okoline Crkvine: 1 Crkvina; 2 Stjepan grad, 3 Gradina, 4 Rudnik.

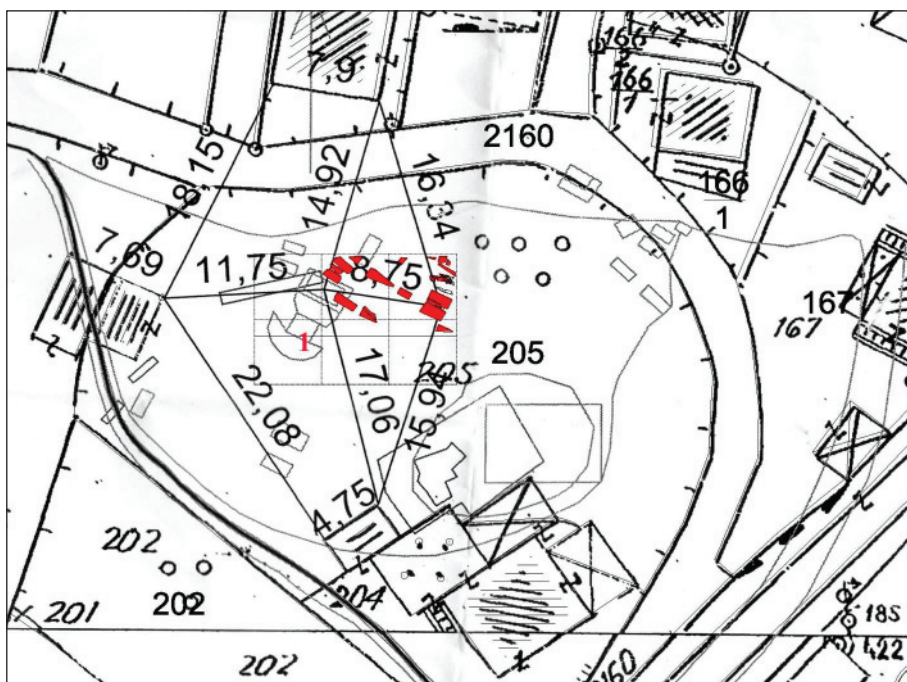
Sl. 2. Katastarski plan sa pozicijama Crkvine iz 1891 i nakvadnim prekopavanjima.

Sl. 3. Crkvina prije istraživanja 2010. g. 1. Kuća sagrađena na jugoistočnom dijelu nekadašnje padine; 2. potencijalno mjesto iskopina 1948.g; 3. Betonska staza, južna granica terena.

Sl. 4. Slika 1891.god.

Sl. 5. Plan sa rasporedom otkrivenih kamenih spomenika 2010. g. i kvadratnom mrežom 2012. g. 1 pozicija velikog stećka; 2 pozicija stupa prema planu iz 1891.god.

T. III

Kv. B1 2012.g

Sl. 6. Zapadna granica iskopa. Veza Kv. B1 i A1/B2.

Sl. 7. Kv. B1, ploča br. 27.

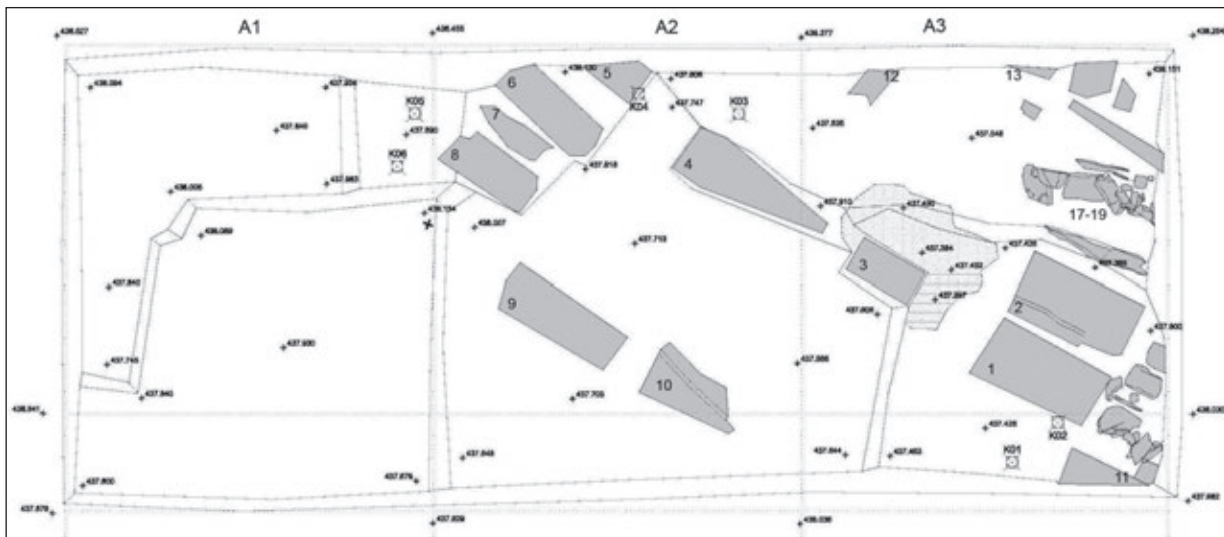
Sl. 8. Kv. B1, grob 1.

Sl. 9. Kv. B1, grob 6.

Kv. A1/B2-A3/B4 iz 2010.g

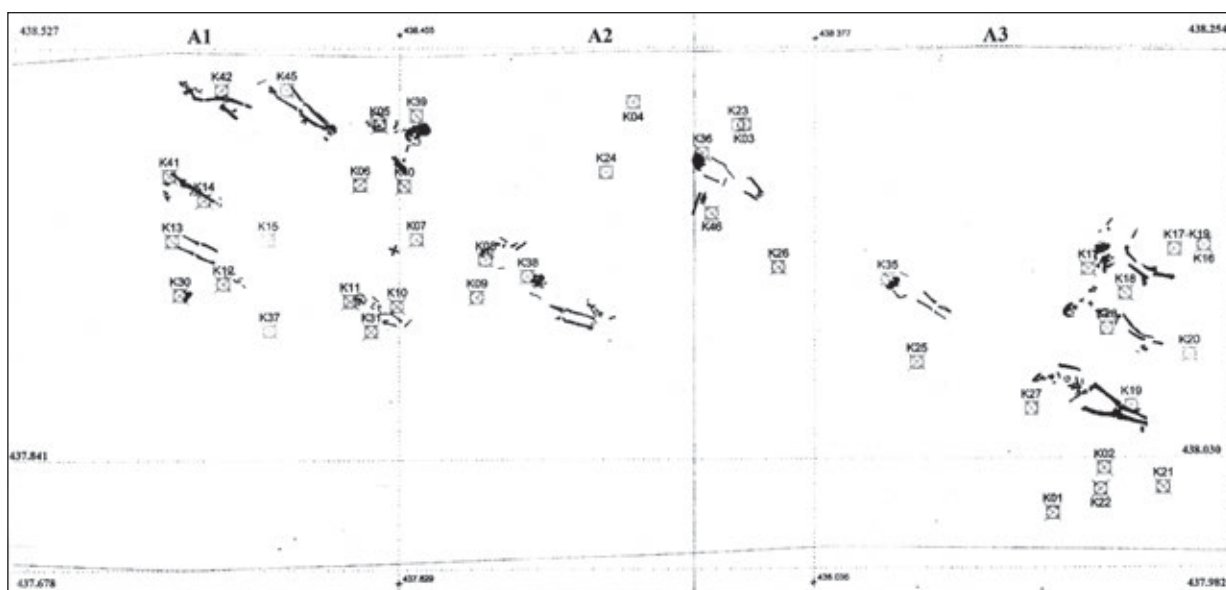
T. VI

Sl. 10. Osnova sa kamenim spomenicima 2010. g.

Sl. 11. Pogled sa istoka na kamene 2010.god.

Sl. 12. Iskop svih skeletnih ostataka 2010.god.

T. V

Kv. A1 2010.god.

Sl. 13. Kv. A1/B2, pogled sa jugoistoka.

Sl. 16. Kv. A1/B2, K13, nalaz prstena.

Sl. 14. Kv. A1/B2, iskop od III-VII o.s.

Sl. 17. Kv. A1/B2, K45.

Sl. 15. Kv. A1/B2, K13.

Sl. 18. Kv. A1/B2, K45.

Sl. 19. Teren poslije dizanja stećaka.

Sl. 20. Kv. A2/B3 i A3/B4, istočni iskop 2010.god.

Sl. 21. Kv. A2/B3, 2010.god. K36.

Sl. 22, Kv. A2/B3 2010.god.
K 9 ispod kamenog spomenika i K 38.

T. VII

Kv. A3/B4 2010.god.

Sl. 23. Kv.A3/B4, K27.

Sl. 24. Kv.A3/B4, K28.

Sl. 25. Kv.A3/B4, K35.

Sl. 26. Stećci od broja 1- 3 i K17-19, uz istočni rub Kv.A3/B4, St.1(K27), St.2 (K28), St. 3 (35.)

Sl. 27. K28 u prvom planu (žena sa djetetom), a u pozadini K27 (muškarac).

Sl. 28. K17-19 prije iskopa.

Sl. 29. K17-19 iskop do dna ploča.

Sl. 30. Kv.A3/B4, K17-19 skeleti.

Kv. A1/B2, 2012. g.

T. VIII

Sl. 31. Kv. A1/B2 2012. g. Početak iskopavanja zapadnog i južnog profila.

Sl. 32. Situacija u Kv. A1/B2 2012.god. tokom iskopavanja.

Sl. 33. Kv. A1/B2 2012.god. Iskopi grobova na raznim nivoima. Pogled sa jugoistoka.

T. IX

Sl. 34. Kv. A1/B2 2012.god. G1.

Sl. 34a, G1.

Sl. 36. Kv. A1/B2 2012.god. G8.

Sl. 35. Kv. A1/B2 2012.god. G2.

Sl. 38. Kv. A1/B2 2012.god. Sanduk groba 10.

Sl. 37. Kv. A1/B2 2012.god. G8, detalj, položaj ruku.

Sl. 39. Kv. A1/B2 2012.god. Drvo iz G9.

Sl. 40. Kv. A1/B2 2012.god. grobovi u neposrednoj okolini groba 9.

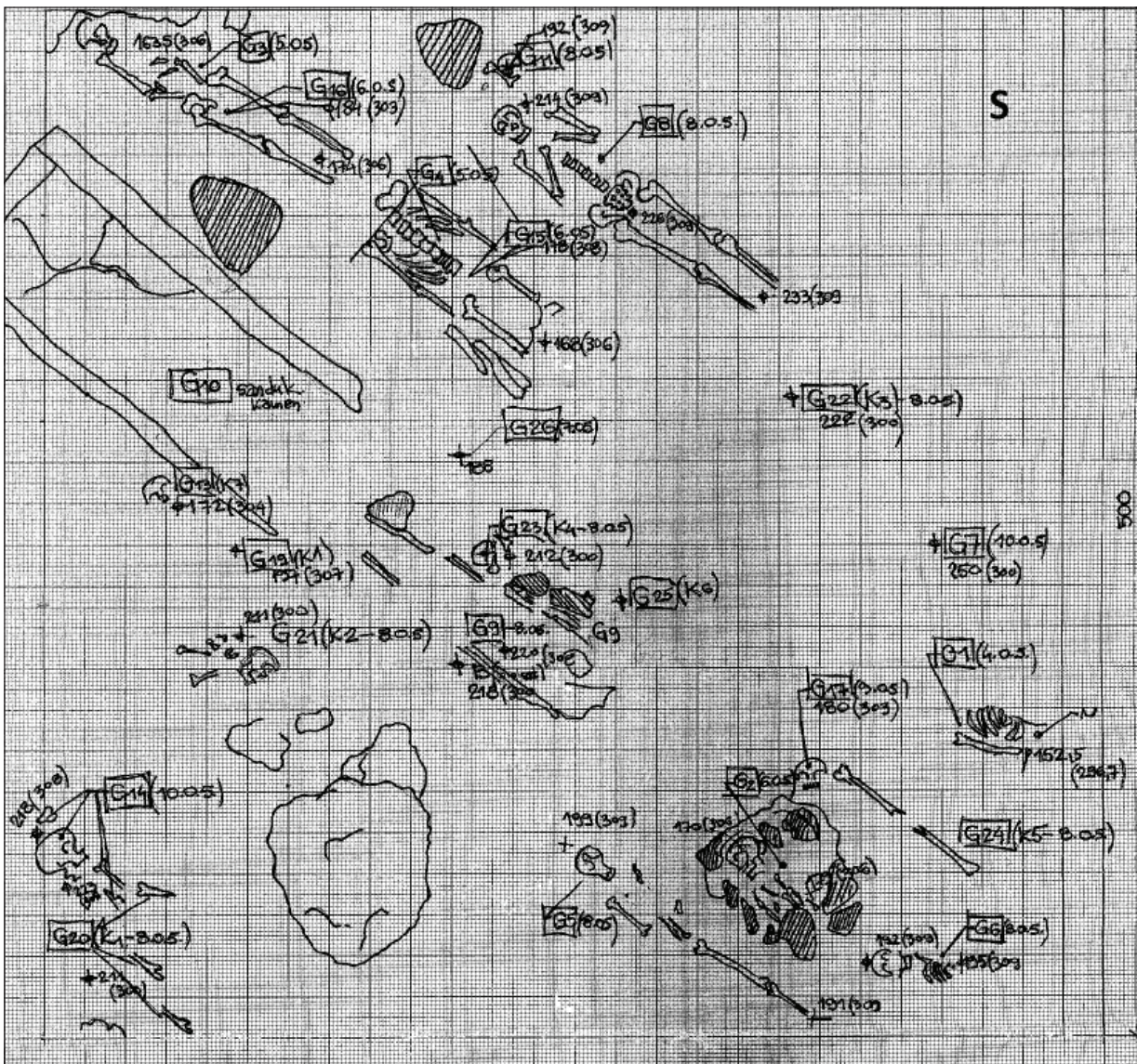

Sl. 42. Kv. A1/B2 2012.god. G21, primjer razorenog broda.

Sl. 41. Kv. A1/B2 2012.god. nalaz ostataka drvenog sanduka G9.

T. XI

Sl. 43. Kv. A1/B2, skica nalaza grobova 2012.god.

Kv. B5, 2012.god.

T. XII

Sl. 44. Kv. B5, otkrivanje kamenih spomenika.

Sl. 45. Kv. B5, dno iskopa i orijentacija stećaka i grobova.

T. XIII

Kv. B6, 2012.god.

Sl. 46. Kv. B6, otkrivanje kamenih spomenika, pogled sa sjeverozapada.

Sl. 47. Kv. B6, dno iskopa, pogled sa jugozapada.

Sl. 48. Kv. B7, skica situacije situacije.

T. XV

Sl. 49. Kv. B7, detajli solidnih temelja zidova, podnice od kamena i estriha.

Sl. 50. Kv. B7, G1.

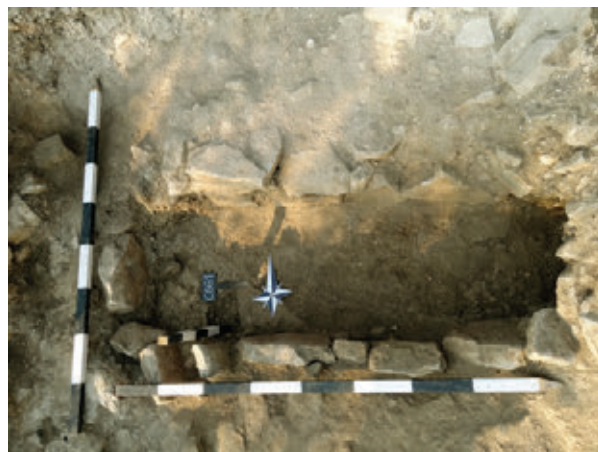
Sl. 51. Kv. B7, ukop G1 ispod dna temelja zida.

Sl. 52. Kv. C6, VII o.s. pojava Gl.

Sl. 53. Kv. C6, Gl.

Sl. 54. Kv. C6, oblik rake Gl.

T. XVII

Kv. C7, 2012.god.

Sl. 55. Kv. C7, pozicije grobova.

Sl. 56. Sl. 56. Kv. C7, G1.

Sl. 57. Sl. 57. Kv. C7, G3.

Sl. 58. Spoj Kv. C6 i Kv. C7 Sl. 58. Spoj Kv. C6 i Kv. C7.

T. XIX

Sl. 59. Kvadrati istočnog iskopa, B5, B6, B7 i Kv. C6, C7. Zid Br.1, u Kv. B7, najbolje očuvan zid, u smjeru sjeverozapad-jugoistok; Br. 2 u smeru ide pod pravim uglom od zida Br. 1 u smjeru sjeverozapad-jugozapad; Br.3 krajnji zid između Kv. B6 i B7 na koji se nastavlja i između Kv. C6 i C7; Br.4, Kv. C6, smjer sjever-jug.

1a

1b

1c

2

3

4a

4b

4c

5a

5b

5c

5d

6

7

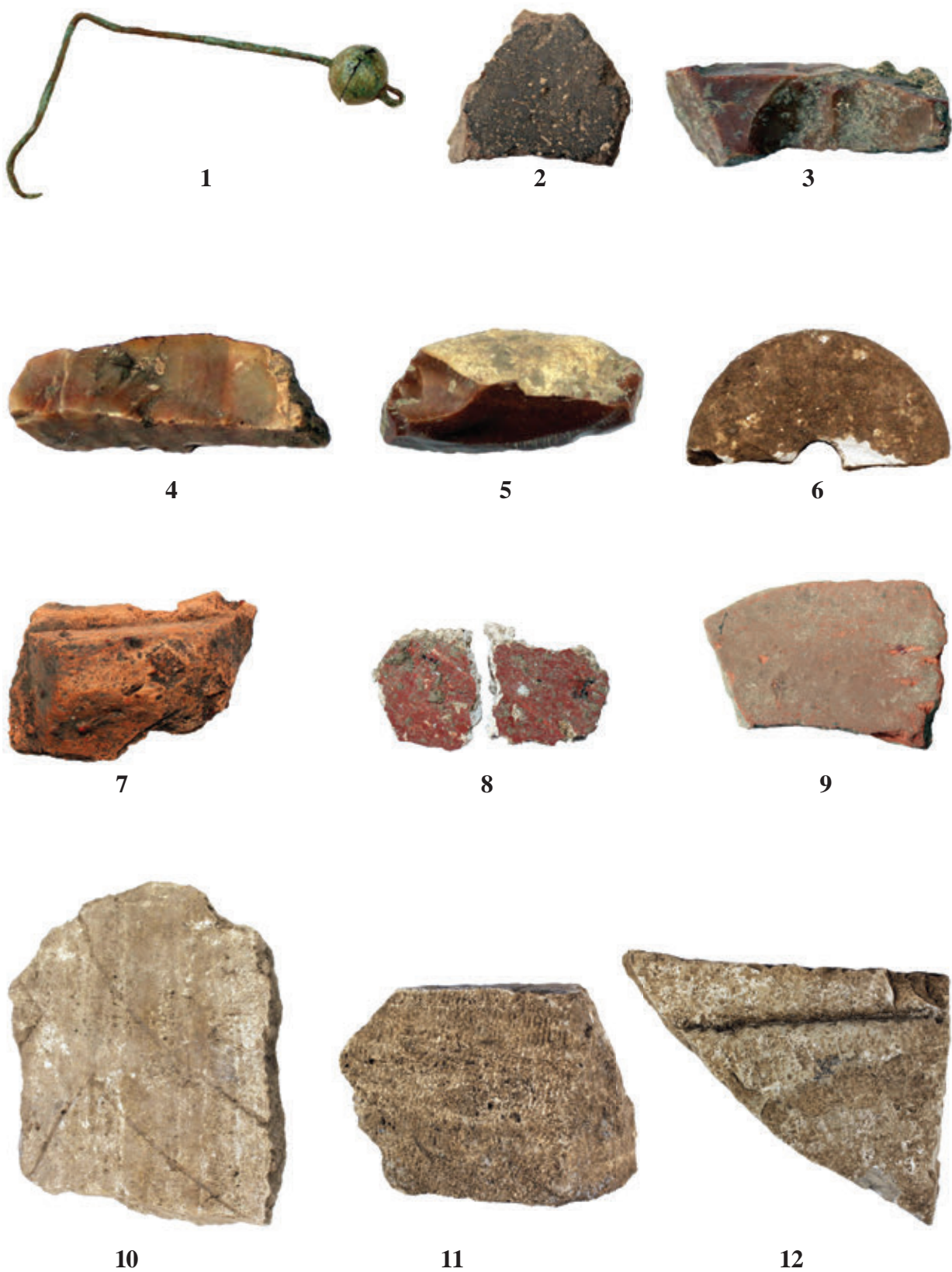

8

9

T. XXI

Praistorijski nalazi: 1. Brončana igla Br.05; 2. Fragment keramike br.30; 3. kremen Br. 165; 4. Kremen Br.162; 5. Kremen Br.167. Antički nalazi: 6. Dio kamenog pršljenka Br.100; 7. Obod i ručka posude Br.85; 8. Malter Br. 155; 9. Obijeni komad cigle Br. 45.; 10. Dio obijene ploče Br.119; 11. Komad kaena obrađenog tankom zubačom Br. 133; 12. Fragment ploče Br.116.

1

2

3

4

5

6

Dijelovi oltarne pregrade kasnoantičke crkve: 1. i 2. Dijelovi kaneliranog korpusa stupa Br. 213; 3. Korpus stupa Br. 134; 4. Gornji dio bazamenta stupa; Br 04; 5. Dio gornjeg ruba ploče sa dva plitka profila Br. 116; 6. Donji dio bazamenta stupa.

T. XXIII

Srednjovjekovni nalazi: 1. Karičica iz K37; 2. br. Karičica br.197, Kv. A1/B2 u grobnoj zemlji G1 poslije dizanja skeleta; 3. Metalni prsten br.94b; 4. Obod i dno keramičkog lonca br.115; 5. Obod lonca br. 63; Keramički fragmenti nađeni na jednom mjestu br. 118; 7.8. Klinovi; 9. Klin iz K27.

1

2

3

4

5

6

7

8

Sl. 63. Klinovi: 1. br. 132; 2. 89; 3. br. 169; 4.89; 5. Br.161; 6. Br. 123; 7. Br. 160; 8. Udica Br. 83.

Konzervatorsko-restauratorski postupak na stećcima nekropole Bijača, Ljubuški

Jedan od zadataka projekta HER.CUL – valorizacija kulturne baštine stećaka na Zapadnom Balkanu (Program EU) je i konzervacija lokaliteta stećaka.

Lokalitet obrađen u ovom članku je srednjovjekovna nekropola Bijača koja sa nalazi pokraj ceste Ljubuški – Vid u ogradi “Mekota”, a gotovo istim pravcem nekad je vodila rimska cesta iz Salone u Naronu.

S ciljem zaštite lokaliteta restauratori tvrtke Neir d.o.o. iz Splita proveli su preliminarna konzervatorsko-restauratorska istraživanja zatečenog stanja, dijagnostička ispitivanja i izradu grafičke dokumentacije spomenika nekropole.

Kao izrazit problem na spomenicima isticao se utjecaj biološkog obraštaja čije su kolonije velikim dijelom prekrivale površinu kamena uzrokujući fizikalno-kemijska oštećenja. Uklanjanjem biološkog obraštaja s površine kamena, kao i njegovom zaštitom spriječeni su ili barem usporeni degradacijski procesi, jer je neminovno njegovo nastajanje s obzirom na smještaj nekropole na otvorenom prostoru.

Također, potrebno je periodično praćenje stanja spomenika i nakon provođenja konzervatorsko-restauratorskog postupka kako bi se na vrijeme uočili štetni procesi.

Uvod

Srednjovjekovna nekropola¹ Bijača nalazi se pokraj ceste Ljubuški – Vid u ogradi “Mekota”, a gotovo istim pravcem nekad je vodila rimska cesta iz Salone u Naronu (Sl.1). Na nekropoli se nalaze trideset i tri nadgrobna spomenika koja su datirana u XIV i XV stoljeće. Neki od spomenika ukrašeni su scenama lova, ženskim figurama u kolu, viticama, spiralnim linijama, križevima, šesterokrakim zvijezdama, štitovima, mačevima, suncem i mjesecom. Pokraj ograde od groblja, prije Drugog svjetskog rata, izgrađena je nova cesta u kojoj su ugrađeni neki od spomenika, a čiji se ostaci još uvijek vide.

S ciljem zaštite spomenika, djelatnici tvrtke Neir d.o.o. iz Splita proveli su preliminarna konzervatorsko-restauratorska istraživanja koja uključuju detaljno proučavanje zatečenog stanja, dijagnostička ispitivanja i izradu grafičke dokumentacije postojećeg položaja spomenika nekropole. Temeljem rezultata preliminarnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, određene su metode sanacije kojima su spriječeni ili usporeni degradacijski procesi, vraćena estetska ujednačenost spomenika i omogućena prezentacija u prostoru.

Sl. 1. Srednjovjekovna nekropola Bijača

¹ Vego 1954, str. od 15 do 22;

Zatečeno stanje spomenika

Kameni spomenici smješteni u otvorenom prostoru neprestano su izloženi utjecaju okoliša i procesa koji se u njemu odvijaju. Oblici degradacija kulturnih dobara ponajviše ovise o uvjetima okoliša u kojima se nalaze i prirodnim procesima propadanja materijala od kojih su izgrađeni. Za njihovo očuvanje od ključne je važnosti prepoznavanje oblika, procesa i stupnja oštećenja, kao i njihovih korelacijskih odnosa. Ove spoznaje od ključne su važnosti u dijagnostičkim ispitivanjima i odabiru ispravnih konzervatorsko-restauratorskih metoda.

Spomenici smješteni u ruralnom okolišu, a što je slučaj kod stećaka s nekropole Bijača, ponajviše podliježu utjecaju bioloških degradacija koje se manifestiraju nastajanjem biološkog obraštaja.

Nekropola Bijača obrasla je drvećem, grmolikim biljem i travom što onemogućava njen pregled i prezentaciju svakog pojedinog spomenika. Površina stećaka velikim dijelom je prekrivena biološkim obraštajem² koji se sastoji od nižih biljaka, kolonija lišaja i mikroskopskih gljiva i viših biljaka, mahovina, koje prekrivaju površinu čineći je nečitkom i nejasnom (Sl. 2, 3 i 4). Osim estetske degradacije posebno treba istaknuti kemijsko i fizikalno djelovanje biološkog obraštaja. Mikroskopske gljive i lišaji metaboličkim procesima proizvode različite organske i anorganske kiseline koje otapaju površinu kamena što uzrokuje sniženje

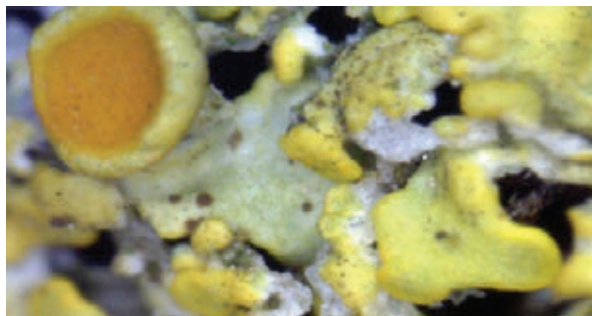
Sl. 2. i 3. Površina kamena prekrivena biološkim obraštajem

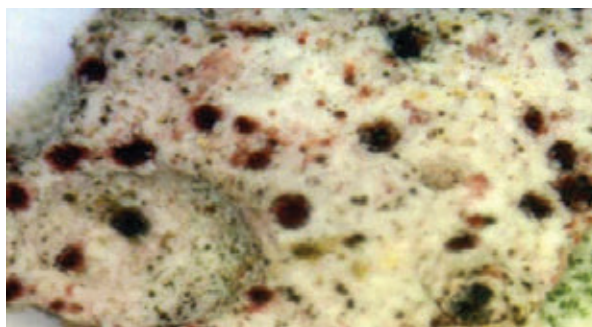
Sl. 4. Površina kamena prekrivena biološkim obraštajem

površine reljefa pa s vremenom ukrasi postaju slabije vidljivi. Na spomenicima su evidentirane dvije vrste lišaja, korasti i lisnati, koji osim navedenih oštećenja uzrokuju i rupičavost površine jer se strukturama koje se nazivaju aptere pričvršćuju za površinu.

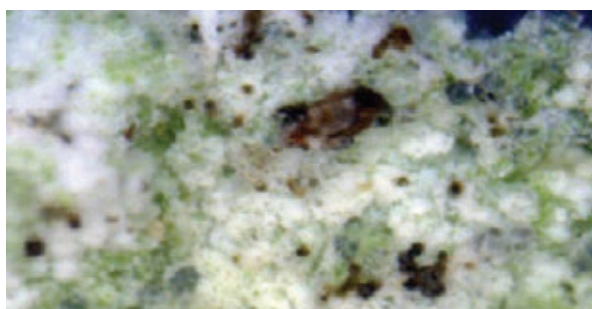
Korasti lišajevi prisutni su u različitim bojama: žuti, sivi, zeleni, bijelo-sivi, dok su lisnati zelene boje (Sl.5, 6, 7, 8 i 9).

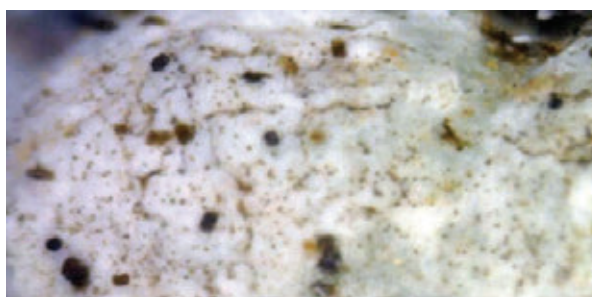
Sl. 5. Žuti korasti lišaj snimljen povećanjem od 200 puta

Sl. 6. Sivi korasti lišaj snimljen povećanjem od 200 puta

Sl. 7. Zeleni korasti lišaj snimljen povećanjem od 200 puta

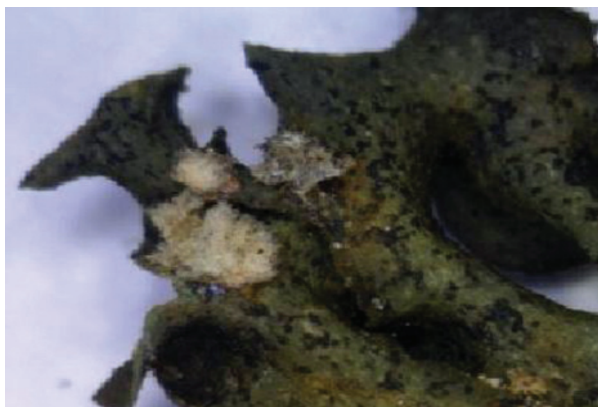
Sl. 8. Bijelo-sivi korasti lišaj snimljen povećanjem od 200 puta

² Malinar 2001, str. 39-42;

Mahovine rastom i razvojem korijenja prodiru u strukturu materijala stvarajući oštećenja u obliku pukotina. Također je potrebno naglasiti da biološki obraštaj zadržava vodu na površini kamena pa mogu nastati i drugi oblici korozije materijala jer je voda pokretač gotovo svih štetnih procesa.

Nakon uklanjanja kolonija mikrobiološkog obraštaja površina kamena je bijele boje jer je oksalat koji predstavlja njegovu prirodnu zaštitu razoren djelovanjem kiselina. Stoga je vrlo bitno ovakav kamen dodatno zaštititi kako bi se spriječili ili barem umanjili štetni procesi djelovanja okoliša.

Osim biološkog obraštaja zatečene su i anorganske nečistoće (prašine, zemlje...) u obliku sivih i smeđih skrama nastalih taloženjem prljavštine iz okoliša.

Sl. 9. Lisnati, zeleni lišaj snimljen povećanjem od 200 puta

Sl. 10. i 11. Pojedini spomenici nekropole Bijača uzidani u strukturu ceste

Sl. 12. Geodetska snimanja nekropole Bijača

Bitno je naglasiti degradacijske procese nastale neadekvatnim položajem spomenika u strukturi ceste, (sl 10 i 11). Za vrijeme gradnje ceste Ljubuški-Vid nakon Drugog svjetskog rata pojedini spomenici iskorišteni su kao građevni materijal i uzidani u njenu strukturu. Odron pojedinih dijelova ceste, kao i njeno korištenje uzrokuju oštećenje spomenika.

Na spomenicima su zatečena mehanička oštećenja u obliku pukotina, odvajanja pojedinih dijelova i nedostatka materijala.

Konzervatorsko-restauratorski postupak

Prije početka konzervatorsko-restauratorskih radova na stećcima uklonjeno je biološko raslinje koje je onemogućavalo pristup i rad na spomenicima. Trava je u cijeloj ogradi pokošena, a pojedini dijelovi tretirani su herbicidom³ pri tome izbjegavajući prostor oko spomenika.

Na nekropoli je provedeno geodetsko snimanje, te su izrađeni nacrti zatečenog stanja i svakog pojedinog spomenika (Sl.12).

Laboratorijskim ispitivanjima koja uključuju određivanje koncentracija topljivih soli (sulfata, klorida i nitrata) u kamenu utvrđeno je da nije potrebno izvršiti postupak desalinizacije jer su isključivo nitrati detektirani u tragovima. Rezultati ispitivanja prikazani su u tablici broj 1. Soli⁴ u kamen mogu dospjeti na različite načine, konkretno u ovom slučaju kapilarnim podizanjem vlage iz tla, iz aerosola, od posipanja ceste soli za vrijeme zimskog perioda, a također mogu biti i animalnog podrijetla. Sastav soli u kamenu ponajviše ovisi o okolišu u kojem se umjetnine nalaze. Nitrati mogu potjecati iz ptičjeg izmeta zbog načina prehrane, ali i iz tla jer se voda kapilarnim silama podiže u strukturu kamena. Kontaminiranost određenim vrstama soli ovisi o sastavu tla kroz koje je voda prolazila. Razina podizanja vode, a time i kontaminacija solima ponajviše ovise o pornom prostoru⁵ kamena, što su pore manje razina vode će se više podizati. U ruralnom okolišu kamen također može biti kontaminiran i sulfatima koji su uobičajeni u zagađenom urbanom okolišu, ali mogu nastati i posredstvom sumpornih bakterija (Thiobacilli)⁶. Vrijednost pH kamena je blago lužnata što može potjecati od utjecaja tla jer su spomenici direktno na zemlji.

³ Cidokor, proizvođač MONSANTO Europe S.A;

⁴ Malinar 2003, str. 11-29;

⁵ Tomašić, Ženko 1995, str. 34-40;

⁶ Malinar 2001, str. 39-42;

Tablica 1. Rezultati laboratorijskih ispitivanja soli u kamenu

Uzorak broj	pH	Kvalitativna analiza		Kvantitativna analiza (%)		
		Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	NO ₃ ⁻
U1	8,5	-	-	/	/	0,005
U2	8,5	-	-	/	/	-
U3	8,5	-	-	/	/	0,005
U4	8,5	-	-	/	/	-
U5	8,5	-	-	/	/	0,005
U6	8,5	-	-	/	/	0,005
U7	8,5	-	-	/	/	-
U8	8,5	-	-	/	/	0,005
U9	8,5	-	-	/	/	-
U10	8,5	-	-	/	/	-
U11	8,5	-	-	/	/	-
U12	8,5	-	-	/	/	-
U13	8,5	-	-	/	/	-
U14	8,5	-	-	/	/	-
U15	8,5	-	-	/	/	-
U16	8,5	-	-	/	/	-
U17	8,5	-	-	/	/	-
U18	8,5	-	-	/	/	-

Oznaka štetnosti : NEŠTETNO, **MOGUĆE ŠTETNO**, ŠTETNO

Na stećcima je izvršena stabilizacija oštećenih dijelova kojima prijeti odvajanje od cjeline, pukotine su injektirane⁷, a odvojeni dijelovi zalijepljeni⁸.

Temeljem prethodno izrađenih proba određene su metode uklanjanja nečistoća.

Biološki obraštaj uklonjen je kombinacijom kemijske⁹ i mehaničke metode¹⁰. Postupak je ponovljen dva puta radi osiguravanja učinkovitosti i profilaktičkog učinka. Oštećene zone kamena nisu tretirane strojem pod povišenim tlakom. Prije provođenja ovih radova oko stećaka je postavljena zaštitna PVC folija debljine 500 mikrona koja je spriječila otjecanje vode u tlo. Tijekom ove metode čišćenja koristi se manja količina vode koja je sakupljena spužvama. Uklanjanje anorganskih nečistoća izvršeno je metodom mikropjeskarenja¹¹.

Pukotine i oštećeni dijelovi popunjeni su smjesom umjetnog kamena¹² kako bi se spriječio prodor vode u strukturu spomenika, (Sl.13).

S ciljem sprečavanja zadržavanja vode na površini kamena, a time i nastajanja novih oblika degradacijskih procesa, nanosena je hidrofobna zaštita¹³.

Sva kemijska sredstva korištena tijekom konzervatorsko-restauratorskog postupka korištena su prema uputama proizvođača navedenim u tehničkim listama.

Sl. 13. Popunjavanje pukotina smjesom umjetnog kamena

⁷ Dvokomponentna epoksi smola trgovačkog naziva Injektion-sharz EP, proizvođač Remmers.

⁸ Dvokomponentno epoksi ljeplivo trgovačkog naziva Megapoxy, proizvođač Vvicity Engineering.

⁹ BiS C5404, proizvođač Saponia, u svom sastavu sadrži kvarcarnu amonijevu sol, te je izuzetan fungicid i baktericid.

¹⁰ Mini wash s roto diznom

¹¹ Kao agregat korišten je proizvod trgovačkog naziva Rotec Glaspudermehel, prilagođeno sredstvo za Rotec tehniku čišćenja vrtložnim mlazom, a proizveden je iz aluminij-silikatnih staklenih masti. Granulacija ovog agregata je 40-90 μm, specifična težina cca, 2,6 g/m³, nasipna gustoća cca. 1,3 -1,4 g/m³, oblik granulata je kubni i čvrstoća prema Mohsu je 6-7.

¹² Orso San 0105 tip Altweiss proizvođača Orso. Orso San je industrijski pripremljena mješavina na bazi hidro-veziva, kvalitetnog kremenog pijeska i posebnih dodataka za bolje prijanjanje i obrađivanje. Karakteristike morta su: vodoodbojnost, propusnost za vodenu paru i otpornost na visoke i niske temperature.

¹³ Orsoshield Teflon Transparent proizvođača Orso.

Na slikama 14. i 15. prikazan je izgled nekropole nakon provođenja konzervatorsko-restauratorskog postupka.

Sl. 14. Dio nekropole Bijača nakon provedenog konzervatorsko-restauratorskog postupka

Zaključak

Sl. 15. Dio nekropole Bijača nakon provedenog konzervatorsko-restauratorskog postupka

Spomenici nekropole Bijača smješteni su u ruralnom okolišu, direktno izloženi utjecaju okoliša. Kao izrazit problem na spomenicima isticao se utjecaj biološkog obraštaja čije su kolonije velikim dijelom prekrivale površinu kamena uzrokujući fizikalno-kemijska oštećenja. Uklanjanjem biološkog obraštaja s površine kamena, kao i njegovom zaštitom, spriječeni su ili barem usporeni degradacijski procesi, jer je neminovno njegovo nastajanje s obzirom na smještaj nekropole na otvorenom prostoru. Potrebno je periodično praćenje stanja umjetnina i nakon provođenja konzervatorsko-restauratorskog postupka, kako bi se na vrijeme uočili štetni procesi. Također je bitno naglasiti potrebu zaštite spomenika s nekropole koji su ugrađeni u cesti, jer njeno korištenje izaziva nepovratna oštećenja.

Literatura

- Malinar 2001, Hrvoje Malinar, “Štetan utjecaj lišaja na kamene spomenike”, Klesarstvo i graditeljstvo, br.1-2, svibanj, 2001;
- Malinar 2003, Hrvoje Malinar, “Vlaga u povijesnim građevinama – sistematika, dijagnostika, sanacija”, Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, 2003;
- Tomašić, Ženko 1995, Ivan Tomašić, Tomislav Ženko, “Utjecaj poroznosti na postojanost kamena”, Klesarstvo i graditeljstvo, br.3-4, prosinac, 1995;
- Vego 1954, Marko Vego, Ljubuški, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine sveska VI, Izdanje zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1954;

Summary

One of the tasks of the HER.CUL project (valorization of cultural heritage of stones in the Western Balkans (EU)) is to conserve stones sites.

The site discussed in this article is a medieval necropolis Bijač located near roadside Ljubuski –Vid in the parcel called "Mekota", almost the same direction once the Roman road passed from Salona to Naronia .

In order to protect the site, the restorers of the company Neir d.o.o. Split performed a preliminary conservation and restoration research of the status quo, as well as the dipl.ing.arh.gnostic tests, and made graphical documentation of monuments of the necropolis.

As a prominent issue on the monuments, emphasized the influence of biological fouling, whose colonies largely overlapped surface of the stone, causing physical and chemical damage. Removal of biological fouling from the surface of the stone, as well as its protection, are prevented, or at least slow the degradation processes, because inevitably its development with regard to accommodation necropolis in open space.

It is also necessary to periodically monitor the condition of the monument even after the implementation of the conservation and restoration process in order to perceive the harmful effect.

Srednjovjekovni nadgrobnici – stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Ilijaš

Pored historijskog prikaza šireg područja, ovim radom je obuhvaćena tehnička obrada stećaka u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Ilijaš i njihovo fotografiranje. Analiza nadgrobnika na terenu omogućila je prikupljanje osnovnih podataka o spomenicima. Oblik nadgrobnika i zastupljenost ukrasa najčešće ovise od vremena u kome su nastali. Tako se na osnovi zastupljenih formi stećaka i evidentiranih ukrasa na njima, stećci mogu datirati u razvijeni srednji vijek (XIV stoljeće).

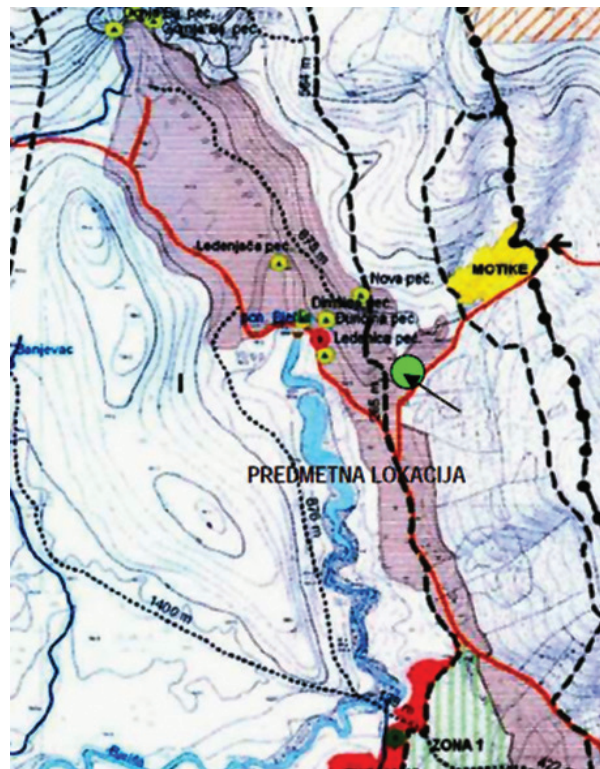
Geografski položaj

Područje „Bijambara“ smješteno je između sela Nišići i Krivajevići na oko 35 km zračne linije sjeverno od Sarajeva, na 945 m nadmorske visine. Obuhvata prostor između Bijambarske pećine na sjeveru, Motika na istoku i Dugih strana, odnosno Borka – na jugu. Zbog izuzetno vrijednih i raznolikih prirodnih vrijednosti „Bijambara“, Skupština Kantona Sarajevo je ovo područje proglasila Zaštićenim pejzažom.¹ Područje Zaštićenog pejzaža „Bijambara“ zauzima površinu od 497,00 ha (Sl. 1.)

Sa lokaliteta Mramorje u Donjim Čevljanovićima izvršeno je premještanje 39 stećaka na lokalitet, koji se nalazi u obuhvatu objekta prirodnog naslijeđa Zaštićenog pejzaža „Bijambare“. Lokacija na koju su stećci premješteni nalazi se u drugoj (II) zaštićenoj zoni na dijelu uz put koji se odvaja od puta za Bijambarsku pećinu, uz početak edukativne staze (Sl. 2.). Za ovu lokaciju koristi se naziv Dolovi, a parcela na kojoj su stećci smješteni označena je kao k.č. 770/77 k.o. Hadžići – Crna Rijeka, Ilijaš i zauzima površinu od 360 m² (Sl. 3.).

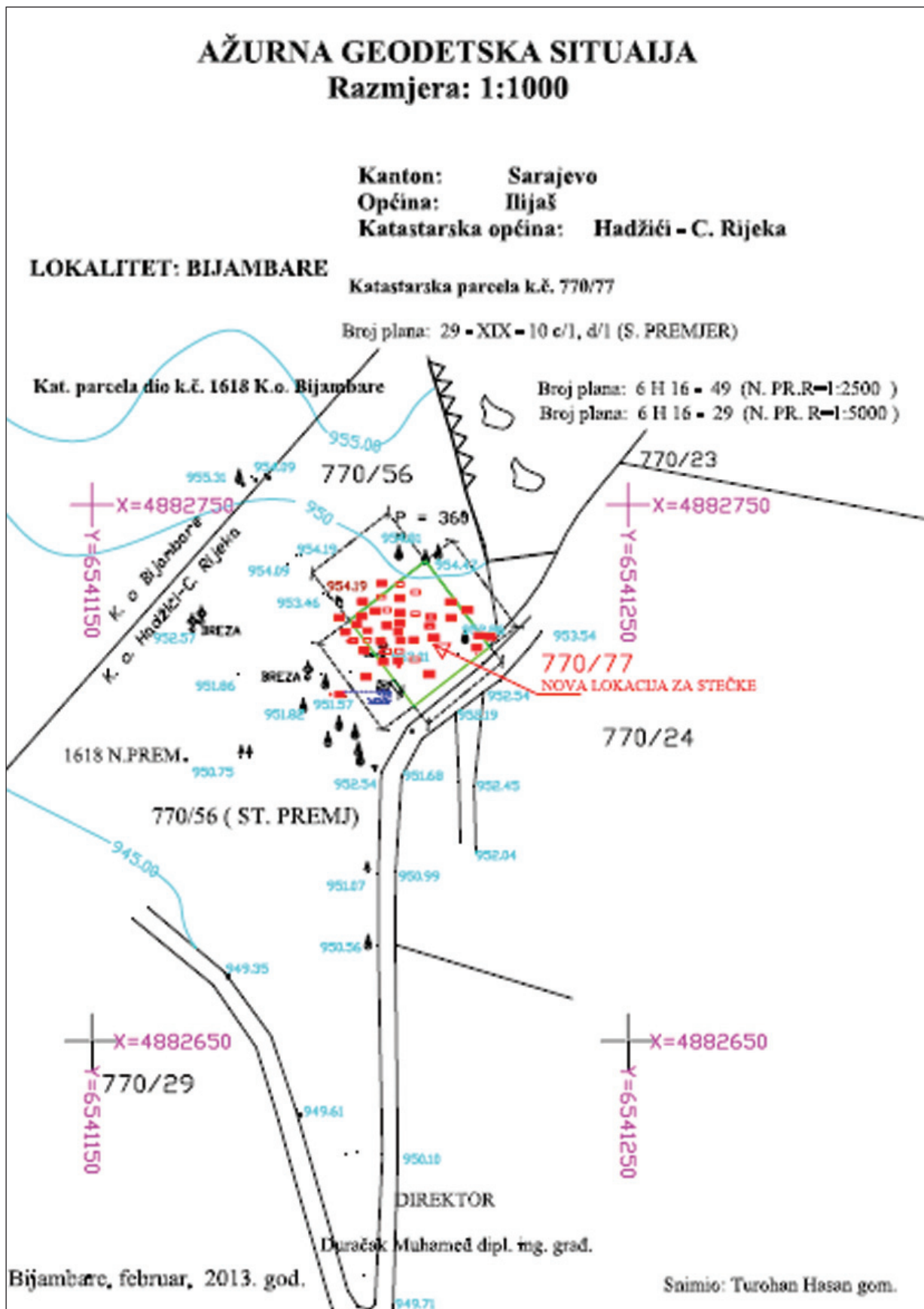

Sl. 1. Granice Zaštićenog područja Bijambare

Sl. 2. Prostor gdje su stećci premješteni unutar Zaštićenog pejzaža Bijambare

¹ „Službene novine Kantona Sarajevo“ br. 21/03 i 6/10.

Sl. 3. Geodetska situacija R=1:1000

Historijski podaci

Najstariji tragovi života na širem prostoru današnje općine Ilijaš vezani su za period paleolita, o čemu svjedoči i kompleks Bijambarskih pećina na Crnoriječkoj visoravni. Nalaze se na području koje je ranije administrativno pripadalo selu Nišići u opštini Srednje i u narodu su se još zvale i Krivajevičke pećine. Kompleks ovih pećina prvi je istraživao u mjesecu septembru 1967. godine Mirko Malez i na osnovu pronađenih artefakata ustanovio da pripadaju epigravetijenskoj kulturi, tj. najgornjem odsjeku gornjeg paleolita. To je ujedno i prvi nalaz takve paleolitske kulture u tačno stratigrafski fiksiranim naslagama na području Bosne. Na ovom kompleksu, osim fragmenata keramike iz kasnog bronzanog doba, pronađena je keramika i iz halštatskog perioda.² Na prisustvo praistorijskih nalazišta na ovom području upućuju i mjesta poznata u narodu pod imenima Gradina, Gradac, Grad i dr.³ U vrijeme Ilira od IX stoljeća p.n.e. do dolaska Rimljana 9. godine n.e. taj prostor naseljavalo je pleme Desidijata, sa svojim jakim uporištem u Brezi (*Hedum castellum Daeisitiatum*).⁴ Na njihovu dobru organizaciju upućuje natpis iz Breze – 2 stoljeće p.n.e. „princeps Desitiatum“, koji govori o postojanju institucije kneza kod ovog plemena.⁵ I u rimsko doba predio oko današnje Breze, u dolini rijeke Stavnje, ostao je kao jedan od najvažnijih političkih centara uže Bosne. Tragovi naselja iz ovog perioda postoje još i oko ušća rijeke Misoče u Bosnu, na području Ilijaša.⁶ Među gradinama porijeklom iz rimskog perioda ili srednjeg vijeka su i Gradina u Balibegovićima i Crnoj Rijeci. Između Olova i Vareša, Srednjeg i Čevljanovića, na prostornom platou Crnoriječke visoravni vrlo je staro naselje Kamenica. Na tom prostoru su bogata rudna nalazišta željeza, olova, mangana i žive. S toga je prirodno što se naselje prvobitno razvijalo kao trg, a kasnije i kao prostor za carinjenje rude koja je prenošena u Dubrovnik (u Dalmaciji). Na tom prostoru naplaćivana je carina još davne 1384. godine – *Portorium in Kamenica*. Kralj Tvrtko I je dao carine u zakup dubrovačkim trgovcima Dragoju Gučetiću i njegovoj družini.

² Malez, Mirko, *Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni*, GZM – prirodne nauke sveska VII, Sarajevo, 1968. Str. 159–178.

³ Kadrić, Merima, *Monografija općine Ilijaš*, Breza, 1955. str. 23.

⁴ Bojanovski, Ivo, *Razdoblje rimske uprave u Visoko i okolina kroz historiju I, (predhistorija, antika i srednji vijek)*, Visoko, 1984. str. 49.

⁵ Čović, Borivoj, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1976. str. 198.

⁶ Anđelić, Pavao, *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*, GZM, Arh. n.s. sveska XXVI, Sarajevo, 1971. str. 343.

U povelji kralja Dabiše od 06. 03. 1392. godine zapisano je da su Dubrovčani držali carine osam godina ranije. Rudarska okna kod Kamenice spominju se 1387. godine.⁷ Nešto kasnije u ovom kraju osim olova, počinje i eksploatacija željezne i manganove rude. Kopanje rude, njeno carinjenje i izvoz učinili su da se na području Kamenice formira Gradina, trg i carinarnice, odakle se ruda konjskim karavanama preko Sutjeske, Visokog, Lepenice, Bradine, Konjica i Gabele prenosila do Dubrovnika. Eksploatacija rude olova bila je u nadležnosti bosanskih banova, potom kraljeva, da bi pri kraju XV stoljeća pripadala feudalnoj vlasteoskoj porodici Radenovića, iako se u nekim dokumentima iz 1398. godine spominje kako su olovske carine u Kamenici kraljevske. Carine olovske rude dijelile su se u XV stoljeću između Radenovića-Pavlovića i Hranića, a već 1418. godine te carine držao je vojvoda Sandalj Hranić.⁸ Od vladarskih gradova i rezidencija na tom prostoru spominje se utvrđeni grad Dubrovnik, koji se u pisanim izvorima prvi put spominje 11. 06. 1404. godine. Pravo ime grada je Dabrovnik.⁹ U ranijim stoljećima srednjeg vijeka u porječju rijeke Bosne na prostoru između Sarajevskog i Visočkog polja smještena je bila župa pod imenom Vidogošća ili Vogošća. Župe su osnovne upravno-političke jedinice u sistemu teritorijalne organizacije svih južnoslovenskih zemalja u ranijim periodima srednjeg vijeka. Vidogošća (Vogošća) se prvi put spominje u darovnici ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV iz 1244. godine, kojom su potvrđeni stari posjedi bosanske biskupije. Jedan dio njezine teritorije i danas čuva uspomenu na to staro ime (recentno naselje Vogošća). Župska organizacija je egzistirala svakako od prve polovine XIII stoljeća, a vjerovatno i duže. Politički centar župe vjerovatno se nalazio u dolini rijeke Stavnje. U toku XIV stoljeća politički centar se pomakao u porječje Misoče u utvrđeni grad Dubrovnik. Stara župa postala je knežija (*comitatus*), ali kako izgleda, njezina teritorija nije nimalo izmijenjena. Takav zaključak se nameće iz bolje poznate situacije osmanskog doba. Već 1469. i 1485. godine spominje se grad i nahija istog imena. Od tog vremena pa sve negdje do početka XVIII stoljeća povremeno se javljaju vijesti o gradu Dubrovniku i njegovoj nahiji, a sporadično i o njegovim dizdarima ili o spahijama, čiji se posjedi nalaze na području nahije.¹⁰

⁷ Kadrić, Merima, *Monografija općine Ilijaš*, Breza, 1955. str. 23.

⁸ Vego, Marko, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost, 1957. str. 84.

⁹ Vego, Marko, *Ibidem*. Sarajevo: Svjetlost, 1957. str. 37.

¹⁰ Anđelić, Pavao, *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*, GZM, Arh. n.s. sveska XXVI, Sarajevo, 1971. str. 337-346.

Prethodna zakonska zaštita

U Prostornom planu BiH do 2000. godine na području opštine Ilijaš kao spomenik III kategorije uvršteno je 22 lokaliteta nekropola sa stećcima (505 stećaka) bez preciznije identifikacije.¹¹

Prema evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta u selu Donji Čevljanovići evidentirana su dva lokaliteta pod sljedećim nazivima:

- Nekropola stećaka "Drina" sa 6 stećaka
- Nekropola Mramorje – dislocirana

Navedena dobra nisu bila upisana u Registar spomenika kulture Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.¹²

Na 37. Sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika održanoj od 28. marta do 01. aprila 2008. godine, usvojena je Odluka o proglašenju sekundarne lokacije *Historijskog spomenika „Mramorje” – grupa od 39 stećaka u Donjim Čevljanovićima – općina Ilijaš*, nacionalnim spomenikom BiH.

Odluka je objavljena u Službenom glasniku BiH broj: 53/08 i na web stranici Komisije.

Na 61. Sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika održanoj od 01. do 03. aprila 2014. godine, usvojena je Odluka o proglašenju tercijarne lokacije *Srednjovjekovni nadgrobnici – stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijamabre, Ilijaš*, nacionalnim spomenikom BiH.

Odluka je objavljena u Službenom glasniku BiH broj: 39/14 i na web stranici Komisije.

Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

Istraživačke radove u smislu evidentiranja i obilaženja lokacija sa tadašnjim postojećim stanjem na području Ilijaša vršio je Šefik Bešliagić 1967. godine¹³.

Konzervatorsko – restauratorski radovi nisu preduzimani.

¹¹ Grupa autora, *Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti*, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakultet u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Srajevo, 1980. str. 50.

¹² Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva broj: 07-40-4-298-1/08 od 21. 01. 2008. godine.

¹³ Bešliagić, Šefik, *Stećci Centralne Bosne*, Sarajevo, 1967. str. 18.

Stećci na primarnom i sekundarnom lokalitetu Mramorje u Donjim Čevljanovićima

Prema istraživanjima Šefika Bešliagića u periodu od 1964. – 1966. godine na području opštine Ilijaš, registrovana su 32 lokaliteta srednjovjekovnih nekropola u 20 naselja, sa ukupno 518 stećaka, što ovu opštinu svrstava na prvo mjesto u centralnoj Bosni po brojnosti stećaka. Najviše stećaka je u formi sanduka (240), sljemenjaka (236), ostatak čine ploče (41) i uspravni stećak (1). Šefik Bešliagić je u Donjim Čevljanovićima locirao dvije nekropole sa stećcima – prvu na lokalitetu Mramorje, sjeverno od sela i pokraj samog autoputa (Sl. 4.) i drugu na lokalitetu Drina, na lijevoj obali rijeke Ljubine, gdje je evidentirao 6 stećaka u obliku sljemenjaka, vrlo dobro obrađenih, ali bez ukrasa.¹⁴

Stećci sa lokaliteta Mramorje, sa primarne lokacije pomjereni su za oko 30 m u pravcu zapada i jugozapada na sekundarnu lokaciju 1959. godine prilikom gradnje putne komunikacije Sarajevo – Olovo – Tuzla (Sl. 5.).

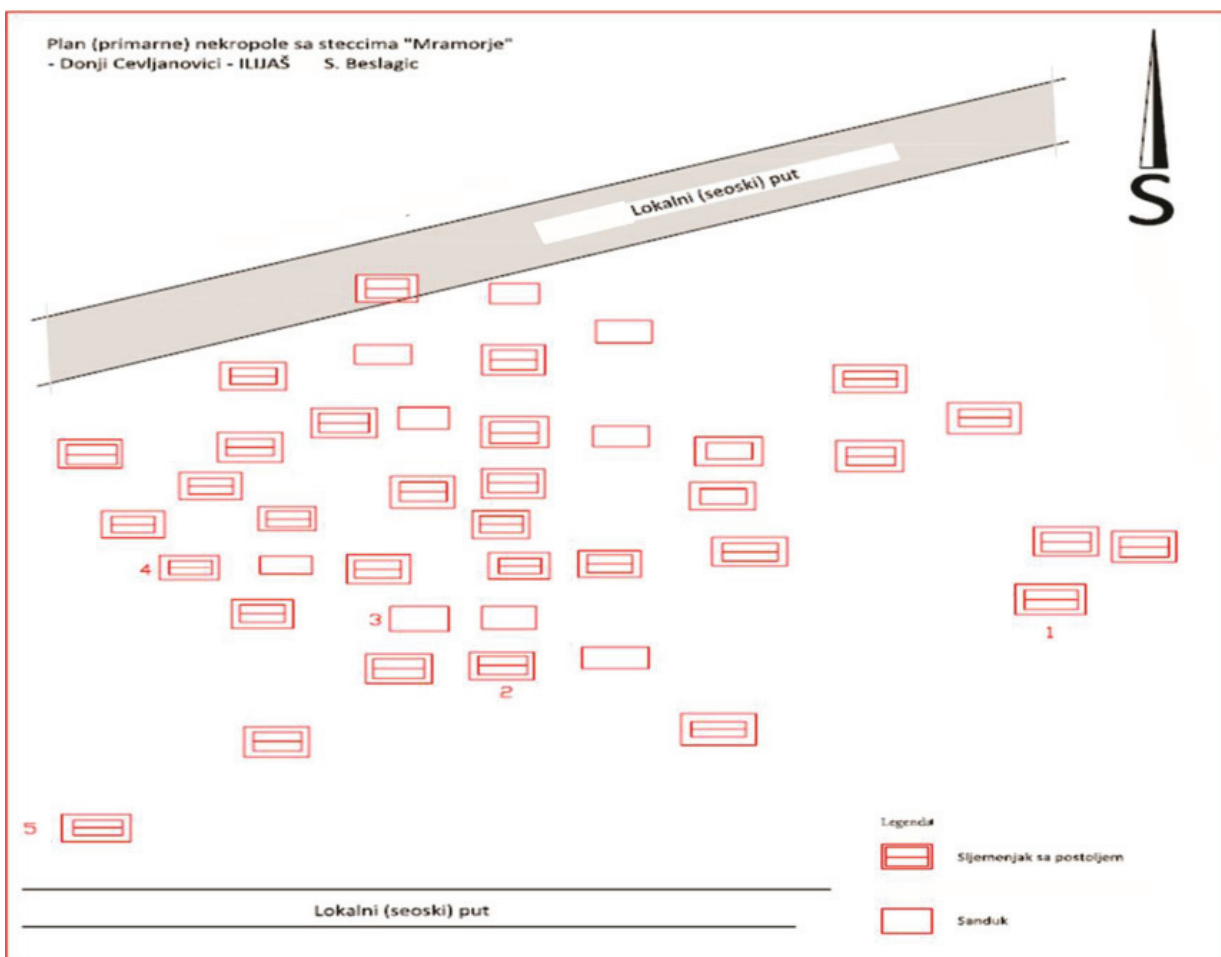

Sl. 4. Izvorna (primarna) pozicija nekropole sa stećcima na lokalitetu Mramorje u Donjim Čevljanovićima (foto Š. Bešliagić 1959. godine)

Sl. 5. Stećci na sekundarnoj, izmjestenoj, lokaciji u Donjim Čevljanovićima (foto 1963. godine u pozadini Š. Bešliagić vrši tehničku obradu stećaka)

¹⁴ Prilikom obilaska terena na lokalitetu Drina evidentirana su tri stećka (2 u formi sljemenjaka i jedan u potpunosti utonu, vjerovatno sljemenjak). Ova dva stećka nalaze se u rijeci Ljubini i konstantno su ugroženi od vodene stihije i drugih prirodnih faktora.

Sl. 6. Plan izvorne (primarne) pozicije stećaka na lokalitetu Mramorje u Donjim Čevljanovićima (skicu izradio Š. Bešlagić)

Sl. 7. Stećci na sekundarnoj, izmještenoj, lokaciji u Donjim Čevljanovićima (foto februar 2008. godine, izvršeno čišćenje nekropole od raslinja i tehničko snimanje stećaka)

U to vrijeme na lokalitetu evidentiran je 41 stećak – 32 sljemenjaka i 9 sanduka (Sl. 6.). Prilikom premještanja stećaka jedan ukrašeni sljemenjak je prevezen u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, gdje se i danas nalazi u lapidarijumu botaničkog vrta. Grobovi ispod stećaka nisu sačuvani, isti su buldožerima uništeni, a da prethodno nisu istraženi.¹⁵ Dana 25. decembra 2002. godine općina Ilijaš je Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika dostavila prijedlog/peticiju za proglašenje nekropole sa stećcima u Donjim Čevljanovićima, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Na svojoj 37. Sjednici održanoj od 28. marta do 01. aprila 2008. godine, Komisija je razmatrala spomenuti prijedlog i donijela Odluku o proglašenju sekundarne lokacije *Historijskog spomenika „Mramorje” – grupa od 39 stećaka u Donjim Čevljanovićima – općina Ilijaš*, nacionalnim spomenikom (Sl. 7.).

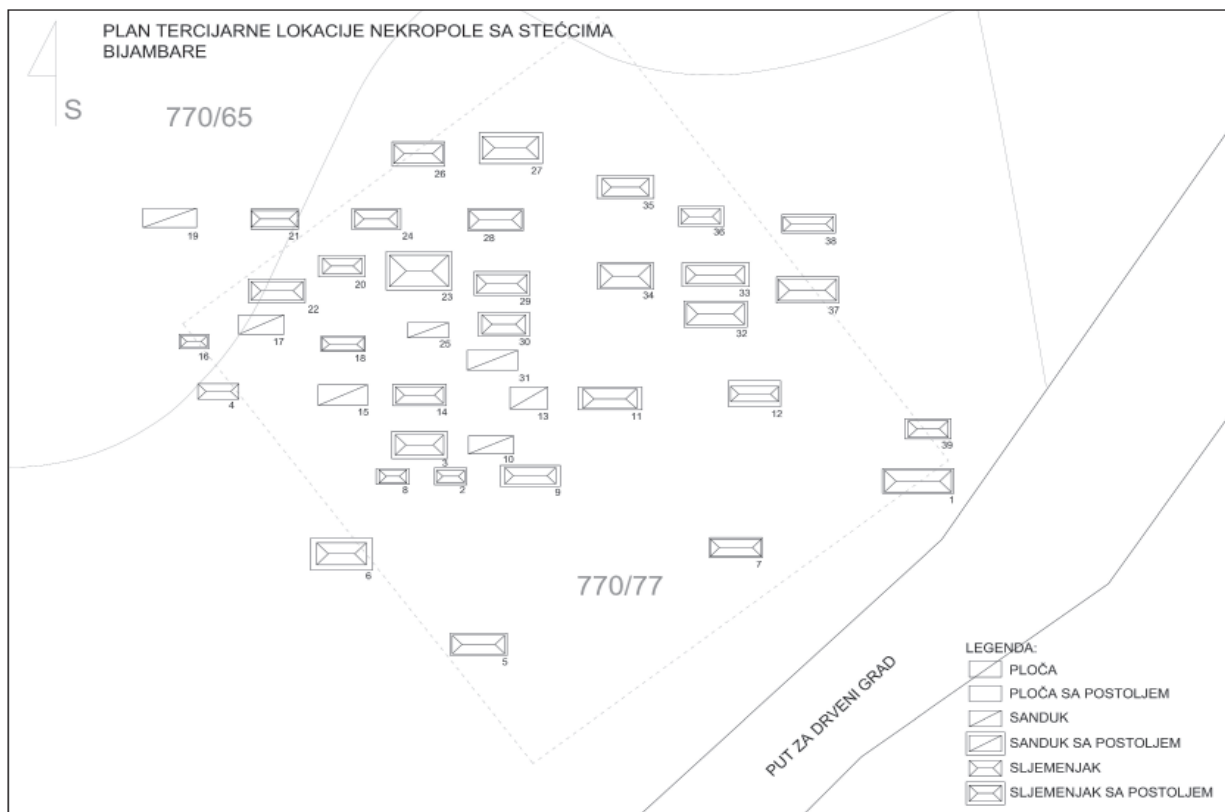
Odluka je objavljena u Službenom glasniku BiH broj: 53/08 i na web stranici Komisije.

Stećci sa lokaliteta Mramorje iz Donjih Čevljanovića na tercijarnom lokalitetu Dolovi u Zaštićenom pejzažu Bijambare.

Nakon proglašenja dobra nacionalnim spomenikom od strane općine Ilijaš pokrenuta je inicijativa za njihovim izmještanjem u Zaštićeno područje Bijambare, sa obrazloženjem da se ne radi o primarnoj već o sekundarnoj lokaciji, da su stećci već pomjerani, da nisu sačuvani, a ni arheološki

istraženi grobovi ispod stećaka, da su ugroženi prolaskom velikih kamiona (šlepera), te da se u bliskoj budućnosti planira izgradnja dva kolosijeka sa po dvije trake puta i zaštitnim pojasom od 40m na pravcu Sarajevo – Olovo – Tuzla, što dodatno ugrožava same stećke. Iz svega navedenog, a u cilju zbrinjavanja stećaka, općina Ilijaš je iskazala interesovanje za zaštitu stećaka, pozvala sve relevantne institucije (Zemaljski muzej u Sarajevu, Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Muzej Grada Sarajeva, JU „Zaštićena područja Kantona Sarajevo“ i Komisiju za očuvanje nacionalnih spomenika) i zatražila pomoć u rješavanju spomenute problematike.

Uvažavajući nastojanje da se stećci adekvatno zaštite, stav Komisije je bio da se napravi presedan u ovom slučaju te da se dozvoli izmještanje stećaka. *Elaborat o izmještanju stećaka*, priredio je Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, općina Ilijaš je angažirala firmu EMEL d.o.o. Breza, da se stećci premjeste u Zaštićeno područje Bijambare, u ambijent sličan originalnoj lokaciji. Tokom 2013. godine, sprovedeni su radovi na premještanju stećaka sa sekundarne na tercijarnu lokaciju. Nadzor nad provođenjem radova vršio je Zavod za zaštitu

Sl. 8. Plan tercijarne pozicije stećaka na lokalitetu Dolovi u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare (skicu izradila N. Katkić)

¹⁵ Bešlagić, Šefik, *Stećci Centralne Bosne*, Sarajevo, 1967. str. 18.

spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta. Stećci su premješteni i dostupni svim posjetiteljima prirodne Zaštićene cjeline Bijambare, a brigu o njihovom održavanju preuzela je Uprava JU „Zaštićenog područja Bijambare“. Grupa stećaka od 39 primjeraka od kojih su 32 u formi sljemenjaka i 7 u formi sanduka nalaze se u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare (Sl. 8.). Smješteni su na manjem brežuljku, nazvanom Dolovi, koji je okružen smrčevom šumom (Sl. 9.).

Spomenici su dobro klesani, ali su obrasli lišajevima i znatan dio njih je oštećen, na pojedinim stećcima čak su i ukrasi dijelom oštećeni. Poredani su u nizove od sjevera ka jugu, a orijentisani su u pravcu zapad – istok. Na ukupno 6 stećaka (5 sljemenjaka i 1 sanduk) vidljivi su ukrasi.

Ovoj grupi stećaka pripada i sljemenjak koji se nalazi u lapidarijumu botaničkog vrta Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Sl. 9. Stećci na tercijarnoj lokaciji nazvanoj Dolovi, u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare (foto Zijad H., januar 2014. godine)

Katalog ukrašenih stećaka

Stećak br. 11. – sljemenjak sa ukrasnim ornamentima, oštećen sa zapadne čeonu strane, dio gdje se spaja krovna ploha sa stranicama stećka, sa istočne strane oštećen je čošak postolja i dio stranice koja spaja istočnu čeonu stranu sa južnom bočnom stranom. Stećak je postavljen u suprotnom pravcu u odnosu na primarnu i sekundarnu lokaciju. Tako je zapadna čeonu strana stećka, danas na tercijarnoj lokaciji postavljena kao istočna čeonu strana.

- dimenzije stećka su: 184x73x62cm,
- dimenzije postolja su: 220x83x18 cm,

Na njegovim čeonim stranama prikazana je dvostruka spirala, kombinovana sa krstom i ljiljanom, s tim što je jedan zabat uokviren trouglom. Iznad toga, kao i desno i lijevo, po jedna je manja rozeta. Hrbatom i vodoravnim ivicama krova proteže se tordirana vrpca. Takve dvije vrpce prelaze i preko krovnih ploha (Sl. 10.).

Sl. 10. Stećak br. 11. – zapadna čeonu strana stećka na tercijarnoj lokaciji.

Stećak br. 18. – sljemenjak sa ukrasnim ornamentima, obrastao mahovinom, sa južne strane oštećen i nedostaje dio u sljemenu, preko sredine hrbata ukoso preko krovnih ploha stećak je napuknuo.

- dimezije stećka su: 145x48x39 cm,
- dimezije postolja su: 152x56x14 cm,

Na zapadnoj čeonj strani prikazan je motiv krsta čija se tri gornja kraka završavaju kao krugovi, dok se donji proširuje. Preko bočnih strana pruža se friz od tordirane vrpce, koji prelazi i na čeonu stranu, gdje ide paralelno sa kosim ivicama krova. Sa istočne čeonj strane nema ukrasa (Sl. 11.).

Stećak br. 21. – sljemenjak, oštećenja su primjetna na čeonim stranama i bočnoj ivici krovne plohe sa sjeverne strane,

- dimezije stećka su: 159x60x35 cm,
- dimezije postolja su: 162x74x18 cm,

Donji krajevi bridova produžavaju se u „šape“, pa izgleda kao da sljemenjak na njima stoji (Sl. 12.).

Sl. 11. Stećak br. 18. – zapadna čeonj strana stećka na tercijarnoj lokaciji

Stećak br. 31. – sanduk sa ukrasnim ornamentima, fino obrađen,

- dimezije stećka su: 174x72x 29 cm,
- Na vodoravnoj strani urezana je pravougaona bordura od niza kosih paralelnih linija. (Sl. 13.).

Stećak br. 36. – sljemenjak sa ukrasnim ornamentima, evidentna su napuknuća na krovnim ploham. Stećak je postavljen u suprotnom pravcu u odnosu na primarnu. Tako je zapadna čeonj strana stećka, danas na tercijarnoj lokaciji postavljena kao istočna čeonj strana.

- dimezije stećka su: 135x56x 44 cm,
- dimezije postolja su: 157x72x16 cm,

Na zapadnoj čeonj strani prikazane su dvije simetrične spirale sa gore okrenutim drščima i iznad njih tri manje rozete. (Sl. 14.).

Sl. 12. Stećak br. 21. – donji krajevi bridova produžavaju se u „šape“, pa izgleda kao da sljemenjak na njima stoji

Sl. 13. Stećak br. 31. – urezana pravougaona bordura od niza kosih paralelnih linija, na vodoravnoj strani stećka.

Sl. 14. Stećak br. 36. – zapadna čeonj strana – dvije simetrične spirale sa gore okrenutim drščima i iznad njih tri manje rozete.

Suprotna – istočna strana u donjem dijelu ima dvije simetrične spirale i još dva mala spiralna dodatka na desnoj i lijevoj strani, a u gornjem dijelu su tri para rebara koja se spajaju i pružaju paralelno sa ivicama krova (Sl.15.). Na bočnim stranama (južna i sjeverna) prikazana su tri para simetričnih spirala i dvije rozete između njih (Sl.16.). Srednji par je okrenut prema gore. Na krajevima su izvedene dvije kose linije.

Stećak br. 37. – sljemenjaksaukrasnim ornamentima, dobro klesan, u sjevernom dijelu oštećene su krovne plohe i napuknut, postavljen u istom pravcu zapad – istok kao i na primarnoj lokaciji, ali ne i pozicioniran, kao na primarnoj skici,

- dimenzije stećka su: 200x78x52 cm,
- dimenzije postolja su: 214x96x17 cm,

Po dnu krova, preko hrbata i preko krovnih ploha (paralelno sa kosim ivicama) pruža se tordirana vrpca. Na čeonim stranama prikazan je motiv od dviju simetrično postavljenih spirala, sa drščima i rozetama iznad toga. To je sve uokvireno tordiranom vrpcom, koja se pruža uz krovne i vertikalne ivice. Između drški spirala nalazi se motiv grozda (Sl.17.). Na južnoj bočnoj strani vidi se motiv zastave i po jedna S-spirala s krajeva (Sl.18.). Suprotna sjeverna bočna strana ima predstavu ruke do ramena, povijene u laktu te takođe dvije S-spirale (Sl.19.).

Sl. 15. Stećak br. 36. – istočna čeona strana.

Sl. 16. Stećak br. 36. – bočna južna strana – prikazana tri para simetričnih spirala i dvije rozete između njih.

Stećak u lapidarijumu botaničkog vrta Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine – sljemenjak, bio je sastavni dio skupine stećaka Mramorje, u Donjim Čevljanovićiam, ali je prilikom dislociranja nekropole 1959. godine, premješten u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, gdje se i danas nalazi. Dimenzije stećka su: 210x80x80 cm. Na čeonim stranama nalaze se motivi dvostruke spirale kod koje se srednja stabljika završava u formi ljiljana. Zabati su im odvojeni plastičnom vrpcom u formi trougla unutar kojih su tri plastične rozete (Sl.20).

Sl. 17. Stećak br. 37. – zapadna čeona strana – motiv dviju simetričnih spirala, rozeta i grozda.

Sl. 18. Stećak br. 37. – južna bočna strana – motiv zastave i po jedna S-spirala sa strana

Sl. 19. Stećak br. 37. – sjeverna bočna strana – predstava ruke do ramena, povijene u laktu i dvije S-spirale.

Sl. 20. Stećak u vrtu Zemaljskog muzeja sa lokaliteta Mramorje, D. Čevljanovići.

Srednjovjekovni nadgrobnici – stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare

Grupa stećaka Mramorje iz Donjih Čevljanovića, sa primarne lokacije pomjerena je za oko 30 m u pravcu zapada i jugozapada na sekundarnu lokaciju 1959. godine prilikom gradnje putne komunikacije Sarajevo – Olovo – Tuzla. U to vrijeme na lokalitetu je evidentiran 41 stećak – 32 sljemenjaka i 9 sanduka. Prilikom premještanja stećaka jedan ukrašeni sljemenjak je prevezen u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, gdje se i danas nalazi u lapidarijumu botaničkog vrta. Grobovi ispod stećaka nisu sačuvani, isti su buldožerima uništeni, a da prethodno nisu istraženi. Na svojoj 37. Sjednici, Komisija je donijela Odluku o proglašenju sekundarne lokacije Historijskog spomenika „Mramorje” – grupa od 39 stećaka u Donjim Čevljanovićima – općina Ilijaš, nacionalnim spomenikom. Nakon proglašenja dobra nacionalnim spomenikom, od strane općine Ilijaš pokrenuta je inicijativa za njihovim trajnim zbrinjavanjem, a kao najpogodnija lokacija određen je prostor u Zaštićenom područje Bijambare. Tokom 2013. godine, sprovedeni su radovi na premještanju stećaka sa sekundarne na tercijarnu lokaciju tako

da su stećci dostupni svim posjetiteljima prirodne Zaštićene cjeline Bijambare, a brigu o njihovom održavanju preuzela je Uprava JU „Zaštićenog područja Bijambare“. Uža lokacija gdje je smještena grupa od 39 stećaka – 31 u formi sljemenjaka i 8 u formi sanduka – naziva se Dolovi. Stećci su dobro klesani, ali su obrasli lišajevima i znatan dio njih je oštećen, na pojedinim stećcima čak su i ukrasi dijelom oštećeni. Poredani su u nizove od sjevera ka jugu, a orijentisani su u pravcu zapad – istok.

Na 6 stećaka (5 sljemenjaka i 1 sanduk) zastupljeni su sljedeći motivi: spirale (dvostruke, simetrične), S-spirale, spiralni dodaci, krstovi, ljiljan, rozete, tordirane vrpce, bordura od niza kosih paralelnih linija, tri para rebara, kose linije, motiv grozda, motiv zastave, predstava ruke do ramena, povijene u laktu i „šape“.

Na sljemenjaku premještenom sa lokaliteta Mramorje, 1959. godine u lapidarijumu botaničkog vrta Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se motivi; dvostruke spirale, stabljika ljiljana, plastična vrpca i tri plastične rozete.

Literatura

- Anđelić, Pavao, *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća*, GZM, Arh. n.s. sveska XXVI, Sarajevo, 1971.
 Bešlagić, Šefik, *Stećci Centralne Bosne*, Sarajevo, 1967.
 Bojanovski, Ivo, *Razdoblje rimske uprave u Visoko i okolina kroz historiju I, (predhistorija, antika i srednji vijek)*, Visoko, 1984.
 Čović, Borivoj, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1976.
 Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva broj: 07-40-4-298-1/08 od 21. 01. 2008. godine.
 Grupa autora, *Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti*, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakultet u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Srajevo, 1980.
 Kadrić, Merima, *Monografija općine Ilijaš*, Breza, 1995.
 Malez, Mirko, *Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni*, GZM – prirodne nauke sveska VII, Sarajevo, 1968.
 Službene novine Kantona Sarajevo br. 21/03 i 6/10.
 Vego, Marko. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost, 1957.

Summary

In addition to the historical representation of the wider area, this work covered tombstones technical treatment within the protected landscape Bijambare, Ilijaš and their photography. Analysis of the tombstones on sight (in the field) has enabled the collection of basic information about them. The shape of tombstones and presence of ornaments usually depend on the time on which they incurred. Thus, on the basis of the tombstone forms and registered ornaments, tombstones can be dated in Late Middle Ages (XIV century).

Graditeljsko naslijeđe

Obnova Soko džamije u Sokolu, Gračanica

Stara džamija Soko u Sokolu, pored Gračanice locirana je u blizini Starog grada Soko. Prvobitni objekat džamije bio je u funkciji vlastelinskog dvora Kotromanića. Po dolasku Osmanlija u XVI stoljeću postojeći objekat dvora je dograđen i stavljen u funkciju džamije. Stara džamija Soko bila je značajan kulturno-historijski spomenik u BiH. Od 1980. godine započela je stalna devastacija objekta.

Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH prilikom izrade glavnog Projekta obnove Soko džamije u Sokolu 2006. godine vodio je računa da je džamija proglašena nacionalnim spomenikom, te da ista zahtjeva konzervaciju, konstruktivnu sanaciju, restauraciju, rekonstrukciju i sve radove u cilju vraćanja objekta u prvobitno stanje.

Tokom izrade Projekta korištena je sva raspoloživa dokumentacija Zavoda, literatura i fotodokumentacija. Urađeno je detaljno postojeće stanje objekta, koje je za cilj imalo potpuno očuvanje korpusa džamije uz upotrebu tradicionalnih materijala.

Implementaciji projekta prethodila je konstruktivna sanacija postojećih temelja i statička konsolidacija kamenih zidova. Završetkom obnove džamije, u proljeće 2011. godine, općina Gračanica i vlasnik Medžlis IZ Gračanica dobili su vrijedan kulturno-historijski objekat koji je u centru ambijentalne cjeline Starog grada Soko.

Uvod

Naselje Soko situirano je 7 do 8 km sjeverno od Gračanice. Stari grad Soko lociran je na visini 400 metara iznad rječice Sokoluše i srednjovjekovni je utvrđeni grad. Prvi put se spominje 1429. godine kao središte župe.

U blizini Starog grada Soko, na brijegu u podgrađu, locirana je Stara džamija Soko. Objekat je sa tri strane okružen aktivnim muslimanskim grobljem. Prvobitni objekat datira iz srednjovjekovnog perioda, početak XV stoljeća. Izgrađen je za potrebe vlastelinskog dvora. Pretpostavlja se da je tu stanovao neko od vladarske porodice Kotromanića, koja je upravljala Starim gradom. Po dolasku Osmanlija, početkom XVI stoljeća, postojeći objekat dvora je dograđen i stavljen u funkciju džamije. Džamija je bila u funkciji do 1980. godine, kada je u naselju izgrađena velika, moderna potkupalna džamija. Od tada prisutna je stalna devastacija objekta uvjetovana vremenskim atmosferilijama i ljudskim faktorom.

Stara džamija Soko značajan je kulturno-historijski spomenik u BiH, što je potvrđeno i Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika /"Službeni glasnik BiH", br. 32/2003.

Opis objekta džamije

Objekat džamije ima pravougaonu osnovu dimenzija 12,66x7,80 m. Građevinski korpus objekta u cjelini je izgrađen od kamenih zidova debljine $d=70$ cm, malterisanih obostrano krečnim malterom. Temelji su izvedeni od kamena, što je

utvrđeno prilikom detaljnih istraživanja 1984. godine od strane Muzeja istočna Hercegovina. Skoro trećina zidne mase ukopana je u zemlju i izvedena bez hidroizolacije.

Jednoprostorni objekat džamije podijeljen je horizontalno u dvije cjeline: donji molitveni prostor u koji se sa ulaza silazi niz pet stepenika i gornji prostor drvenog mahfila situiranog uz tri zida džamije, na koji se penje stepenicama sa nivoa glavnog ulaza.

Iznad mahfila bila je drvena krovna konstrukcija, sa donje strane pokrivena šišetom. Krov džamije prvobitno je finalno bio pokriven šindrom, što je u duhu tradicije na ovim prostorima.

U toku obnove 1934. godine porušena je prvobitna drvena munara i sagrađena nova od kamena vezanog cementnim malterom (Sl.1).

Sl.1. Soko džamija 1934. godine

Sl.2. Bočna zapadna fasada 2005. godine

Sl.4. Unutrašnjost džamije 2005. godine

Sl.3. Dio ulazne (sjeverne) fasade 2005. godine

Sl.5. Unutrašnjost džamije 2005. godine

Istovremeno, probijen je otvor za ulaz u munaru, na zapadnom zidu džamije. Zazidana su manja vrata u visini sprata i probijena vrata u nivou prizemlja. Ispred glavnog ulaza dograđen je otvoreni trijem koji je atipičan po svom izgledu i lokaciji.

Džamija je izgrađena na špicu parcele i prostora mezaristana i sa tri strane omeđena asfaltnom saobraćajnicom. Parcela nije ograđena, a locirana je na padini koja se spušta sa sjevera prema jugu, sa samo jednim potpornim zidom.

Projektna dokumentacija

Odlukom Vlade Federacije BiH 03-14-1-1879/04 dodjeljena su sredstva za obnovu Soko džamije u Sokolu kod Gračanice. U skladu sa Odlukom, obnova je povjerena Zavodu za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta.

Prilikom izrade Projekta obnove Soko džamije vodilo se računa da je džamija nacionalni spomenik, te ista zahtijeva detaljnu konzervaciju, konstruktivnu sanaciju, restauraciju, rekonstrukciju, kao i pojedine radove koji imaju za cilj prezentaciju spomenika / Odluka Komisije, stavka III/ (Sl.2. i Sl.3.).

Projekat obnove Soko džamije urađen je od strane Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, maja 2006. godine.

U sklopu projekta, arhitektonska faza, urađeno je postojeće i novoprojektovano stanje, šeme stolarije i detalji.

Tehnički izvještaj za konstruktivni dio, postojeće stanje krovne konstrukcije objekta džamije, od 04.12.2005. godine, uradio Began Beganović, dipl. građ.ing. sa pratećom fotodokumentacijom.

Glavni projekat obnove – konstruktivni dio, urađen od strane BB-ing iz Klokotnice, jula 2006. godine. Projekat elektroinstalacija i gromobrana, urađen od EL-PIN iz Gračanice.

Potvrda o izvršenoj reviziji projekta obnove, izdata od strane firme „Širbegović“ d.o.o. Gračanica.

Zatečeno stanje 2005.

Objekat Stare džamije u Sokolu zatečen je u ruševnom stanju. Očuvan je dio kamene baze munare izvan objekta.

Postojeća drvena stropna i krovna konstrukcija je u lošem stanju, usljed utjecaja atmosferilija direktno na stropnu i krovnu konstrukciju – koja je oštećena preko 60% (Sl.4. i Sl.5.). Potpuno je oštećena krovna konstrukcija ulaznog trijema i drvena konstrukcija mahfila. Drveni okviri prozora i vrata uglavnom su uništeni. Zidovi su u lošem stanju i prijeti urušavanje objekta.

Neophodna je hitna sanacija objekta.

Projekat obnove džamije

Prije izrade projekta Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH dobio je od Medžlisa IZ Gračanica saglasnost za obnovu džamije Soko, koja ostaje i dalje u vlasništvu IZ BiH i isključivo se može koristiti u vjerske, kulturne i edukativne svrhe. Objekat treba sadržavati osnovna arhitektonska obilježja džamije.

Na osnovu ranije dokumentacije i fotodokumentacije započeta je izrada Projekta obnove Soko džamije u Sokolu.

Od početka smo imali dobru saradnju sa predstavnicima Općine Gračanica, koji su putem nadležne geodetske službe izvršili dodatno geodetsko snimanje objekta džamije i dostavili sve tražene podatke /visinske kote i detaljnu fotodokumentaciju/.

Opština je ustupila i dokumentaciju o arheološkim istraživanjima na lokalitetu „Stara džamija“ u periodu od 11. do 21. juna 1984. godine od strane Muzeja Istočna Bosna, Tuzla, kojima su definitivno odbačene teze da je objekat džamije prvobitno bio crkva. Iz tog perioda sačuvan je snimak objekta sa očuvanom bazom munare izvedenog u obliku prizme od obrađenog klesanog kamena (Sl.6.). Projektanti u toku izrade nisu našli odgovarajuće podatke o izgledu munare /visinu, dimenzije, debljinu zidova, izgledu stepeništa, šerefeta i Sl./.

Odlučili su da dozidaju autentičnu bazu postojeće munare kamenim klesancima istovjetnog porijekla. Debljina zidova je 30 cm, izvedenim od kamena u krečnom malteru.

Na glavnom ulazu u džamiju sačuvani su skromni ostaci zidanog ulaznog trijema sa tri luka. U projektu zidovi se zadržavaju u cjelosti, autentično, jer nismo raspolagali niti jednim elementom za drugo rješenje ulaznog trijema. Predvidjeli smo da se izvedu novi temelji.

Stubovi na ulazu oslonjeni su na tlo preko prizmatičnih pikovanih baza koji će onemogućiti rasipanje maltera usljed djelovanja atmosferilija.

Ugradnja kamenih masivnih prizmi predviđena je ispod četiri ulazna stuba i dva pilastra. Otvoreni ulazni trijem ozidan je opekom na pet lukova. Vjerovatno prilikom dogradnje 1934. godine izveli su ga posavski zidari. Motivi u trijemu imaju elemente tradicionalne posavske stambene arhitekture (Sl.7.i Sl.8.).

Korpus džamije se u potpunosti zadržava u autentičnom zatečenom stanju. Zidovi devastiranih zidnih ploha zidaju se kamenom od fino obrađenih klesanaca u krečnom malteru. Debljina zidova je $d=70$ cm. Potrebno je da klesanci budu istovjetne vrste kamena, istog porijekla i slične finalne obrade (Sl.9. i Sl.10.). Malter na zidovima džamije u

potpunosti je obijen prilikom istražnih radova 1984. godine na cijelom objektu /vani i unutra/. Predviđeno je ponovno malterisanje krečnim malterom sa finalnim krečenjem gašenim krečom u tri nanosa na zidovima i na ulaznom trijemu sa stubovima i lukovima. U okviru malterisanja krečnim malterom uključiti korpus trijema sa stubovima i lukovima.

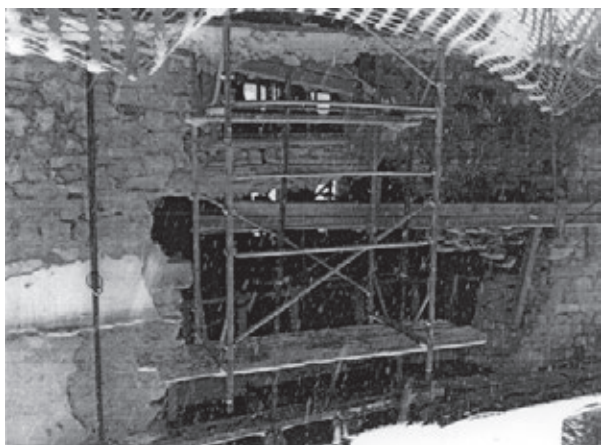
Na vanjskom korpusu džamije izvršiti ugradnju nedostajuće bordure između donjeg i gornjeg niza prozora na koti +1,58 m. Profilaciju izvesti kao na

Sl.6. Stara džamija i ostaci baze munare 1984. godine, zapadna strana

Sl.7. i Sl.8. Izgled trijema džamije u toku implementacije projekta 2010. godine

Sl.9. i Sl.10. Korpus zida u toku implementacije projekta 2009/2010. godine

Sl.11. i Sl.12. Izgled krovne konstrukcije, 2010. godina

objektu u krečnom malteru sa šlicanjem otvora u koje se ugrađuje nedostajuća bordura. Predviđeno je da se sokl džamije izvede od ploča pikovanog kamena u visini 50 cm od nivoa gotove plohe vanjske kaldrme, bez zapunjenja fuga.

Na donjem nizu jednokrilih prozora predviđa se izvedba čeličnih kovanih demira. Demiri se kale u ulju i izvode prema priloženim detaljima u M 1:1. Sva vrata i prozori /stolarski elementi/ izrađuju se od masiva crnog bora, I klase, sa tri nanosa laka za vanjsku stolariju sa svim neophodnim predradnjama, a sve prema priloženim šemama, detaljima i opisima. Vrata i prozori se predviđaju ugrađivati na način suhe montaže, vjencima i tiplama slijepih okvira. Sve ostakljene pozicije su predviđene za ugradnju ukupnog /nevidljivog/ okova za otvaranje oko vertikalne i horizontalne osovine. Olive i poluolive su klasične od mesing masiva.

Sve drvene plohe su finalno zaštićene transparentnim mat lakom za vanjsku stolariju u tri nanosa sa svim neophodnim predradnjama, a prema šemama i detaljima. Prozorske klupice izvedene su od čeonno ljepljene dušice d=4,2 cm, sa upuštenim hvatačem kondenzanta lociranim ispod donje ivice prozorskog okna.

Krovna konstrukcija na objektu izvodi se od jelova masiva I klase i odnosi se na ugradnju štapova i

elemenata za ugradnju vezova konstruktivnih i potpornih zidova. Elementi se učvršćuju od čelika na vješaljka i sidrenje vjenčenica izvodi se, prema nacrtima, od kovanog željeza u kaljenom ulju (Sl.11. i Sl.12.). Po rogovima stavlja se pokrov jelovom colericom d=2,4 cm. Na to se polaže pocinčani lim 0,66 mm sa horizontalnim i vretikalnim preklopima od 20,0 cm.

Preko položenog pocinčanog lima vrši se letvanje letvama dim 5,0 cm x 3,5 cm, u dva smjera, kao priprema cjelokupne krovne površine za polaganje i pričvršćenje dvoslojne kestenove šindre izvedene od kestenovog masiva, mesinganim vijcima na već fiksirane letve.

Na mjestu devastiranog dimnjaka izvesti ponovo zidanje šestougonaog dimnjaka sedrom u krečnom malteru i prema datim nacrtima.

U enterijeru džamije izvode se svi pragovi od kamena. Od hrastove masive izvode se gazišta svih drvenih stepenica i vange stepeništa d=4,2 cm, a čela od masive d=2,2 cm. Završni sloj poda u džamiji izvodi se ugradnjom broskog poda prvoklasne hrastove masive debljine d=2,2 cm.

Postavljanje klasičnog šišeta vrši se pričvršćivanjem između stropnih greda prema tavanu i u pogledu trijema. Šiše je na debljoj strani d=2,2 cm, a na

tanjoj je profilisano i ima spoj na pero i žlijeb. Izvodi se od prvoklasne masive hrasta, koja se zaštićuje bezbojnim mat lakom u tri nanosa.

Mahfil u džamiji izvodi se prema datim šemama i detaljima komplet od hrastove prvoklasne masive. Na mahfil se pristupa jednokrakim stepeništem sa drvenom ogradom iste izrade kao na mahfilu. Mahfil je oslonjen na tri zida i dva centralna stuba dimenzija 14/14 cm od hrastova masiva. Sve vidljive plohe se zaštićuju bezbojnim mat lakom u tri nanosa sa neophodnim predradnjama.

Enterijersko uređenje molitvenog prostora džamije nije bilo predmet Projekta obnove džamije. Mimber, ćurs, mihrab sa zidarskom i kamenorezačkom obradom, zidno slikarstvo i drugi dekorativni elementi mogu biti naknadno tretirani u separatu projekta obnove.

Nakon izbora izvođača radova firme „Finalogradnja“ d.o.o. Gračanica, obavljen je zajednički obilazak objekta Soko džamije u Sokolu sa predstavnicima izvođača radova i Federalnog ministarstva prostornog uređenja, Zavoda i Općine Gračanica u oktobru 2007. godine, te je konstatirano da je potrebno sanirati i statički konsolidirati zidove i temelje objekta.

Urađeno je geomehaničko ispitivanje temelja, s ciljem utvrđivanja stanja temeljne konstrukcije objekta

džamije, kao i izrada Projekta sanacije i statičke konsolidacije kamenih zidova, koji su mjestimično devastirani, projektanta Nedima Suljića, dipl.ing. građ, a što je obuhvaćeno i građevinskim projektom rekonstrukcije Zavoda.

Napominjemo da je nadležno Federalno ministarstvo prostornog uređenja 11. 09. 2008. godine izdalo Rješenje, broj: UPI/03-23-2210/07 od 11. 09. 2008. godine, za odobrenje rekonstrukcije Stare džamije u Sokolu.

Radovi na obnovi Soko džamije nastavljani su nakon izvršene rekonstrukcije i konsolidacije temelja i zidova objekta polovinom mjeseca novembra 2009. godine, u skladu sa vremenskim prilikama. Do tada su bili završeni svi pripremni radovi, postavljena skela, rušenje i demontaža, kamenorezačke zidarske korekcije polulukova na vratima i prozorima, grubi elektroinstalaterski radovi za rasvjetu.

U proljeće 2010. godine nastavljani su svi planirani građevinsko-zanatski radovi.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je u toku izvođenja radova opservirala objekat Stare Soko džamije i postavila table na ulazu u trijem džamije.

Izvođač je završio radove (Sl.13. i Sl.14.) u proljeće 2011. godine i o tome obavijestio predstavnike Općine Gračanica i Zavoda za zaštitu spomenika.

Sl.13. Izgled ulazne fasade Soko džamije, sadašnje stanje

Sl.14. Izgled bočne fasade Soko džamije, sadašnje stanje

Summary

Old Mosque Soko in Sokol, next to Gračanica is located near the Old Town of Soko. The original building of the mosque was in the use of manorial palace Kotromanić. Upon arrival of the Ottomans in the sixteenth century existing building within palace was adjusted and used as mosque. Old Soko mosque was an important cultural and historical monument in Bosnia and Herzegovina. Since year 1980, began permanent devastation. While drafting the main Soko mosque Reconstruction Project in Sokol 2006 by an Institute for Protection Of Monuments of the Federation of B&H it was considered that the mosque was declared a national monument, and that it requires conservation, structural repair, restoration, reconstruction and all activities in order to restore the building to its original state. During development of the project all available documentation of the Institute, literature and photographic documentation was used. Current state was analysed in details, new design of the building state, with an aim to fully preserve the mosque by using traditional materials. Implementation of the project was preceded by a structural repair of existing foundations and structural consolidation of the stone walls. Upon completion of reconstruction, in the spring of 2011, the municipality Gračanica and the head of Majlis of the Islamic community got valuable cultural and historical building that was center of the townscape of the Old Town of Soko.

Radovi na rekonstrukciji kupole Džudža Džaferove džamije u Tomislavgradu

Konzervatorsko-restauratorski radovi na Džudža Džaferovoj džamiji u Tomislavgradu izvedeni u periodu 2010-2011. godine pod stručnim nadzorom Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, obuhvatili su radove na izradi kamene kupole prema izvornom stanju džamije.

HISTORIJAT DŽAMIJE

Tačno vrijeme izgradnje džamije nije poznato, ali se pretpostavlja da je izgrađena prije 1615. godine, kada je spominje hadži Jusuf, mujezin džamije.¹ U svom izvornom stanju džamija je bila pokrivena kupolom, kako navodi Evlija Čelebija, koji za Duvno kaže da „Slični rajskoj bašči, pripada klišnom sandžaku i ima četiri stotine kuća i jednu impozantnu džamiju, više mesdžida, jedan han, malihamam i deset dućana“.² Od navedenih objekata, u Tomislavgradu sačuvana je samo Džudža Džaferova džamija. Kupola džamije uništena je 1791. godine usljed eksplozije baruta u gradu tvrđavi (Seddidžedidu).³ Nakon toga, umjesto kupole izrađen je četverovodni krov pokriven crijepom, a na mjestu sofa podignut je čvrsti objekat pokriven jednovodnim krovom. Originalna kupola džamije bila je kamena, presvučena bakrom.⁴ Graditeljska cjelina Čaršijska (Džudža Džaferova) džamija sa haremom u Tomislavgradu proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2008. godine, a na osnovu odluke Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Sl. 1.

STANJE PRIJE KONZERVATORSKO- RESTAURATORSKOG ZAHVATA

Prije početka radova, u unutrašnjosti džamije bili su prisutni ostaci koji su ukazivali da je džamija i ranije bila pokrivena kupolom. Prije svega, to su ugaone trompe sa stalaktitima kojima se prelazilo iz kvadratne osnove kubusa u kružni tambur (Sl.1).

Iznad trompi zatečen je strop, kružnog oblika, poluprečnika 5,70 m. Strop se nalazio na visinskoj koti 12,97 m, od kote poda džamije. Na centralnom dijelu stropa oslikana je kružnica obojena zelenom bojom (Sl.2). Ostatak stropa je podijeljen na osam različito hromatski tretiranih dijelova na kojima su oslikani polumjeseci i zvijezde, kao i drugi dekorativni elementi.⁵ Dekoracije na stropu i stalaktitima su novijeg perioda i ne posjeduju posebnu vrijednost.

¹ Mujezinović, M., 1998, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga III, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 127.

² Ibid.

³ Sergija za Džudža Džaferovu džamiju, www.rijaset.ba 30.10.2014.

⁴ Odluka o proglašenju Graditeljske cjeline Čaršijske (Džudža Džaferova) džamije sa haremom u Tomislavgradu nacionalnim spomenikom, www.kongs.gov.ba, 30.10.2014.

⁵ Ibid.

Sl. 2.

Sl. 3.

Sl. 4.

Sl. 5.

Džamija je kvadratne osnove vanjskih dimenzija 13,50 m x 13,50 m, i unutrašnjih 11,40 m x 11,40 m. Debljina kamenih zidova iznosi 105 cm. Četverovodni krov, drvene konstrukcije, bio je pokriven crijepom, a na vrhu se nalazio bakreni šiljak, koji je, vjerovatno, predstavljao alem (Sl.3). Zabilježena visina od stropa do vrha krova iznosila je 5,15 m.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI ZAHVAT

Radovima na rekonstrukciji kupole pristupilo se 2010. godine na osnovu izrađene projektne dokumentacije čiji je cilj bio vratiti objekat u izvorno/originalno stanje, a pri tome ne ugroziti stabilnost objekta. Kako je navedeno u projektnoj dokumentaciji, u konstruktivnom dijelu izvršene su statičke analize svih nosivih konstruktivnih elemenata objekta ispod kupole (kamene vijenac, kamene zidovi i temelji objekta) i zaključak je bio da je objekat, i pri djelovanju najnepovoljnije kombinacije opterećenja, stabilan.

Nakon izvedenih pripremnih radova koji su uključivali i demontažu postojeće krovne konstrukcije, započelo se sa izradom kamene kupole. Prema projektnoj dokumentaciji za statičku šemu kupole usvojena je uklještena kupola čija su ležišta kruto uzidana (uklještena) u kamene vijenac (Sl. 4). Na dijelu gdje kvadratna osnova prelazi u poligon, izvedene su trompe koje postepeno prelaze u luk. Trompe se izrađene u sistemu manjeg kamenog luka. Kupola je naslonjena (uklještena) na kamene vijenac, a međusobna veza blokova postignuta je čeličnim klamfama, koje su zalivene olovom (Sl. 5). Debljina svoda kupole je promjenjiva, u tjemenu iznosi 25 cm dok je u zoni oslanjanja najdeblja i iznosi 55 cm. Na kamene zidove debljine 105cm, koji su rađeni na tradicionalan način, uz korištenje krečnog maltera od gašenog kreča zidana je kupola od lokalnog kamena sedre, oklesanih površina, i radijalnih spojnica. U svojoj završnici kupola je pokrivena bakarnim limom na tradicionalan način, koristeći bakarne eksere i podvezice da bi se izbjegla galvanizacija. (Sl. 6, 7, 8)

Sl. 6.

ZAKLJUČAK

Cilj konzervatorsko-restauratorskih radova na rekonstrukciji kupole na Džudža Džaferovoj džamiji u Tomislavgradu koje je izvodila firma Građevinar Fajić d.o.o. Mostar u periodu 2010-2011. godine bio je vratiti džamiju u originalno stanje koristeći tradicionalne materijale i način gradnje. Svi navedeni konzervatorsko-restauratorski radovi vršeni su pod stručnim nadzorom Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta.

Sl. 7.

Sl. 8.

Literatura

Mujezinović, Mehmed, (1998). *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knjiga I*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
 Rijaset islamske zajednice, Sergija za Džudža Džaferovu džamiju, www.rijaset.ba, (pristupljeno 30.10.2014.)
 Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, www.kons.gov.ba, (pristupljeno 30.10.2014.)
 GD „Arhitekt“ Mostar, (2009), Glavni projekat rekonstrukcije kupole Džudža Džaferove džamije u Tomislavgradu, Mostar

Summary

Restoration and conservation work was conducted on the Dzuda Dzafer mosque in Tomislavgrad in the period between 2010 and 2011 under the professional supervision of the Institute for Monument protection belonging to the Federal ministry of Culture and Sports. The work encompassed the construction of a stone dome according to the original look of the mosque.

Rekonstrukcija Džamije u Kraljevoj Sutjesci, Kakanj

Džamija u Kraljevoj Sutjesci, nakon ratnih dejstava 1992-95. u kojima je porušena do tada najstarija džamija u Ustikolini, smatra se najstarijim očuvanim objektom Osmanskog perioda (Sl.1). Istraživački radovi i na karakterističnim mjestima otvorene sonde nam potvrđuju da je glavni korpus džamije rađen od čerpića i da je uvezan drvenim gredama-hatulama, da su hrastovi stubovi sa sedlima profilisane gredice koje nose pod mahfila kao i drveni hrastovi mimber originalni. Vrlo zanimljivi, nesvakidašnji detalji, su otkriveni natpisi u niši mihraba i vjerujemo da oni predstavljaju najstariji dokument kaligrafskih natpisa sačuvan u džamijama na našim prostorima. Na sreću stručnjaka koji su sudjelovali u istraživačkim i konzervatorsko-restauratorskim radovima, vlasnika objekta, IZ Kakanj, i šire javnosti, svi otkriveni natpisi su spašeni i restaurirani.

U pitomoj kotlini rječice Trstionice, nalazi se naselje Sutjeska / Sutiska / Kraljeva Sutjeska/, značajno središte jednog od kulturnih krugova srednjovjekovne Bosne. Od davnina, pomenutom rječnom dolinom vodili su značajni putevi koji su povezivali glavne centre bosanske srednjovjekovne države sa Usorom, Posavinom i dalje. U doba rimske uprave ovuda je vodio i put visoke kategorije, a

pretpostavlja se da je na tom području postojalo i rimsko naselje.

Iako je ovo područje od prahistorije bilo nastanjeno, naselje Sutjeska pominje se prilično kasno. Kao formirano naselje varoškog tipa / oppidum /, spominje se u pisanim izvorima kasnog XIV stoljeća i tretira se u određenom smislu, kao predgrađe kraljevskog grada Bobovca.

Sl. 1. Zatečeno stanje Džamije u Kraljevoj Sutjesci 2005.god.

HISTORIJA DŽAMIJE U KRALJEVOJ SUTJESCI

Džamija se nalazi na lijevoj obali rijeke Trstionice u Kraljevoj Sutjesci, a datira iz osmanskog perioda. Nema tačnih pisanih podataka o nastanku džamije u Kraljevoj Sutjesci, tako da se moramo osloniti na narodno predanje koje svakako nije bez osnova. Po narodnom predanju, džamija je sagrađena 1463. god. za samo tri dana i to poslije osvajanja bosanskog kraljevskog utvrđenja zvanog Bobovac. Na mjestu gdje se sad nalazi džamija, odmarao se turski sultan Mehmed II El Fatih sa svojom vojskom. Da bi znao vrijeme kada mu je „vakat“ molitvu činiti, zabio je štap u zemlju. U to vrijeme po sjeni zabodenog štapa određivalo se doba dana, a iz vjerskih razloga pobijao se štap u zemlju radi upozoravanja neprikosновенosti mjesta na kome se molitva čini. Tako, čekajući vrijeme molitve, sultan je spazio da se uz štap penje mrav. To je, protumačio kao božiji znak i naredio da se na tom mjestu sagrađi džamija.

Iako ju je po predanju dao podići sam sultan El Fatih, džamija nije nazvana po njemu kao što je to bilo uobičajeno. Jednostavno se zove Džamija u Kraljevoj Sutjesci.

U pisanim dokumentima stoji da je džamija za vrijeme austrougarske vladavine, u prvim godinama XX stoljeća, obnovljena i da je tom prilikom pretrpila izvjesne promjene na krovu, kako u konstrukciji i nagibu krova tako i u pokrivaču (Sl.2, Sl.3). Analizom fotografije iz tog perioda utvrdili smo da je promijenjen nagib krova

što je za posljedicu imalo i promjenu pokrivača umjesto tradicionalne drvene šindre kao pokrivača tog perioda postavljen falcovani crijep, kao i da su zazidane sofe. Sve navedene intervencije su doprinijele da džamija izgubi svoju originalnost. Objekat je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH proglasila nacionalnim spomenikom BiH /Službeni glasnik 12/04/, kojeg sačinjavaju džamija i harem sa mezarjem.

ZADATAK

Istraživačko – projektantska dokumentacija za rekonstrukciju džamije je rađena u četiri faze radova koji su u najvećoj mjeri do sada i završeni. I faza se odnosila na konstruktivnu sanaciju krova i rekonstrukciju ulaznog trijema sa otvorenim sofama.

II faza je podizanje heremskog zida sa ulaznom kapijom.

III faza predstavljala je istraživačke radove na malterima enterijeru džamije i analize postojećeg stanja zidnog slikarstva te rekonstrukciju mihraba, mahfila, mimbera, izmjenu elektro instalacija, oslikavanje centralnog prostora džamije.

IV faza je uređenje harema džamije, popločavanje prilazne staze i izgradnja šadrvana.

Sl.2. Zatečeno stanje ulazne fasade džamije u Kraljevoj Sutjesci 2005.god.

Sl.3. Zatečeno stanje bočne fasade džamije u Kraljevoj Sutjesci 2005.god.

I FAZA - KONSTRUKTIVNA SANACIJA KROVA I REKONSTRUKCIJA ULAZNOG TRIJEMA SA OTVORENIM SOFAMA

ZATEČENO STANJE

Džamija po tlocrtno-prostornom rješenju pripada tipu jednodostornih pravougaonih džamija sa vanjskim mjerama 13,18x7,93m. (Sl.3) Centralni prostor za molitvu i trijem sa sofama su povezani i čine jednu cjelinu koja je pokrivena četverovodnim krovom iz kojeg izlazi drvena munara. Molitveni prostor džamije je +10cm u odnosu na okolni teren i izdužen prema mihrabu u sklopu kojeg se nalaze sljedeći elementi: mahfil, mihrab, mimber i ćurs. (Sl.4, Sl.5 Sl.6 Sl.7 Sl.8) Predpostavlja se da se zbog brojnosti džemata, kao i zbog vremenskih neprilika /kiša i jakih zima, pojavila potreba za većim zatvorenim džamijskim prostorom što je dovelo do potpunog zaziđivanja sofa kako u prizemlju tako i na spratu. U prizemlju sofa lijevo od ulaznih vrata sa kotom poda +30c m smješten je prostor abdesthane i cipelar. (Sl.8) Desno od ulaznih vrata, drvenim dvokrakim stepeništem se izlazi na spratne sofe u čijem se lijevom dijelu nalazi prostor pretvoren u učionicu. (Sl.9) Iz ovog prostora se izlazi na munaru pomoću strmih drvenih stepenica i na drveni mahfil u centralnom prostoru džamije.

KONSTRUKCIJA I MATERIJALI

Temelji su izvedeni od krupnijih priklesanih komada kamena. Zidovi centralnog prostora džamije su od čerpića debljine 74 cm. Objekat je zidan krečnim malterom, osim dijelova naknadno dograđivanih i pregrađivanih. U prizemlju sofa zidovi su debljine 25 cm i zidani su od čerpića, dok su zidovi sofa sprata debljine 12 cm i zidani su od cigle. Pod u džamiji je od daske debljine 3 cm i širine 20 cm na prethodno postavljenom drvenom roštilju od letvi 5/7. Neplansko dozidiivanje je uticalo na kompletan arhitektonski izgled džamije kao i na formu objekta.

Zatečeno stanje konstrukcije krova, nagiba i pokrivača /falcovani crijep/ ne odgovara originalnom. U vrijeme izgradnje objekta kao pokrivač koristila se isključivo šindra. Konstrukcija je vrlo jednostavna i sastojala se od rogova koji su međusobno povezani razuporama i preko kojih su pokucane letve preko kojih je postavljen crijep. Visina sljemena krova je na koti +7,97 m što ukazuje na blag nagib krova. Stropne grede iznad centralnog prostora džamije su većih presjeka 18/16, dužine 7,93 m postavljene na rasponu 1,04 m. Po stropnim gredama su pokucane letve preko kojih je pokucano šiše. Preko spojeva daski pokucana je ukrasna lajsna.

Sl.4. Abdeshana unutar sofa džamije, zatečeno stanje

Sl.5. Vanjske sofe sa stepeništem, zatečeno stanje

Sl.6. Zatečeno stanje mahfila

Sl.7 Zatečeno stanje mimbera

Sl.8. Zatečeno stanje mihraba

Sl.9. Zatečeno stanje čursa

Drvena munara osmougaone osnove ima vrlo specifičan i jedinstven položaj, a postavljena je u samom presjeku sljemena i grebenjače krova džamije. Visina munare iznosi 7,65 m. Usljed specifičnog položaja i težine munare, došlo je do popuštanja stropnih greda objekta.

Vremenom su sve drvene površine /prozori, mimber, čurs, mahfil, šišeta, stepenište, ograde i potkov/ nestručno premazane masnom bojom tako da su izgubile na svojoj originalnosti.

Stolarija na džamiji je različitih dimenzija i iz više vremenskih perioda. Ugrađivana je i po nahodnju majstora /dundera/ što uveliko remeti postojeći ritam prozora na fasadama džamije. Samo su prozori prizemlja originalni i svi imaju demire, dok su određene promjene pretrpjeli gornji prozori. Ulazna vrata u centralni prostor džamije su novije izvedbe premazana masnom bojom.

Unutrašnjost džamija je malterisana i krečena u više slojeva. O zatečenim slojevima maltera na unutrašnjim zidovima će biti više riječi u istraživačkim radovima i analizama maltera. Fasade su malterisane krečnim malterom i bojene krečom. S obzirom da se džamija nalazi u području koje karakterišu podzemne vode i u podnožju brda koje je po svom geomehaničkom sastavu vrlo porozno, oko džamije je prije ove intervencije urađena drenaža kako bi se objekat sačuvao od podzemne vode. Na džamiju su vremenom postavljeni i pocinčani oluci. Prilaz objektu je neadekvatan. Objektu prijeti i klizište u neposrednoj blizini.

NIVO INTERVENCIJE

Koncept rekonstrukcije se bazirao na polazištu da se džamiji vrati prvobitni izgled, tj. da se vrati nekadašnji nagib krovne konstrukcije, krovni pokrivač i ulazni trijem sa otvorenim sofama. Prilikom projektovanja koristili smo se nalazima istraživačkih radova, postojećom dokumentacijom kao i fotodokumentacijom, te historijskim činjenicama poput te da je džamija nastala u vrijeme kad su sve džamije tog perioda imale četverovodni krov i otvorene sofe rađene u drvetu.

Pod konstruktivnom sanacijom krova se smatra potpuna zamjena postojeće krovne konstrukcije i krovnog pokrivača. Umjesto sadašnjeg falcovanog crijepa, potrebno je jednoslojno, sa odgovarajućim preklapom, postaviti ručno cijepanu šindru. Pod rekonstrukcijom ulaznog trijema sa otvorenim sofama se smatra otvoriti naknadno zazidane sofe i to u potpunosti s prednje strane objekta i djelimično s bočnih strana objekta.

Otvorene su i sonde na karakterističnim mjestima tj. na spoju centralnog prostora džamije i sofa (Sl.10) te kod ulaznih vrata i na donjim prozorima. Otvorene sonde su potvrdile naše pretpostavke: da su centralni prostor džamije i sofe dva zasebna prostora i da su zatvorene sofe koje smo zatekli proizvod naknadnih radova nastali kroz vrijeme kao potreba da se proširi zatvoreni prostor džamije. Sonda uz prednji donji prozor nam je otkrila da se radi o originalnom prozoru koji nam treba poslužiti kao uzor po kojem će se uraditi i ostali prozori. Sonda kod ulaznih vrata nam je otkrila originalne kamene ploče, te kotu poda pred ulazom u džamiju. (Sl.11) Ploče su nepravilnog oblika i različitih veličina od kojih je centralna najveća. Otkopavanjem smo ispod praga ulaznih vrata otkrili originalnu hrastovu gredu. Prilikom rušenja zidova, kao hatule i nadprozornici, su otkrivene originalne hrastove žljebljene grede, koje su bile prvobitna konstrukcija sofa.

Poslije izvršenih pripremnih radova, izvođač je pristupio skidanju postojećeg krovnog pokrivača, falcovanog crijepa, letava, pocinčanih oluka, demontaži krovne konstrukcije i čišćenju atike zida od ostataka crijepa i odlomljenog kamena. Demontirane su i stropne grede džamije kao i stropne grede iznad sofa. Prilikom demontaže stropnih greda skinuto je kompletno bukovo šiše koje je oštećeno od prokišnjavanja velikog pritiska munare. Nakon što su zidovi glavnog korpusa džamije oslobođeni od postojeće konstrukcije pristupilo se demontaži zidova sprata sofa $d=12\text{cm}$ rađenim od opeke kao i zidovi prizemlja sofa $d=25\text{cm}$ rađeni od čerpića. Uporedo je demontirana pod sofa, dvokrako drveno stepenište, kao i postojeći elementi starih prozora i pocinčanih horizontalnih i vertikalnih oluka. (Sl.12) Instalacija vode i odvoda postojeće abdesthane unutar sofa je blindirana i izmještena. Posebno pažljivo je demontirana munara, označeni svi elementi i uskladišteni u haremu džamije kako bi na osnovu njih izradili novu munaru. (Sl.18)

Nakon pripremnih radova pristupilo se izradi kamenih sofa. Gornja površina sofa je zagladena malterom preko kojeg je postavljen biverplast V30 kako bi se spriječio prodor vlage iz temelja. Po hidroizolaciji su postavljene gredice $5/8\text{ cm}$ prostor između gredica je popunjen stiroporom 5 cm . Oštećeni dijelovi zidova od čerpića su grubo i fino malterisani sa prethodnim špricanjem krečnim mlijekom.

Tesarski radovi pored ugradnje gredica $10/10$ za hatule kamenog dijela džamije obuhvatili su i kompletnu izradu sofa što je uključilo stropnu konstrukciju prizemlja i sprata, drvene stubove

Sl.10. Otvorena sonda na sastavu sofa sa džamijom

Sl.11. Otvorena sonda na ulazu u džamiju

Sl.12. Demontirani zidovi vanjskih sofa

Sl.13. Konstrukcija vanjskih sofa

Sl.14. Konstrukcija vanjskih sofa i krova

Sl.15. Prednja fasada nakon rekonstrukcije

Sl. 16. Drvene stepenice od borova drveta što vode na vanjski mahfil

sa obrađenim sedlima od crnog bora, podove na prizemlju i na spratu sofa od daske $d=3\text{cm}$ obostrano hoblane i slagane pero i žlijeb (Sl.13). Nakon uvezivanja sofa i glavnog korpusa džamije pristupili smo izradi četverovodne krovne konstrukcije od jelove građe I klase preko koje je pokucana daska $d=2.4\text{cm}$ sa biverplastom V30 s gornje strane. Letvisanje krova letvama $3/5$ i postavljanje ručno cijepane smrčeve šindre I klase premazane lanenim uljem i uljnim razređivačem u omjeru 1:1 (Sl. 14, Sl.15). U tavanskom prostoru između stropnih greda a na PVC foliju postavljena je izolacija tervol $d=15\text{cm}$ preko koje je pokucana daska.

Stolarski radovi su obuhvatili izradu prozora od crnog bora, okova željeznih zastakljeni staklom $d=4\text{mm}$ i bajcovana lanenim uljem 3x sa unutrašnjim drvenim kopcima, vanjska ulazna vrata sa vezom na žlijeb sa željeznim okovima i štokovima od masive crnog bora sa kamenim pragom. Šiše u prostoru džamije i u sofama je rađeno od čamovine I klase i vlažnosti do 8% nevidljivo kucane po stropnim gredama i sa lajsnama $d=2\text{cm}$ na spojevima daske. Stepence smještene u sofama, ograda na stepeništu te u prizemlju i na spratu sofa su rađene od crnog bora i stolarski obrađene i premazane 3x lanenim uljem i uljnim razređivačem u omjeru 1:1 (Sl. 16, Sl.17).

Sl.17. Drvene sofe nakon završenih radova

Sl. 18. Zatečeno stanje munare 2005.god.

Sl.19. Konstrukcija munare

Munara je rađena od crnog bora, zaštićena je lanenim uljem i uljnim razređivačem u omjeru 1:1s vanjske strane a sa unutrašnje čistim lanenim uljem 3x, opšav munare je urađen olovnim limom $d=2\text{mm}$ (Sl. 19, Sl.20).

Pokucana je i okapna daska /rešma/ sa profilacijom je od crnog bora I klase i vlažnosti do 12%. Malter sa fasade je u potpunosti obijen, ugrađeni su slijepi štokovi prozora /kako donjih tako i gornjih/, ručno nabačena šprica te gruba i fina malta. Za grubu i finu maltu korišten je krečni malter spravljjan od gašenog kreča, nakon sušenja maltera uslijedila je završna obrada zidova krečnim mlijekom sve do bijeljenja. Čeličnim četkama je očišćen sokl džamije i nanovo dersovan.

Sl.20. Munara nakon rekonstrukcije

Sl. 21. Kameni haremski zid

II FAZA

- IZGRADNJA HAREMSKOG ZIDA I ULAZNE KAPIJE

ZATEČENO STANJE

Na ulazu u harem na AB soklu podignuta je željezna ograda bojena zelenom bojom. Sastavljena od međusobno povezanih polja dim. 220x90 cm. Okvir rama od kvadratne osnove 3x3cm, stubići željezni dim 6x6 polja su ispunjena mrežom.

NIVO INTERVENCIJE

Nakon izvršene demontaže stare ograde i mašinskog uklanjanja AB sokla, pristupilo se ručnom otkopavanju temelja i betoniranju AB dim 45x60 cm. Preko temelja je zidan zid sa dva lica od ručno klesanog kamena ujednačenih veličina, kamen je lokalnog porijekla. Haremski zid je zidan u dvije dimenzije polja gdje imamo polja istih dimenzija po dužini samo je razlika u visini zida. Dimenzije punog zida su 150x167x35 cm, dok su dimenzije polja sa demirima 150x50x35 cm. Zid u oba polja se završava kamenom kapom rađenom od kamenih ploča dim. 160x45x5 cm sa padom prema vani. U polju sa demirima imamo četiri šipke promjera 1,2 cm koje su fiksirane u kamen s obje strane i sedam vertikalnih šipki koje se provlače kroz horizontalne, a zaštićene su bruniranjem. Zid je dersovan sa obje strane na način da su ivice kamena vidljive i čiste da boja fuge odgovara boji kamena. (Sl.21)

Iznad ulazne kapije podignut je dvovodni krov pokovan šindrom. Vrata su dvokrilna dim 200x215 ugrađena na drvene štokove od crnog bora 16x16. Krilo vrata je od daske crnog bora 4cm debljine sa klinovima od kovanog željeza. Prag je od lokalnog kamena završno brušen. Izvođač ovih radova je firma „3K“ iz Bugojna.

III FAZA

- ISTRAŽIVAČKI RADOVI NA MALTERIMA U ENTERIJERU DŽAMIJE
- ANALIZA POSTOJEĆEG STANJA ZIDNOG SLIKARSTVA
- REKONSTRUKCIJA ARHITEKTONSKIH ELEMENATA I DETALJA
- OSLIKAVANJE MIHRABA I CENTRALNOG PROSTORA DŽAMIJE

ZATEČENO STANJE

Kako je nepoznanica koliko slojeva maltera ima na zidovima smatrali smo neophodnim da se izvrše detaljna istraživanja svih slojeva maltera i to pod stalnim stručnim nadzorom konzervatora. Prisustvo konzervatora je bilo neophodno u slučaju da postoje sačuvani fragmenti slikarstva. Islamska zajednica iz Kaknja je, na preporuku Zavoda za zaštitu spomenika, u tu svrhu angažovala stručnjaka konzervatora, mr. Esada Veskovića.

Sofe

Ispod mahfila lijevo i desno od ulaznih vrata su formirane unutrašnje sofe na koti +20 cm u odnosu na pod centralnog prostora džamije. Sofe su od drvenog roštilja greda 14/14 preko kojih su pokucane podne daske i ograda sofa. Ograda na unutrašnjim sofama je skromne dekoracije.

Mahfil

U dispoziciji džamije primijenjena je konstrukcija prednjeg mahfila dubine 260 cm i dužine 645 cm sa drvetom ogradom. Četiri stuba kvadratičnog presjeka postavljena u dva reda preuzimaju kompletno opterećenje konstrukcije mahfila. Dva prednja nosiva stuba su sa profilisanim sedlima, kroz sredinu mahfila postavljena su dva tanja stuba te jedan polustub prislonjen uz zid (Sl.22, Sl.23). Sredinom i krajem mahfila po dužoj strani prolaze dvije hrastove grede. Hronološki gledano sigurno su najstariji drveni elementi objekta, te se kao takvi mogu tretirati kao originalni. Šiše mahfila je od hrastove daske nevidljivo kucana po gredama i sa lajsnama na spojevima daske. U središnjem dijelu mahfila se nalazi četverougaoni istak za mujezina. Ograda na mahfilu je kao i na unutrašnjim sofama skromne dekoracije gdje je konstrukcija ograde od horizontalnih gredica, a ispuna od daske jednostavne obrade.

Mihrab

Mihrab izveden u jugoistočnom zidu dim. 115 x 230 cm je vrlo jednostavne izvedbe bez ukrasa sa završnim prelomljenim lukom. Dopunjen sa pravougaonim okvirom dim. 195 x 320 cm koji iz ravni zida izlazi za 15 cm. Površine niše mihraba i okvira obojene su svijetloplavom, crnom, nijansama žutozelene i oker boje sa primjenom geometrijskih i floralnih motiva.

Mimber

Desno od mihraba je mimber izveden u drvetu gdje su bočne strane ukrašene sa zvjezdastom perforiranom rezbarijom, a u podnožju su tri niše sa prelomljenim lukom (Sl.24). Bočne strane

Sl.22.Zatečeno stanje mahfila 2005.god.

Sl.23. Originalni stub zatečeno stanje

Sl.24. Zvezdasta perforirana rezbarija

Sl. 25. Detalj ograde u vidu pletera

Sl.26. Demontirani dijelovi na mahfilu

Sl.27. Originalna gredeca pod mahfilu

Sl.28. Stari i novi elementi na mahfilu

Sl.29. Mahfil nakon rekonstrukcije

stepenica su zatvorene drvenom ogradom jako zanimljive izvedbe u vidu pletera rađenom od hrastovih letvica (Sl.25). Sama izvedba ukazuje da je radio vrstan poznavalac drveta. Na ogradi se vide deformacije. Sa devet stepenica se izlazi na podijum mimbera koji je uokviren sa četiri stubića koji nose krović. Iznad krova je šatorasta kupa koja leži na osmougaonom tamburu u čijim stranicama su otvori zasvođeni prelomljenim lukovima. Ispod tog dijela mimbera formiran je prolaz sa prelomljenim lukom. Vremenom su na njemu vršene određene intervencije u smislu zamjene potrošenih elemenata i ugrađivanje istih rađenih u drugoj vrsti drveta pa na njenu osim hrastovine nalazimo elemente rađene od jelovine i bukovine. Cijeli mimber obojen je masnom bojom svijetloplave nijanse.

Ćurs

Ćurs je pozicioniran u uglu i to lijevo od mihraba dimenzije 120x90 cm. Jednostavne je izvedbe bez profilisanih otvora. Urađen je u drvetu i sastoji se od podijuma za sjedenje, ograde i klupice za knjige. Zatečeni dijelovi ukazuju da je vremenom pretpio određene izmjene. (Sl.9.)

Enterijer džamije je molovan soboslikarskim valjkom (struktura nanosnih površina profilisana u formi floralnog motiva) u nijansama svijetloplave boje.

Kompletna površina mahfila, minbera, ograde, ćursa je sredinom prošlog stoljeće u svrhu zaštite istih premazana u više slojeva masne svijetloplave boje. Bojenje masnom bojom i višegodišnje soboslikarske intervencije u enterijeru džamije su dovele da je objekat izgubio na svojoj originalnosti.

NIVO INTERVENCIJE

Radove smo otpočeli tako što je izvršena pažljiva ručna demontaža mahfila (Sl.26). Tesarski radovi su obuhvatili izradu konstrukcije mahfila i to dijelova koje je neophodno zamijeniti. Kako bi se pri rekonstrukciji mahffla sačuvala zatečene originalne vrijednosti pojedinih elemenata naophodno je obezbijediti stručnog majstora i kvalitetan materijal. Prilikom demontaže daščane obloge mahfila otkrili smo zanimljiv detalja – originalne gredece na koje se kačilo šiše. Vidljivi dio gredeca u dužini od 25 cm izlazi iz ravni mahfila i bogate je profilacije bojene crvenim pigmentom (Sl.27). Zamijenjene su i dvije uvijene i crvotočinom napadnute nosive grede na mahfilu što nose daščani pod. S obzirom da se cijeli mahfil demontirao, bilo je jednostavno prići gredama i iste zamijeniti. Tom prilikom smo zamijenili i dva srednja stuba koja su nekad, ne zna se tačno kad,

ugrađena i to bez sedla što je prouzrokovalo uvijanje veznih greda. Zbog uvijenosti smo zamijenili gredu desno od ulaza novom gredom. Opterećenje sa mahfila koje se direktno prenosilo na stubove smo rasteretili sedlima. Izvedbu stubova i sedla smo uradili po uzoru na dva prednja originalna hrastova stuba sa sedlima (Sl.28, Sl.29). Pod mahfila je urađen od daske dužice crnog bora vezom pero i žlijeb.

U ovim radovima je tretiran i pod centralnog prostora džamije. Preko nabijenog šljunka je razastrt suhi estrih s gornje strane izolovan vodonepropusnom masom KEMA HIDROSTOP ELASTIK – 2K, koja je podvučena pod zidni malter u visini od 25 cm. Završna obrada je daščani pod od dužice crnog bora pokucan po podnim gredama, između greda je postavljen tvrdi stiropor u svrhu termoizolacije.

Po završetku radova konstruktivne faze ugradnje mahfila pristupilo se ugradnji preostalih drvenih elemenata mahfila: šišeta, profilisane rešme i ograde, kao i rekonstrukciji postojećeg ćursa, a dijelovi koji nedostaju su rađeni od drveta crnog bora.

Mimber

Kao što smo naveli u poglavlju „Zatečeno stanje objekta“, mimber spada u rijetke sačuvane originalne elemente. Za radove demontaže i ručnog čišćenja masne boje, kao i izradu i uklapanje neostatnih dijelova minbera i to od hrastove daske radila su dva stručnjaka. Demontažu i gotovo sva

gruba skidanja masne svijetloplave i zelene boje u tehnici zagrijavanja bojene površine let lampom bio je angažovan od strane IZ Kakanj restaurator za drvo, Dario Mioć iz Zenice. Za skidanje donjih slojeva bliže drvenom korpusu elemenata korišteni su eko razređivači i šmirgl papir grube i fine granulacije i to sve do potpunog skidanja boje. (Sl.30, Sl.32, Sl.33, Sl.34.). Skidanje više slojeva masne boje putem raznih tehnika je izuzetno zahtjevan posao koji traži vrijeme, strpljenje i znanje. Navedenom zadatku restaurator za drvo Dario Mioć je odgovorio profesionalno što je bila adekvatna podloga za dalji rad stolara.

Za nadopunu svih nedostajućih drvenih elemenata enterijera, mahfila, ćursa, mimbera i ograde bio je angažovan majstor – hadžija Muhamed Mujkanović iz sela Gornji Miljanovci kod Tešnja. Zadatak je bio složen i zahtjevan, posebno kad je riječ o mimberu. Ključno je bilo precizno ugraditi sve nedostajuće dijelove zvjezdaste perforirane rezbarije i naći tehničko rješenje za postojeće deformacije na ogradi mimbera, na način da se pojedine horizontalne i vertikalne letvice pletera po potrebi izmjene, a da korpus ograde ostane nedirnut. Zavidna preciznost kojom su urađeni, gore navedene radovi pokazuju da se radi o majstoru koji voli izazovne i izrazito složene poslove na kojima do izražaja dolazi njegova visoka tehnička naobrazba iskustvo (Sl.31).

Sl.30. Ulaz u mimber prije intervencije

Sl.31. Ulaz u mimber poslije intervencije

Sl. 32. U radionici očišćeni svi slojevi masne boje sa prednje strane mimbera

Sl.33. Detalj očišćene perforirane zvjezdaste rezbarije

Sl.34. U radionici očišćeni svi slojevi masne boje sa bočne stranice mimbera

ELEKTROINSTALACIJE U OBJEKTU

Džamija u Kraljevoj Sutjesci je bila, kao i svi objekti nastali iz tog perioda, skromno opremljena elektroinstalacijama i to u vidu centralnog lusteru i par utičnica na zidovima. Prilikom izrade projektne dokumentacije ovome se posvetila i posebna pažnja tako da je i za ovu fazu uređena projektna dokumentacija od strane firme „El. Impuls“ d.o.o. iz Kaknja, a odgovorni projektant je Čobo Abdulah, dipl.ing.el. Projektom je predviđeno osavremenjivanje instalacija i u tu svrhu je ugrađen podzemno, kroz okiten cijev, dovodni kabl sa distributivnog mjernog ormara DMO do razvodne table RT-e u objektu džamije. Istraživačkim radovima na malterima (koje je radio konzervator Esad Vesković sa saradnicima) je utvrđeno da na mjestima za šliceve razvoda elektro instalacija rasvjete, utičnica, razglasa i vatro dojave nema kaligrafskih natpisa niti slikarske dekoracije tako da smo mogli pristupiti realizaciji rješenja rasvjete objekta putem centralno postavljenog lusteru i bočno postavljenih svjetiljki od kovanog željeza. Za razvod instalacija uštemani su šlicevi u koje je položen kabl u bužiru i nakon čega su šlicevi zamalterisani. S ciljem zagrijavanja prostora u zimskom periodu, obezbijeden je presjek kabla

koji je omogućio suhu ugradnju DEVIDry sistem električnog podnog grijanja. Centralni prostor džamije i vanjske sofe su ozvučeni, a po propisima protivpožarnih mjera ugrađena je i oprema vatro dojave. S obzirom da se radi o objektu sa puno elementata izrađenih od drveta, provedene su instalacije i oprema vatro dojave. U tu svrhu je ugrađen u džamiji sistem zaštite TN-S SA strujnom zaštitnom sklopkom (FID – sklopka) struja greške 30 mA, nominalane struje 40, trofazna, gdje svaka greška na elektro instalaciji (oštećenje instalacije BSG izolacije) automatski isključuje dovod električne energije u razvodnoj tabli gdje je i ugrađena FID-sklopka.

Poslije završenih građevinskih radova i oslikavanja zidova džamije urađena je fina montaža centralnog lusteru i zidnih lampi od kovanog željeza koje se postavljaju na bočnim zidovima i sa bočne strane mahfila.

Pri projektovanju lusteru uzeli smo u obzir da je izvorne lustere krasila jednostavnost i prozračnost u vidu željeznih ručno kovanih šipki postavljenih u jednu ravan. Primjenili smo to pravilo i projektovали luster od kovanih šipki visine 3 cm i 0,5 cm debljine. Šipke nisu ravne već su po rubovima obrađene u caknam i okačene za čelični lanac.

Sl.35. Mimber nakon sprovedenih čišćenja, šmirglanja, utezanja i ugradnje nedostatnih dijelova

Kako bi luster bio u ravnoteži, odlučili smo se da osam kraćih lanaca uvežemo u jednu tačku. Grla sa sijalicama su okrenuta prema podu i ima ih ukupno 16kom. Luster i zidne svjetiljke od kovanog željeza radio je kovač Faik Kadribašić iz Tešnja. Majstor je besprijekorno odgovorio zadatku pokazujući zavidno znanje i kreativnost (Sl.36). Elektro radove profesionalno je izvela firma " El impuls" iz Kaknja. Trenutno je objekat svana osvijetljen sa dva vanjska reflektora. Potpuno vanjsko osvijetljenje bit će riješeno u sklopu kompletnog uređenja harema džamije. Završena projektna dokumentacija IV faze odnosi se na uređenje harema u sklopu kojeg je popločanje pristupne staze, prostora ispred i oko džamije, izgradnja šadrvana, sadnja zelenila i iluminacija objekta te njenom realizacijom kompletirat će se radovi rekonstrukcije, konzervacije i restauracije džamije u Kraljevoj Sutjesci. Realizacija ove faze predviđena je za proljeće 2015. god.

ZAKLJUČAK

Svi do sada, poduzeti istraživački, projektantski, konzervatorsko-restauratorski radovi, od strane Zavoda za zaštitu spomenika i službe zaštite nacionalnih spomenika FBiH, kao i neočekivano otkriveni i sačuvani kaligrafski natpisi, doprinijeli

su potpunoj revitalizaciji najstarijeg objekta iz osmanskog perioda. (Sl. 37).

Kompletnu arhitektonsku projektnu dokumentaciju su radili stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika Azer Aličić, dipl.ing.arh. i Dženana Šaran, dipl. ing.arh.

Projekat elektroinstalacija, Elaborat istraživačkih radova na malterima u enterijeru džamije i Elaborat oslikavanja kaligrafskih natpisa radili su, uz saglasnost Zavoda, vanjski saradnici.

U proteklih devet godina kontinuirano smo radili na nacionalnom spomeniku i svi izvođači radova po određenim fazama dali su svoj maksimum angažirajući vrsne majstore i koristeći kvalitetne materijale, tako da je bilo zadovoljstvo vršiti stručni nadzor na objektu uz profesionalnu satisfakciju da smo doprinijeli očuvanju jednog u nizu vrijednih i originalnih bisera koji govore o postojanosti BiH.

U finansiranju su udružena sredstva Vlade FBiH, Turističke zajednice ZE-DO Kantona i vlasnika objekta, Medžlis IZ Kakanj.

U revitalizaciju su uložena ogromna sredstva, znanje i trud te je neophodno u budućnosti osigurati stalno korištenje objekta, kako bismo sačuvali njegovu historijsku vrijednost od propadanja.

Objekat će se nakon realizacije posljednje IV faze radova i kompletiranja svih restauratorsko-konzervatorskih radova predati na tekuće održavanje IZ Kakanj.

Sl.36. Luster od kovanog željeza okačen o strop čeličnim lancem

Sl.37. Unutrašnjost Dažmije u Kraljevoj Sutjesci nakon završenih radova

Sl.38. Džamija u Kraljevoj Sutjesci nakon radova rekonstrukcije krova, sofa, minareta i haremskog zida

Summary

Mosque in the Kraljeva Sutjeska after the war of 1992-95 in which was demolished by then it was the oldest mosque in Ustikolina considered the oldest preserved object of the Ottoman period. Research papers and open probes on characteristics places confirmed that the main body of the mosque is made of adobe and the bound is wooden beams-tie that are oak poles with saddles profiled beams holding up the floor of the mahfil and wooden oak pulpit original. Very interesting unusual details are disclosed inscriptions on the mihrab niche and they represent the oldest document with calligraphic inscriptions preserved in mosques in our region. Fortunately for experts who participated in the research and conservation and restoration works, the owner of the object Islamic Community Kakanj and the general public all detected inscriptions with certainty and credibility are reconstructed.

Istraživački i konzervatorski radovi na zidnim dekoracijama i kaligrafskim natpisima u Džamiji Kraljeva Sutjeska kod Kaknja

Tokom avgusta i septembra mjeseca 2012. godine izvršeni su istraživački i otkrivački radovi na zidnom slikarstvu i kaligrafiji džamije u Kraljevoj Sutjesci. Radovi su izvedeni na temelju zahtjeva Medžlisa islamske zajednice Kakanj, a nakon prethodne inicijative Federalnog zavoda za zaštitu kulturnog naslijeđa BiH. Ova inicijativa utemeljena je na činjenici da se tokom izvođenja konzervatorsko-restauratorskih radova na arhitekturi objekta došlo do otkrića koja su pokazala postojanje više bojenih slojeva i kaligrafskih natpisa u enterijeru objekta, naročito na pozicijama mihraba (kaligrafski natpisi), što je trebalo dodatno ispitati i potvrditi tokom ovih istražnih radova.

Uvod

Na inicijativu Federalnog zavoda za zaštitu kulturno – historijskog naslijeđa iz Sarajeva i Medžlisa islamske zajednice iz Kaknja, u periodu juli – septembar 2012. godine izvršeni su istraživački radovi na zidnim dekoracijama i kaligrafskim natpisima u enterijeru i sofama džamije u Kraljevoj Sutjesci kod Kaknja. Prije nego što su započeli ovi radovi, formiran je stručni tim koji će izvoditi i pratiti tok ovih radova.

Stručni tim činili su:

1. mr. Vesković Esad – konzervator i restaurator (vođa tima)
2. Aleksandar Ninković – arhitekta konzervator
3. Mirha Šabanović – historičar umjetnosti
4. Hazim Numanagić – orijentalista i kaligraf

Rezultati istraživačkih radova su u pismenoj formi u vidu izvještaja i elaborata dostavljeni Federalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. U elaboratu su date i mjere i preporuke za konzervatorsko-restauratorske radove, nakon što ih je valorizirao stručni tim. Prihvaćene preporuke i smjernice iz elaborata su realizirane kroz praktične konzervatorske restauratorske radove tokom avgusta i septembra 2013. godine.

Zatečeno stanje

Cjelokupne površine zidova u enterijeru džamije bile su obojene i dekorisane, molerski urađene valjcima i djelimično šablonima. Taj dekor predstavljali su različiti floralni stilizirani motivi, koji su izvedeni u vertikalnim nizovima, osim početka zidnih površina koje su obojene jednotonski zelenom “masnom bojom”, odnosno završne površine zida do tavanice na kojoj se nalazi friz floralnih motiva. Friz je izveden šablonima, bez neke posebne obrade, vrlo prosto i jednostavno. (Sl.1) Na poziciji zida nalaze se i floralne rozete u čijem su kružnom okviru bili izvedeni kaligrafski natpisi (četiri) pozicije na bočnim stranicama i dvije iznad mihraba. (Sl.2) Iznad mihraba natpisi su bili izvedeni direktno na zidu, dok su na bočnim pozicijama levhe bile izvedene na kartonu ili drvetu, na šta ukazuje prazan krug u okviru rozete. (Sl.3) Površine mihraba bile su izvedene u kombinaciji floralnih i geometrijskih motiva. Floralni motivi bili su izvedeni na pozicijama niše mihraba i dijelovima iznad niše koje čine ravne plohe. Ovim motivima, bili su oslikani vertikalni stubići u niši, te friz na početku polukupolne plohe niše mihraba. Karakteristične pozicije mihraba uokvirene su bordurama i linijama. Boje koje su korištene odnosno prisutne na pozicijama mihraba su svijetlo zelena do žute, okeri, te crne boje kojima su izvedene linije i bordure. (Sl.4)

Sl.1. Početak istražnih radova na zidnim površinama i kaligrafskim zapisima

Sl.2. Početak istražnih radova na zidnim površinama

Sl.4. Mihrab – stanje prije istražnih radova

Sl.3. Dva kaligrafska natpisa iznad mihraba – postojeći sloj (Allah i Muhamed)I

Zidne površine na sofama bile su prekrivene tonovima bijele boje. Radi se o novijoj intervenciji koja se poklapa sa radovima na konstruktivnoj sanaciji prethodnih godina.

Pozicija mimbera, mahfila i ćursa predstavljaju mobilijarni dio enterijera, rađeni su u drvetu, za razliku od drugih opisanih pozicija koje imaju podlogu maltera.

Najznačajniji segment u ovom dijelu predstavlja mimber, izrađen od drveta. Površine mimbera posjeduju izvanrednu obradu, naročito stranice koje su izvedene rezbaranjem sa motivima oktogonalnih i zvijezdastih oblika.

Mimber ima devet stepenika, iznad podijuma mimbera je pokrov oslonjen na četiri stuba koji na vrhovima imaju završetke sa prelomljenim orijentalnim lukovima. Kupa mimbera je osmougaonik i leži na tamburu. Cijele površine mimbera su obojene u svijetlo plavu boju koja je oksidacijom posivila. Pozicije mahfila prije početka istraživačkih radova bile su u fazi konstruktivne obnove, tako da smo ovdje imali kombinaciju, autentičnih i restauriranih dijelova i segmente koji su bili u radioničkoj obradi.

Ćurs je prije istražnih radova demontiran i prenešen u radioničke prostore na restauraciju.

Istraživački radovi

Ova istraživanja izvedena su na skoro svim pozicijama enterijera objekta i na sofama. Cilj ovih radova bio je da se otkriju sve autentične vrijednosti koje se odnose na slikane dekoracije, kaligrafske natpise i sve ostale segmente koji grade ove prostore.

Istraživanja su obuhvatila sondiranje i rekognosciranje malternih i bojenih slojeva na zidnim površinama enterijera i u sofama objekta, kao i pozicije mihraba, mimbera, mahfila i čursa. Sam proces istraživačkih radova podrazumijevao je određene metode i tehnike, koje su primjenjive u praktičnom postupku.

Otvaranje sonde izvodilo se uglavnom mehanički upotrebom medinskih skalpela i drugih specificiranih alatki (tzv. suhi postupak). (Sl.5) Zbog nestabilnosti boje nije primjenjivan mokri postupak, osim na pozicijama mimbera i mahfila gdje su drvene površine bile prekrivene tzv. “masnim bojama“ i tu su upotrebljavani u određenim fazama i hemijski preparati.

Sondažnim i drugim istraživanjem došlo se do ostatka slojeva iz različitih historijskih perioda, uključujući i one autentične, najstarije slojeve.

Drugim analizama i metodama vršeno je ispitivanje sastava i drugih karakteristika maltera, drveta, boje, veziva i drugo.

Svi ovi radovi su temelj i predstavljali su smjernice za konzervatorsko – restauratorske radove koje je bilo neophodno izvesti na ovom objektu.

Posebna pozornost tokom istraživačkih radova obraćena je na poziciju mihraba. Mihrabu pripada centralno mjesto u molitvenom prostoru i kao takav uvijek je najbolje dekorirano i kaligrafski ispisano mjesto u enterijeru džamije. (Sl.6)

Ovde su pažljivo otvarane sonde i one su uglavnom bile malih dimenzija. Prva sondiranja su pokazala da se na pozicijama mihraba nalaze ostaci vrlo lijepih zapisa, i u manjoj mjeri tragova boje. Tokom istraživačkih radova ovdje su otkriveni i najautentičnije vrijednosti na objektu. (Sl.7) Više o tome dato je u dijelu teksta koji se odnosi na rezultate istraživačkih radova i valorizaciju otkrivenih detalja koji se odnose na slikovne dekoracije i kaligrafske zapise tokom istražnih radova.

Sl.5. Praktičan tok istraživačko-otkrivačkih radova na zidnim površinama

Sl.6. Praktičan tok istraživačko – otkrivačkih radova na zidnim površinama

Sl.7. Otkrivena kaligrafija u mihrabu

Rezultati istraživačkih radova

Sondažna istraživanja i druge metode ispitivanja na površinama enterijera, sofama, te pozicijama mihraba, mimbera, mahfila dali su sljedeće rezultate kada su u pitanju bojeni i malterni slojevi.

Zidne površine enterijera i sofa

Bojeni slojevi

Otkrivena četiri bojena sloja

IV sloj – zatečeni bojena sloj raden je valjkom i obuhvata skoro sve zidne površine u enterijeru. Radi se o formi stilizovanih floralnih motiva izvedenih u vertikalnim nizovima u svijetlo zelenoj boji na sivom podlozi.

Završni dio zidnih ploha prema tavanskom dijelu izveden je šablonima, završni horizontalni friz, u plavoj, zelenoj boji na svijetlo sivoj podlozi, ograničen crvenim bordurama.

Prizemni dio zidnih ploha izveden je u jednom tonu, pozicije sokla u svijetlo zelenoj boji.

Sloj se može datirati u sedamdesete i osamdesete godine prošlog stoljeća. (Sl.8)

III sloj – izveden je na krečnoj podlozi valjcima na sličan način kao i IV sloj. Razlika je ovdje što su upotrebljavana dva valjka i dvije različite boje, crvena i zelena na svijetlo zelenoj podlozi.

Motivi sa floralni, izvedeni tankim linijama sa dosta praznog prostora.

Vrijeme kada je nastao ovaj dekor može se vezati za period koji u svom članku spominje Džemal S. (1957. g.). Pominje se renoviranje dažmije, ali bez opisa vrste radova. (Sl.9, 10)

II sloj – ispod dva bojena sloja i krečnih premaza koji su opisani kao IV i III bojena sloj, sondažnim istraživanjem došlo se i do dosta starijeg bojenog sloja koji zaslužuje izvjesnu pažnju u historijskom pa i u umjetničkom smislu. Ovaj sloj je raden šablonima i zahvata skoro sve zidne površine. Šablonski izvedeni stilizirani frizovi prate završne zidne plohe. Prati se arhitektonski izraz mihraba, prozorski otvori i dijelovi oko mahfila, mimbera, čursa i sl. Široke bojene bordure vertikalno dijele enterijer prostora u dijelu između mahfila i ostalog dijela molitvenog prostora. Na bočnim zidnim površinama oslikana su i drvenasta stabla koja u džamijskom prostoru imaju svoju posebnu ulogu. Ostale zidne površine također su ispunjene i obojene šablonski stiliziranim u floralnim motivima u plavoj boji na svijetloj podlozi. (Sl.11,12,13)

Sl.8. Završni horizontalni friz izveden šablonima

Sl.9. Presjek bojena slojeva novijeg datuma (slojevi izvođeni valjcima)

Sl.10. Presjek bojena slojeva radena valjcima i šablonima oko prozorskog otvora

Sl.11. Detalj oko prozorskog otvora – stilizovani element (1902. god.)

Sl.14. Presjek bojnih slojeva oko rozete sa kaligrafskim natpisima

Sl.12. Detalj otkrivenog drveta sa voćem (grožđe) – drugi sloj

Sl.13. Detalj otkrivenog bojelog sloja iz 1902. god. oko prozorskog otvora

Pozicije oko kaligrafskih zapisa na bočnim zidnim ploham, izvedene su floralnom ornamentikom u kružnoj formi, u obliku rozete. (Sl.14) Za razliku od prva dva sloja gdje su osim pigmenta korištena najvjerojatnije i bojila, ovdje su korišteni i pigmenti vrlo fino usitnjeni i pripremljeni. Kao vezivo korišteno je najvjerojatnije tutkalo, a može se raditi i o jajčanom vezivu, jer oba veziva su organskog porijekla i analize su to potvrdile. Sloj je izrađen preko krečnog premaza na malteru od riječnog pijeska i kreča.

Ovaj sloj sa dosta sigurnosti može se vezati za 1902. godinu (Austroougarski period), a na to nam ukazuje malterna podloga, motivi, boja veziva, a i način dekorisanja.

Sve se to može potkrijepiti i jednim historijskim zapisom “Da je džamija obnovljena 1902, ali osim krova nije doživjela bitnih promjena u svom prvobitnom obliku (umjesto šindre, pokriven je crijepom)”. No, sa velikom vjerovatnoćom može se tvrditi da su u toj intervenciji izvedene i novo malterisanje i dekorisanje objekta u enterijeru.

I sloj – pronađeni bojani sloj otkriven je na pozicijama sokla samo fragmentarno, a ostaci ovog sloja otkriveni su i na završnim ploham zidova do tavanice. Radi se o boji izvedenoj u zelenom tonu preko krečnog maltera (postojeći krečni malter napravljen je od čistog kreča, armiran usitnjenim vlaknima žitarica. Ovu vrstu maltera srećemo još i na mihrabu. Sastav maltera, kao i bojani sloj ukazuju na malter koji bi se mogao svrstati u 19. stoljeće. (Sl.15, 16, 17, 18)

Sl.15. Ostaci maltera ispod tavanice iz osmanskog perioda
(u podlozi kao nosač čerpić)

Sl.16. Ostaci maltera iz osmanskog perioda
(u podlozi kao nosač čerpić)

Sl.17. Presjek svih otkrivenih bojenih slojeva na zidnoj površini i oko prozorskog otvora – IV, III i II sloj (ovaj presjek se u preporukama daje kao detalj koji treba zadržati kako bi se sačuvala memorija na historijsku slojevitost bojenog i slikanog dekora u enterijeru)

Sl.18. Detalj zidnih površina oko mihraba nakon završenih istraživačko-otkrivačkih radova

Kaligrafski natpisi

Na zidnim površinama u enterijeru objekta koje se ne odnose na mihrab nisu pronađeni ostaci kaligrafskih natpisa izuzev šest zatečenih levhi koje pripadaju najnovijem sloju. Dva kaligrafska natpisa odnosno levhe bile su ispisane na zidu iznad mihraba uokvirene cvijetnom ornamentikom, dok su na bočnim stranama u okvirima cvijetnih rozeta zatečene obojene plohe na kojima su bile okačene levhe sa zapisima o kojima je više dato u izvještaju kaligrafa koji je bio i dio stručnog tima.

Sondažna istraživanja na zidnim plohamo potvrdila su prisustvo dva krečna sloja i nekoliko krečnih premaza dok su istraživanja na mihrabu su potvrdila tri do četiri malterna sloja i više krečnih premaza.

II sloj – radi se o postojećem odnosno zatečenom malteru koji pokriva najveći dio ovih ploha. Predstavlja klasični krečni malter koji je napravljen od finog sitnog riječnog pijeska i gašenog kreča u razmjeri cca 3:1 debljine od 1 do 2 cm. Posjeduje srednju čvrstoću. Tokom vremena ona je oslabljena jer je vezivna komponenta kreč u određenoj mjeri razgrađen, mada se i danas nalazi u dosta solidnom stanju. Prije bojenja ovaj malter je premazan krečnim mlijekom i na taj način je pripremljen za oslikavanje i bojenje.

I sloj – Nađen samo fragmentirano na pozicijama cokla, završnom dijelu zidnih ploha, pozicijama mihraba i oko drvenih elemenata mimbera i mahfila. Ovo je sasvim razumljivo da se u nekoj od intervencija ove površine nisu obijale, da se ne bi oštetili mihrab, mimber ili neke druge površine koje su u tom trenutku bile stabilne (kao što su kamene zidne osnove). Ovaj krečni malter zapravo je gašeni kreč, koji je nanošen u nekoliko slojeva i armiran žitaricama kako bi se izbjeglo njegovo pucanje i neuravnotežena struktura. Na završni sloj ovog maltera nanošen je krečni premaz kako bi se zagladila površina. Ovaj malter najvjerovatnije se može datirati i vezivati za drugu polovinu XIX stoljeća.

Mihrab, mimber, mahfil i ćurs

Mihrab

Malterni slojevi

Na ovim pozicijama pronađena su sa sigurnošću tri malterna sloja, dok se za četvrti može govoriti kao o djelimičnoj intervenciji, a možda čak i posebnom sloju. Prisustvo drugog malternog sloja opisano je u podnaslovu za zidne površine. Prisutan je najviše na pravougaonom okviru mihraba (sloj iz austro-ugarskog perioda). Ostala dva odnosno tri maltana sloja prisutna na pozicijama su krečni malteri iz

osmanskog perioda, čije se datiranje može staviti u period od kraja XIX pa sve do perioda izgradnje džamije odnosno XVI stoljeća. (Sl.19)

Tačnije, datacija ovih slojeva može se odrediti i vezati za kaligrafske natpise koji su pronađeni na svakom od ovih slojeva i koje je kaligraf u svom dijelu teksta datirao u određeni period. U tehnološkom smislu radi se o čistom krečnom malteru (izrađen od zagašenog kreča sa dodatkom punilaca). Ovdje se treba podvući da su malteri novijeg doba armirani žitaricama, a stariji su armirani dlakama životinjskog porijekla. Armirano je da se postigne veća kvaliteta maltera.

Kaligrafski natpisi i bojeni slojevi

Nakon izvedenih sondažnih istraživanja i otkrivanja starijih očuvanih slojeva u enterijeru objekta, najbolji rezultati dobijeni su na pozicijama mihraba i to na kaligrafskim natpisima. Na vidjelo su izašli natpisi koji su bili skriveni ispod malternih i krečnih slojeva.

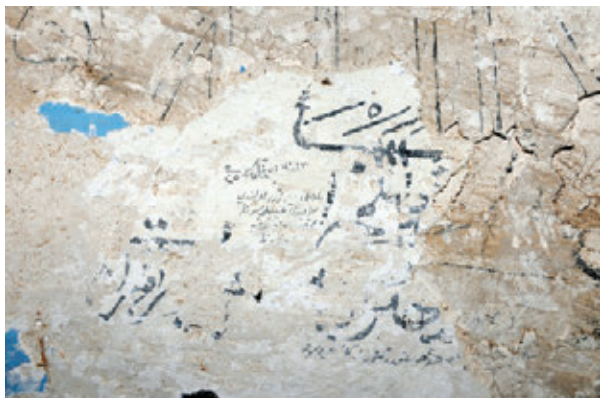
Sačuvani kaligrafski natpisi očuvani su i na najstarijem sloju maltera koji se može vezati i za vrijeme nastanka ove džamije. Natpisi su otkriveni i na nešto mlađem malternom sloju koji također pripada osmanskome periodu. (Sl.20)

Sl.19. Mihrab nakon izvršenih istraživačkih radova

Prve analize pokazale su da se sa dosta sigurnosti mogu rekonstruirati svi natpisi na mihrabu (koji su u određenoj mjeri oštećeni ili neki dijelovi natpisa koji nedostaju).

Svi se ovi natpisi nalaze na najstarijem malteru i pripadaju najranijem oslikavanju džamije. S obzirom na sačuvane dijelove kasnijih maltera na kojima je vidljiv dio uobičajenog mihrabskog natpisa “Kad god bi Zekerija ušao njoj u mihrab”, koji je datiran i koji najvjerojatnije pripada početku XVIII stoljeća, jasno je da navedeni natpisi pripadaju ranijem periodu pa i periodu podizanja džamije, najkasnije bi mogli smjestiti u XVII stoljeće. Moguće je da pripada ranijem periodu, pa i periodu podizanja džamije. (Sl.21, 22)

Sl.20. Otkriveni detalji kaligrafskih natpisa iz dva sloja osmanskog perioda, nakon izvršenih istraživačkih radova

Sl.21. Otkriveni detalji kaligrafskih natpisa koji se mogu vezati za period nastanka objekta

Sl.22. Otkriveni detalji kaligrafskih natpisa koji se mogu vezati za period nastanka objekta

Izbor natpisa na mihrab nije uobičajen. Uobičajeni tekstovi sačuvani na našim mihrabima su ajeti iz sure Ali imran upućena imamu i džematlijama džamije i oni pripadaju periodu od XVIII stoljeća naovamo. Natpisi otkriveni na mihrabu bi mogli pripadati periodu izgradnje džamije sa obzirom na njihov sadržaj.

Tekstovi su napisani nekom vrstom sulus stila arapskog pisma, nedovoljno razvijenog tako da i ovo može ukazivati na taj rani period.

Tekstovi su upisani na mihrab bez prethodne pripreme, tako da su desni dijelovi teksta razvučeni a lijevi nabijeni, ili su praznine koje su se pojavile na desnoj strani popunjavale više puta ponovljenim Božijim imenom “Hu”. Ovo može ukazivati i na veliku sposobnost kaligrafa ili žurbu koja se mogla pojaviti prilikom izgradnje džamije.

U svakom slučaju, vrlo je važno obnoviti sve tekstove u obliku u kojem su i napisani, jer su oni najstariji dokument kaligrafskih natpisa sačuvanih u džamijama na našim prostorima.

Mimber, mahfil, ćurs

Tokom istražnih radova nisu pronađeni stariji slojevi boje osim jednog ili dva premaza masnim bojama koje pripadaju novijem periodu, te je vjerovati da u prvobitnom periodu nisu bili posebno bojani i ukrašavani već je njihova ljepota bila izražena u njihovoj obradi.

Tokom istražnih radova najveći dio segmenata sa ovih pozicija bio je posebno konzervatski tretiran u radionicama iznad objekta.

Valorizacija bojanih i slikanih slojeva i kaligrafskih natpisa

Na osnovu rezultata istražnih radova na slikanim dekoracijama u enterijeru objekta, koji su izvedeni na prostorima slobodnih zidnih površina, sofama, zatim mihrabu, mimberu i mahfilu, došlo se do podataka na osnovu kojih je izvršena i valorizacija otkrivenih bojanih, malternih slojeva, uključujući i kaligrafske zapise.

Zidne površine enterijera i sofa

Od tri otkrivena bojena sloja u enterijeru džamije i vanjskih sofa, izvjesnu pažnju zaslužuje sloj iz austrougarskog perioda koji je prisutan i očuvan na skoro cjelokupnim zidnim površinama (enterijera i sofa). Istraživački i ispitivački radovi su pokazali

da se radi o motivima floralnog karaktera koji su na prelazu XVIII u XIX i početku XX stoljeća, takoreći preplavili bosanskohercegovačke džamije, a čije najzanimljivije primjere srećemo u Čekrekčijinoj džamiji u Sarajevu, Šarenoj džamiji Travniku, Koski Mehmed-pašinoj džamiji, Ferhadija džamiji u Sarajevu, Mimar-zade Davud Čelebi (Nateguši) džamiji u Sarajevu i dr. Ovaj dekorativni repertoar islamske umjetnosti uglavnom se karakterizira kao skroman i uprošćen lokalni izraz samoukih slikara.

Slikani dekor (valoriziran kao II sloj) zapravo je izveden 1902. godine (austroougarski period) i predstavlja možda najslabiji rad iz ciklusa “narodnih majstora” – nakša, u poređenju sa sličnim izvedbama u džamijama koje su prethodno pomenute.

Iskristalizirano je mišljenje stručnog tima da se ovaj sloj ne uklanja u potpunosti, već se samo prekriva toniranim krečnim premazom i ostavlja samo fragmentirano i u presjecima što će biti dato posebno u konzervatorskim preporukama. Malterisana podloga na kojoj se nalazi ovaj bojeni sloj uz određene konzervatorske uvjete može se očuvati.

Drugi i važniji razlog, zašto predlažemo prekrivanje ovog sloja su kaligrafski natpisi na mihrabu, ako bi se ovaj sloj zadržao on bi jednostavno “potisnuo” kaligrafske ukrase na mihrabu, koji predstavljaju najstariji i najvrijedniji autentični dio u enterijeru džamije.

Slikani dekor ovog sloja čine motivi koji su prenatrpani i otežavaju prostor, a ne može se govoriti i o tome da posjeduju neku posebnu umjetničku i likovnu vrijednost. Ni historijska vrijednost nije značajna, jer je ovaj dekor urađen 1902. godine (austroougarski period).

Sloj svakako treba dokumentirati, napraviti fotorekonstrukciju koja će se arhivirati u Medžlisu Islamske zajednice Kakanj i zavodu za zaštitu kulturnog naslijeđa BiH.

IV i III bojeni sloj – izvedbe rađene valjcima spadaju u kategoriju molerskih radova ne zahtijevaju posebnu pažnju, ali i to treba dokumentirati na način sličan kao i kod II slikanog sloja.

Ibojeni sloj pronađen i otkriven samo u fragmentima, sokl i plohe do tavanice, te na nekim pozicijama mihraba – fragmenti bordura, treba zadržati i prezentirati samo na jednoj poziciji (najočuvaniji fragment, na prikladnom mjestu). U toku i prije istražnih radova ovi drveni segmenti u enterijeru objekta su konzervatorski tretirani. Mimeter i čurs

su demontirani, prenijeti u radioničke prostore gdje su očišćeni masni premazi (sintetičke boje novijeg datuma) i sanirana oštećenja na drvenoj podlozi. Dijelovi mahfila su restaurirani i očišćeni in situ. O konzervatorskim mjerama koje treba primijeniti na ovim segmentima više u dijelu elaborata koji se odnosi na konzervatorske radove.

Mihrab, mimeter, mahfil, čurs

Mihrab

Najbolji rezultati, odnosno otkrivene autentične vrijednosti, otkrivene su na mihrabu što je bilo i očekivano. Kaligrafski natpisi iz najmanje dva historijska sloja, iz Osmanskog perioda to potvrđuju. Jednoglasno mišljenje stručnog tima je da se pozicija mihraba sa najvećom pažnjom u daljem postupku konzervatorski tretirati i na taj način sačuvati u autentičnom obliku. Otkriveni kaligrafski natpisi su možda jedinstveni na ovim prostorima (više o tome je napisano u dijelu koji se odnosi na rezultate istražnih radova: dio o kaligrafskim zapisima). O daljim mjerama koje su potrebne na ovom segmentu enterijera džamije više je dato u dijelu teksta koji se odnosi na konzervatorski postupak – mjere i preporuke. (Sl.23)

Sl.23. Mihrab nakon primjenjenih konzervatorskih mjera spreman za postupak retuša

Konzervatorske mjere i preporuke

Mimber, mahfil i ćurs

Ove pozicije su već u najvećoj mjeri konzervatorski tretirane. Restaurirane pozicije koje nedostaju na mahfilu. Očišćeni bojeni nanosi sa pozicija mimbera i ćursa. Sanirana su i oštećenja na ovim površinama u daljem postupku neophodno je izvršiti površinsku zaštitu drvenih površina bezbojnim mat lakom. Preporučuju se lakovi proizvođača Remerss, Caparol, Kremer ...

Konzervatorske mjere i preporuke

Na osnovu rezultata istraživačkih radova u enterijeru objekta i kasnije valorizacije otkrivenih slojeva na zidnim dekoracijama i kaligrafskim zapisima može se dati i prijedlog o konzervatorskim mjerama i postupcima koje je neophodno realizovati u sljedećoj fazi. Te mjere bi obuhvatale sljedeće:

- zidane površine u enterijeru
- na sofama

Postupak:

- da se očiste i odstrane ostaci bojenih i krečnih premaza sve do drugog bojenog sloja (sloja koji se veže za 1902.). U enterijeru na zidnim površinama tih ostataka je vrlo malo, dok se na sofama pod ovim slojevima nalazi veći dio površina.
- da se labilne potklobučene pozicije na ovim površinama koje se ne mogu konzervatorskim tretmanom na adekvatan način sanirati, odstrane, a one pozicije koje se mogu stabilizirati injektiraju i opšiju. U postupku koristiti krečno mlijeko i krečni malter.
- da se sve zidne površine fiksiraju i impregniraju (prethodno otpraše te očiste od prašine i nečistoća). U postupku da se koristi blaga otopina krečne vode i kazeina, eventualno impregnacija izvrši silikatnom otopinom, također malog procenta. Postupak podrazumijeva probne radove na manjim površinama, vezano za koncentraciju preparata i njihovu učinkovitost.
- da se oštećene pozicije maltera nadomjesti – plombiraju krečnim malterom sličnih svojstava, kakav je i postojeći malter.

Krečni malter treba spremi po sljedećoj recepturi:

Grubi malter

– 3 dijela riječnog ispranog pijeska granulacije od 0-4 milimetra

– 1 dio gašenog kreča

– malo vode

Fini malter

– 2-2.5 dijelova riječnog ispranog pijeska granulacije od 0-1 milimetar

– 1 dio gašenog kreča

– malo vode

Nakon što se saniraju sve malterne površine nadomještavanjem maltera tamo gdje je on nedostajao iste tretirati krečnim premazom. Koristiti krečno pigmentirano mlijeko odgovarajuće gustoće kako bi se prekrio i postojeći sloj. Ukoliko bude potrebno, krečnom premazu masi dodati malo kazeinske otopine da bi se poboljšala vezivna komponenta mase.

Ostale preporuke

Kaligrafske autentične zapise na mihrabu samo konzervirati i djelimično retuširati blagim tonom i uravnoteženom bojom, kao postojeće stanje. Na zidnim površinama izvesti potrebnu kaligrafiju vrlo blagim tonom kako ne bi dominirala u odnosu na autentičnu kaligrafiju na mihrabu. Na zidnim površinama i sofama određene segmente kao što su prozorski otvori ili portal uokvireni blagom bojenom nijansom (bordurum) kako ne bi dominirali u odnosu na mihrab.

Konzervatorsko – restauratorski radovi

Na osnovu rezultata istraživačkih radova u enterijeru i sofama objekta i kasnije valorizacije otkrivenih na zidnim dekoracijama i kaligrafskim zapisima te predloženim konzervatorskim mjerama i postupcima, koji su u pisanoj formi date u izvještaju o ovim radovima, mogli su se realizirati i praktični konzervatorski radovi. Kao što je to obrađeno i u izvještaju o istražnim radovima po određenim segmentima i pozicijama, odnosno vrsti radova tako će i u ovom dijelu teksta biti opisan praktični konzervatorsko – restauratorski postupak.

Zidne površine u enterijeru

Konzervatorsko – restauratorski postupak na ovim pozicijama podrazumijevao je fazu odstranjenja bojenih i krečnih premaza sve do II bojenog sloja (sloja koji se veže za 1902.).

Ovi slojevi su uklanjani mehaničkim putem, skalpelima, noževima i drugim alatima, vrlo pažljivo i sistematično.

Nakon ovog postupka sve bojene površine su fiksirane otopinom primala AC33.

Malterne površine koje su nanese tokom obnove 1902. godine su injektirane krečnom masom sa dodatkom polimera na bazi PRIMALA AC 33. Tamo gdje se na ovaj način nije moglo doći do željenih rezultata i gdje nije bilo nikakvih dekoracija, iste su uklonjene, a dodirna malterna površina opšivena krečnim malterom. U daljem postupku, malterne površine koje su nedostajale nadomještene su novim krečnim malterom u sastavu 1 dio gašenog kreča i 3 dijela ispranog riječnog pijeska granulacije od 0-4 mm /grubi malter, te 2-2,5 dijelova finog riječnog pijeska granulacije 0-1 mm i jedan dio gašenog kreča koji podrazumijeva i dodatak potrebne količine vode.

Nakon nadomještanja oštećenih i nedostajućih površina maltera te njihove stabilizacije, sve ove površine su prekrivene krečnim premazom koji je toniran pigmentima sa dodatkom punilaca i aditiva (kaolin i lano ulje).

Na ovaj način su poboljšane karakteristike ovog premaza. Na pozicijama oko dva prozorska otvora ostavljeni su fragmenti i presjeci otkrivenih historijskih slojeva, koje se odnose na boju i maltere, što je u skladu za konzervatorskim principima i normama (Sl.24, Sl.25).

Na isti način tretirane su i pozicije sofa.

Mimber, mahfil i ćurs

Ove pozicije su u najvećoj mjeri konzervatorsko i restauratorski tretirane u radioničkim postupcima u Tešnju i Zenici. Postupak se sastoji od uklanjanja bojenih premaza, koji su u zadnjoj fazi bili prekriveni “masnim bojama”.

Jako oštećene pozicije drvene osnove su nadomještene istom vrstom drveta i istovjetnom obradom.

U završnoj obradi sve očišćene i novoobnovljene drvene površine zaštićene su i premazane mat lakom (Sl. 26, Sl.27, Sl.28).

Sl. 24. Uz prozorski otvor konzerviran fragment na kojem se vidi presjek otkrivenih historijskih slojeva

Sl. 25. Restaurirani natpisi iznad mihraba

Sl.26. Mihrab - zaštićen i premazan mat lakom

Sl. 27. Mahfil nakon završenih radova

Sl. 28. Izgled čursa nakon čišćenja i ugradnje nedostatnih elemenata. Završno zaštićen mat lakom.

Mihrab

Kako su na površinama mihraba tokom istraživačkih radova dobiveni najbolji rezultati, to je i praktični konzervatorski postupak morao biti poseban i pažljiv. (Sl.20, 21 i 22)

Autentične otkrivene vrijednosti, prije svega kaligrafski natpisi iz najmanje dva historijska sloja iz osmanskog perioda to potvrđuju.

Praktični konzervatorski postupak u prvoj fazi je podrazumijevao pažljivo uklanjanje svih krečnih, malternih i bojanih slojeva iz novijih faza obnove sve do otomanskog perioda, gdje imamo dva sloja, odnosno dvije vrlo vrijedne cjeline sa kaligrafskim natpisima od kojih je ova iz najstarijeg perioda najviše očuvana (Više o kaligrafskim zapisima, autor ovih radova orijentalista i kaligraf Hazim Numanagić).

Nakon što su uklonjeni svi ostaci krečnih slojeva, boja iz novijeg perioda injektirane su sve ugrožene površine najstarijeg malternog sloja koje su bile potklobučene, nestabilne, ispucane i slično. Posao je bio vrlo zahtjevan, jer se radio u vrlo visokom stepenu ugroženosti maltera koji nosi veoma vrijedne kaligrafske natpise.

Sve potklobučene malterne površine su injektirane krečno – kazeonskom masom. Nakon potrebne konsolidacije maltera koji je tretiran na ovaj način, sve ostale površine (tamo gdje je nedostajao malter, ili je bilo većih ili manjih pukotina) sanirane su krečnim malterom. Gašeni kreč sa dodatkom

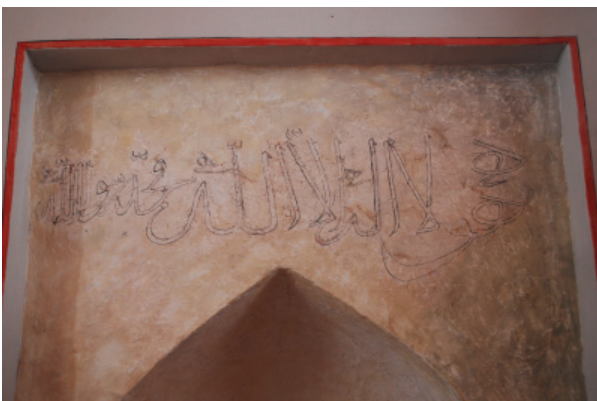
punioca od kudelje u gruboj, i kasnije gašenim krečom sa kolinom u finoj obradi.

Nakon saniranja malternih površina prvog primarnog krečnog maltera izvršeno je strapiranje, odnosno skidanje kaligrafskih natpisa iz novijeg otomanskog perioda. Ovo je urađeno specijalnim alatima na vrlo pažljiv način. Skinuti fragmenti ovog kaligrafskog zapisa bit će posebno obrađeni, konzervirani i resturirani, te vraćeni Medžlisu islamske zajednice „Kakanj“ gdje se mogu na poseban način prezentirati. (Sl.20)

Nakon svih konzervatorskih mjera koje su poduzete na malternim i drugim pozicijama mihraba, restaurirana su akvarelnom bojom i na isti način tretirana oštećenja na bojenoj podlozi na kojoj su ispisani kaligrafski zapisi. (Sl.29, 30)

U ovom postupku se primjenjivao retuš, što znači da je boja nanošena pažljivo samo u okvire oštećenja, a nije vršeno preslikavanje ili nanošenje boje preko boje.

Bojanje oštećenih pozicija rađeno je adekvatnim pigmentima, a kao vezivo korišten je Primal AC33. Na ovaj način su stvorene sve pretpostavke izvršenja retuširanja kaligrafskih natpisa na mihrabu, što je i učinjeno od strane kaligrafa Hazima Numanagića.

Sl. 29. Restauriran kaligrafski natpis iznad mihrabske niše

Sl.30. Restaurirani kaligrafski natpis u mihrabskoj niši

Sl. 31. Mihrab nakon retuširanja kaligrafskih natpisa na mihrabu koje je radio kaligraf Hazim Numanagić

Summary

Džamija u Kraljevoj Sutjesci se nakon ratnih dejstava 1992-95 u kojima je porušena do tada najstarija džamija u Ustikolini smatra najstarijim očuvanim objektom Osmanskog perioda. Istraživački radovi i na karakterističnim mjestima otvorene sonde nam potvrđuju da je glavni korpus džamije rađen od čerpića i da je uvezan drvenim gredama-hatulama, da su hrastovi stubovi sa sedlima profilisane grede koje nose pod mahfila kao i drveni hrastovi mimber originalni. Vrlo zanimljivi, nesvakidašnji detalji, su otkriveni natpisi u niši mihraba i vjerujemo da oni predstavljaju najstariji dokument kaligrafskih natpisa sačuvan u džamijama na našim prostorima. Na sreću stručnjaka koji su sudjelovali u istraživačkim i konzervatorsko -restauratorskim radovima, vlasnika objekta, IZ Kakanj, i šire javnosti, svi otkriveni natpisi su spašeni i restaurirani.

Vavovi¹

Rekonstrukcija i restauracija kaligrafije i ornamentike Čaršijske džamije u Tešnju i džamije u Kraljevoj Sutjesci

Cilj ovog rada jeste predstaviti na koji je način obnovljeno kaligrafsko i slikarsko uređenje dvije džamije, Ferhad-begove u Tešnju i džamije u Kraljevoj Sutjesci koje, iako pripadaju različitom periodu izgradnje i oslikavanja (jedna vjerovatno XV, a druga XVIII stoljeću) njihovog unutrašnjeg prostora, imaju zajedničke odlike. To su dominacija kaligrafskih natpisa u oslikavanju džamija, izbor tekstova koji, na određen način, odgovaraju okolnostima u kojima su džamije oslikavane i korištenje harfa – slova kao simbola da se prenese poruka koja nije izričito napisana.

Ferhad-begova (Čaršijska) džamija u Tešnju

Ferhad-begovu džamiju u Tešnju sagradio je 1559. godine² Ferhad, sin Iskenderov. Poslije velikog stradanja početkom osamnaestog stoljeća džamija je obnovljena 1785/86. godine o čemu svjedoči tarih iznad ulaznih vrata.³ Tom prilikom je i oslikana. Slikarstvo iz tog perioda je tretiralo unutrašnje zidne površine i vanjske zidove na sofama. Poslije toga džamija je još nekoliko puta oslikavana, a zadnji put je to urađeno 1960. godine. Džamija je stradala i u ovom ratu (1992–1995) tako da je Medžlis Islamske zajednice Tešanj, u saradnji sa Federalnim zavodom za zaštitu spomenika, odlučio ponovo potpuno obnoviti džamiju. Ovaj put džamija je temeljito obnovljena. Radovi su vršeni u nekoliko faza. Kada je završena njena građevinska obnova pristupilo se obnovi zidnih površina džamije. Stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika napravili su sonde ne bi li otkrili tragove ranijih oslikavanja džamije. Zadnja dva oslikavanja nisu bila vrijedna obnove, a na unutrašnjim zidovima džamije nisu se mogli pronaći tragovi ranijeg oslikavanja.

Tragovi oslikavanja vrijednog obnove nađeni su na ulaznom portalu džamije i na vanjskim zidovima, na sofama džamije. Prilikom građevinske obnove unutrašnjosti džamije obijajući maltere došlo se do maltera koji je postavljen na izgoreni malter džamije. Na tom malteru bili su teško primjetni, ali ipak vidljivi, tragovi oslikavanja džamije. Pošto je ovaj malter bio u vrlo lošem stanju odlučeno je da se ostave samo oni dijelovi maltera na kojem je bio vidljiv bilo kakav trag oslikavanja, a da se sav ostali malter obije i nanese novi krečni malter. Radovi na restauraciji oslikavanja povjereni su kaligrafskoj radionici „Husni hatt“ iz Sarajeva.

Sl.1. Unutrašnjost džamije sa oslikavanjem iz 1960. godine

1 „Vav“ – 27. slovo arapskog alfabeta; veznik „i“ u arapskom jeziku

2 Muhamed Ždralović, „Medžmua Abdulkerima...“, 167-179

3 Tekst tariha glasi: „Nema boga osim Allaha, Muhammed je poslanik Božiji. Godina obnove 1200. (1785/86)“

Sl.3. Unutrašnjost džamije sa ostacima starog maltera

Zatečeno stanje

Radovi na obnovi kaligrafije i ornamentike tešanjke džamije počeli su u februaru 2011. godine. Novi malter je već bio nanesen, a iz dijelova starog maltera trebalo je iščitati i obnoviti kompletno oslikavanje iz 1785. godine. Dijelovi starog maltera bili su u veoma lošem stanju, osipali su se na dodir, na njima nije postojao trag boje, te je samo plitki reljef na njima ukazivao na ostatke slikarstva.

Detaljnijom analizom ostataka maltera došlo se do sljedećih zaključaka:

- centralni dio oslikavanja džamije činio je kaligrafski natpis postavljen u pravougaona polja između gornjih i donjih prozora. Napis se pružao čitavom dužinom tri džamijska zida.
- dio zidova iznad mihraba i gornjih prozora popunjavali su manji kaligrafski natpisi. Na prednjem zidu bilo je šest kaligrafskih natpisa, a na desnom i lijevom zidu po tri.
- mihrab je bio potpuno oslikan.
- gornje i donje prozore uokvirivao je floralni ornament.
- prostor između donjih prozora popunjen je kružnim medaljonom.

Na malteru pandatifa i kupole nisu nađeni tragovi oslikavanja.

Vanjski portal je tek trebalo očistiti od naknadnih maltera i bojenja da bi se utvrdilo šta se nalazi na njemu. Zidovi na sofama su bili očišćeni, ali su bili u lošem stanju. Zbog građevinskih radova na krovu u prozorima dio maltera je bio uništen, a dio prekriven novim malterom. Zid lijeve sofe bio je u puno boljem stanju od zida desne sofe. I pored toga ostaci crteža portala, šare oko prozora, čempresa i kaligrafije bili su dovoljni da se restauriraju i da se na osnovu njih rekonstruiraju dijelovi koji su nedostajali. (Sl.4 i 5)

Sl.4. Zatečeni izgled dijela lijeve sofe

Sl.5. Zatečeni izgled dijela desne sofe

Kaligrafija

Kaligrafski natpisi su najvažniji i nosivi dio oslikavanja džamijskog prostora. Kur'anski ajeti i izreke Božijeg Poslanika dominiraju džamijskim prostorom i odvajaju ga od vanjskog, profanog prostora. Kaligrafija mnogo izravnije nego ornamentika (koja je u džamijskom prostoru sa istom svrhom) ukazuje na blizinu Božiju i posvećenost prostora u kojem se nalazite. Čak i kada vam je poruka tih natpisa nepoznata, sam oblik slova i znanje da oni pripadaju pismu i jeziku kojim se Bog obraća ljudima, dovoljni da osjetite značaj prostora u kojem se nalazite.

Centralna kaligrafska traka

Znajući sve to, kaligraf, nažalost nama nepoznat, bazirao je oslikavanje džamije na kaligrafiji. Dobar majstor sulus stila arapskog pisma sve natpise u džamiji napisao je ovim stilom. Džamijom dominira kaligrafski natpis koji se proteže desnim, ulaznim i lijevim zidom. Natpis prati donju ivicu gornjih prozora, prekida se na mjestima gdje su prozori i oivičen je trakom debljine 2 do 3 cm. Originalni natpis je velikim dijelom uništen. Fragmentarni ostaci natpisa ili trake koja ga ovičava kazuju nam da je on išao čitavom dužinom tri spomenuta zida, što znači da u obnovi iz 1785. godine nije obnavljan džamijski mahfil, jer bi on pokrio ovaj natpis.

Sl.6. Ostatak kaligrafskog natpisa centralne kaligrafske trake na kojem je vidljivo nekoliko harfova

Situaciji u kojoj se tada nalazila tešanjska čaršija, vjerovatno, nije omogućavala da se obnovi mahfil i da se oslikavanje džamije protegne i na kupolu i pandatife. Ostaci natpisa nisu bili dovoljni da se tačno utvrdi šta je na njemu pisalo. Na tim ostacima samo je jedna riječ bila čitljiva, riječ „feth“, koja nam je, uz činjenicu da se u gornjem dijelu džamijskih zidova dva puta pojavljuje Božije ime Fettah – Pobjednik, bila nedovoljna, ali jedini poticaj da je u traci bio napisan početak 48. kur'anske sure „El-Feth“.

Sl.7. Isti segment kao i na prethodnoj slici sa blago naznačenom ivicom harfova

Sl.8. Dio kaligrafske trake koja prolazi ispod mahfila

I sam sadržaj ove sure odgovara situaciji u kojoj se tada nalazilo društvo. Zbog stanja maltera na kojem su se nalazili ostaci ovog natpisa i zbog činjenice da smo morali reducirati prostor kaligrafskog natpisa zbog mahfila, ostaci natpisa su pokriveni tankim slojem pačoka (malter od tona-kaolina, gašenog kreča i malo teranila) i na lijevi i desni zid napisan je početak spomenute sure sulus stilom arapskog pisma.

انا فتحنا لك فتحا مبينا ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك و ما تاخر و يتم نعمته عليك و يهديك سراطا مستقيما و ينصرك الله نصرا عزيزا هو الذي انزل السكينة في قلوب المؤمنين ليزدادوا ايمانا مع ايمانهم و لله جنود السموات و الارض و كان الله عليما حكيميا ليدخل المؤمنين و المؤمنات جنات تجري من تحتها الانهار خالدين فيها و يكفر عنهم سيئاتهم و كان ذلك عند الله فوزا عظيما

Mi ćemo ti dati sigurnu pobjedu da bi ti Allah ranije i kasnije krivice oprostio, da bi blagodat svoju tebi potpunom učinio, da bi te na pravi put uputio i da bi te Allah pobjedonosnom pomoći pomogao. On uliva smirenost u srca vjernika da bi još više učvrstio vjerovanje koje već imaju – a vojske nebesa i Zemlje su Allahove; Allah sve zna i mudar je – da bi vjernike i vjernice uveo u dženijske bašče kroz koje će rijeke teći, u kojima će vječno boraviti, i da bi prešao preko rđavih postupaka njihovih – a to je u Allaha veliki uspjeh. (sura Fetha, ajeti 1-5)

Na jednom fragmentu ostatka originalne kaligrafije bili su vidljivi tragovi crne boje u podlozi, tako da smo ovaj kaligrafski natpis napisali bijelim slovima na crnoj podlozi sa crvenom linijom oko natpisa. (Sl.9)

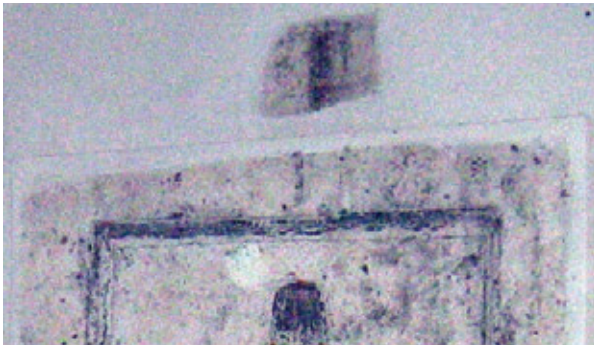
Sl.9. Dio kaligrafske trake sa ostacima crne boje u podlozi

Kaligrafija na gornjim dijelovima zidova

Gornji dijelovi zidova, između gornjih prozora i pandatifa, bili su popunjeni kraćim kaligrafskim natpisima. Na prednjem zidu iznad mihraba bila je napisana Bismilla. Iako je malter bio u lošem stanju sa jedva vidljivim dijelovima harfova – slova, ali dovoljnim da se natpis pročita. Napukline na natpisu su sanirane i natpis je restauriran. Jedva vidljivi ostaci boje otkrili su nam kolorit natpisa. Natpis je zlatnim slovima napisan na crvenoj podlozi sa plavom linijom koja oivičava natpis. (Sl.10 i 11)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

U ime Boga, Milostivog, Samilosnog.

Sl.10. Polje iznad mihraba sa Bismillom prije restauracije

Sl.11. Bismilla poslije restauracije

Desno i lijevo od mihraba bio je postavljen natpis

لا اله الا الله محمد رسول الله

Nema boga osim Allaha, Muhammed je Božiji Poslanik.

Natpis je restauriran, a kolorit je pozajmljen sa istovjetnih natpisa na sofama. (Sl.12)

Iznad tih natpisa, u vrhu zida, bila su postavljena četiri istovjetna natpisa. Radi se o duplom arapskom slovu „vav“ gdje su dva „vava“ postavljena jedan prema drugom u formi ogledala. Zajedno sa dva takva natpisa na sofama, ovaj natpis je ponovljen šest puta. Dvanaest „vavova“ tako napisanih jasna su asocijacija na ljubav prema porodici Božijeg Poslanika i dvanaest imama poteklih iz te porodice. Autor sufijске provenijencije, izvanrednom naznakom, ukazao je na tu ljubav i vješto izbjegao da ga dominantno sunijska sredina optuži za nagingjanje ka šiizmu. (Sl.13)

Sl.12. Polja oko mihraba sa „vavovima“ i natpisima desno i lijevo od mihraba

Sl.13. Lijevo gornji ćošak prednjeg zida sa „vavovima“ i rozetom sa kaligrafijom

U lijevom ćošku prednjeg zida ispod „vavova“ postavljen je još jedan natpis. Ovaj natpis, zajedno sa ćursom koji stoji na ovoj strani, vizualno je poravnavao lijevu stranu prednjeg zida sa njegovom desnom stranom, gdje je smještena mimbera. Oblik rozete koji je oivičavao natpis je rekonstruiran, ali sam natpis zbog oštećenja nije bilo moguće pročitati. U dogovoru sa imamom džamije u rozetu je postavljen kur'anski ajet

Sl.14. Izgled natpisa nakon obnove

كل شيء هالك الا وجهه
Sve propada osim lica Njegova.

Natpis je napisan bijelim slovima na plavoj podlozi, ta'lik stilom arapskog pisma. (Sl.14 i 15)

Sl.15. Prednji zid nakon restauracije

U vrhu desnog i lijevog zida postavljeni su natpisi يا الله – Bože i يا محمد – Muhamede. Malter natpisa je bio u vrlo lošem stanju tako da su oni prekriveni tankim slojem pačoka i ponovo napisani. (Sl.16)

Sl.16. Natpis „Muhamede“ sa naznačenom ivicom harfova

U centralnom dijelu desnog i lijevog zida stajao je identičan natpis „يا فتاح“ – O Pobjedniče“. Oštećenja na natpisu su popunjena i natpis je restauriran. (Sl.17 i 18)

Sl.17 i 18. „Ja Fetah“ prije i poslije restauracije

Posljednji od natpisa u tom nivou zida su dva natpisa smještene u pravougaona polja koja su oivičena linijom. Natpise nije bilo moguće pročitati, pa je na sugestiju džamijskog imama u ta dva polja napisan hadis koji se često piše u prostoru džamije. (Sl.19)

راس الحكمة مخافة الله

Vrhunac mudrosti je strah od Boga.

Sl.19. Dio spomenutog natpisa na lijevom zidu

Ornamentika

Gornji prozori

Na ostacima starog maltera oko gornjih prozora bilo je vidljivo da je oko njih postavljen ornament širok 11 cm i oivičen crvenom linijom. Pažljivim čišćenjem ostataka maltera na desnom prozoru prednjeg zida izdvojen je dio šare oko gornjeg prozora. Prozor je ovičavala spiralna bijela loza na crnoj podlozi. Ovaj dio je restauriran i posebno naznačen, a na osnovu njega su rekonstruisane šare oko gornjih prozora. (Sl.20 i 21)

Donji prozori

Na ostacima donjih prozora nije bio vidljiv oblik šare oko njih, ali su bili vidljivi dijelovi linije koja je ovičavala šaru. Ornament koji smo postavili oko donjih prozora izgledom odgovara periodu oslikavanja džamije. Radi se o lozi presječenjima stilizovanim cvijetom. (Sl.22)

Sl.22. Šara oko donjeg prozora

Sl.20. Dio prozora sa ostacima izgleda šare i boje koji su na ovoj fotografiji naznačeni linijom

Sl.21. Šara oko gornjeg prozora

Medaljoni

Prostor između donjih prozora popunjavali su kružni medaljoni. Oko centra kružnice bilo je postavljeno šest manjih krugova čija je linija činila lozu koja se pruža u beskraj. Na jednom od tih medaljona bili su vidljivi ostaci boja kojima je bio obojen. Oštećenja na ovom medaljonu su sanirana, boja je retuširana, a čitav medaljon je fiksiran bezbojnim premazom. Ostali medaljoni čiji je malter bio u vrlo lošem stanju rakonstruisani su na osnovu ovog medaljona. (Sl.23 i 24)

Desno i lijevo od mihraba, u visini donjih prozora, nalazili su se ostaci dva čempresa. Čempresi su ponovo naslikani na osnovu čempresa na sofama koji su bili u mnogo boljem stanju. (Sl.25 i 26)

Sl.23. Medaljon prije restauracije

Sl.24. Medaljon u toku restauracije

Sl.25. Ostaci čempresa prije restauracije

Sl.26. Čempres poslije restauracije

Mihrab

Na cijeloj površini mihraba bio je zadržan stari malter sa slabo vidljivim ostacima crteža na njemu. Mukarnas u mihrabu nije bio očišćen od nanosa kasnijeg maltera. Prvo se vrlo pažljivo skinuo naknadni malter sa mukarnasa. Mukarnas je imao kamenu osnovu, koja se na malo jači udarac lomila. Nakon čišćenja mukarnas je fiksiran i oblikovan premazom pačoka. Pažljivom analizom ostataka ornamenata na mihrabu rekonstruisani su ornament koji su pokrivali mihrab.

Sl.27. Zatečeni izgled mihraba

Sl.28 i 29. Rekonstrukcija crteža na mihrabu

Sl.30. Ostaci crteža u mihrabskom udubljenju

Vanjski okvir mihraba popunjavao je floralni ornament čiju je osnovu činio kvadrat dijagonalno postavljen, iz čijeg su se centra granala četiri veća kvadrata. Linije kvadrata pretvorene su u lozu, a u vrhovima kvadrata je stilizovani cvijet, iz kojeg su ponovo izvirale linije koje mogu formirati rozetu okruglog ili elipsastog oblika.

Na ovu veću rozetu nastavljala se manja rozeta, u kojoj je bio geometrijski ornament poput mešebka. Unutrašnju ravnu plohu mihraba majstor slikar je dijagonalnim ukrštenim linijama podijelio na kvadratne plohe unutar kojih je nacrtao stilizovane cvjetove. Stilizovani cvjetovi su postavljeni i u svaki drugi presjek dijagonalnih linija, dijeleći tako iscertanu plohu i po vertikali i po horizontali.

Na mukarnasu nismo našli nikakve tragove ornamenata i bojenja. Donje niše mukarnasa bile su ispunjene kaligrafskim natpisom. Zbog velikih oštećenja uspjeli smo prepoznati tekst u prvoj i posljednjoj niši.

Tekst je glasio:

لا اله الا الله محمد رسول الله

Nema boga osim Allaha, Muhammed je Poslanik Božiji.

U tri preostale niše postavili smo uobičajeni tekst bosanskih mihraba, ajet iz sure „Ali Imran“

كلما دخل عليها زكريا المحراب

Kada god bi Zekerija ušao njoj u mihrab.

Ovalnu udubinu mihraba krasio je ornament koji predstavlja kandilj ili cvijet lale obješen o pet spomenutih mihrabskih niša.

Sl.31. Mihrab

Kolorit mihraba preuzeli smo sa ulaznog portala, jer je majstor slikar sve što je naslikao na mihrabu prenio u malo izmijenjenoj formi na ulazni portal. (Sl.31)

Sl.32. Izgled portala prije čišćenja

Sl.33. Tragovi šare na portalu nakon čišćenja

Sofe

Čišćenje ulaznog portala zahtijevalo je posebnu pažnju. Kameni okvir od milike oko ulaznih vrata na kojem je isklesan geometrijski ornament, a pozadina štokovana, premazivan je bojom više puta. Zadnji premaz načinjen je masnom bojom koju smo skinuli odgovarajućim sredstvom za to, a ostale nanose boja blagim glačanjem i ponovnim štokovanjem kamene pozadine. Tako očišćen kamen blago je lakiran, da bi se buduća prljavština mogla lahko očistiti. (Sl.32)

Sa ostatka portala pažljivo su skinute naslage naknadnih maltera i boja, da bi se došlo do oslikavanja iz 1785. godine. Iako je portal bio poprilično oštećen, i u bar dva navrata i popravljan, uz dosta poteškoća otkriveni su i rekonstruisani ornamenti iz spomenute godine. Vanjski okvir portala bio je pokriven sličnom šarom kao i mihrabski okvir. Krupne i sitne kružne rozete smjenjivale su jedna drugu i bile su ispunjene plavom i crvenom bojom. Loza unutar njih bila je oivičena tankom crvenom linijom. (Sl.33)

Sl.34. Tragovi šare na okviru portala

Sl.35. Portal

Sl.36. Vavovi

Unutrašnja ploha portala bila je podijeljena na dvije plohe nejednake dubine, što nije smetalo majstoru slikaru da istim ornamentom ispuni čitav taj prostor. U centru tog prostora postavljen je kaligrafski natpis u pravougaono polje.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

U ime Boga, Milostivog, Samilosnog.

Tekst natpisa ispisan je sulus stilom arapskog pisma. Kružna traka na koju je postavljen kameni natpis o obnovi džamije dijeli taj prostor od kamenog okvira oko vrata. Ta je traka složena od kamenih ploča koje su na više mjesta oštećene. (Sl.34)

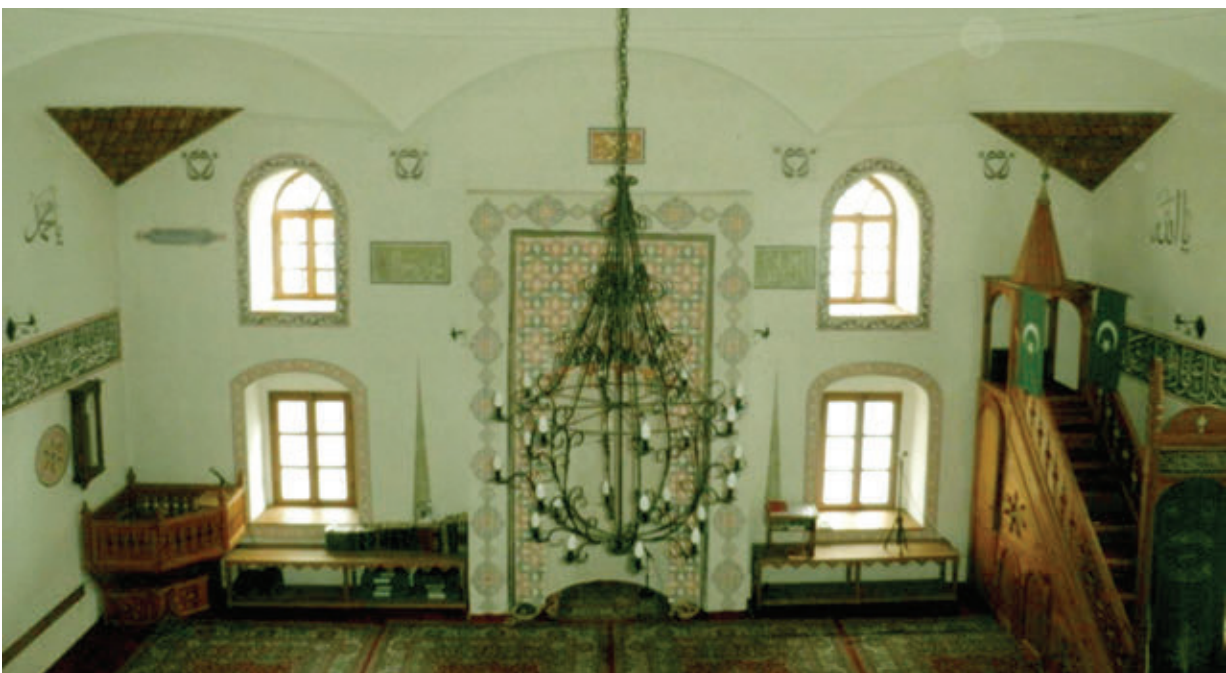
Nakon sanacije oštećenja na portalu i oštećenja na zidovima sofa, restaurirani su vidljivi ostaci šare na portalu i zidovima. Na osnovu njih rekonstruisani su nedostajući dijelovi crteža, pri čemu je napravljena blaga razlika između restaurisanog i rekonstruisanog. (Sl.35)

Pored crteža mihraba, geometrijskog ornamenta oko gornjeg i floralnog ornamenta oko donjeg prozora, dva čempresa desno i lijevo od portala i kaligrafskog natpisa

لا اله الا الله محمد رسول الله

*Nema boga osim Allaha,
Muhammed je Poslanik Božiji.*

podijeljenog u dva pravougaona polja na sofama, nalazi se i najljepši detalj Čaršijske džamije. Radi se o duplom slovu „vav“ koji je u unutrašnjosti džamije ponovljen četiri puta, a na vanjskim sofama dva puta. Ovaj put su „vavovi“, umjesto crne, ispunjeni crvenom bojom, a iz njih izvire prekrasan buket cvijeća sastavljen od pet velikih i dvanaest malih cvjetova koji, opet aludiraju ne ehli bejt – Poslanikovu najužu porodicu i dvanaest imama. (Sl.36)

Sl.37. Unutrašnjost

Sl.39. Sofe

Majstor slikar je jednostavnim koloritom kojim dominiraju crna i crvena boja, te ultra marin plavom i zelenom koje je štedljivo koristio, postigao izvanredan dojam. Ne znam je li to radio namjerno, s obzirom na simboliku crne i crvene boje, ili je to radio zbog toga što je bilo najlakše doći do ta dva pigmenta; u svakom slučaju i kaligrafska izvedba, i ornamenti i kolorit ukazuju na vještog i dobrog majstora. (Sl.37 i 38) Sve radove na rekonstrukciji i restauraciji kaligrafskih natpisa i slikarstva Čaršijske džamije u Tešnju obavili su kaligraf Hazim Numanagić i majstor Džemal Hrgić uz nadzor stručnjaka Federalnog zavoda za zaštitu spomenika Azera Aličića i Dženane Šaran. Radovi su završeni u maju 2011. godine.

Konzervacija kaligrafskih natpisa u džamiji u Kraljevoj Sutjesci

Nakon konzervatorskih radova na zidovima džamije u Kraljevoj Sutjesci prišlo se obnovi kaligrafskih natpisa (Sl.40). Na najstarijem sloju maltera na mihrabu na vidjelo su izašli više natpisa koji su bili napisani slobodno, rukom bez prethodne pripreme. Napisani su samo crnom konturnom linijom bez tragova boje. U vrhu mihraba je natpis:

لا اله الا الله محمد رسول الله

Nema boga osim Allaha, Muhammed je Poslanik Božiji.

Ispod tog natpisa u vrhu mihrabskog udubljenja napisana su dva slova “Vav” u ogledalu jedan naspram drugog. (Sl.42)

Ispod toga, u polukružnom mihrabskom udubljenju su natpisi, jedan ispod drugog, redom koji je naveden (Sl.41).

اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله

Svjedočim da nema boga osim Allaha, i svjedočim da je Muhammed Poslanik Božiji

بسم الله الرحمن الرحيم

U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog

قل هو الله احد الله الصمد لم يلد و لم يولد
و لم يكن له كفوا احد

*Reci: On Allah je jedan. On je utočište svakome.
Nije rodio i rođen nije, i niko mu nije ravan.*

انا انزلناه في ليلة القدر
Spustili smo ga u noći Kadr.

قل هو الله احد قل هو الله
Reci: On Allah je jedan. Reci: On Allah

قل هو الله
Reci: On Allah

Svi se ovi natpisi nalaze na najstarijem malteru i pripadaju najranijem oslikavanju džamije. S obzirom na sačuvane dijelove kasnijih maltera na kojima je vidljiv dio uobičajenog mihrabskog natpisa „Kad god bi Zekerija ušao njoj u mihrab“ koji je datiran i koji pripada početku osamnaestog stoljeća, jasno je da navedeni natpisi pripadaju ranijem periodu oslikavanja džamije. Najkasnije bi ih mogli smjestiti u sedamnaesto stoljeće, a moguće je i da pripadaju ranijem periodu, pa i periodu podizanja džamije s obzirom na sljedeće:

– Izbor natpisa na mihrabu nije uobičajen. Uobičajeni tekstovi sačuvani na našim mihrabima su ajeti iz sure „Ali Imran“ upućeni imam i džematlijama džamije i oni pripadaju periodu od osamnaestog stoljeća naovamo. Natpisi otkriveni na mihrabu mogli bi pripadati periodu izgradnje džamije s obzirom na njihov sadržaj.

– Tekstovi su napisani nekom vrstom sulus stila arapskog pisma, nedovoljno razvijenog, tako da i ovo može ukazivati na taj rani period.

– Tekstovi su pisani na mihrab bez prethodne pripreme tako da su desni dijelovi teksta razvučeni, a lijevi stisnuti, ili su praznine koje su se pojavile na desnoj strani popunjavale više puta ponovljenim Božijim imenom „Hu“. Ovo može ukazivati i na veliku spontanost kaligrafa, ili žurbu koja se mogla pojaviti prilikom izgradnje džamije. (Sl.41)

U dogovoru sa ovlaštenim licima iz Federalnog zavoda i restauratorom obnovljeni su natpisi koji pripadaju različitim periodima oslikavanja džamije. Prvom periodu (periodu izgradnje džamije) pripadaju natpisi pronađeni na najstarijem malteru na mihrabu. Natpisi na kojima su bile vidljive samo konturne linije, bez tragova boje unutar linija, obnovljeni su samo dodavanjem konture tamo gdje je ona bila vremenom oštećena. Nedostajuća kontura je davana tačkasto da bi se što bolje uklopila u već postojeću konturu. Drugom (kasno-osmanskom) periodu vjerovatno pripada crveni „Vav“ u ogledalu, isti onaj „Vav“ koji se šest puta pojavljuje u Ferhad-begovoj džamiji u Tešnju, a koji

Sl.40. Izgled zatečenog stanja mihraba sa otvorenim sondama.

Sl.41. Izgled mihraba nakon konzervacije zidnih površina

Sl.42. Dva slova Vav u vrhu mihrabskog prostora

Sl.43. Mihrab sa završnim konturnim linijama.

Sl.44. Imena iznad mihraba

Sl.45. Pozicije imena na desnom i lijevom zidu

je ovdje pozicioniran u krovni završetak mihrabskog udubljenja. Obnovljen je dodavanjem boje tamo gdje je ona nedostajala. Na vanjske ivice mihraba dodate su dvije deblje crvene linije sa crnim konturama koje su logično zaokružile mihrab. (Sl.42 i 43)

Ovakve crvene linije su povučene i oko svih prozora i vrata.

Trećem (vjerovatno austrougarskom) periodu pripadaju Esmo-imena koja se uobičajeno stavljaju na džamijske zidove. Iako u najstarijem periodu nije bilo tragova kaligrafskih natpisa tih imena, odlučeno je da se ona ipak postave u najjednostavnijoj formi, kako bi unutrašnjost džamije dobila na punini, ne povrjeđujući pritom njen prvobitni izgled. (Sl.44, 45, 46, 47 i 48)

Sl.46. Izgled imena na mihrabskom zidu nakon restauracije

Sl.47. Imena na lijevom zidu

Sl.48. Imena na desnom zidu

Zaključak

Kaligraf džamije u Kraljevoj Sutjesci, koja je, po predanju, podignuta u vrijeme dolaska Osmanske imperije na ove prostore, piše tekstove na džamijski mihrab koji naznačavaju razliku u vjerovanju između njega i sredine u koju dolazi i na taj način se legitimiše: „Bog je jedan, Muhammed je poslanik Božiji, Bog nije rodio, niti je rođen i Kur'an je Božija objava“. Poruke su jasne i nedvosmislene za razliku od natpisa u Ferhad-begovoj džamiji u Tešnju. Ovdje kaligraf, pored nekih uobičajenih natpisa za džamijski prostor, dva puta zaziva Božije ime Fettah – Pobjednik i u najdužem natpisu u džamiji ponovo spominje riječ Feth – Pobjeda. Kao da želi podići moral stanovništvu koje je poharano poslije upada Eugena Savojskog u Bosnu i, u isto vrijeme, kroz „Vavove“ indirektno ukazuje na razloge zbog kojih su u takvoj situaciji. Kao da kaže da je njihova nepovezanost sa Poslanikovom porodicom, to jest sa moralnim i vjerskim autoritetima tog vremena dovela do tog moralnog i fizičkog pada.

Summary

The aim of this paper is to present the manner of calligraphy and painting restoration in two mosques, Ferhad-Bey mosque in Tešanj and mosque in Kraljeva Sutjeska which, though belonging to a different period of construction and painting (one probably originating XV and the other XVIII century) their interior space have common characteristics. Some of them are the dominance of calligraphic inscriptions in the painting of the mosque, selection of writings that, in a way appropriate to circumstances in which the mosque was painted down and the use of harp-letters as symbols to convey a message that is not explicitly written.

Hronološki prikaz prijeratnih konzervatorsko-restauratorskih radova Zavoda za zaštitu spomenika na Aladža džamiji i doprinos Zavoda na radovima poslijeratne obnove džamije

Aladža džamija se po tehničkoj izradi, kompoziciji konstruktivnih elemenata i po bogatstvu unutrašnje dekoracije izdvaja od svih fočanskih džamija i predstavlja biser orijentalne građevine i dekorativne umjetnosti kako u Foči tako i u BiH. Naziv Aladža tj. "Šarena" džamija je dobila po veoma vrijednim umjetničkim dekoracijama, na unutrašnjim i vanjskim zidovima trijema gdje su geometrijski vegetabilni ornamentni. (Sl.2, Sl.3, Sl.4, Sl.5) Tema mog referata je prikaz rada eminentnih stručnjaka Zavoda na Aladža džamiji u protekle 63 godine, i to od izdavanja prvog rješenja 09.10.1950. godine, od strane Zemaljskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, da se Aladža džamija u Foči, vlasništvo IZ, stavlja pod zaštitu države pa do danas. Dobro je sa pripadajućim objektima: turbetom Ibrahima, nadgrobni spomenikom, grobljem, šadrvanom i česmom 18.04.1962. godine upisano u registar nepokretnih spomenika kulture pod rednim brojem 198. A prema Prostornom planu Bosne i Hercegovine iz 1980. god. je svrstano u I kategoriju kao kulturno-istorijsko dobro.

Rad je izlagan na okruglom stolu na temu "Rekonstrukcija Aladža džamije u Foči", održanom 31. maja 2013. godine u Centru za kulturu, Foča.

سفر کردم به ایشیه سیدم ولیکن خنجامی

ALADŽA DŽAMIJA U FOČI

الصلوة والسلام
على سيدنا محمد وآله

O Aladži je do sada relativno dosta pisano i njena istorija nije maglovita¹. U arhitektonskom pogledu Aladža džamija u Foči spada u red jednodobornih kupolnih džamija, sa otvorenim i kupolicama nadvišenim tremom, jednim minaretom.² Evlija Čelebija je u svom putopisu iz 1664. godine zapisao: "Putovao sam mnogo i u mnoge gradove dohodio, ali ovakvo mjesto nisam vidio".³

Na slikanim ornamentima, na trijemu Aladža džamije, 1959. godine izvedeni su konzervatorsko-restauratorski radovi od strane Zemaljskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH. Na radovima je učestvovao tim eminentnih stručnjaka u sastavu: prof. Đoko Mazalić, konzervator Mehmed Mujezinović i asistent Smail Tihić. Slikarske radove izvodio je slikar Nihad Bahtijarević, konsultanti na projektu su bili Džemal Čelić i Evangelos Dimitrijević, a konzervator Zdravko Kajmaković je neposredno rukovodio radovima. (Sl.6, Sl.7, Sl.8)

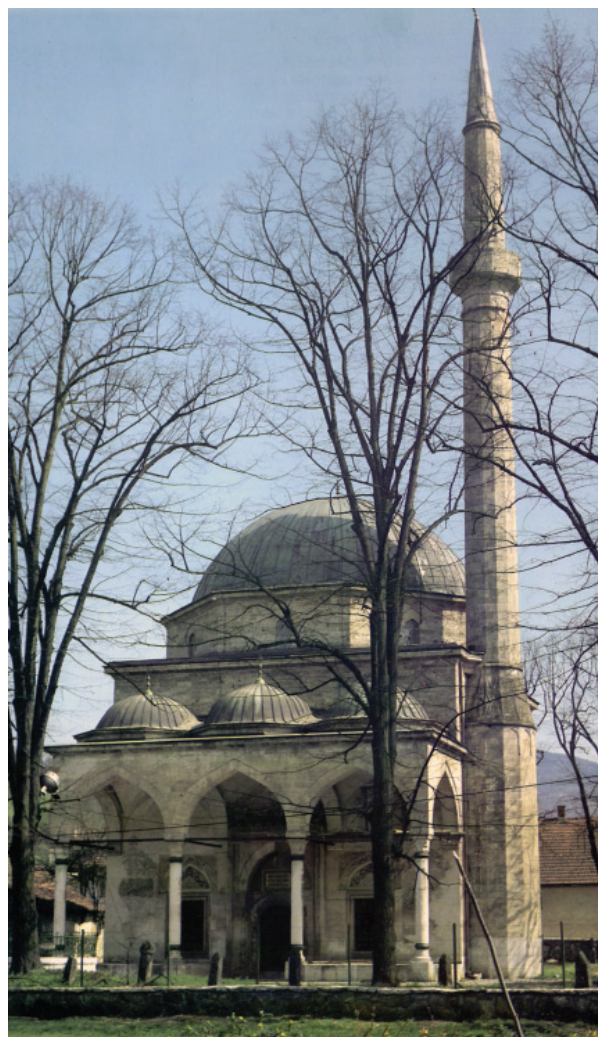
Izveštaj o zahvatima na injektiranju pukotina, učvršćavanju originalnog sloja maltera, te na čišćenju i restauraciji ornamenta detaljno je publikovan u Našim starinama VII.⁴

¹ Alija Bejtić, Povijest i umjetnost Foče na Drini, Naše Starine, III, Sarajevo, 1956, str. 58-60

² Andrej Andrejević, Islamska monumentalna umjetnost XVI veka u Jugoslaviji, Beograd, 1984, str.34

³ Mehmed Mujezinović, Autogram Evlije Čelebije u trijemu džamije Aladža u Foči, Naše Starine, IV, Sarajevo, 1957, str. 291-293

⁴ Zdravko Kajmaković, Konzervatorsko-restauratorski radovi na ornamentima Aladža džamije u Foči, Naše Starine, VII, Sarajevo, 1960, str. 113-128

Sl.1. Aladža džamija je podignuta 1550. Njen dobrotvor je Hasan sin Jusufov, a izgradio ju je Ramadan-aga glavni zastupnik neimara Sinana

U nizu spomenika islamske monumentalne umjetnosti kod nas Aladža džamija u Foči jednostavnom lepotom svoje arhitekture i bogatstvom unutrašnje dekoracije, zauzima posebno mesto.⁵

Utkana u arhitektonsko tkivo džamije, kitnjasta dekorativna plastika Aladža džamije u Foči, nastala je istovremeno sa celom građevinom. Njen živ i precizno vođen crtež, kao i izrazita veština sa kojom je cela dekoracija izvedena na kamenim

površinama mihraba, mimbera, portala, kapitela u tremu i šadrvana pred njim, govori o najboljim predloščima i izvanrednom majstorstvu njenih klesara.⁶

Projekat konzervacije je bio kompleksan i sastojao se od četiri faze i to:

U periodu 1962–1965.godine Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine izvodio je konzervatorske radove na

Sl.2. Ornament iznad mihraba u trijemu Aladža džamije u Foči

Sl.3. Ograda i kapitel stuba mahfila su stalaktitne dekoracije

Sl.4. Dekoracija na kamenim površinama mihraba je rad vrsnih klesara

Sl.5. Kameni mimber je kitnjaste dekorativne plastike

⁵ Andrej Andrejević, *Islamska monumentalna umjetnost XVI veka u Jugoslaviji*, str. 33, Beograd, 1984

⁶ Andrej Andrejević, *Islamska monumentalna umjetnost XVI veka u Jugoslaviji*, str. 36, Beograd, 1984

Aladža džamiji.⁷

I faza – saniranje kupole, tambura i jugoistočnog zida kubusa,

II faza – izvođenje pokrivačkih radova na glavnoj kupoli i trima kupolama na trijemu

III faza – odvodnjavanje kišnice oko džamije

IV faza – skidanje maltera sa svih zidova

I faza radova odnosila se na saniranje kupole. Pri vrhu tambura, a u podnožju kupole je ugrađen AB serklaž. Koji je postupno ubetoniran s ciljem ukrute kupole. Na mjestu serklaža bili su izvađeni kameni klesanci tako da je serklaž svana bio nevidljiv i sakriven pločama od sedre koje veličinama odgovaraju klesancima koji su bili uklonjeni radi ugrađivanja serklaža. Nakon ukrućivanja kupole urađeno je injektiranje kupole cementnim malterom, izmjena pojedinih klesanaca i dijela profilisanog vijenca tambura. Raspukli jugoistočni zid kubusa je prezidan i injektiran. Sa stanovišta tadašnjih stručnjaka Zavoda, spomenik je kroz ovako konstruktivni zahvat trajno saniran bez bojazni da bi se mogli pojaviti u budućnosti slični problemi.

II faza radova odnosila se na krovopokrivačke radove. Na glavnoj kupoli i trima kupolama iznad trijema bakarni je pokrivač bio oštećen usljed nestručnog postavljanja, tako da je projektom bila predviđena zamjena svih oštećenih dijelova.

III faza radova odnosila se na radove odvodnje kišnice i izvođenje pločnika oko objekta. Prilikom skidanja humusa pronađen je originalni prvobitni rigol od kaldrme, te kanal koji je skupljao i odvodio vodu od džamije. Izvršena je manja opravka prvobitnog sistema odvodnje tako da se projekat odvodnjavanja nije realizirao.

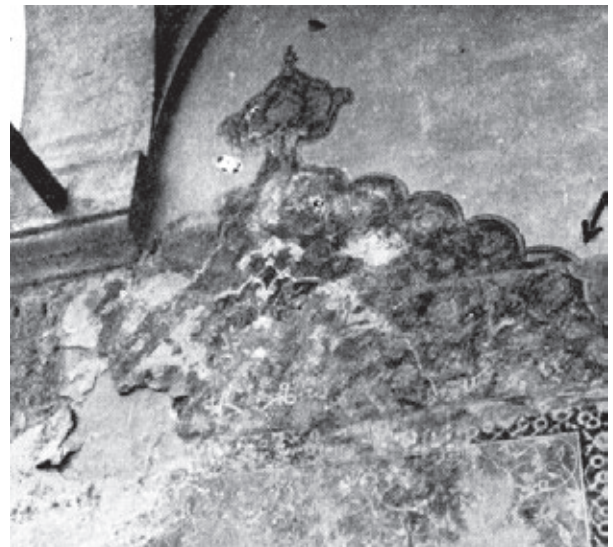
IV faza radova odnosila se na obijanje maltera sa svih fasadnih zidova. Prilikom obijanja maltera konstatovano je da je cijela džamija zidana od pravilno rezanih klesanaca sedre. Malter je skinut sa svih zidnih površina, osim sa jugoistočnog zida trijema gdje je sačuvana bogata bojena ornamentika još iz perioda gradnje džamije, što je vanjskom izgledu spomenika vratilo prvobitnu vrijednost.

Radovima konzervacije neposredno je rukovodio arhitekta Nedeljko Rosić.

U toku gore navedenih radova desio se udar groma u minaret iznad šerefeta, što je bio povod da se postavi kompletna gromobrnska instalacija. Grom je rascijepio dio minareta iznad šerefeta i skinuo krov minareta. Krov je zamijenjen, a upotrijebljen je stari pokrivač. Uz navedene radove izvršena je

Sl.6. Lijevi mihrab u trijemu Aladže džamije u toku skidanja novih premaza dole očišćene površine

Sl.7. Lijevi mihrab u trijemu Aladže. Strelica pokazuje noviji i originalniji završetak, gore još neočišćene površine

Sl.8. Trijem Aladža džamije sa slikanim ornamentalnim cjelinama na desnoj i lijevoj strani

⁷ Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH

i konzervacija česme koja se nalazila u kamenoj džamijskoj ogradi.

Sa ovim radovima izvršena je arhitektonska konzervacija spomenika o kojoj je prof. arhitekta Husref Redžić objavio članak “*Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*”.

U periodu 1965–1969. slikar-konzervator Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Nihad Bahtijarević radio je na rekonstrukciji slikarskih dekoracija trijema. Restaurirana je ornamentika kupole, tambura i gornjih zona zidova.

U koordinaciji i uz sufinansiranje Zavoda za zaštitu kulturno-istorijske i prirodne baštine BiH, Odbora Islamske zajednice Foča i Skupštine opštine Foča, u periodu od 1980. do 1990. godine, urađeni su radovi unutar kompleksa Aladža džamije.

Radovi su bili obimni i obuhvatili su zamjenu kompletne infrastrukture, gromobranske instalacije, popločavanje harema, sanaciju kamenih dijelova ulaznih kapija, zida oko harema, grobnice Hasana Nazira, turbeta, česme i uređenje zelenih površina. Projektnu dokumentaciju za gore navedene radove 1979. godine uradili su stručnjaci Zavoda Aleksandar Ninković, dia i Alma Hrnjević, dia.

Prema projektu odgovornog projektanta Zavoda Alme Simić, dia iz 1988. god. izvedeni su sljedeći radovi: rekonstruisana je kapa šadrvana konzervirane dvije sofe na trijemu, promjenjen bakarni lim na svim površinama osim glavne kupole, rekonstruisan je alem na glavnoj kupoli, interpolisani horizontalni i vertikalni oluci, sprovedena podzemna električna instalacija, urađena replika originalnog lusteru, očišćeni drveni elementi prozora i vrata, manji restauratorsko-konzervatorski radovi na kamenim profilacijama mahfila te iluminacija kompleksa.

U sklopu navedenih radova izvršeni su i pripremni radovi za nove faze slikarskih restauratorskih radova.

Iz gore navedenog može se zaključiti da su stručnjaci Zavoda pola stoljeća kontinuirano, vrijedno i stručno radili na ovom biseru osmanske arhitekture. Do te mjere da su džamiju do 1992. godine u potpunosti sanirali i rekonstruisali.

Sa opravdanjem se može reći da je gore navedeni rad i dokumentovanje svih izvedenih radova na džamiji zajedno sa detaljnim fotogrametrijskim, geodetskim i ručnim /manuelnim/ snimanjem džamije te izradom preciznog i detaljnog tehničkog snimka objekta, koje je 1988. godine organizovao i sproveo Republički zavod za zaštitu spomenika kulture iz Sarajeva, kao i predanost svojih kolega

struci i požrtvovanost da pod kišom metaka 1992. god. sa Grbavice izvuku određene količine zavodske dokumentacije u sklopu koje se nalazila kompletna foto i tehnička dokumentacija za Aladžu džamiju ključ za današnju rekonstrukciju objekta.

Zavod je ustupanjem kompletne dokumentacije projektnom birou Delta Z Informativu dao svoj veliki doprinos rekonstrukciji.

Kompleks Aladža džamije u Foči, 1992. godine je miniran i potpuno uništen, a ostaci su kamionima odvezeni u korito rijeke Drine. (Sl.9)

Prvi poslijeratni susret stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika sa ostacima Aladža džamije bio je 29.09.2000. godine kada je arhitekta konzervator Azer Aličić prisustvovao iskopavanju i pronalaženju posmrtnih ostataka nestalih Fočaka u toku agresije 1992–1995. godine. Prilikom iskopavanja, na lokalitetu nizvodno od željeznog mosta na rijeci Drini, preko puta KP doma Foča, pronađene su velike količine kamena što je upućivalo da bi se tu mogli pronaći i ostaci porušenih monumentalnih objekata iz Foče, a samim tim i Aladža džamije.⁸ (Sl.10)

Način iskopavanja prilagođen je osnovnim zadacima ekipe istražitelja, brzina radova kao i nemogućnost rada veće ekipe stručnjaka konzervatora na čišćenju i sortiranju pronađenih kamenih fragmenata omogućili su samo djelimičan uvid u postojeće stanje. Zbog veličine lokaliteta formirane su tri deponije da bi se na kraju radova iskopavanja najkarakterističniji fragmenti prevezli na zajedničku deponiju na prostoru preduzeća “Gradska groblja” Visoko, nakon toga su prevezeni u depo Zemaljskog muzeja. Pojedini karakteristični dijelovi, naročito kapitel i tijelo stuba te dijelovi profilisanog okvira, nisu se mogli prevesti na novu deponiju već su na licu mjesta fotografisani.

Usporedbom pronađenih fragmenata sa postojećom foto i arhitektonskom dokumentacijom u vlasništvu Zavoda za zaštitu kulturno historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, utvrđeno je da su na lokalitetu pronađeni sljedeći fragmenti:

- Kapitel stuba trijema džamije
- Dio tijela stuba trijema
- Kapitel stuba mahfila
- Fragment dekorativne plastike sa portala

Za gore navedene fragmente se sa sigurnošću može utvrditi pripadnost objektu Aladža džamije i njihova precizna lokacija na objektu. (Sl.11, Sl.12, Sl.13, Sl.14, Sl.15, Sl.16)

⁸ Iz Izvještaja arhitekta konzervatora Azera Aličića, Sarajevo 2000. god.

Sl.9. Kompleks Aladža džamije u Foči je 1992. godine miniran i potpuno uništen. Ostaci su kamionima odvezeni u korito rijeke Drine.

Za ostale fragmente se može utvrditi pripadnost Aladža džamiji prema vrsti plastike i boje, ali se sa sigurnošću ne može utvrditi njihova tačna pozicija. Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 6. do 10. jula 2004. godine, donijela je Odluku da se „Mjesto i ostaci graditeljske cjeline Aladža (Hasan Nazirove) džamije u Foči” proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Nacionalni spomenik čine džamija Aladža sa pripadajućim objektima: turbe Ibrahima, sina osnivača džamije, nadgrobni sarkofag osnivača Hasana Nazira, šadrvan, stariji grobni sarkofazi, harem sa nišanima, kameni zidovi ograde, dvije kapije i česma u zidu dvorišta.

Pet godina poslije prvog susreta stručnjaka sa ostacima Aladža džamije, tačnije 2005. godine, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je u ime BiH učestvovala u radu Ljubljanskog procesa I. S obzirom da je samo Zavod za zaštitu spomenika imao odgovarajuću dokumentaciju, od Zavoda je zatraženo da napravi Preliminarnu tehničku procjenu za Aladža džamiju, što je bio ulazni podatak za izradu fizibiliti studija, a kasnije i biznis plana. Imala sam lično i profesionalno zadovoljstvo što sam izabrana da u ime Zavoda uradim PTA za Aladža džamiju. I od tada kontinuirano učestvujem u svim aktivnostima vezanim za rekonstrukciju

Sl.10. Mašinsko iskopavanje pronađenih ostataka Aladža džamije iz korita rijeke Drine

Sl.12. Otkopani fragment baze stuba sa trijema Aladža džamije u Foči

Sl.11. Ostaci temelja Aladža džamije u Foči

Sl.14. Otkopani fragment predstavlja dio tijela stuba sa trijema Aladža džamije u Foči

Sl.13. Otkopani fragment kapitela stuba samahfila Aladža džamije u Foči

Sl.15. Otkopani fragment dekorativne plastike na portalu Aladža džamije u Foči

Sl. 16. Otkopani fragment dekorativne plastike na portalu Aladža džamije u Foči

Aladža džamije. Na kraju treba naglasiti da služba zaštite Zavoda za zaštitu spomenika FBiH ima stručan i operativan tim arhitekata-konzervatora, koji je spreman dati veliki lični i profesionalni doprinos pri rekonstrukcije džamije.

Rijaset IZ BiH je 2014. godine proglasio godinom obnove Aladža džamije u Foči.

U martu 2014. godine je potpisan protokol o obnovi Aladža džamije između Direkcije vakufa Republike Turske i Vakufske direkcije IZ-e u BiH. Projektna dokumentacija je kompletirana 2009. godine, a uradila ju je firma „Delta – 3 Infinitet Mostar“,

odobrena od strane Ministarstva za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju RS-a te Odjela za zaštitu prirodnog, kulturnog i historijskog naslijeđa Ministarstva prosvjete i kulture RS.

U Foči je 30.05.2014. godine nakon džuma-namaza svečano položen kamen temeljac za ponovnu izgradnju porušene Aladža džamije. Za izvođača radova izabrana je firma „Sama İnşaat“ iz Burse koja se već trideset godina bavi projektovanjem, rekonstrukcijom i obnovom starih kulturno-historijskih objekata.

Radovi na rekonstrukciji Aladža džamije u Foči zvanično su počeli 12.12.2014. godine.

Literatura

Alija Bejtović, Povijest i umjetnost Foče na Drini, Naše Starine, III, Sarajevo, 1956, str. 58-60,

Andrej Andrejević, Islamska monumentalna umjetnost XVI veka u Jugoslaviji, Beograd, 1984, str. 33, 34, 35.

Mehmed Mujezinović, Autogram Evlije Čelebije u trijemu džamije Aladže u Foči, Naše Starine, IV, Sarajevo, 1957, str. 291–293

Zdravko Kajmaković, Konzervatorsko-restauratorski radovi na ornamentima Aladže džamije u Foči, Naše Starine, VII, Sarajevo, 1960, str. 113-128

Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH

Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Br.06.1-02 1062/03-6 od 06.07. 2004. godine

Fotodokumentacija

Zavod za zaštitu spomenika FBiH

Ornament iznad „mihraba“ u trijemu Aladža džamije u Foči

Summary

By its technical preparation, composition, structural elements and by the richness of the interior decoration Aladža mosque stands out from all mosques in Foča and it represents a pearl of oriental buildings and decorative art, as in Foča so in the entire Bosnia and Herzegovina. Name Aladža stands for “Colorful” mosque and it’s based on very valuable art decorations on the inner and outer walls of the porch where the geometric floral ornaments are. The theme of my paper covers the display of eminent experts’ work of the Institute on Aladža mosque in the past 63 years since the issuance of the first solutions on 09. October year 1950 by the National Institute for the Protection of Cultural Monuments and Natural Rarities, for Aladža Mosque in Foča owned by Islamic Community should be placed under states protection until today. Heritage facility is with associated facilities: turbeh of Ibrahim tombstone, cemetery, fountain and faucet 18. April year 1962 entered in the register of immovable cultural monuments under number 198, according to the Regional Plan for Bosnia and Herzegovina from 1980 among the first category as a cultural and historical property. So far there is relatively a lot of writing about Aladža mosque and its history is not foggy.

Rekonstrukcija Aladža džamije u Foči

Zaštita graditeljskog nasljeđa, a naročito potpune rekonstrukcije objekata, prisiljavaju nas da prostor/mjesto definiramo kroz fizički, pragmatični, egzistencijalni sloj, a još više kroz metafizički, simbolični prostor i kolektivnu memoriju mjesta.

Šta je to što potpuno rekonstruirani objekat čini dijelom graditeljske baštine?

Suočeni s ogoljenim temeljima Aladža džamije, arhitekti, konzervatori tragaju za dokumentacijom, arhivskim fotografijama, djelićima originalnih fragmenata pokušavajući dati odgovor na tehnička pitanja u vezi s objektom. U slučaju Aladža džamije, postoji dovoljna količina dokumentacije koja je poslužila pri izradi projekta rekonstrukcije. Na samom lokalitetu nalazi se određeni broj fragmenata koji su se pokazali ključnim za izradu projektne dokumentacije.

Pored odgovora na sve pojedine tehničke detalje, postavlja se temeljno pitanje: gdje je sadržana esencija njene vrijednosti – u fizičkoj strukturi objekta ili u univerzalnoj civilizacijskoj ideji o baštini koja pripada svima i koja je neuništiva.

HISTORIJSKI I ARHITEKTONSKI ZNAČAJ

Aladža džamija bila je izgrađena 1550/51. godine (957. godine po Hidžri) u Foči, s desne obale rijeke Čehotine.

Ona je svojom ljepotom jedinstvene arhitekture i bogastvom unutrašnje dekoracije zauzimala posebno istaknuto mjesto u arhitekturi Balkana.

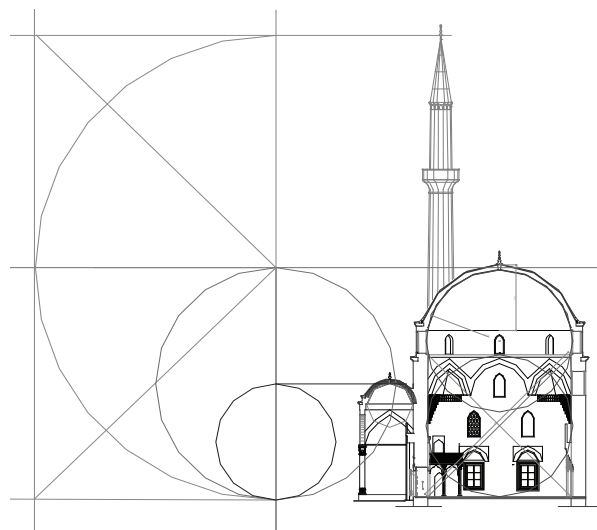
U arhitektonskom pogledu, džamija spada u red jednodobornih potkupolnih džamija sa otvorenim i kupolicama nadvišenim trijemom te jednim minaretom.

Njene proporcije bile su izvanredne, sa naglašenom vertikalnom komponentom (Sl.1). Rafiniranost dekoracija, naročito enterijera, sa stiliziranim cvijetnim i geometrijskim ornamentima (bilo da su reljefi u kamenu ili oslikani na malteru) predstavljali su vrhunac umjetnosti tog vremena u BiH.

Njena zidna platna bila su ozidana pravilnim blokovima sedre s vanjske strane, a trijem, minaret, svi vijenci, okviri otvora te svi dijelovi kamenog namještaja u unutrašnjosti izvedeni su kamenom, krečnjakom, a tankom „turskom“ opekom su izvedene samo tri kupolice trijema.

Trijem džamije dosta je visok u odnosu na ukupnu proporciju objekta i poredeći ga sa sličnim primjerima, sačinjen je od četiri monolitna kamena stuba, koji su bili povezani prelomljenim lukovima i željeznim zategama, a nad njima je putem pandantiva, izvršen prelaz u tri kupolice sa niskim i oktogonalnim tamburima.

Uz desni prednji ugao nalazio se izvanredan, vanredno vitak minaret, visine 39.70 metara (uključujući alem). On je sa dva prolaza, kako je to i uobičajeno, ispod i na nivou mahfila povezan sa glavnim prostorom džamije.

Sl.1. Studija proporcija džamije

OPIS POSTOJEĆEG STANJA KOMPLEKSA

Aladža džamija sa svim objektima na lokalitetu u potpunosti je uništena 1992. godine. Elementi objekta koji su ostali na lokalitetu (do kote 0.00) kao i blokovi koji su bili dislocirani van lokaliteta, bili su izloženi višestrukim destrukcijama i utjecajima atmosferilija. Godine 2005. projektom Komisije za očuvanje Nacionalnih spomenika, lokalitet je ograđen, očišćen, temelji su pokriveni i napravljen je prostor za smještaj posebno značajnih i osjetljivih blokova.

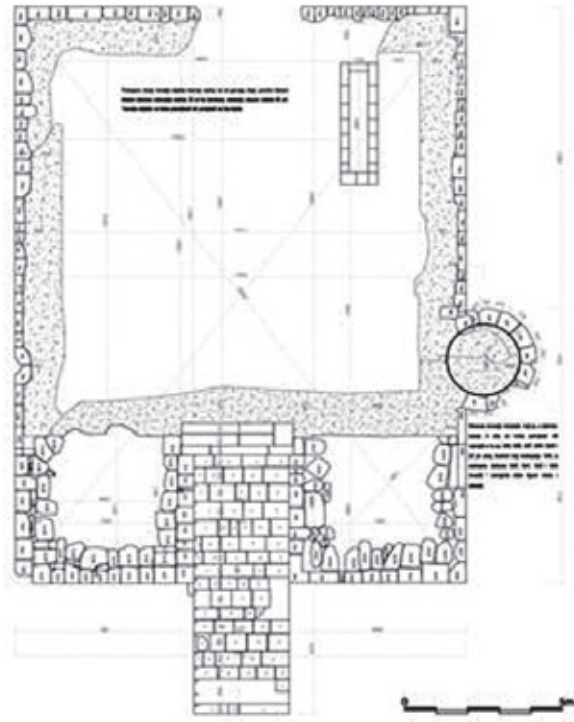
Najznačajniji dekorativni blokovi sa bojom nalaze se u privremenom skladišnom prostoru na lokalitetu.

Dio blokova, njih oko 15, nalazi se u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Svi značajni blokovi nađeni na lokalitetu su identificirani, arhitektonski i fotografski snimljeni i registrirani.

Sl.2. Kapitel trijema koji je u potpunosti očuvan nalazi se u Depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu

Sl.4. Snimak postojećeg stanja temelja – blokovi koji su in situ uglavnom su u dosta dobrom stanju, pojedini će se morati demontirati i zamijeniti. Najviše su oštećeni blokovi minareta i trijema.

Sl.3. Izgled temelja sa istražnim iskopom koji je pokazao da se fino klesani blokovi nalaze na dubini do 30 cm, a ispod njih je sloj nepravilo lomljenog kamena.

ISTRAŽIVAČKI RADOVI (DOKUMENTACIJA I ORIGINALNI FRAGMENTI)

Aladža džamija je, zbog svojih arhitektonskih i dekorativnih elemenata, objekat koji je imao značajnu dokumentaciju. Međutim, ta dokumentacija se odnosila, naravno, na pristupačne i vidljive dijelove strukture, dok je njena unutrašnja struktura bila skrivena od pogleda. Ovo se naročito odnosilo na dokumentaciju vezanu uz minaret. Visinu je bilo moguće odrediti iz fotogrametrije, ali debljina stijenke je ostala nepoznanica. Pronalazak kamena sa prepoznatljivom dekoracijom za koju je iz fotografija moguće utvrditi da pripada prvom redu iznad kosine prelaza između baze i tijela omogućila nam je saznanje o debljini stijenke koja je iznosila nevjerovatno tankih 27 cm. Što je u prosjeku tanje za 30% u odnosu na slične minarete (npr. Karađozbegove džamije), a opet ide u prilog teoriji o vrsnom graditelju i težnji za vrlo vitkom proporcijom. Leon Batista Alberti je rekao da je sva umjetnost građenja sadržana u načinu na koji se dijelovi objekta odnose prema cjelini.

Poseban značaj za obnovu ima dokumentacija:

- Andrej Andrejević – Aladža džamija u Foči, Beograd 1972. Ova studija predstavlja osnovni dokument za obnovu džamije;
- Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, Sarajevo – (fotogrametrijski snimak postojećeg stanja džamije iz 1988. godine, gdje je od izuzetne važnosti snimak minareta);
- Odluka Komisije za očuvanje Nacionalnih spomenika No.06.1-02 1062/03-6 od 6. jula 2004. godine;
- Istraživanja i snimanje ostataka na lokalitetu Aladža džamije (Komisija za očuvanje Nacionalnih spomenika), 2005. godine;
- Brojni članci u stručnoj literaturi (Husref Redžić, Ekrem Hakki Ayverdi, Alija Bejtić, Zdravko Kajmaković, Šefik Bašlagić, Mehmed Mujezinović, Alma Simić, Candan Nemlioglu, i drugi autori).

Sl. 5. Blok minareta sa izvanredno rafiniranom dekoracijom koji je sadržavao informacije o debljini stijenke vertikalne strukture.

IDENTIFIKACIJA BLOKOVA

Na lokalitetu je izvršeno sortiranje i identifikacija originalnih blokova objekta. Najveći broj blokova je oštećen, pa se prilikom rekonstrukcije neće moći ponovo iskoristiti, osim kao uzorak ili šablon.

Na lokalitetu je pronađeno 3-4 m³ zidne sedre koja je složena u sjeveroistočnom dijelu ograđenog lokaliteta.

Blokovi M: Minaret 300 blokova baze, tijela, šerefe i blokova iznad šerefe, od kojih je 63 potpuno ili djelomično upotrebljivo.

Blokovi L: Lukovi prozorski i sa lukova trijema 25 komada, svi upotrebljivi.

Blokovi V: 63 vijenca od kojih su većina upotrebljivi u cijelosti ili rezanjem oštećenih dijelova.

Blokovi D: dekorativni blokovi 152, većinom neupotrebljivi, pojedine dekorativne će biti moguće ponovo integrirati.

Blokovi S: dijelovi stubova trijema i turbeta neupotrebljivi, osim baza i kapitela, te jedan kapitel potpuno očuvan u Zemaljskom Muzeju.

Blokovi ostali: vrh kupole, tjemeni blok koji nam govori o dimenziji glavne kupole objekta.

Oko 20 blokova (Sl.6) nalazi se u Zemaljskom Muzeju u Sarajevu, dekorativni + kapitel stuba trijema.

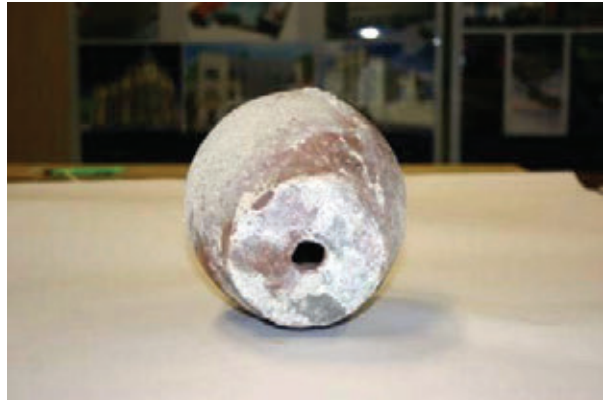
Sl. 6. Ključni kamen vrha kupole, visine 50 cm, što je dodatno potvrdilo pretpostavke inženjera o debljini kupole, ali i na osnovu iskustva sa sličnim strukturama (kao što je kupola na džamiji u Počitelju)

STRUKTURA OBJEKTA

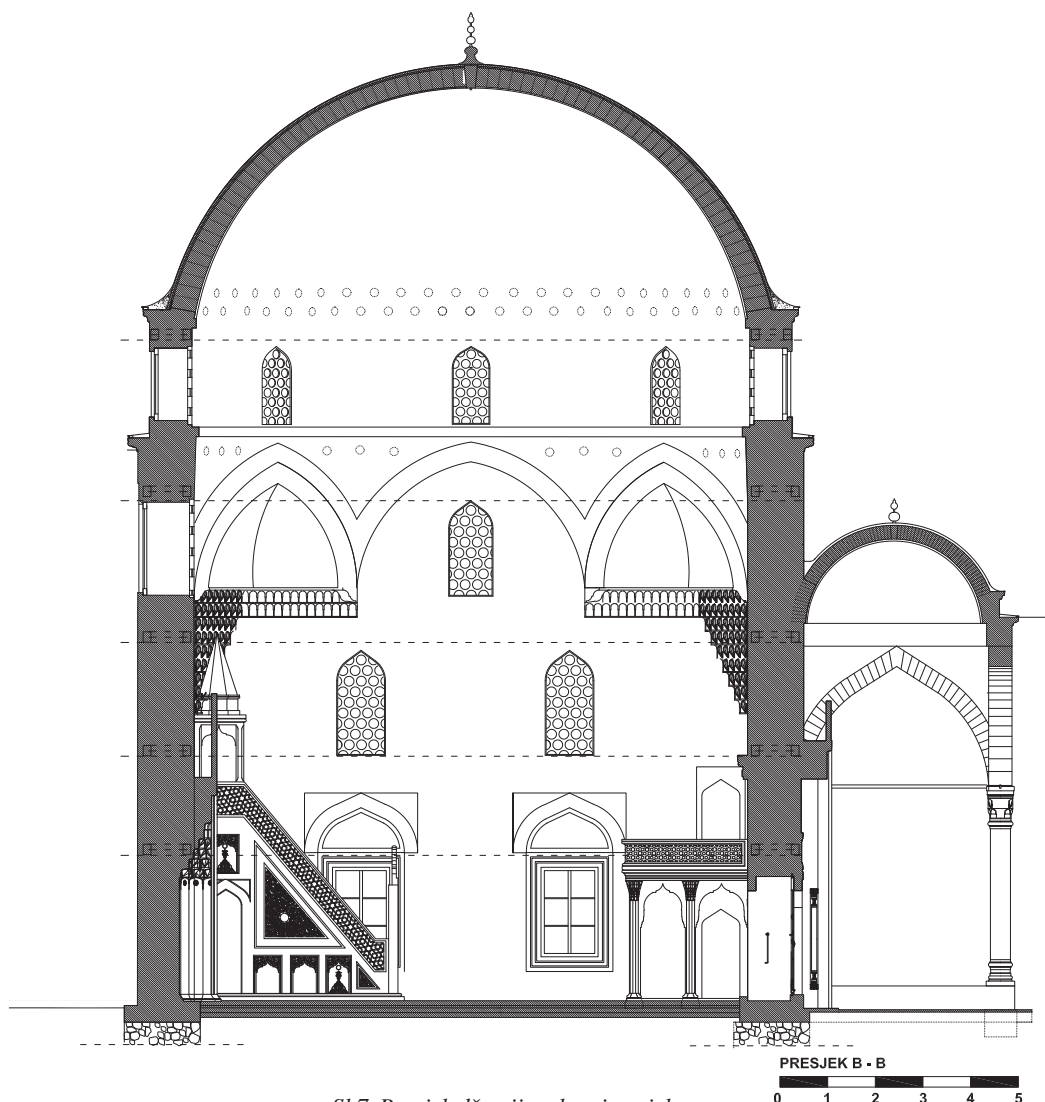
Zidovi objekta su bili masivni, u centralnom kubusu $d=118$ cm, kompozitni. Unutrašnji dio zida (pretpostavka, pronađen je jedan broj blokova miljevina ili tenelije K) rezana miljevina ili tenelija, ručno obrađena sa svih strana za bolje prijanjanje krečnog maltera. Srednji sloj bio je mješavina krečnog maltera i otpadaka od kamena, dok je vanjsko lice bilo od precizno rezane sedre. Sedra je rezana u pravilne blokove različitih dimenzija i slagana u redove gotovo bez fuge. Unutar zidova iznad prvog i drugog reda prozora nalazi se ojačani red, tj. red bez ispune, nego se sastoji od sedre vani i kamena tenelije unutra, međusobno učvršćenih klanfama. Dimenzije i obrada prozora su tipični za ovaj tip džamija.

Centralni prostor džamije geometrijski je gotovo potpuno pravilan kubus ($11.22 \times 11.30 \times 11.50$ m) iznad kojeg se nalazi kupola od kamena sedre s tjemnom na visini od 19.85 m. Prelaz iz kvadratne osnove glavnog u kružni/oktogonalni tambur je izveden putem ugaonih trompi sa prelomljenim lukovima.

Kompletan tambur se sastojao iz masivnog zida koji je u cijelosti od kamena sedre i na vrhu ima kameni vijenac pričvršćen klanfama. U osmougaonom tamburu nalazi se i osam prozora. U tamburu se nalaze i dva reda keramičkih zvučnica za poboljšanje akustike (Sl.8).

Sl.8. Keramička zvučnica koja se ugrađuje u pri vrhu zidova, tambur i donji dio kupole.

Sl.7. Presjek džamije, glavni projekat

Sl.9. Fragment vijenac V2, vijenci su se nalazili na trijemu i glavnom kubusu ispod tambura i kupole i razlikuju se po visini te ih je zbog toga moguće ponovo ugraditi na istu poziciju (visinu).

MINARET

Na lokalitetu se nalazi veliki broj blokova minareta od kojih se veći dio ne može iskoristiti zbog velikih oštećenja. Međutim, pronađeni su blokovi stepenice, baze, dio tijela (naročito značajan dekorativni blok), dijelovi šerefe koji će biti pouzdan model za nove blokove.

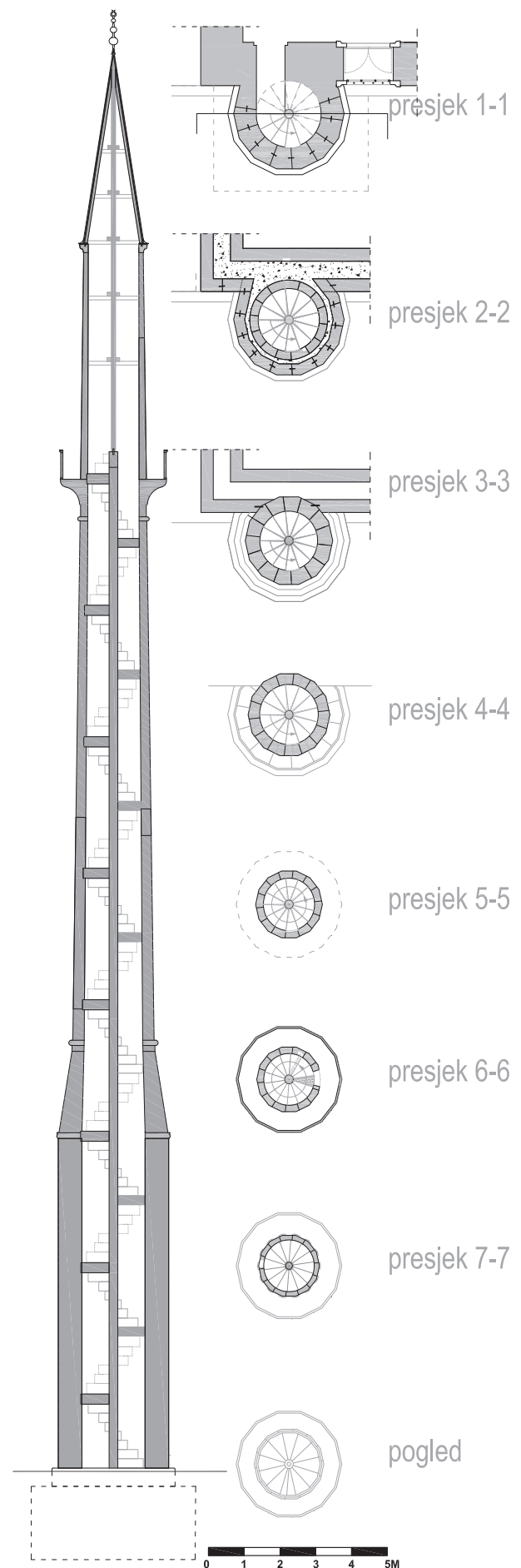
Svi blokovi unutar prstena spojeni su klanfama, koje su zalivene olovom.

Rekonstrukcija munare urađena je na osnovu grafičke dokumentacije, prije svega fotogrametrije iz 1988. godine (Dokumentacija Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH), te opisa iz knjige Andreja Andrejevića – “Aladža dzamija u Foči”. Svi izvori navode različite visine minareta, ali je kao najrelevantnija uzeta fotogrametrija, te se ona najviše podudara sa proporcijama džamije, te sa nađenim blokovima na terenu.

Prvih šest redova su puni zid od velikih blokova tvrdi krečnjak, da bi nakon toga do vrha baze prešla u kompozitni zid.

Tranzicija je i dalje spojena sa osnovnom masom zida, sve do prvog prstena.

Sa fotogrametrijskog snimka, a i u skladu sa pronađenim fragmentima, moguće je ustanoviti da se minaret kontinuirano sužava po cijeloj visini. Svi blokovi su sortirani po visini i debljini, jer minaret ima promjenjiv presjek, tijelo se kreće od 28 do 20 cm, a iznad šerefe od 18.5 do 12 cm.

Sl.10. Vertikalni i horizontalni presjeci minareta

Sl.11. Stepnik sa „glavom“ dijelom centralnog stuba

Sl.13. Složeni blokovi mukarnasa mihrabske niše. Kompletan Mihrab je trenutno pohranjen u Ustikolini u skladištu do vremena ugradnje u sami objekat.

Sl.12. Blokovi šerefe su jasno prepoznatljivi po svojoj dimenziji, te je moguće ponovo ugraditi nekoliko blokova koji su dobro očuvani.

Sl.14. Skulptor koji radi na kruni mihraba

PRISTUP PROJEKTU REKONSTRUKCIJE

Pristup rekonstrukciji bazira se na principu faksimilne rekonstrukcije – postoji dovoljan broj materijalnih dokaza i terenskih ispitivanja da se može stručno i argumentirano pristupiti rekonstrukciji objekta. Gotovo svi elementi potrebni za ovaj proces su identifikovani i nema većih nepoznanica u konstruktivnom i arhitektonskom dijelu projekta. Osnovni pristup je vraćanje autentičnog izgleda džamije u najvećoj mogućoj mjeri. Sve tehnike i materijali će biti tradicionalni u skladu sa originalnim tehnikama i materijalima na džamiji, osim kod ojačanja kupole gdje je potrebno primijeniti moderne materijale (minimalnog uticaja (zatege), zbog stabilnosti strukture.

Pristup je definisan kroz sljedeće stavke:

- kontinuitet izvorne funkcije objekta,
- potpuna konstruktivna i arhitektonska rekonstrukcija objekta prema dostupnoj grafičkoj i foto-dokumentaciji uz upotrebu originalnih blokova koji se nalaze na lokalitetu,
- čitljivost primjene metode rekonstrukcije - ne patinirati nove materijale, ne čistiti patinu sa starih; detalje izvesti prema očuvanom komadu (bloku) dekoracije, dostupnim fotografijama i crtežima, te ukoliko je neohodno primjenom metode analogije tj. tipološkom rekonstrukcijom,
- ugradnja maksimalne količine autentičnih blokova objekta,
- primjena autentičnih materijala pri obnovi sa korištenjem kamena i drveta istog ili sličnog kvaliteta i obrade,
- upotreba primjerenih konstruktivnih tehnika koje su najbliže konstruktivnim i estetskim rezultatima originalnog zahvata.

Sl.15. Kruna mihraba, projekat rekonstrukcije: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Fond Američkog ambasadora za očuvanje graditeljskog naslijeđa, realiziran 2012. godine

ZAKLJUČAK

Projekat: Delta Z- Infinitinet d.o.o. Mostar, Voditelj projekta: Prof.dr.Amir Pašić, Projektant Doc. Dr. Aida Idrizbegović Zgonić, Donator: ISAR WAQF u saradnji sa Islamskom Zajednicom Medžlis Foča.

Iz ovog primjera je jasno da je dokumentacija koja je sačinjena prije rušenja objekta bila ključna u nastanku projekta, ali i da mnoge detalje i arhitektonske komponente ne bi bilo moguće razumjeti bez originalnih fragmenata i iskustava sa prethodnih projekata restauracije. Kroz proces rekonstrukcije moguće je vratiti jedan dio izgubljenih vrijednosti, ali pridodati i nove.

Komponenta edukacije, naučnoistraživačkog rada, te obnavljanje znanja o tradicionalnim tehnikama i materijalima doprinosi da ovaj objekat nosi u sebi novu materijalnu i nematerijalnu vrijednost.

U toku 2014. godine došlo je do zvaničnog potpisivanja ugovora između Turske Direkcije Vakufa i Direkcije Vakufa BiH u vezi sa radovima na rekonstrukciji samog objekta. Trenutno su u toku radovi čišćenja gradilišta i uređenja kamenoloma za vađenje odgovarajućeg kamena.

Veliki obim sačuvane dokumentacije o objektu, te manji broj originalnih fragmenata nam dozvoljavaju da ponovo vratimo kulturu i civilizaciju tamo gdje ona i pripada – objekat Aladža džamije.

Korištena dokumentacija:

Arhitektonski snimci objekta džamije, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine-Sarajevo, Arhitektonski atelje, juni 1972. i 1974. godine.

Odluka Komisija za nacionalne spomenike No.06.1-02 1062/03-6 od 06.07. 2004. godine.

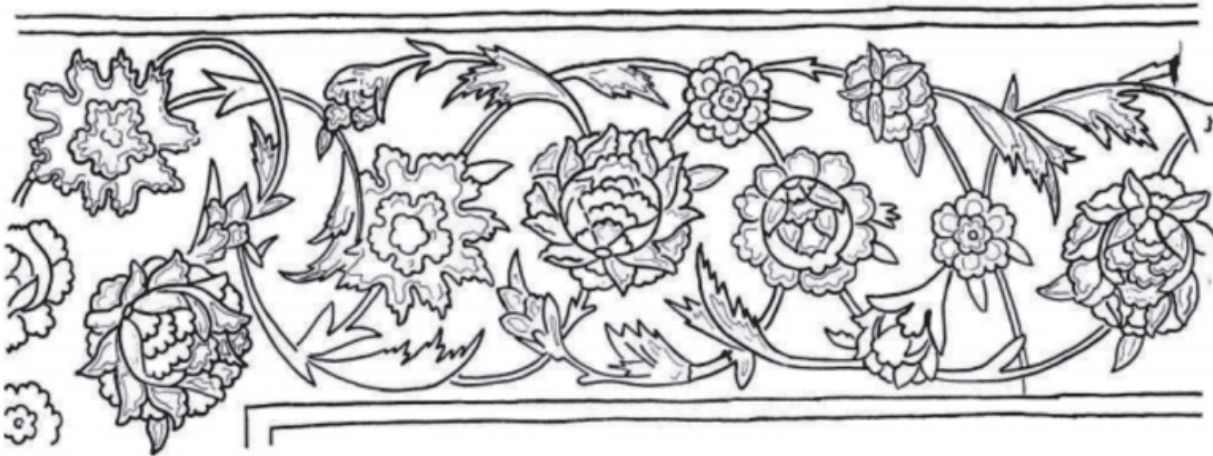
Summary

Protection of the Architectural Heritage, especially the complete reconstruction of objects force us to define space / place through physical, pragmatic, existential layer, and even more through the metaphysical, symbolic space and collective memory of the place..

What is it that what makes completely reconstructed building part of the architectural heritage?

Faced with the bare foundations of Aladža mosque architects, conservators are searching for documentation, archival photographs, bits of the original fragments, trying to answer the technical questions related to the building. In case of Aladža mosque there is sufficient amount of documentation which served in the preparation of project reconstruction. On the location itself number of fragments exists that have proved crucial for the project documentation.

Next to answering all specific technical details, central question is: where is the essence of its value contained - the physical structure of the building or in a universal civilization idea of a heritage that belongs to everyone and that is indestructible.

Sl.16. Motivi ornamentike na unutrašnjoj torduri desnog "mihraba" Aladže džamije u Foči, Naše starine VII, str.127

Narodno graditeljstvo Bosne i Hercegovine Drvene džamije

Na prostorima Bosne i Hercegovine u prošlosti je izgrađen veliki broj drvenih sakralnih objekata. Tačan broj nije nikada utvrđen iz razloga što je drvo trošan materijal koji vremenom gubi svoje dobre osobine, da bi na kraju u potpunosti nestalo. Iz tog razloga su bilo kakvi materijalni ostaci vezani za objekte od drveta, ukoliko se ne nalaze konzervirani pod posebnim uvjetima, vrlo rijetki.

Osim prirodnih procesa koji imaju umjeren i postepen uticaj, antropogeni procesi, odnosno utjecaji čovjeka, prvenstveno ratovi i nebriga, odnosno neodržavanje, doveli su do njihovog ubrzanog razaranja ili potpunog uništenja. Turbulentna situacija koja ocrtava sliku historije ovih prostora i brojni ratovi predstavljaju jedan od razloga zašto u kompletnoj knjizi bosanskohercegovačke tradicionalne arhitekture nedostaje cijelo jedno poglavlje vezano za arhitektonski prikaz srednjovjekovne arhitekture, posebno drvenih sakralnih objekata. Pošto najstariji očuvani objekti potiču iz sredine XVIII stoljeća, jedino se na osnovu njih može sačiniti približna slika ovih objekata iz ranijih vremena¹.

Drveni sakralni objekti su karakteristični za ruralna područja Bosne i Hercegovine. U urbanim područjima grade se uglavnom zidani objekti, većih dimenzija, u koje može stati veći broj vjernika. Iz tog razloga dugo su vremena drveni sakralni objekti nazivani seoskim crkvama i džamijama¹.

Drveni sakralni objekti mogu se podijeliti na:

- drvene kapele
- drvene crkve
- drvene džamije.

Drvene kapele su manji objekti podizani u selima, na raskrnicama puteva ili uz groblja. Često je njihova gradnja prethodila izgradnji nekog većeg sakralnog objekta. Izgrađene su na sličan način kao i drvene crkve. O njihovoj brojnosti nema podataka. Pojedine župe su vodile evidenciju tako da se zna da je za području livanjske župe, tačnije na

Livanjskom polju bilo preko 60 drvenih kapela koje su porušene tokom okupacije ovih krajeva od strane osmanlija².

U Bosanskoj Posavini je također postojao veliki broj ovih objekata. Tako je ostao zapisan podatak da je u Župi Garevac drvena kapela izgrađena 1840. godine. Također, u mjestu Foča kod Dervente bila je drvena kapela na kojoj je kasnije nastala velika katolička crkva. U Ivaštanskoj župi postojala je drvena kapela posvećena sv. Mihovilu, koja je bila malena i dotrajala. Zato se župnik fra Marko Marić poduzeo, da sagradi novu crkvu. Gradnju je izveo 1884. godine³. Kapele u župi dubičkoj su bile: kapela Blažene Djevice Marije u Staroj Varoši i kapela Svih Svetih. Ova kapela je nekoć bila župna crkva. Kapela je bila kamenom podzidana, a inače sva drvena, dok je oko nje je bilo groblje. Kapela Svih Svetih je bila napravljena od drveta i smještena na brdašcu pokraj sela Baćin i bila je dosta neugledne vanjštine.

¹ Kao ilustracija ranjivosti drveta i intenziteta propadanja kome su drvene konstrukcije izložene, mogu poslužiti podaci koji se odnose samo na XX stoljeće gdje je za posljednjih sto godina, od registriranih preko 150 drvenih sakralnih objekata, do današnjih dana ostalo sačuvano svega tridesetak. Samo u posljednjem ratu koji je zadesio Bosnu i Hercegovinu od 1992.-1995. godine, od prijeratnih 12 drvenih džamija ostale su sačuvane samo tri.

¹ Bećirbegović, Madžida, Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini, Sarajevo publishing, 1999.

² Fra Lovro Karaula navodi podatak da je početkom XIX stoljeća na tom golemom prostoru ostala sačuvana samo jedna crkvice — u Vidošima. “Tu na ravnicima” — piše Karaula — “opletoše od prutja kolibicu za govoriti u istoj svetu misu pučku i svake nedjelje i zapovidne svetkovine. Ova prosta kolibica natkrivena kostrenim sukancem, na primjer čerge, bijaše za sto nemal godina, svetom oltaru, crkvenom ruhu i pastirom, jedina zaklonica od kiše i snijega”.

³ <http://www.stranjani.de/index.php/katolici-sjeverozapadne-bosne/hod-u-vjeri/87-stanje-u-ivastanskoj-i-banjaluckoj-zupi.html>

Na području župe Marija Zvijezda postoje kapelice u Česmi, kapelica sv. Josipa radnika, od 1922. bila je drvena, u Delibašinu Selu, na groblju sv. Ive. Godine 1905. sagrađena je drvena kapelica, a poslije je podignuta nova.

Veliki dio kapela je stradao i u prošlom ratu. Tako se zna da su samo na području župe Dubrave, Brčko Distrikt, postojale četiri drvene kapelice: Marković Polje, G. Laništa, D. Vukšić, Ulović.⁴ Danas tih kapelica više nema.

Interesantno je da su se na prostorima na kojima nije bilo crkava, mise često održavale na otvorenom prostoru. Iz tog razloga postojali su i prijenosni oltari ("altare portatile") oko kojih bi se okupljali vjernici. Tako je u Livnu sagrađen 1804. godine prijenosni oltar, u obliku sanduka koji kad se rasklopi, pretvori se u raskošni oltar sa oslikanim slikama svetaca.

Drvene crkve

Drvene crkve se u Bosni i Hercegovini izdvajaju kao posebna vrsta hramova i u potpunosti pripadaju narodnom stvaralaštvu i dio su bogate tradicije. Njihova gradnja ima korjene u dalekoj prošlosti. Glavnu osobinu drvenih crkava predstavlja jednostavnost forme, što karakterizira objekte iz prve faze razvoja drvenog sakralnog neimarstva Evrope⁵.

Prilog 1 – Drvena kapela iz župe Marija Zvijezda.

Prilog 2. – Pokretni oltar iz Livna

⁴ http://www.dubrave.ba/html/dubrave/povijest_samostana.html

⁵ Pavlović, St. Dobroslav, *Crkve brvnare u Srbiji*, doktorska disertacija odbranjena na Arh. Fakultetu u Beogradu, Beograd, 1962. str. 106.

Po svom vanjskom izgledu drvene crkve se vrlo malo razlikuju od drvenih stambenih objekata. Lišene su svake monumentalnosti, a svaki element konstrukcije i svaki detalj podređen je ljudskom mjerilu.

Crkve su građene da, prije svega, zadovolje osnovne vjerske potrebe naroda⁶. U pitanju su jednobrodni objekti. Njihovi zidovi nisu visoki, niti su ulazi naglašeni nekim posebno bogato dekoriranim portalom. Ustvari, ovaj nizak zid, uz to još i jednostavne obrade i prostran, strmi krov sa isturenim strehom, predstavljaju osnovni element u vanjskom izgledu ove arhitekture.

Graditelj ovih objekata prenio je na njih sva iskustva koja je vremenom stjecao i na taj način im nesvjesno dao ton monumentalnosti. U ovom slučaju je nenamjerno stvoren objekt skladnih proporcija sa utkanim folklornim elementima podneblja u kome je nastao⁷. Ove karakteristike uslovili su i posebni društveno-ekonomski odnosi koji su vladali na ovim prostorima, tako da su ovi objekti bili lišeni mogućnosti da prerastu u objekte složenijih osnova i formi, odnosno da njihova arhitektura postane na neki način raznolikija⁸.

I dok su drvene crkve ostatka Evrope imale tu mogućost, drveni sakralni objekti izgrađeni u ovim krajevima ne sadrže razvojni put koji vodi od jednostavnog do složenog objekta.⁹

Drvene džamije

Pored drvenih kapela i crkvi, za Bosnu i Hercegovinu su karakteristične drvene džamije i drvena turbeta. Drvene džamije odlikuje prije svega njihova jednostavnost i posebnost. Ovi objekti, u cjelosti izgrađeni od drveta predstavljaju jedinstvenu pojavu za ove prostore i rijetko se u ovom obliku mogu drugdje sresti, izuzev na uskom prostoru oko Plavskog jezera u Crnoj Gori. Istina, drvene džamije postoje u Turskoj (Istanbul i naročito Anadolija) te Iranu, ali su njihove vanjske karakteristike znatno drugačije od bosanskohercegovačkih. Razlika se osim u drugačije koncipiranoj prostornoj organizaciji i dimenzijama objekta, ogleda u nagibu krova, proporciji zidanog dijela i krova, te vrsti krovnog pokrivača, kao i dekoracijama.

Bosanskohercegovačke džamije po pravilu imaju

⁶ Bojana Mihaljević, *Tipologija crkvi brvnara u Srbiji*, Saopštenja XL – 2008. Beograd

⁷ Pavlović, St. Dobroslav, nav. dj., str.53.

⁸ Isti nav. 112.

⁹ Njihov prostorni sklop ovisio je od različitih okolnosti pod kojima su građene, kao što su političke prilike, materijalne mogućnosti poručilaca, vještina izvođača, dostupnost materijala i dr. Kao stvaralaštvo najsiromašnijih slojeva tadašnjeg društva te se građevine, usljed ekonomskih činilaca, vremenom nisu bitno unapređivale. *Tipologija crkvi brvnara u Srbiji*, Saopštenja... str 220.

Prilog 3 i 4: Pretpostavljeni izgled Emirgan Hamid-i Evvel Camii i izgled Şehremini Odabaşı Behruz Ağa Camii (photo by Hasan Firat Diker, architect)

strme krovove i uglavnom su pokrivene šindrom. Nema mnogo pisanih podataka o tome kada su izgrađene, ali ih narodna predanja vezuju za same početke osmanske uprave.

Najpoznatije drvene džamije u Bosni i Hercegovini bile su u: Karićima, Podzvizdu, Priluku, u Poljicama, i u Bužimu, dok je džamija u Bosanskoj Kostajnici, koja je imala osmougaonu osnovu i bila izvedena od drvenih talpi sa drvenim stubovima, srušena 1929. godine¹⁰.

Lokacija za izgradnju drvenih džamija

Drvene džamije su nastajale uglavnom u manjim mjestima ili su bile vezane za Osmanlijske vojne pohode i kao takve nastajale u ili u blizini tek osvojenih vojnih utvrda. Njihov položaj, ukoliko su bile izgrađene u utvdama, bio je različit. Nekada su smještane u sredini utvrde, a nekada i izvan nje (drvena džamija u Bužimu, džamija u Vranduku...).

Drvena džamija koja se nalazi u starom gradu Podzvizdu nalazi se odmah iznad kapi kule. Džamija predstavlja ne samo vjerski nego i kulturni i društveni centar naselja i okolnih sela. Ona u cjelini učestvuje ne samo u formiranju urbane strukture naselja nego i cijelog i kulturnog krajolika.

Često su drvene džamije, kao i drvene crkve izgrađene na mjestima nekih ranijih "svetih" ili

kulturnih mjesta, odnosno kasnijih dovišta, poput drvene džamije koja je izgrađena u dovištu Karići, koja se naslanja na kult lipe.

Veza graditeljskog i prirodnog naslijeđa – važnost prirodnog fenomena za lokaciju objekta

U prvoj fazi osmanske upravene džamije su podizane u blizini srednjovjekovnih utvrda i služile su za obavljanje molitve vojne posade utvrđenja. Ponekad bi takav objekat bio podignut unutar zidina, a vrlo često i van njih i u tom slučaju bi bio korišten od strane domaćeg stanovništva.

Džamija u Podzvizdu je podignuta direktno na gradskim zidinama, a kao njena osnova služi kapi-kula na ulazu u utvrdu. U blizini džamija vrlo često se nalazi nekada manji nekada veći harem.

Teritorijalna rasprostranjenost

Drvene džamije bile su rasprostranjene po čitavom teritoriju centralnog i sjeverozapadnog dijela Bosne i Hercegovine, odnosno prostorima na kojima je bilo dosta drveta. Posebno je veliki broj registriran na području planine Zvijezde, prostoru oko Zavidovića i Tuzle, planine Konjuh, te na prostorima Bosanske Krajine.

Džamija	Prirodni objekat uz džamiju
Stara drvena džamija u Miljevićima	šuma
Drvena džamija u Solunu kod Olova	izvor
Stara drvena džamija u Bužimu	Izvor - česma
Drvena džamija u Karićima	lipa
Drvena džamija u Priluku	šuma
Drvena džamija u Poljicama	šuma

¹⁰ Podatke o izgledu ove džamije možemo vidjeti iz jednog crteža austrijskog arhitekta Pospišila, a koji se nalaze u Arhivu Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH.

Brojnost

Veoma mali broj ovih objekata je ostao sačuvan u BiH, a nakon rata 1992-1996, njihov broj u Bosni i Hercegovini je dodatno reduciran. Prije rata u BiH je bilo evidentirano 30 džamija, a danas je ostalo sačuvano samo pet.

Prema podacima sa terena i iz pisanih izvora, Madžida Bećirbegović je evidentirala preko 30 drvenih džamija. Autor rada je istraživanjima utvrdio sljedeće stanje:

Region	Naziv džamije	Postojala 1992	Stanje nakon 1992.	Stanje
Bosanska krajina	u tvrđavi Podzvizd	da	Ne postoji	
	u naselju Bužim,	da	Postoji	
	u Rastoci kod Ključa	ne	Ne postoji	
	u okolini Glamoča	ne	Ne postoji	
	u Bosanskom Petrovcu	ne	Ne postoji	
	u Bosanskoj Kostajnici	ne	Ne postoji	
	u selu Klokot kod Bihaća	ne	Ne postoji	
	u selu Krakaci kod Pećigrada	ne	Ne postoji	
	u tvrđavi Todorovo,	ne	Ne postoji	
	u Maloj Kladuši	ne	Ne postoji	
	u selu Turija kod Bihaća	ne	Ne postoji	
	u selu Golubići kod Bihaća	ne	Ne postoji	
	u tvrđavi Jezerski kod Otoke	ne	Ne postoji	
	u tvrđavi Vrnograč	ne	Ne postoji	
	u tvrđavi Mala Peć zapadno od Cazina	ne	Ne postoji	
u tvrđavi Velika Kladuša	ne	Ne postoji		
Centralna Bosna	u selu Karići kod Vareša	da	Ne postoji	rekonstruirana
	stara Potočka džamija u Zenici	ne	Ne postoji	Izgrađen novi objekat
	džamija brvnara u okolini Zenice	ne	Ne postoji	
	u Ostružnici kod Fojnice	ne	Ne postoji	
	u Oborcima kod Donjeg Vakufa	ne	Ne postoji	
	ispod tvrđave Vinac kod Jajca	ne	Ne postoji	
	u Plivi, od tesanih talpi na preklop	ne	Ne postoji	
	u starom Šipovu, od borovih talpi	ne	Ne postoji	
	u Jezeru kod Jajca	ne	Ne postoji	
	Džamija u Miljevićima*	da	Ne postoji	
Drvena džamija u Solunu*	da	Postoji		
Sjeveroistočna Bosna	u naselju Priluk kod Tuzle,	da	Postoji	
	u naselju Poljice kod Tuzle,	da	Izgorjela	
	u selu Džebar kod Tuzle	da	Postoji	
	u selu Tuholj kod Kladnja,	da	Postoji	
	u Puračiću kod Tuzle,	ne	Ne postoji	
	u Banovićima kod Tuzle,	ne	Postoji	

*džamije identificirane od strane autora

Tipološki obrazac

U Bosni i Hercegovini, zahvaljujući jakom utjecaju tradicionalnog graditeljstva, ostvarena je posebna arhitektura drvenih džamija, kakva ne postoji na drugom mjestu.

Dok se u ostalim mjestima Otomanske imperije, naročito u Istanbulu, koristio skeletni sistem drvene konstrukcije obložene daskama sa vanjske strane, tako da su na fasadi vidljive samo linije obloge, a ne konstrukcija, u Bosni taj sistem nikada nije zaživio.

Dok objekti kakve nalazimo u Istanbulu i u nekim mjestima Rumunije, imaju blagi nagib krova i krovni pokrivač od ćeremita, u Bosni se takav primjer ne može pronaći. Sve džamije imaju strme krovove i uglavnom su bile pokrivene šindrom¹¹.

Tipologiju drvenih džamija u današnje vrijeme nije lako odrediti na osnovu nekoliko primjera koji su ostali sačuvani nakon posljednjeg rata. Sama dokumentacija koja bi dala odgovore na mnoga pitanja ne postoji, ne postoje niti fotografije koje bi mogle dati neophodne informacije o objektu. Ipak slično ostalim drvenim objektima moguće je dati tipološki obrazac na osnovi:

a) Lokacije

Prema položaju	Džamija u naselju	
	Džamija izvan naselja	

b) Načina gradnje

Pošto se zna da su sve džamije građene na dva načina, od kojih prvi podrazumijeva primjenu dugačkih borovih talpi koje imaju preklop na uglovima, a drugi način podrazumijeva primjenu kraćih talpi koje su uzljebljene u drvene stubove, moguće je određenje prema konstruktivnom sistemu zidova.

tipologija prema konstruktivnim elementima	tipologija džamija prema konstruktivnom sistemu zidova	Džamije pune konstrukcije zidova	brvnare, polubrnare
		Džamije skeletne konstrukcije zidova	džamije talpare i daščare
			bondručare
	tipologija džamija prema krovnom pokrivaču	šindra	
		crijep	
		lim	
		suvremeni materijali	
Prema vanjskom izgledu	Džamija sa niskim zidovima i strmim krovom	Džamija u Podzvizdu	
	Jednospratne džamije	Džamija u Karićima	
	Džamije veće visine	Džamija u Priluku, Poljicama i Bužimu	

Tipologija džamija prema konstruktivnim elementima i vanjskom izgledu

Džamije sa niskim drvenim zidovima i strmim krovom pokrivenim šindrom su vrlo slične crkvama brvnarama, čak su i dimenzije i oblik otvora vrlo slični. Ovaj tip u potpunosti preslikava izgled jednostavne seoske brvnare dinarskog tipa, s tom razlikom što je u eksterijeru dodata munara. Najpoznatiji primjer ovog tipa predstavlja džamija u Podzvizdu.

Jednospratne džamije imaju spratnost P+1 iako ta raščlanjenost ni po čemu nije vidljiva izvana. Karakteristično je da se konstruktivni elementi zidova redaju cijelom visinom objekta. Primjer ovog tipa predstavlja džamija u Karićima.

¹¹ Madžida, Bećirbegović, *Nav.djelo*, 1999., str. 90

Džamije složenog tipa predstavljaju džamiju sa fasadama raščlanjenim po horizontali i po vertikali. To su uglavnom veće džamije monumentalnijeg izgleda. Primjer ovog tipa su džamije u Priluku, Poljicama i Bužimu.

Prema prostornoj organizaciji	P r e m a b r o j u prostorija	Jednostorne džamije džamije bez trijema	Drvena džamija u tvrđavi Podzvizd
		Višeprostorne džamije džamije sa trijemom	Drvena džamija u Bužimu, Drvena džamija u Miljevićima* Drvena džamija u Solunu* Drvena džamija u naselju Priluk Drvena džamija u naselju Poljice Drvena džamija u selu Tuholj
	P r e m a postojanju mahfila	Džamije sa mahfilom	Drvena džamija u Miljevićima* Drvena džamija u tvrđavi Podzvizd
		Džamije bez mahfila	Drvena džamija u Bužimu, Drvena džamija u Solunu* Drvena džamija u naselju Priluk Drvena džamija u naselju Poljice Drvena džamija u selu Tuholj

Tipologija džamija prema prostornoj organizaciji

Arhitektura

Između drvenih crkava i džamija postoje određene sličnosti koje se uglavnom odnose na konstruktorske aspekte objekta – temeljenje, konstruktivni sistem zidova, načine spajanja drvenih elemenata, tesarske vezove, nagib krova, kao i primjenu dekorativnih elemenata u enterijeru i na pojedinim dijelovima fasada.

Često se na terenu mogu pronaći i crkve i džamije sa skoro identičnim konstruktorskim rješenjima i dekoracijama, što pokazuje da su ovi objekti, moguće, nastali od ruku istog majstora ili grupe majstora. Ovo se odnosi prije svega na objekte koji su gradili majstori Osaćani, prvenstveno na prostoru oko gradova Tuzle i Sarajeva. I ovdje je prisutna određena sličnost sa stambenim objektima, prvenstveno brvnarama dinarskog tipa, doduše nešto manja u odnosu na drvene crkve.

Džamije koje su u potpunosti izvedene od balvana nisu ostale sačuvane, mada je velika vjerovatnoća da su nekada postojale. Većina današnjih objekata je izvedena od talpi i drvenih stubova. Osnovne oblikovne karakteristike džamija od drveta čini struktura drvene građe koja ostaje vidljiva i u enterijeru i na fasadama. Ipak postoji nekoliko bitnih razlika.

Prva razlika je u obliku osnove. Drvene crkve su po pravilu pravougaone osnove, dok džamije mogu imati i pravougaonu i kvadratičnu osnovu.

Druga razlika je postojanje drvenog trijema koji se kod drvenih džamija javlja po pravilu sa ulazne strane, dok se kod drvenih crkava javlja kod objekata razvijenog tipa, odnosno iz kasnije razvojne faze.

Treća razlika je visina objekta. Drvene džamije su objekti više spratne visine nego što je to slučaj kod drvenih crkava.

Četvrta razlika je u broju i dimenzijama prozorskih otvora, koji su kod džamija brojniji i veći.

Također kod drvenih džamija u Bosni kao pokrov se primjenjuje isključivo šindra, dok je to kod crkava sitni drveni klis.

Posljednja razlika u vanjskom izgledu odnosi se na postojanje drvene munare.

U enterijeru drvenih džamija ima više svjetlosti. Prostranije su i više. Iznad ulaznog dijela nalazi se mahfil kome se pristupa preko drvenog stepeništa. Drvene džamije imaju ukrašen mihrab, minber i ćurs. Tavanica je uglavnom ravna i ukrašena rezbarenim letvicama.

	Drvene crkve	Drvene džamije
Oblik osnove	Pravougaona	Pravougaona i kvadratična
Orijentacija	Zapad - Istok	Sjeverozapad – jugoistok
Postojanje drvenog trijema	Ne (tek u kasnijoj fazi)	Da
Visina objekta	Niski objekti	Visoki objekti
Broj prozorskih otvora	manje	više
Dimenzije prozorskih otvora	manje	veće
Pokrov	Klis, lim, šindra	Lim, šindra, crijep
Postojanje zvonika ili munare	Ne (tek u kasnijoj fazi)	Da

Karakteristični primjeri

Drvena džamija u Karićima

Lokacija: Dovište u Karićima¹³

Vrijeme nastanka: XVIII st. Rekonstruirana

Opis:

Predstavlja manju džamiju sa izbačenim trijemom i prostorom za molitvu dimenzija 6,3 x 7 metara. Prostor za molitvu je bio izgrađen kao samostalna cjelina.

Za gradnju džamije bile su upotrijebljene dugačke borove talpe, koje su na uglovima bile spojene na preklop.

Talpe su bile visine 25-30 cm i debljine 6 cm. Na razmacima sa vanjske i unutrašnje strane nalazili su se vertikalni stupci.

Gornja greda ujedno je bila i vjenčanica. Džamija je imala stropne grede preko koje su postavljeni šašavci debljine 4 cm.

Podnica drvene munare oslanja se na jaku drvenu gredu koja se preko stropnih greda proteže sredinom

objekta. Krovna konstrukcija je jednostavna i sastoji se od rogova međusobno povezanih pajantama. Prostor tavana sa podom od šašavca koristio se kao molitveni prostor i po tome je ova džamija bila jedinstvena.

Na vanjskim fasadama su se nalazili pravougaoni prozori i to na bočnim fasadama poredani u jedan, dok su na mihrabskom zidu bila dva reda prozora. Na fasadama je bila uočljiva horizontalnost drvenih talpi ukombinovana sa vertikalnošću drvenih stubova. Iako izveden kao posebna konstrukcija, trijem je sa krovom bio povezan u jednu cjelinu. Džamija je imala dosta dekorisanih elemenata koji su bili izvedeni od dekorisanih daščica. Mihrab je bio drveni u vidu trostrane plitke niše. Džamija je imala vrlo jednostavan portal.¹⁴

¹³ Hatma dova na Karićima bila je sedma (posljednja) pa je i svojim sadržajem privlačila veliki broj posjetilaca. Razlog velike posjećenosti je i to što je ona trajala tri dana, od džume-namaza u petak do podne-namaza u nedjelju. I na ovu dovu kao i na druga dovišta u Bosni i Hercegovini dolazili su samo muškarci.

¹⁴ Madžida, Bećirbegović, 1999. *nav.dj.*, str. 75,76

Drvena džamija u Miljevićima¹⁵

Lokacija: Selo Miljevići

Vrijeme nastanka: XVIII st.¹⁶

Opis:

Džamija je pripadala tipu drvenih džamija sa otvorenim trijemom, četvorovodnim krovom i drvenom munarom. Vanjske dimenzije iznosile su 10,60 x 7,00 metara. Karakteristika ove džamije je da je srednji prolaz, položen više prema zapadu, tako da su sofe nejednakih površina. Iako je džamija bila podignuta na strmom terenu, nivo sofa skoro je identičan nivou terena.

U centralni molitveni prostor dimenzija 7 x 7 metara ulazilo se kroz vrata sa naglašenim i dekorisanim dovratnicima i polukružno završenim nadvratnikom. Uz sjeverozapadni zid džamije, bio je izgrađen manji drveni mahfil koje je bio oslonjen na dva masivna drvena stuba sa dekorisanim sedlima. Korisna visina unutrašnjeg prostora, iznosila je oko 4,50 m. Džamija je imala stropne grede položene podužno preko kojih su postavljeni šašavci debljine 4 cm. Sa sredine stropa spuštao se luster koji su mještani nazivali orah, vjerovatno

izrađen od orahovog drveta. Uz zapadni ugao džamije nalazio se ulaz u munaru. Pod džamije je urađen od drvenih dasaka. Na jugozapadnom zidu džamije nalazio se mihrab koji nije bio dekorisan bez stalaktitnih ukrasa.

Uz istočni ugao džamije nalazio se drveni ćurs. Uz južni ugao džamije bio je podignut jednostavan minber. Na vanjskim fasadama su bili vidljivi pravougaoni prozori sa željeznim demirima. Za gradnju džamije bile su upotrijebljene dugačke grede, koje su bile spojene na preklop. Na sredini objekta nalazili su se vertikalni stupci koji su dodatno učvršćavali konstrukciju zidova. Gornja greda zida ujedno je bila i vjenčanica. Fasade džamije su bile omalterisane i bijelo krečene. Munara džamije je bila drvena, osmougaone osnove i iz krova je izlazila oko 4,5 metara. Krov je bio vrlo strm i pokriven drvenom šindrom. Godine 1992. objekat je zapaljen i izgorio je do temelja.

¹⁵ U džamiji se klanjala Džuma i džamija je bila vrlo važna za stanovništvo okolnih sela jer je predstavljala jedini vjerski objekat u krugu od nekoliko kilometara.

¹⁶ Nema pouzdanih podataka o vremenu gradnje džamije. Prema podacima koji su dobijeni od strane IZ Olovo, džamija je sagrađena 1598. godine, ali konkretnih dokaza o tome nema. Ono što je izvjesno jeste to da je džamija obnovljena 1936. godine. Pošto džamija u Miljevićima ima slične elemente kao i ona u Karićima, moguće ju je datirati u XVIII stoljeće.

Drvena džamija u Solunu¹⁷Lokacija: Selo Solun¹⁸

Vrijeme nastanka: Prema podacima Islamske zajednice Olovo, džamija koja se nalazila na mjestu ove džamije, sagrađena je 953. hidžretske godine (1546.). godine.¹⁹ Džamija je obnavljana 1935. godine²⁰.

Opis:

Drvena džamija u Solunu pripada tipu drvenih džamija sa prednjim mahfilom, ima otvoreni vanjski trijem sa galerijom i pokrivena je četverovodnim krovom kroz koji prolazi drvena munara. Vanjske dimenzije objekta iznose cca 7,84 x 10,87 metara. Centralni molitveni prostor ima dimenzije cca 7,84 m x 7,93 m. Oba dijela su povezani strmim četverovodnim krovom u jednu cjelinu. Džamija ima prednji mahfil dubine 2,86 m. koji se oslanja na centralno postavljene drveni stup dim cca 14 x 14 cm, a visine cca 199 cm. Svijetla visina na mahfilu iznosi cca 200 cm. Između 5 drvenih stupova presjeka cca 10 x 10 cm, postavljenih između poda i stropa mahfila je postavljena drvena ograda. Džamija ima stropne grede položene u poprečnom pravcu (paralelno mihrabskom zidu), na koje je, sa donje strane, postavljeno „šiše“. Na stropne grede, sa tavanke strane, fiksirana je drvena greda „okagača“ koja je postavljena u uzdužnom pravcu, u sredini raspona stropnih greda. Pod džamije je urađen od drvenih dasaka debljine cca 3 cm.

Na jugoistočnom zidu džamije nalazi se mihrab koji nije posebno dekoriran. Mihrabska niša, u vodoravnom presjeku, ima eliptičan oblik i ima završetak u vidu polukupole. Jugozapadno od mihraba je drveni mimber koji datira iz XIX stoljeća. Konstrukcija zidova džamije je izvedena od okomito postavljenih drvenih greda koje su postavljene jedna do druge. Preko greda su, pod uglom od cca 45 stupnjeva, obostrano, i iznutra i izvana, prikucane baskije preko kojih je nanesen sloj krečnog maltera, koji je nakon sušenja, krečen gustim krečnim mlijekom. Ukupna debljina zidova iznosi cca 16-17 cm. Sa mahfila se jednokrakim drvenim merdevinama penje u tavanski prostor. Na munaru se pristupa iz tavanskog prostora i penjući se preko 33 stepenika izlazi na šerefe tzv. munare sa pokrivenom galerijom. Središnji molitveni prostor je osvijetljen sa po 4 prozora sa demirima, postavljena u dva reda, na svakom perimetralnom zidu.

¹⁷ Djelo je nepoznatog, najvjerojatnije lokalnog dundera. Danas je poslije izgradnje nove džamije u selu, aktivna samo u vrijeme Bajrama i u vrijeme tradicionalne godišnje dove.

¹⁸ Drvena džamija nalazi se 8 km sjeverozapadno od Olova, u dolini rijeke Krivaje, na drvenoj prometnici koja iz Olova vodi do doline rijeke Bosne.

¹⁹ Prema riječima starijih mještana, ovaj podatak je bio vidljiv na tiharu džamije koji nije ostao sačuvan.

²⁰ Od prvobitne stare džamije ostala su sačuvana ulazna vrata, koja se danas nalaze na ulazu na mahfil, u zidu koji odvaja na mahfil od spratnog dijela vanjskog trijema, na kojima najstariji sačuvani natpisi datiraju iz 1216. (1801.) i 1246. (1830.) godine.

Drvena džamija u Bužimu

Lokacija: Džamija se nalazi u podnožju bužimskog starog grada

Vrijeme nastanka: XVII st.

Opis:

Drvena džamija u Bužimu predstavlja najveću drvenu džamiju na prostoru Bosne i Hercegovine.

Ono po čemu je ova džamija jedinstvena jeste njena dispozicija koja je ostvarena primjenom četiri horizontalna reda nosivih drvenih stupova sa sedlima koji nose drvene grede-podvlake postavljene u pravcu paralelnim sa pravcem mihrabskog zida.

Pristup džamiji je sa sjeverozapadne strane, preko ulaznog natkrivenog trijema.

Džamija ima pravougaonu osnovu vanjskih dimenzija 14 x 18 m.

Trijem, visine jedne etaže, pokriven je jednostrešnim krovom, a dio trijema lijevo od ulaza je zazidan i pretvoren u abdesthanu.²¹

Neobičnost mihraba je u tome što mihrabska niša izlazi u vanjski prostor (stijenka vanjskog zida je od talpe debljine 7 cm, tako da se mihrabska niša i nije mogla formirati unutar samog zida), a sama niša je s vanjske strane opšivena limom.

Zidovi džamije su od hrastovih talpi debljine 7 cm i visine cca 25 cm, koje su učepljene u rubne drvene stupove.

Drveni zidovi džamije postavljeni su na dvostrukoj hrastovoj gredi, koje su oslonjene na kamene temelje, a ista vrsta ukrutne konstrukcije je primijenjena i u visini poda etaže mahfila. Unutar džamije, u svrhu preuzimanja horizontalnih sila, primijenjeni su kosnici koji imaju konstruktivnu ulogu.

Za međusobno vezivanje drvenih dijelova konstrukcije, osim klasičnih tesarskih veza, korišteni su i drveni klinovi.

Veze stupova i dvostrukih greda na uglovima objekta džamije, pojačavane su klanfama od kovanog gvožđa.

Džamija je pokrivena strmim četvervodnim krovom iz kojeg izlazi vitka drvena munara. Krovna konstrukcija je u cjelosti izvedena od hrastovine, a kao pokrov je primijenjen dvostruko falcovani crijep. Izvorni pokrov bio je od šindre.

²¹ M. Bećirbegović, 1999, nav. dj., str. 58-63 i 127-129

Drvena džamija u Poljicama

Lokacija: Poljice²²Vrijeme nastanka: XVIII st.²³

Opis:

Džamija ima pravougaonu osnovu. Sastoji se od trijema i centralnog molitvenog prostora. Ulazni prostor – trijem ima dimenzije 3,25 x 7 metara. U jednoj od intervencija trijem je zatvoren drvenim daskama. Centralni molitveni prostor ima dimenzije 6,80x8,70 metara. Džamija ima prednji mahfil dubine 3,8 metara.

Temelji džamije su kameni. Na njih su položene hrastove temeljne grede dimenzija presjeka 25x45 cm. na koje je pričvršćena konstrukcija zidova džamije izvedena od hrastovih stubova i talpi. Talpe imaju debljinu od 8 cm i užljebljenje su u stubove džamije. U visini mahfila zidovi su prevezani duplom gredom koja ukružuje konstrukciju. Džamija je do 1927. godine bila pokrivena šindrom. Na objektu se nalaze prozorski otvori koji nisu izvorni i koji su nešto većih dimenzija i drugačijih proporcija od izvornih. U nekoj od intervencija došlo je do njihove zamjene. Od originalnih je ostao samo jedan dimenzija 50 x 70 cm.

U enterijeru džamije ostali su sačuvani svi izvorni dijelovi džamije – mihrab, minber i drvena vrata. Unutrašnja vrata su prije intervencije kada je zatvoren trijem objekta bila portal objekta, tako da su ova vrata posebno dekorisana. Na sebi imaju dvostruki drveni ram i čitav niz ukrasnih lajsnica položenih u cik-cak liniju. I same daščice su posebno ukrašene. Mihrab ima identičnu dekoraciju kao i vrata. Mihrabska niša je poligonalna (šestougaona). Završena je formom polukalote. Minber je također bogato ukrašen. Bočne strane su ukrašene otvorima sa profiliranim lukovima. Gornje zone minbera su ukrašene rezbarijom. Ukrašeni su i stubovi mahfila, posebice baze, kapiteli i sedlo. Stub ima zarezane uglove. Džamija ima drvenu ravnu tavanicu. Munara džamije doživjela je transformacije prilikom posljednje obnove. Tom prilikom obložena je uskim daščicama tako da se izgubila njena vitkost i oblik. Džamija je izgorjela u potpunosti tokom rata 1992-1995. godine.

²² Selo se nalazi zapadno od Tuzle, u blizini Živinica. Drvo za gradnju objekta isječeno je i donešeno sa planine Konjuh. Inače ovaj prostor ima dugu tradiciju obrade drveta koja traje do današnjih dana.

²³ Džamija se nalazi unutar harema koji je obrastao crnogoričnom šumom. Nišani u haremu datirani su na kraj XV stoljeća, ali moguće da u haremu ima i starijih nadgrobnika. U natpisu koji se nalazi u staroj džamiji, urezanim u mihrabskom zidu, desno od mihraba, na petoj talpi odozdo, navode se kao graditelji Šejh Mustafa i Šejh Hasan, 1148. godina (hidžretska 1735.) što znači da je džamija stara 272 godine.

Drvena džamija u Priluku

Lokacija: naselje Priluk

Vrijeme nastanka: XIX st., 1219. H (1804/1805)²⁴

Opis:

Džamija ima pravougaonu osnovu. Sastoji se od trijema i centralnog molitvenog prostora. Trijem je u jednoj od ranijih intervencija zatvoren daskama. Trijem ima dubinu 2,10 metara. Centralni molitveni prostor džamije ima dimenzije 9x10 metara. Visina objekta na ovom dijelu iznosi 4,5 metara. Po tlocrtno prostornom rješenju džamija pripada objektima sa mahfilom postavljenim duž tri zida. Sa prednje strane mahfil ima širinu od 6,50 metara, dok je širina mahfila uz bočne zidove 1,40 metara. Mahfil je također drveni i oslanja se na konstrukciju drvenih stubova.

Džamija ima identično konstrukciono rješenje kao i džamija u Poljicama, s tim da je temeljni zid iznad zemlje izdignut za oko 60 m.

Drveni stubovi su visine oko 2 metra.

Prozorski otvori su poredani u dvaniza. Pravougaoni su i u potpuosti su u skladu sa izgledom objekta. Svi

vanjski elementi su u potpunom skladu Džamija je ranije bila pokrivena šindrom.

U enterijeru objekta svi elementi su brižljivo dekorisani. Oba portala su ukrašena drvenim daščicama i rezbarijom. Glavni portal ima drveni okvir širine 20 cm. Završen je formom segmentnog luka.

Ovo pokazuje želju graditelja da u potpunosti imitira gradnju „tvrđim“ materijalom, što pokazuje njegovo poznavanje konstrukcije i dekoracije.

Vrata su ukrašena sa dva vertikalna pojasa na kojima su od dekorisanih daščica izvedeni rombovi i trouglovi. Svaki geometrijski lik je oivičen profiliranom letvicom. U sredini svakog od likova dodata je metalna rozeta sa halkom.

Mihrab je ukrašen na isti način kao kod džamije u Priluku. Preovlađuju cik-cak linije. Niša je nešto dublja. Okvir mihraba izveden je sa rezbarijama.

²⁴ Podignuta je 1219. H godine što potvrđuje natpis na drvenoj dasci koja se nalazi na kapitelu srednjeg stuba objekta. Zanimljivo je da je u natpisu izražena zahvalnost graditelju majstoru koji je izradio ulazna vrata u objekat (M. Bećirbegović, 1999. nav. dj., str. 81).

Drvena džamija u selu Tuholj

Lokacija: Selo Tuholj

Vrijeme nastanka: XVII st.

Opis:

Spada u džamije sa četverovodnim krovom i drvenom munarom. Osnova je pravougaona, okvirnih dimenzija 9 x 6 m. Temelji su rađeni od lomljenog kamena, a nosivi zidovi izvedeni su po skeletnom sistemu, sa ispunom od ilovače, bez

ijednog komada metala, eksera ili zavrtnja. Krovna konstrukcija je drvena kao i krovni pokrivač. Godine 1980. vršene su intervencije na objektu, kada je krov presvučen pleksi-limom koji se i danas nalazi na džamiji.

Donja džamija u selu Lukavica, zaseok Delići,
Gračanica

Lokacija: Zaselak Delići

Vrijeme nastanka: Kraj XIX i poč. XX st.²⁵

Opis:

Džamija pripada tipu pravougaonih džamija sa unutrašnjim mahfilom, četverostrešnim krovom i drvenom munarom. Konstruktivni sistem objekta je bondruk, gdje je ispuna urađena od čerpića i cigle. Zidovi su debljine 20 cm i sa vanjske i unutrašnje strane su omalterisani i okrečeni. Dimenzije objekta iznose 8,13 x 5,30 m. Ulaz se nalazi sa sjeverozapadne strane, gdje se nalazi drveni trijem i čija konstrukcija je oslonjena na drvenu gredu - podvlaku i šest drvenih stupova

kvadratnog presjeka. Sa sjeverozapadne strane se nalaze dvokrilna drvena vrata kroz koja se ulazi u pretprostor džamije i gdje se sa jugozapadne strane nalazi stubište koje vodi na mahfil i munaru. Enterijer džamije je vrlo jednostavan. Džamija u enterijeru ima ravnu drvenu tavanicu koja je omalterisana. Džamija je pokrivena četverostrešnim krovom sa crijepom kao krovnim pokrivačem. Donja strana strehe je ukrašena drvenom dekoriranom daskom.

²⁵ Džamija je podignuta za potrebe stanovništva sela, iako je na udaljenosti od samo stotinjak metara smještena starija džamija, koja je ubilježena na starom austrougarskom planu iz 1885. godine. Ne zna se tačna godina izgradnje džamije, ali je u narodu ostala poznata kao "Inat džamija". Prema podacima dobijenim u Medžlisu IZ-e objekt je nastao u vrijeme austrougarske uprave u BiH, oko 1900. godine.

Lipanska (Hadži Džaferova, Lipa) džamija sa haremom u Gračanici²⁶

Lokacija: Džamija se nalazi u Gračanici, u mahali Lipa

Vrijeme nastanka: XX st.

Opis:

Pretpostavlja se da je nastala na mjestu starije džamije. Starija džamija je bila sagrađena blizu raskrsnice u mahali Lipa, bondruk konstrukcijom sa ispunom od čerpića. Dimenzije džamije su iznosile 5x4 ili 6x4 m. I imala je nisko drveno šiše i malu drvenu munararu. U džamiji se klanjala džuma i bajram namaz¹². U prvo vrijeme bila je pokrivena šindrom kasnije crijepom. Džamija je zbog dotrajalosti srušena 1934-1935 godine da bi na njenom mjestu bila podignuta postojeća džamija. Pripada tipu jednodostornih džamija sa ulaznim

trijemom i drvenom munarom. Dimenzije džamije iznose 6,60 x 8,58 m. Centralni molitveni prostor je dimenzija cca 6,30 x 6,00 m, a visina, mjerena od poda do tavanice iznosi cca 4,87 m metara. U jugoistočnom zidu nalazi se mihrab jednostavne izvedbe i ukrašen samo pravougaonim okvirom. Desno od mihraba nalazi se drveni minber, također vrlo jednostavne izvedbe. Džamija je pokrivena četverovodnim krovom, a nagib krovnih ploha iznosi približno 30 stepeni. Krovna konstrukcija je drvena, a pokrov od crijepa.

²⁶ U narodu se zadržalo predanje da je džamiju sagradio izvjesni Hadži Džafer i da je kod džamije zasadio lipu pod kojom su ljudi boravili u hladu, čekajući namaz. Kasnije je to postalo mjesto stalnog okupljanja ljudi nazvano "pod Lipom". Običaj je bio da se za Kurban Bajram "prinose" kurbani pod tom lipom. Tako je sve bilo dok se lipa nije osušila. Neki smatraju da je po toj lipi cijela mahala, koja se razvila oko džamije, dobila ime.

Drvena džamija u Podzvizdu

Lokacija: Južna strana utvrde u Podzvizdu

Opis:

Na kamenoj ploči koja se nalazi iznad ulaza kapi-kule, a ispod drvene džamije, uklesan je natpis, ali godina izgradnje nije vidljiva. Kapi-kula koja predstavlja „temelj“ džamije imala je pravougaonu osnovu dimenzija cca 6,4 x 5,0 m, a njena visina je iznosila cca 7,5 m. Na kapi-kuli su se nalazile puškarnice i dvije lučno zasvedene kapije. Kako je objekat džamije izgrađen na kapi-kuli, na visini od 7,5 m mogao je poslužiti i kao osmatračnica. Objekat džamije imao je pravougaonu osnovu čije su vanjske dimenzije iznosile cca 7,0 x 7,8 m. Objekat je bio prekriven četvorovodnim krovom, čija je visina iznosila cca 5,0 m. Krovna konstrukcija bila je drvena sa pokrovom od šindre. Drvena osmougaona munara je izlazila iz krova i njena visina je iznosila cca 10,5 m. Na munari se

nalazilo zatvoreno šerefe sa malim otvorima. U džamiju se ulazilo drvenim stepeništem koje se nalazilo u predprostoru. Kako je visina molitvenog prostora džamije iznosila 2,0 m u džamiji nije bilo mahfila. U molitvenom prostoru se nalazio drveni mihrab, mimber i drveno stepenište koje je vodilo u potkrovlje i na munaru. Drveni zidovi džamije su bili nešto širi od kamenih zidova kapi-kule i zbog toga su postavljeni na ispuštene drvene podne grede i podvlake kao što je to bio slučaj kod stambenih kuća sa prepustom. Zidovi su bili izvedeni od horizontalnih drvenih talpi debljine 5 cm i visine 25-40 cm koje su učepljene u vertikalne stupove dimenzija 22 x 10 cm i 22 x 22 cm. Talpe su s vanjske strane povezane vertikalnim stubićima dimenzije 10 x 10 cm.

Drvena turbeta:

Turbeta predstavljaju memorijalne objekte koji su podizani kao nadgrobni spomenici. Ona mogu da budu zatvorena i otvorena iako i unutar ovih dviju grupa postoje podgrupe.

Poznata zatvorena turbeta su Gazi Husrev-begovo i Murat-begovo u Sarajevu, Ferhat-pašino u Banjoj Luci (porušeno) i Sinan-begovo u Čajniču (porušeno).

Otvorenom tipu turbeta pripadaju dva turbeta na Alifakovcu i jedno pokraj Sinanove tekije u Sarajevu te nekoliko turbeta u Travniku. Petar Knoll kaže: *“Turbeta su zidani, rjeđe drveni, mauzoleji obično oktogona tlocrta, koji su ili od vana zatvoreni ili su to otvoreni kameni baldahini sa četiri stupa. Zatvorena turbeta stoje kao i inače, (turbeta oko Aje Sofije u Carigradu za porodicu osmanskih vladara) redovito pokraj džamija, dok su turbeta na stupovima uvijek na groblju. U turbetima su obično sahranjena po dva, rjeđe po više mrtvaca skupa.”*²⁷

Drvena turbeta su se gradila uglavnom uz objekte džamija. Veoma mali broj je ostao sačuvan, a razlozi za njihov nestanak su uglavnom vezani za neodržavanje. U pitanju su skromni objekti sa drvenim stubovima na uglovima i šatorastim krovom pokrivenim šindrom. Strane turbeta su bile pokovane najčešće daskama. Niti jedno nije ostalo sačuvano, ali je ostala uspomena i živa tradicija koja ih pominje. U Sarajevu su ostala evidentirana, između ostalih i sljedeća drvena turbeta:

Turbe Abdulfetah Dede vojnika Sultan Fatihova (Prilog 48) koji je poginuo 866. H (1463) godine, nalazilo se uz Kadi Hasanefendijinu džamiju na Brdu. Turbe je bilo pokriveno šindrom i „drvenim parmakom ograđeno“²⁷

Turbe Husejin efendije Koštre (Prilog 49) nalazilo se na Hridu. Bilo je 4 metra dugo i široko. Od sokaka bilo je zakovano parmacima i pokrivo šimlom. Više glave je nišan na vrhu malo izrovan pa tu žene vodu siplju, po malo vode, zatim se pomole Bogu i pocrpaju je, a tu vodu onda upotrebljuju za razne lijekove.²⁸

Turbe Džebar dede na Borku (Prilog 50) U turbetu je ukopan Sultan Fatihov vojnik zvani Džebar deda. Turbe je bilo izgorjelo tokom okupacije BiH, ali je obnovljeno nekoliko godina nakon. Bilo je izgrađeno od drveta.

Prilog 5. Turbe na Brdu, Sarajevo.

Prilog 6. Turbe na Hridu, Sarajevo.

Prilog 7. Turbe na Borku, Sarajevo.

²⁷ Dr. Petar Knoll (Vukovar, 1872. – Zagreb, 1943) završio je studij istorije umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Beču. Proučavao je probleme teorije umjetnosti, urbanizma, istorije domaće umjetnosti i zaštitu spomenika kulture i umjetnosti, te je o tim problemima publicirao više studija, prikaza i kritika. Njegove studije iz istorije arhitekture odlikuju se u prvom redu dubinom estetske valorizacije pri čemu sferu naučne zainteresovanosti proširuje na analizu ambijentalnih vrijednosti unutar urbanističke problematike.

²⁸ Knoll, Petar, časopis “Književnik” br 2, 1929.

Literatura

- Bojana Mihaljević, Tipologija crkvi brvnara u Srbiji, Saopštenja XL – 2008. Beograd.
Dobroslav, Pavlović, St. *Crkve brvnare u Srbiji*, doktorska disertacija odbranjena na Arh. Fakultetu u Beogradu, Beograd, 1962.
Kemura Šejh Sejfuddin Fehmi bin Ali, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Sarajevo 1913.
Madžida, Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo publishing, 1999.
Petar, Knoll, časopis “Književnik” br 2, 1929.

Summary

Large number of wooden sacral buildings was built on the territory of Bosnia and Herzegovina in the past. The exact number has never been determined because the wood is friable material, which gradually loses its good qualities, and eventually completely disappears. For this reason, if not preserved under special conditions any kind of material remains from wooden objects are very rare. In addition to natural processes that have a moderate and gradual impact, anthropogenic processes or impacts of man, especially wars and neglect, or lack of maintenance, led to their rapid destruction or total destruction. Turbulent situation that renders the image of history of this area and numerous wars are one of the reasons why the complete book on Bosnian traditional architecture is missing and entire chapter related to view on medieval architecture, especially wooden sacral building. As the oldest preserved buildings date from the mid-eighteenth century, only on the basis of them is possible to make a rough picture of these objects from earlier times.

Pokretno naslijeđe

Gospa Olovska Oltarna pala Crkve Majke Božje u Olovu

Oltarna pala Crkve Majke Božje u Olovu, Gospa olovska, do sada nije istražena povijesno-umjetničkim metodama koje podrazumijevaju stilsku i ikonografsku analizu što je suštinski zadatak ovog istraživanja. Gospa olovska u literaturi se uglavnom spominje kao dio skromnog inventara franjevačkog samostana i crkve Majke Božje u Olovu, te kao jedna od kopija čudotvorne ikone čuvane u ovoj crkvi. Najviše podataka, koji se uglavnom odnose na povijest njezina nastanka među Iločanima podrijetlom iz Olova te dolaska u Olovo, iznose Ljudevit Zloušić i Mladen Barbarić u svojim studijama napisanima tridesetih godina XX stoljeća. Prema Mladenu Barbariću (2008.) ova je oltarna slika nastala prema sjećanju baruna Ivana Brnjakovića, iločanina podrijetlom iz Olova, na izgublenu čudotvornu ikonu. Barun Brnjaković je 1732. godine u Iloku dao izgraditi kapelicu u kojoj je podigao oltar u čast Marijina Uznesenja što je mogući povod za narudžbu slike.

Oltarna pala Gospina svetišta u Olovu nastala je vrlo vjerojatno u prvoj polovini XVIII stoljeća i djelo je koje nosi odlike kasnog baroknog slikarstva s postridentskim ikonografskim programom.

Oltarna pala olovske crkve u literaturi se uglavnom spominje kao dio skromnog inventara franjevačkog samostana i crkve Majke Božje u Olovu, te kao jedna od kopija čudotvorne ikone *Gospa Olovska*.¹ Najviše podataka, koji se uglavnom odnose na povijest njezina nastanka među Iločanima podrijetlom iz Olova te dolaska u Olovo, iznose Ljudevit Zloušić i Mladen Brbarić u svojim studijama napisanim tridesetih godina XX stoljeća. Slika *Gospa Olovska* ustupljena je svetištu u Olovu na molbu Provincijala Bosne Srebrene fra Joze Andrića, koja je upućena provincijalu Hrvatske provincije sv. Ćirila i Metoda, fra Michalu Trohu.² Slika je iz Iloka u Bosnu stigla 1920., no sve do 1964. godine nalazila se u franjevačkom samostanu na Bistriku u Sarajevu kada je konačno prenesena u Olovo.³ Prema Mladenu Barbariću (2008.), oltarna slika *Gospa Olovska* kopija je nestale čudotvorne ikone, a nastala je na osnovu sjećanja baruna Ivana Brnjakovića, iločanina podrijetlom iz Olova. Barun Brnjaković je 1732. godine u Iloku dao izgraditi kapelicu u kojoj je podigao oltar u čast Marijina Uznesenja⁴ što je mogući povod za narudžbu slike.

¹ Istraživanje je provedeno u okviru Poslijediplomskoga doktorskoga studija povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, tijekom rada na temi doktorske disertacije o slikarstvu XVII. i XVIII. stoljeća u Zagrebu pod vodstvom mentorice prof. dr. sc. Sanje Cvetnić.

² O povijesti slike najiscrpnije pišu Ljudevit Zloušić i Mladen Brbarić.

³ Usp. Stjepan Duvnjak. *Naslov članka* u: AA.VV., *Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu (1704-2004) – Zbornik radova sa Znanstvenog skupa*. Sarajevo: Franjevačka teologija, 2008., str. 115-129.

⁴ Usp. Mladen Barbarić, *Naslov članka* u: AA.VV., *nav. dj.*, 2008., str. 115-129, str. 118.

Neznani autor

Gospa Olovska (Sl. 1)

Prva polovina 18. stoljeća (približno 1732.)

Ulje na platnu

205 cm x 135 cm

Crkva Majke Božje u Olovu; Kapela Majke Božje na nebo uznesene u Iloku

Natpis u iluzioniranom quadro riportato:

S. MARIA PLVMBENSIS.

Oltarna pala Gospina svetišta u Olovu nastala je – dakle – vrlo vjerojatno u prvoj polovini XVIII. stoljeća. Osim nanosa prašine i čađi kojim je intenzitet boja umanjen, te manjih pukotina, slika je u dobrom stanju.

Gospa Olovska je djelo majstora skromnih slikarskih mogućnosti, koje nosi odlike kasnog baroknog slikarstva s postridentskim ikonografskim programom. Format okomito postavljena pravokutnika, kompozicijski je podijeljen na iluzioniranu⁵ umetnutu sliku (tal. *quadro riportato*) s prikazom Bogorodice s Isusom u naručju i oltarnu palu koja je nosi (tal. *pala portante*). Gornji kutovi pale su odsječeni. Dijelovi pale – iluzionirani *quadro riportato* i *pala portante* – stilski su različito označeni, prva s oznakama “renesansnoga” tumačenja starije ikone, a druga s baroknim repertoarom motiva, čime se iluzija umjetanja “stare” slike u “novi” dekorativni okvir pojačava. Umetnuta slika je statična, a anđeli s “okvirne” pale kasnobaroknih su, “uvježbanih” impostacija: u pokretu, izvijenih tjela koja se protežu do samih rubova platna.

Pala portante, dio slike koji uokviruje *Quadro Riportato* sa prikazom *Marije i Isusa*, u osnovi predstavlja dekorativni aparat čija je osnovna značajka pokret usmjeren ka vrhu platna tj. nebu. Činom podržavanja, te mrežom pogleda usmjerenih ka Bogorodici s Djetetom likovi s noseće pale stvaraju čvrstu vezu sa umetnutom slikom i tako postaju vizuelni krešendo cjelokupnog prizora. Ovako komponovana oltarna pala predstavlja viziju za vjernike u kojoj anđeli Mariju i malenog Isusa iz svjetovne tmine uznose u nebo. Snazi vizije doprinosi unutrašnje osvjetljenje slike i gradacija boje od tamnoplave u donjem pojasu slike do svjetloplave u vrhu.

Mariju s Isusom u naručju, uokvirenu u raskošni barokni okvir od lišća akantusa, zlatnožute boje, ovalnog oblika, na nebo uzdižu dva anđela. Razlike u prikazu anđela navode na zaključak da su izvedeni na osnovu različitih predložaka. Lijevi je plošan i lišen svakog izraza napora podizanja slike, pogleda usmjerenog van okvira slike dok je desni voluminozan sa pogledom odozdo (tal. *dal sotto in sù*) usmjerenim ka umetnutoj slici koju nosi. Osim dva u cjelosti prikazana anđela Marija i Isus su okruženi sa devet, simetrično raspoređenih, anđeoskih glavica. Konture njihovih malenih lica jedva se naziru kroz plavetnilo neba i razigrane oblaka.

Način prikazivanja *Marije i Isusa* s umetnute slike olovske pale odgovara ikonografskom tipu *Hodegetrija*, poznatom i pod nazivima *Salus*

⁵ S obzirom da u slučaju olovske pale nemamo postojeću sliku koja je umetnuta u novonastalu palu koja ju nosi, slikar je stvorio iluziju takvog postupka. Usp. Sanja Cvetnić, *Ikonografija nakon tridentskog sabora i hrvatska likovna baština*. Zagreb: FF press, s. a. [2007.], str. 190-196.

Sl.2 *Salus populi Romani*, S. Maria Maior ili Marija Snježna

Sl.3 Pieter Pauwel Rubens, *Santa Maria in Vallicella*

populi Romani, S. Maria Maior ili *Marija Snježna* (Sl. 2). Njezin pratip je romanička *Hodegitrija* iz bazilike Santa Maria Maggiore (Sv. Marija Velika) koja, nakon što je Papa Pio V 1569. godine odobrio izradu kopije, postaje jedno od najslavnijih ikonografskih riješenja poslijetridentskog doba.⁶ *Hodegitrija* je ikonografsko riješenje gdje je Bogorodica prikazana gotovo do koljena s Isusom – koji lijevom rukom blagosilja, a desnom drži svitak – u naručju. Odstupanja olovskoga primjera u odnosu na pratip ogledaju se u impostaciji Isusova tijela koji, pogleda usmjerenog ka posmatraču⁷, blagosilja lijevom ručicom dok je desnom obgrlio Mariju.⁸

Izvedba *Hodegitrije* sa umetnute slike mnogo je bliža primjerima pučke, naivne umjetnosti nego proslavljenim renesansnim uzorima *Bogorodice s Djetetom*. Frontalni prikaz *Marije* je plošan i crtački neuvjerljivih proporcija, tako da ovdje ne nalazimo gotovo ništa od renesansne mekoće, gipkosti i punoće. S desne strane Bogorodičine glave stoji natpis: “S. MARIA”, a sa lijeve: “PLVMBENSIS”.

Kompozicijski postupak umetanja starije slike u oltarnu palu nalazimo u Rimu početkom XVII. stoljeća, na slavnom rješenju Pietera Pauwela Rubensa za glavnu oltarnu palu crkve oratorijanaca ili filipinaca, Santa Maria in Vallicella (Sl. 3), a rimska je moda prešla u Tirol, iz kojeg se proširila cijelim Habsburškim Carstvom. Marjana Repanić-Braun (2000.) je na oltarnoj pali u svetištu crkve sv. Mihovila u Tvrđavi u Osijeku,⁹ srodnooga kompozicijskoga postupka i iluzije, prepoznala slikarski rukopis Paulusa Antonisa Sensera.¹⁰

Ako *Gospu Olovsku* umetnemo u kontekst velikih umjetničkih djela (od kojih su neka spomenuta u ovom istraživanju), te ju pokušamo vrednovati na osnovu uobičajenih parametara vrijednosti likovnog djela (podešenost proporcija, riješenje perspektive, kvaliteta crteža, itd.), malo je vjerovatno da ćemo ju označiti kao iznimno vrijedno umjetničko djelo. Ostavimo li, pak, *Gospu Olovsku* u kontekstu bosanskohercegovačke kulturne baštine, njena vrijednost je nesaglediva. Na osnovu trenutno raspoloživih podataka, u pitanju je jedina oltarana pala tipa *slika u slici* u prilično skromnoj bosanskohercegovačkoj zbirici slikarstva XVII i XVIII stoljeća.

⁶ Usp. Sanja Cvetnić, nav. dj., 2007 str. 71.-74.

⁷ Isusov pogled je u pratipu i njegovim kopijama uvijek usmjeren ka Mariji.

⁸ Predložci za usporedbu: *Salus Populi Romani* (*Hodegitrija*, XIII. st.), Rim, Bazilika Santa Maria Maggiore; *Kopija Salus Populi Romani* (1569.), Isusovački novicijat S. Andrea al Quirinale; Hieronymus Wierix, *S. Maria Maior* (prije 1600.), Brussel, Prentenkabinet Koninklijke Bibliotheek Albert I; Usp. Ibid.

⁹ Bogorodica s umetnute slike u spomenutim primjerima odgovara ikonografskom tipu *Marija pomoćnica*, proizišle iz tipa *Bogorodica umilna*, čiji korijeni vode u ikonografiju istočnog kršćanstva. Ovaj ikonografski tip vrhunac popularnosti doseže u okvirima renesansnog slikarstva kako Nizozemske tako i Italije. To je ujedno i razlog što umetnuta slika vrlo često biva izvedena u duhu renesanse. Usp. Sanja Cvetnić, nav. dj., 2007 str. 190.

¹⁰ Slikar Paulus Antonius Sensera (*Antonius iz Pečuha*) djeluje od ranih 40-tih godina XVI stoljeća. Središta njegove djelatnosti (radionice) su, prema arhivskim podacima, Osijek i Pečuh. Njegova djela su identificirana u zbirkama gradova Slavonije ali i samostana franjevačke provincije Bosna Srebrena: Porcijunkulski oprost, 1753, Visoko, samostan Sv. Bonaventure; Marija Viktorija, oko 1753. i Annunziata, Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska. Iako pomenute okolnosti upućuju na njega ili na nekoga od slikara iz njegovog kruga (pomoćnici i učenici) kao mogućeg autora *Gospe olovske* komparativnom analiza nisu ustanovljene značajne sličnosti olovske pale u odnosu na slikarski korpus Paulus Antonius Sensera pa stoga autor ostaje neznan. Usp. Mirjana Repanić-Braun, *Paulus Antonius Senser (1716. – 1758.)*, *Prvi barokni slikar u Osijeku*. Osijek: Galerija likovnih umjetnosti, [2008.]

Literatura

- Stjepan Duvnjak. *Naslov članka u: AA.VV., Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu (1704-2004) – Zbornik radova sa Znanstvenog skupa.* Sarajevo: Franjevačka teologija, 2008.
- Mladen Barbarić, *Naslov članka u: AA.VV., nav. dj., 2008.*
- Sanja Cvetnić, *Ikonografija nakon tridentskog sabora i hrvatska likovna baština.* Zagreb: FF press, s. a. [2007.], str. 190-196.
- Mirjana Repanić-Braun, *Paulus Antonius Senser (1716. – 1758.), Prvi barokni slikar u Osijeku.* Osijek: Galerija likovnih umjetnosti, [2008.]

Fotodokumentacija

- Gospa Olovska*, Aida Bucalović, 30.03.2010.
- Pietera Pauwela Rubensa, *Mariju i Isusa uznose anđeli (1608.)*, Rim, Santa Maria in Vallicella, http://www.mimenta.com/Mimenta_Art/VisualArts/Visual%20Art11.html 10.02.2011.
- Salus Populi Romani (Hodegitrija; XIII. st.), Rim, bazilika Santa Maria Maggiore, <http://www.pinterest.com/pin/308483868489040203/03.07.2014>.

Summary

The altarpiece of the Church of the Mother of God in Olovo, Lady Olovska has not been researched yet by historical and artistic methods implying stylistic and iconographic analysis which is an essential task of this research. Lady Olovska in the literature is mostly mentioned as part of modest inventory of the Franciscan monastery and church the Mother of God in Olovo and as one of the copies of miraculous icon kept in this church. Most of the data generally referring to history of her emergence among Iločans originating from Olovo following arrival to Olovo is stated in studies of Ljudevit Zloušić and Mladen Brbaric from thirties XX century. According to Mladen Barbarić (2008) this altarpiece was made referring to memory of Baron Ivan Branjakvića, Iloč originating from Olovo, on the lost miraculous icon. In year 1732 in Ilok baron Branjković built a chapel in which he raised alter in honor of Mary's exaltation what is possible reason for the order of the picture. The altarpiece of Shrine in Olovo originated most likely in the first half of eighteenth century and work of art that carries the characteristics of late baroque painting with iconographic program.

ЈЕДНА ХАЦИЈСКА ИКОНА ИЗ ВИСОКОГ С КРАЈА ХVIII ВИЈЕКА

Предмет рада је хаџијска икона – Јерусалим – у цркви Св. Проконија у Високом, коју је са поклоничког путовања у Јерусалим донио хаџи-Коста 1795. године. Икону је досад детаљније проучавао само Ђоко Мазалић, те је скренута пажња на неке његове пропусе. Сама икона је карактеристична колико по свом стилу, одлици једне групе Јерусалима насталих на измаку ХVIII вијека, толико и по сасвим јединственом композиционом обрасцу, јер је компонована са вертикално пореданим представама и сценама, што је у познатој грађи јединствен случај. Главни фокус је стављен на стилску и иконографску анализу иконе, која спада у тематски врло сложену и опиширну, а притом углавном непроучену грану иконописа. Иконографија представа на икони је детаљно анализирана, и скренута је пажња на њихово могуће поријекло у тадашњем сликарству икона и вјерској графици. У завршном дијелу рада указано је на потпис иконописца – Христо – у доњем дијелу иконе, и на могући идентитет ктитора хаџи-Косте. Такође, указано је на чињеницу да је икона у височку православну цркву стигла накнадно, као дар, неколико деценија након што је икона донесена у Босну са поклоничког путовања.

Кључне ријечи: Јерусалим, хаџилук, Ђоко Мазалић, иконопис, црква Христовог гроба у Јерусалиму, сакрална топографија Палестине, Богородица, Исус Христос, Христо, хаџи-Коста, црква Св. Проконија у Високом.

Хаџијске иконе, или једноставније *Јерусалими*¹, представљају специфичну врсту икона сликаних на платну које су православни поклоници Христовог гроба у Јерусалиму – хаџије – доносили са поклоничког путовања² као уједно благослов (еулогију) и спомен (мементо) на свој хаџилук

у Свету земљу. Ове иконе, мањих или већих димензија, карактеристичне су првенствено по великом броју јако уситњених сцена и представа библијских догађаја и личности, гдје централно мјесто заузима пропорционално увећана представа цркве Христовог гроба у Јерусалиму, дата у пресеку и на спратове. Преостали простор осликаног платна заузимају представе осталих светих догађаја и личности, распоређених у различитим аранжманима, на мјестима која приближно одговарају мјестима њиховог дешавања. Прве познате овакве иконе су из ХVII и са почетка ХVIII вијека, а њихово сликање престаје почетком ХХ вијека. *Јерусалими* су репрезентација сакралне топографије Свете земље, намијењени широкој дисеминацији, било као дидактичко средство које и друге треба привући на хаџилук, било као инструмент translације саме светости палестинске сакралне топографије, која дио светости преноси и у крајеве јако удаљене од Свете земље.

У историјско-умјетничкој науци *Јерусалими* су остали углавном неизучени, а у већој мјери су примјеђени тек у неких задњих 15-20 година. Чињеница да је на простору Босне и Херцеговине сачувано неких 20 примјерака ових икона, да

¹ Неопходно је нагласити да не постоји општи стандардан термин за ову врсту икона. Оне су у Босни и Херцеговини, Србији, и Македонији познате као Јерусалими или хаџијске иконе. У бугарској литератури се за њих најчешће користи термин ерусалимија/јерусалимија, односно ерусалимијата/јерусалимијата, ријеђе ерусалим/јерусалим, ерусалимка, ерусалимче. У традиционалном наслеђењу грчког језика забиљежени су називи Ἱεροσολίμη, Ἀγιοταφίτικα, παναγιοταφίτικα и αἶν-τάφοι, као и ἱεροσολυμίτικο (Ἱεροσολυμίτικου), што значи Јерусалим, затим “са светог Гроба” или “светогробска”, “са пресветог Гроба”, као и “јерусалимска”. Међутим, у грчкој литератури најчешће су у употреби термини προσκυντήριον, као и τοπογραφία τῶν Ἀγίων Τόπων. Западно-европски истраживачи најчешће користе термин proskynitarion, а руски проскинитариион и Топографија Палестине.

² Ненад Макуљевић: Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку, у Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, прир. Александар Фотић, Београд 2005, 72 – 111, особито 88 – 93; исти: Поклоничка путовања и приватни идентитет, у Приватни живот код Срба у XIX веку, прир. Ана Столић, Ненад Макуљевић, Београд 2006, 807- 837

је о њима међу првима уопште детаљно писао Ђоко Мазалић управо у *Нашим старинама*, као и наша лична врло јака истраживачка заинтересованост за њих, чине нам се сасвим оправданим разлозима да у обновљеној серији овог часописа дамо свој прилог, којиме Мазалићу желимо одати један мали омаж за његово научно прегалаштво у овом питању, али и сасвим укратко указати на неке његове грешке. Ђоко Мазалић је о *Јерусалимима* писао у више наврата. Прве, мање текстове је објавио још прије II свјетског рата³, али његов најважнији прилог овом питању је рад о иконама *Јерусалима* и Страшног суда на западном зиду дворишта Старе цркве у Сарајеву⁴ (сл. 1, 2. и 4.). Ове иконе Мазалић је врло детаљно анализирао. Насупрот тадашњим, данас бисмо рекли нетолерантним естетским критеријумима, без предрасуда је сагледао њихову високу ликовну и културно-историјску вриједност. Будући сликар осјетио је велику количину рада која је стајала иза њих, као и њихов јак колоризам и изузетан цртеж. У духу схватања тадашње науке *Јерусалиме* је сматрао домаћим сликарским дјелима, насталим чак шта више у самом Сарајеву, а њиховог творца локалним босанским и српским иконописцем. По његовом схватању, српски иконопис овог периода је тако добио креативног мајстора који је освјежио његову тадашњу устајалост, а град Сарајево креативну, готово превратничку умјетничку личност. Сликарско име је утврдио на основу остатка његовог потписа у оквиру дародавног натписа на икони Страшног суда⁵.

1. Јерусалим на западном зиду дворишта Старе цркве у Сарајеву, 1799., данашње стање, фот. М. Катић

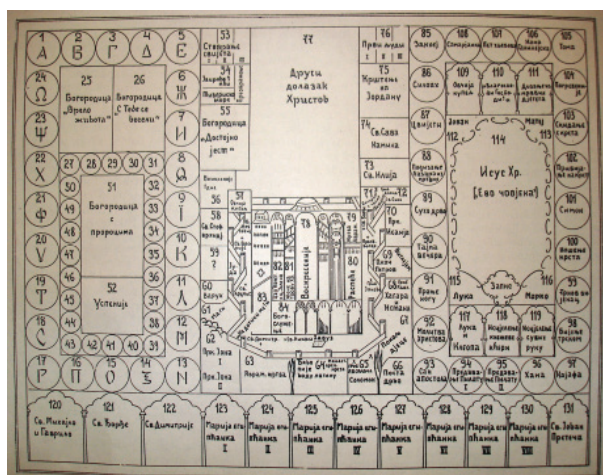

2. Страшни суд на западном зиду дворишта Старе цркве у Сарајеву, 1795., данашње стање, фот. М. Катић

³ Ђоко Mazalić, *Večernja rošta*, Sarajevo 17. 01. 1931; исти, *Две слике 18 века у Старој срп. прав. цркви у Сарајеву*, *Политика*, 12. 05. 1931; исти, *Неколико старих црквених слика са натписима*, *Календар Просвета* 1932, Сарајево 1931, 61 – 62; исти, *Марија Египћанка на слици једног старог, сарајевског иконописца (извод из веће студије)*, *Нови Источник*, V/7 – 8, јули – август 1938, 227 – 231; исти, *Химна акатиста на једној старој икони, Хришћанско дјело*, IV/3, 1938, 187 – 198.

⁴ Ђоко Mazalić, *Dve stare slike i njihov majstor*, *Naše starine*, I, 1953, 47-89. Ове две изузетно вриједне иконе данас су у много лошијем стању него у Мазалићево вријеме, али то не значи да су изгубљене. Вриједило би нешто подузети ради њиховог спашавања, и то не само Јерусалима, него и у цијелој Босни и Херцеговини, а и шире, јединствене иконе Страшног суда.

⁵ Натпис према Мазалићевом читању гласи: “Сие изображение втораго и страшнаго Христова пришествија господа Бога и спаса нашего Исуса Христа приложив’ господар Хаџи Димитрије Иоанович’ и господар’ Хаџи Танасије Иоанович’ во храму свјатаго архангела Михаила богохраними шер Сараево на тисјашчу и 795 года саписах’ и соверших’ аз многу грешни...р’ мјесеца мартие 20 дне”, Ђ. Mazalić, *Dvije stare slike i njihov majstor*, 60.

4. Схема распореда сцена на Јерусалиму из 1799. године у Старој цркви, по Ђоко Мазалић, *Две старе слике и њихов мајстор*, *Наше старине*, I, 1953, 63., сл. 8 (таб. II)

Како је од потписа остало задње слово р, он га је назвао „Мајстор -р“. Откривши касније иконе у Ливну⁶ и Високом⁷, приписао их је овом мајстору, а њихове особине само су потврдиле његове ставове.

Данас можемо рећи да је Мазалић био заведен својим патриотским миромантичним настројењем. Поуздано знамо да су *Јерусалими* настајали у тадашњој Палестини, што је очигледно по њиховом упечатљивом стилу, са јасним аналогима у иконопису сиро-палестинског региона⁸. Кад је у питању сам „Мајстор -р“, кога је Мазалић тако назвао по сачуваном задњем слову његовог имена у натпису на икони Страшног суда, са сигурношћу можемо сматрати да је и у тој идентификацији Мазалић такође погријешио. На икони из сарајевске Старе цркве, управо оној о којој је Мазалић писао, из 1799. године⁹, као и на икони из Ливна из 1794. године¹⁰, уз хаџијски запис је присутно исто име – *Ха Наср* и *Ха Насир*. То је очито потпис иконописца одговорног за њихов настанак¹¹. Чак би се могло тврдити и да је -р у натпису на Страшном суду у ствари остатак тог имена. Ко је ова личност, Хаџи Наср или Хаџи Насир, односно Хаџи Насер¹², данас не можемо рећи много. Претпостављамо

⁶ Ђ. Mazalić, *Stare slike pravoslavne crkve u Livnu i predlog za njihovu konzervaciju i prezentaciju*, *Naše starine*, VI, Sarajevo 1959, 105 – 120.

⁷ *Isti*: Jedno ranije delo slikara " R " – evidencija i konzervacija, *Naše starine*, VIII, Sarajevo 1962, 97 – 113.

⁸ О иконопису овог региона најдеталније: Юрий А. Пятницкий, *Живопись сиро-палестинского региона*, 108 – 135, у *Христиане на Востоке. Искусство мелькитов и инославных христиан*. (Каталог выставки), Санкт-Петербург 1998.

⁹ "Сеи абраз' светого Јерусалима града и прочих' светих' мјест ихже Господ' наш' Исус Христос' светим своим' стопам' посјетил' приложио' господар' Хаџи Јован Петрович Хаџи Николе Јованович во храм светого Архангела Михаила Богохраними шер Сараево Ха Наср (подцрт. М. К.) мјесеца маи а ден 1799", Ђ. Mazalić, *Dvije stare slike i njihov majstor*, 70. Мазалић је узгред разматрао да ха наср није можда тајна буква.

¹⁰ "Максимъ Ха Петровић от ра...въ Ха Насиръ (подцрт. М. К.)", М. Катић, *Четири Јерусалима – хаџијске иконе из цркве Успенија пресвете Богородице у Ливну*, Бања Лука 2012, 10, 16-17.

¹¹ Потпис овог иконописца се налази на још једном Јерусалиму у Старој цркви, из 1794. године. Натпис на овој икони нам је познат по документацији у библиотеци парохијског дома Старе цркве у Сарајеву, коју су 1989. израдили З. Кајмаковић и С. Ракић. Фотографија иконе код С. Ракић: *Иконе Босне и Херцеговине* (16 – 19. вијек), Београд 1998, 297. Документацију у парохијском дому смо користили љубазношћу оца Вање Јовановића, пароха Старе цркве, на чему му се овдје најсрдачније захваљујемо.

¹² Верена Хан је још 1959. године предложила читање потписа са сарајевске иконе као ха[дзи] нас[е]р', В. Хан, *Значај палестинских сулогија и литургијских предмета за новију умјетност код Срба (XVII-XVIII стољеће)*, *Зборник Музеја примењене уметности VI*, 1959, 49 и нап. 39.

да је био вођа сликарске тајфе, тј. породичне иконописне радионице. Титула "Хаџи" значи да је обавио поклонство Христовом гробу. Име Насер говори да је етничком припадношћу био Арапин. Арапско име, треба нагласити, не значи уједно и муслиманско име. Имена Наср, Насир и Насер била су посебно омиљена међу левантским хришћанским Арапима различитих деноминација, па тако и православних. Међу овим именима извјесну предност је уживало име Наср. Поред тога, арапска ријеч *nasrānī*-букв. Назарећанин, Назаренац је била учестали технички израз за хришћане у арапском, персијском и османско-турском језику¹³. Из свега овога може се закључити да се зограф две сарајевске монументалне иконе, као и оне у Ливну, звао Наср, Насер или Насир, да је био православни Арапин, и да је носио титулу хаџи. Надамо се да ће у будућности бити откривено још дјела овог иконописца, као и неки архивски или биографски податак о њему.

Како год, наши претходни редови, унеколико критички настројени према Мазалићу, не требају бити схваћени погрешно. Овог зачетника историјско-умјетничких истраживања у Босни и Херцеговини не треба осуђивати због његових у основи пионирских грешака. Он је радио у средини која ни много касније послуже његовог престанка бављења истраживањем умјетничке баштине није створила посебне институције и специјализоване библиотеке за бављење историјом умјетности. Његови радови, и поред евидентних фактографских грешака, пропуста, те данас неодрживих интерпретација, не могу се заобићи ни у једном озбиљном истраживању српске умјетничке баштине Босне и Херцеговине, као и других умјетничких токова у њој, у периоду прије 1900. године¹⁴.

¹³ За оријентацију у овим питањима захвалан сам арабистима са Одељења за оријенталистику Филолошког факултета у Београду.

¹⁴ О Мазалићевом раду на изучавању културне баштине и умјетничких токова у Босни и Херцеговини прије 1878. године: А. Begić, *Ђоко Mazalić i prilike u Bosni i Hercegovini u njegovo doba*, рукопис магистарске тезе, Филозофски факултет у Београду, 1972, 125-126, 128-131, 133-138+библиографија радова Ђока Мазалића са 135 јединица (непаг. додатак рукопису магистарске тезе). Посебно треба истаћи податке о високим оцјенама Мазалићевих историјско-умјетничких те старинарских радова које су изнијели Владимир Ћоровић и Миленко С. Филиповић, док је посебно важан податак о томе да је Владимир Р. Петковић сматрао Мазалићеве радове о старинама Старе цркве у Сарајеву вреднијим од оних Лазара Мирковића.

3. Јерусалим из православне цркве Св. Прокопија у Високом, 1795., фот. М. Катић

5. Јерусалим из Националног музеја у Варшави, по Н Αρτεκτονική ως Εικόνα, 6 Νοεμβρίου – 31 Ιανουαρίου, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2009, бр. 65, 326-327

У височкој српско-православној цркви Св. Прокопија налази се једна икона *Јерусалима* коју је већ, прелиминарно, објавио Ђоко Мазалић¹⁵. Но, како се ради о икони високог квалитета и посебног значаја за историју касног зографског иконописа не само у Босни и Херцеговини, него и на цјелокупном Балкану, те како је та икона битна за разумијевање типолошког развоја икона званих *Јерусалим*, у овом чланку нудим детаљну монографску обраду те иконе. Ова икона (сл. 3, схема I) је сликана темпером на танком платну накнадно кашираном на дрвени носач, састављен од пет вертикалних дасака, и димензија је 98.3x154.5x1.2 cm. Чува се у остави на спрату цркве¹⁶. По свим њеним стилским и иконографским карактеристикама је на први поглед јасно да спада у исту групу *Јерусалима* као и они из Ливна из 1794. и Сарајева из 1799. године, дакле оних на којима се налази потпис

Хаџи-Насра¹⁷. Облик височког *Јерусалима*, и цјелокупно рјешење аранжмана сцена око централне представе града Јерусалима је у потпуности јединствен случај не само међу примјерима у Босни и Херцеговини, него и у цјелокупној упоредној грађи која нам је позната, у којој се број икона *Јерусалима* пење на више од стотину примјерака. Док су све друге иконе овог типа у облику положеног правоугаоника, као рецимо сарајевска из 1799. (сл. 1, 4.), или она из Националног музеја у Варшави¹⁸ (сл. 5), икона из Високог је у облику усправног правоугаоника. Тиме се она знатно приближава облику традиционалне иконе. Уобичајена је централна представа града Јерусалима у зидинама изнад које је представљен монументалан Страшни суд. Око обе ове представе налази се неколико мањих околних сцена. Испод зидина Јерусалима је представљен низ сцена из легенде о Крсном дрвету. Оно што је специфично *само* за ову икону је да су испод сцена ове легенде непосредно једно до другог представљени Богородица и Христос. По 24 медаљона са сценама Акатиста Богородици и сценама из Христовог живота су

¹⁵ Ђ. Mazalić, Jedno ranije djelo slikara "R" - evidencija i konzervacija, *Naše starine*, VIII, 1962, 97-113. Икона је тад рестаурисана, и када се упореде ондашње фотографије, и оне које смо снимили 2005. године, може се примијетити извјестан степен деградације сликане површине. То се посебно односи на мјеста изнад саставака дасака дрвеног носача платна, као и на централни дио иконе, са представом цркве Св. гроба.

¹⁶ У цркви Св. Прокопија у Високом налази се још један Јерусалим, који се по својим стилским и иконографским карактеристикама, а на основу аналогја са другим примјерима, може датирати у период 1830.-1850. године. Овај примјерак је међутим оштећен, платно је поцијепано, а лак којим су Јерусалими превлачени је на њему сасвим потамнио. Ипак, бојени слој се не љуспа, и врло је добро сачуван, тако да то даје наду за неку будућу успјешну рестаурацију овог примјерка.

¹⁷ У исту групу очигледно спадају још два Јерусалима, један у Народном музеју у Београду, из 1794. године, и други у Епархијском двору у Бијелини, поријеклом из Тешња, из 1799. године. О њима планирамо засебно говорити на другом мјесту. О тешањском Јерусалиму укратко Zdravko Kajmaković, *Tešanjске ikone, Naše starine*, X, 1965, 165-187, посеб. 184-185, сл. 16.

¹⁸ Η Αρτεκτονική ως Εικόνα, 6 Νοεμβρίου – 31 Ιανουαρίου, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2009, 326-327, бр. 64. Икона је пореклом из збирке Јана Игњација Падеревског.

постављени лијево, односно десно од представа на које се односе. Они су подијељени у по два врло уочљива усправна ступца са медаљонима. Испод Богородице и Христа је кратки циклус св. Марије Египћанке, уз који су афронтиране представе св. Ђорђа и св. Димитрија.

Стил иконе је композитан, и представља фузију разнородних елемената. На старијим иконама, каква је нпр. она из Бусоваче¹⁹, унаточ различитости поријекла кориштених ликовних образаца, још увијек живи византијски концепт и стил слике у својој најкаснијој фази. Насупрот томе, овдје присуствујемо преображају византинизирајуће умјетности апропријацијом барокних ликовних елемената, уз задржавање старих, који представљају одлике икона као религијских објеката. То значи да се на икону и даље гледа као на култну слику, уз задржавање њених својстава као такве, првенствено поштованог прототипа који се понавља, али ликовни језик који је обликује апсорбује многе нове елементе, првенствено из западноевропске умјетности. Велик број сцена, а поготово Христова Чуда и Страдања, свакако ће имати свој узор у западној графици²⁰. Барокна орнаментација улази на икону преобликујући њен ликовни језик, док облаци, као својеврстан барокни иконографски апарат, одвајају сегменте неба са божанским појавама од представа земаљског свијета.

Колоризам иконе је заснован на оштром контрасту ватрене наранџасте црвене боје са јасно плавом, хармонизиран и премошћен богатим златним орнаментом и натписима. Црвено-наранџаста, у правилу испуњена златним орнаментом, резервисана је за оквире и лукове над појединачним сценама. Јарко црвена боја је карактеристична за иконопис сиријско-палестинског круга. Контрастирана је са свијетлом, небеско плавом, доминантном на готово свим позадинама сцена, уоквирених јаркоцрвеним оквирима. Свијетлији тонови плаве на позадинама појединачних сцена могу се сматрати елементом барока, који највјероватније долази преко Русије или Балкана. На свијетлоплавим позадинама јасно се истичу златни натписи. Злато је, као традиционални елемент иконописа са богатом симболичком вриједношћу, на овом *Јерусалиму* обилато примијењено. Натписи,

¹⁹ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16-19. вијек)*, Београд 1998, 186. О икони из Бусоваче, која је јединствена на један други начин, припремам посебну студију.

²⁰ Утицај западне, посебно холандске графике, и путеви њеног пристизања у Палестину, по свој прилици путем руске и украјинске штампане књиге, представљају тему за себе, која увелико превазилази оквире овог рада.

ореоли, дијелови архитектуре – посебно куполе, као и зидови Јерусалима – набори на одјећи (понекад и читава одјећа), позадине појединих сцена, сви су изведени златом. Од осталих боја варира се свега неколицина – зелена, смеђа, тамно црвена, ружичаста, жута, бијела и црна. Црвена и плава су великим дијелом присутне и на одјећи представљених људских фигура, која је великим дијелом сликана и зеленом бојом. Људске фигуре су сликане са великом дозом експресивности и драматике. Главне фигуре Богородице и Христа су сликане са највећом пажњом, и представљају цјелине за себе. На њима се посебно истиче начин представљања одјеће, тачније украса на њој: златне бордуре, украсне траке и набори. Овдје желимо скренути пажњу на мање фигуре, расуте по површини иконе. Иако се не може рећи да су увијек рађене са осјећајем за пропорцију и анатомију, ипак, понављамо, комбинација снаге израза и својеврстан визуелни шарм представљају њихову основну вриједност. Њихов појединачни изглед одговара појединим сценама и цјелинама. Конструкција појединачних сцена је смислена, органска и убједљива, а фигуре се у њима наглашено истичу насупрот позадине. Пејзаж је сликан зеленом, јаркоцрвеним, и свијетлосмеђом бојом (њом су обично означене стијене), и на њему је ријетко приказано дрвеће и ниско растиње различитих облика. Водене површине су плаве и исликане хоризонталним бијелим пругама, које представљају таласе. Представе архитектуре су условне. Углавном су сликане блиједо смеђом или њежно ружичастом бојом, са црвеним и златним крововима и куполама. Прозори и врата су упадљиви, означени тамним отворима са укрштеним златним пругама или решеткама на њима. Особито у очи упада начин на који је сликан флорални орнамент на црвеној позадини која уоквирује појединачне сцене и фигуре. Испуњен је посебном животношћу и свјежином у ликовном приступу. Лишће на цвјетним розетама у међупросторима медаљона са представама Акатиста и сцена из Христовог живота изгледа као да је покренуто вјетром.

Једна карактеристика ове иконе треба бити истакнута као превасходно значајна. То су натписи на старословенском језику. Сви натписи, и разјасни уз појединачне фигуре и сцене, и ктиторски натпис на лицу су на старословенском језику. Овакви натписи узимали су се неријетко у досадашњој секундарној литератури исувише здраво за готово (као доказ наводног словенског поријекла зографа), али треба имати на уму да се овдје ради о икони која је настала далеко

6. Град Јерусалим у зидинама окружен околним сценама

од српских и словенских простora. Височка икона спада међу најстарије иконе *Јерусалиме* са натписима на старословенском језику, а то су, поред височке, управо иконе из Ливна и Сарајева које потписује Хаџи-Наср. *Јерусалиме* са словенским натписима у изобилју срећемо у другој половини XIX вијека, али у познатој нам и публикованој грађи до средине тог вијека овакве иконе са старословенским натписима представљају изузетак. Сем ових познате су нам само још икона из цркве Св. Николе у Фочи, из 1806.²¹, и икона из цркве Ружице у Београду (Калемегдан), из 1819. године²². Значај ових старословенских натписа је мислимо неоцјењив. Они на један начин сами освјетљавају околности

свог настанка. Свакако да се у зографској радионици не би определијелили за мукотрпан посао исписивања минијатурних златних натписана старословенском језику да то није било комерцијално исплативо – јер очито је за таквом робом на тржишту ходочасничких еулогија у Јерусалиму постојала одређена потражња. Може се само нагађати одакле зографима словенски текст. Да ли су били у контакту са неким давно заборављеним, претпостављамо српским монахом стално настањеним у Јерусалиму? Да ли су имали српског/словенског сарадника у радионици, задуженог за исписивање натписа? Како год, ови натписи, иначе препуни грешака и произвољности како у писму тако и језику, представљају грађу за посебно филолошко и археографско изучавање, које својом засебном проблематиком прелази границе нашег рада. Средишње мјесто на овом, као и на другим *Јерусалимима*, заузима представа града Јерусалима у зидинама. У оквиру ових зидина централно мјесто припада пропорционално јако увећаној представи цркве Христовог гроба

²¹ Марко Катић, О православном хаџилуку и хаџијским иконама у цркви Св. Николе у Фочи, Календар Просвјета 2008, 162-172 (без фотографије).

²² Снимке овог Јерусалима су нам љубазно уступиле Бранислава Станковић и Ружица Васић, конзерватори ателеа за рестаурацију слика у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду, на чему им се овдје најсрдније захваљујемо.

7. Представа цркве Христовог гроба

у Јерусалиму, окруженој представама других, мањих јерусалимских грађевина (сл. 6.). Јерусалимске зидине²³ су стилизовано представљене као дугачка златна пруга облика вишекраке звијезде, испрекидана градским кулама и капијама. Свих седам градских капија је представљено приближно тамо гдје се налазе. Зидине и капије Јерусалима имају велику симболичку вриједност, али о њима у ходочасничким водичима и записима ходочасника постоје сасвим штурни подаци. Унутар јерусалимских зидина представљена је само неколицина мањих грађевина. Православни манастири овдје нису многобројни и сваки је представљен као скупина мањих грађевина

²³ Зидине града Јерусалима у данашњем облику су подигнуте у вријеме турског султана Сулејмана Величанственог. Ове зидине су више симболички важне, него што имају одбрамбenu улогу.

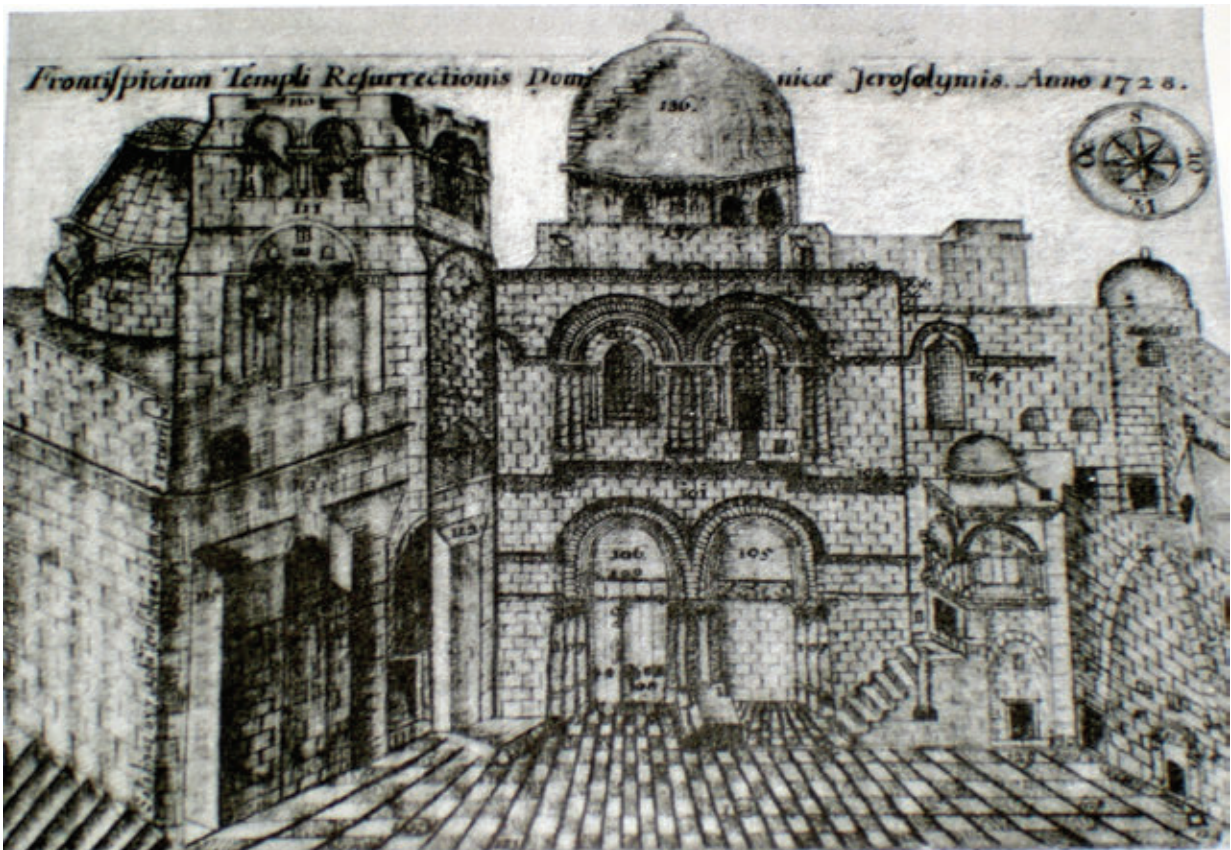
²⁴ Ови манастири су: Св. Никола, Св. Катарина, Св. Димитрије, Св. Ђорђе Болнички, Св. Ђорђе при Жидех, Св. Харалампје, Св. Арханђел Михаил, Велика Панагија, Мала Панагија, Св. Василије, Св. Теодори, Св. Јован Претеча, Св. Јефимије. О њима није много писано, Denys Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus*, vol. III. *The City of Jerusalem*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007, на разним мјестима. Њихов основни значај лежи у томе што су играли улогу у пријему хаџија током османлијског периода.

унутар засебног зида, у оквиру кога је и црква са куполом. Нису означени натписима²⁴. Од осталих мањих грађевина, унутар зидина града препознатљиви су Давидова цитадела-кула²⁵ у доњем десном углу и комплекс Харам еш-Шериф у горњем десном углу, са Куполом на Стијени и џамијом Ал-Акса²⁶. Значај ових грађевина за хришћане лежи првенствено у томе што су оне ситуиране на мјесту старозавјетног Соломоновог Храма, у коме су се десили и различити догађаји из живота Богородице и Христа. Међу њима се значајем посебно истиче Богородичино Ваведење.

Централно мјесто унутар зидина Јерусалима заузима представа Цркве Христовог или Светог Гроба (сл. 7, схема II). Она представља сложен конгломерат различитих мањих и већих цркава и параклиса, подигнутих над мјестима за која се вјерује да су се на њима одиграли задњи momenti Христових Страдања, затим његова смрт, сахрана и Васкрсење, као и још неки

²⁵ Ријеч је о средњовјековној тврђави коју је популарна имагинација приписала цару Давиду. Сем есхатолошких вјеровања везаних за ову тврђаву, присутно је и вјеровање да је Давид у овој тврђави написао Псалтир.

²⁶ У овај комплекс је немуслиманима приступ био стриктно забрањен све до касног XIX вијека.

8. Изглед главне (јужне) фасаде цркве Христовог гроба, цртеж фрањевца Елзеара Хорна из 1728. године, по Elzear Horn, *Ichnographiae Monumentorum Terrae Sanctae* (1724-1744), eng. trans. by E. Hoade, ed. by Bellarmino Bagatti, Jerusalem 1962, таб. XIV

други догађаји из хришћанске историје²⁷. Сем његове архитектонске сложености, неопходно је поменути и да је објекат подијељен између различитих хришћанских цркава, грчко-православне, римо-католичке и јерменске као главних и највећих посједника различитих простора и права у овој цркви. Мањи посједници су коптска, етиопска, и сирска црква. Црква Христовог гроба у Јерусалиму представља централни објекат поклоњења хаџија и њена детаљна представа на *Јерусалимима* је сасвим логична и очекивана.

Представа цркве Христовог Гроба на *Јерусалиму* из Високог показује одређене специфичности. Примјетан је изостанак разјасних натписа,

²⁷ Комплекс је подигнут почетком IV вијека, након што је царица Јелена, мајка цара Константина, пронашла Христов Гроб и Крст на коме је Исус Христос био разапет. Комплекс је неколико пута рушен, обнављан, и презиђиван, све до XIX вијека. Данашњи објекат је својом структуром и простором у суштини онај који је настао у крсташкој обнови завршеној 1149. године. Литература о цркви Христовог Гроба је огромна, и овде наводимо само најважнија дела. Старо, али класично и дан-данас употребљиво P.P. H. Vincent et F.-M. Abel, O. P., *Jérusalem, recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, II, Jérusalem nouvelle, préf. M. le Marquis de Vogüé, Paris 1914, 89-300, fig. 53-140 (даље Vincent et Abel). Новији је синтетички преглед историје цркве Светог гроба Denys Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus*, vol. III. *The City of Jerusalem*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 6-72, бр. 283, са детаљним списком даље литературе.

за разлику од других представа на икони. Констатацију да је црква представљена у пресеку овдје бисмо реформулисали тако да кажемо да су представе спољне и унутрашње архитектуре измијешане. Представљање спољашње архитектуре је, ипак, сведено на најмању могућу мјеру, и она више служи као оквир представама унутрашњег простора. Звоник²⁸ је представљен помјерен на крајњу лијеву страну, и једини је дио на коме су сликани камени квадери, карактеристични за фасаду ове цркве (сл. 8.). Четворолисном прозору, карактеристичном каснороманичком архитектонском детаљу, је дато важно визуелно мјесто. Јасна је замисао да се ходочасници преко представе овог необичног детаља лако присјете мјеста које су посјетили. У подножју звоника је представа Не дотичи ме се. Христос Марији Магдалени која клечи испред њега забрањује да га додирује након што га је препознала. Разлог за представљање овог догађаја је не само што је у питању Христово прво јављање послје Васкрсења, него и то што православна црква сматра да се догодио на простору цркве

²⁸ Подигнут је у вријеме Јерусалимске краљевине у првој половини XII вијека, Vincent et Abel, нав. дјело, 284-287. Дијелом је порушен у земљотресу 1545. године, и додатно снижен током обнове 1719. године, исто, 294-297.

9. Двоструки портал цркве Христовог гроба у Јерусалиму, данашњи изглед

10. лијево: Долазак патријарха у цркву; десно: Двоструки портал цркве Св. Гроба

Васкрсења или Св. Мироносица,²⁹ једне од три цркве у простору испод звоника³⁰.

Сљедећи препознатљив архитектонски елемент је двоструки портал цркве Христовог гроба³¹ (сл.9). Око улазних врата су поједностављено представљени вишеструки стубови портала. Изнад врата су стилизовано представљене двије полукружне линете са својом специфичном декорацијом у виду зракастих оквирних вијенаца. На двоструком порталу десна врата су зазидана,³² а на лијевој половини је отворено само десно крило. На њему су видљиве дрвене касете које га декоришу, и велике металне алке. Појединачни камени блокови на зазиданој половини нису представљени. Кроз отворену половину врата се назиру свијеће и кандила. Међу православним поклоницима је био обичај да се пред овај портал долази скоро сваки дан да би га цјеливали и чинили метаније пред њим.

Лијево до портала представљен је Долазак патријарха у цркву (сл. 10). Патријарха у пратњи два јеромонаха са панакамилавками дочекују два голобрада ђакона са кадионицама. Патријархово одејаније се посебно истиче – он је под панакамилавком, има златом везену архијерејску мандију и палицу, док у другој руци, колико се да разазнати, држи крст. Сцена доласка патријарха у цркву је од посебног значаја. Из Патријаршије не постоји директан приступ у цркву Христовог

гроба, него се у цркву из патријаршијског комплекса долази преко великог јужног дворишта у коме је и главни, двоструки портал. Кроз њега и патријарх сваки пут при доласку у цркву мора проћи, што се увијек чини на церемонијалан начин. Свечани долазак патријарха у пуном одејанију у цркву, представљен на *Јерусалиму*, потврђивао је права и власт православне јерусалимске епископске катедре над светим мјестима на јасан и недвосмислен начин³³.

У врху представе цркве Христовог гроба су изображене њене две монументалне куполе. Оне нису представљене на тамбурима са прозорима, и визуелно су секундарне. Купола изнад Ротонде је представљена у виду плитке зарубљене купе тамне боје, на чијем врху је представљен велики окулус покривен решетком. Коничан изглед био је условљен конструкцијом од радијално пореданих греда, које су остављале округли отвор у врху покривен мрежом. Греде су биле покривене оловним плочама, које су такође представљене.³⁴ Купола над Католиконом – грчком Саборном црквом је представљена у облику зашиљене полукугле златне боје; височка икона је на том мјесту доста оштећена, па се ова купола не разазнаје на први поглед³⁵. Испод ове две куполе представљен је орнамент испуњен валовитом линијом. Он

²⁹ Vincent et Abel, нав. дјело, 294.

³⁰ Ове три цркве припадају Јерусалимској патријаршији. У питању су црква Св. Јакова брата божијег (која је саборна црква за православне становнике града Јерусалима), поменута црква Васкрсења или Мироносица, те црква Св. Четрдесет мученика севастијских (у којој се сахрањују јерусалимски патријарси).

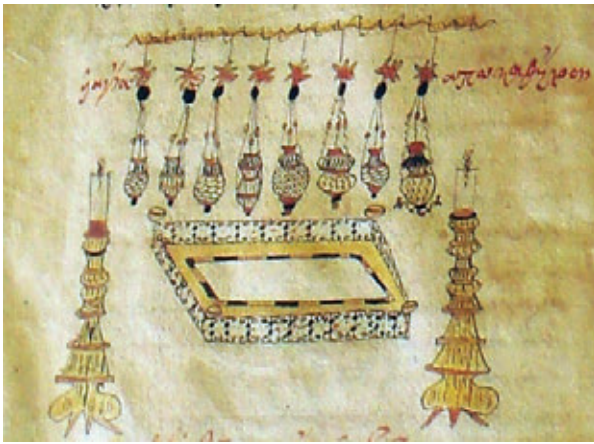
³¹ Портал је настао у крсташкој обнови у првој половини XII вијека, и као и цијела црква је у каснороманичком стилу.

³² Обично се сматра да је то било по наредби Саладина 1187. године, након освајања Јерусалима, Vincent et Abel, нав. дјело, 283. Тад је уведена компликована процедура уласка у цркву, праћена муслиманским чуварима на њеном улазу, исто, 291. Детаљан опис портала и фасаде D.Pringle, нав. дјело, 290.

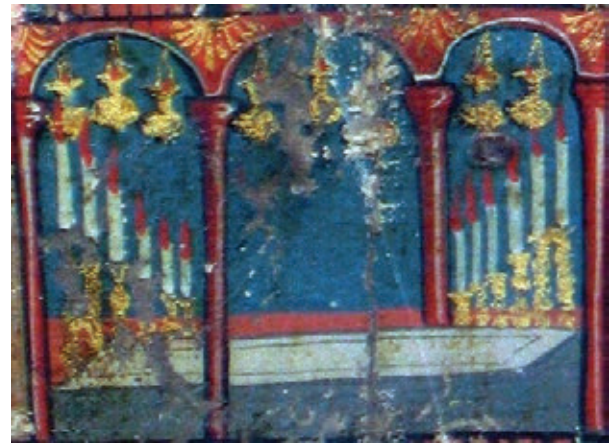
³³ Архијерејска визитација је елемент који у умјетности православног свијета у XVII и XVIII вијеку добија јако на значају, и са њом се срећемо на читавом низу тада насталих икона и бакрореза са представама различитих манастира, првенствено Синаја и Свете горе. Један од најстаријих примјера је топографска икона Синаја са почетка XVII вијека, на којој је архијерејски долазак у ствари у првом плану слике, Γεώργιος Σωτηρίου, Εικόν εθίων της μονής Σινά και ιστορικόν σκηνών της ερήμου, ΔΧΑΕ, 2 (1960-1961), Περίοδος Δ, 1962, 1-7.

³⁴ Конструкција која је представљена на икони коју проучавамо настала је у обнови 1719. године, коју су извели фрањевци. Због одредаба шеријатског права она је била идентична оној коју је замијенила, подигнутој још у XI вијеку, Vincent et Abel, нав. дјело, 296-299.

³⁵ Купола је, као дио Католикона, подигнута у обнови у првој половини XII вијека.

11. Камен помазања, цртеж из грчког рукописног проскинитарiona из XVIII вијека, по Σωτ. Ν. Καδας, *Οι Αγιοι Τοποι, Εικονογραφικα προσκυνηταρια, Αθηνα 1998*, 104, бр. 6

12. Камен помазања

изображава монументалне камене профилације карактеристичне за романичку спољашњост светогробске цркве.

Уз звоник су представљени Св. Константин и Јелена са крстом. На први поглед изгледа као да се ради о представи везаној за унутрашњост светогробске цркве, поготово што се ради о њеним првим градитељима. Ипак, њом се указује на цркву Св. Константина и Јелене у саставу Патријаршије, ван најуже цјелине светогробске цркве. Ова црква је увијек играла важну улогу у пријему ходочасника.

Унутрашњост цркве доминира представом. Одмах десно до портала је представљен Камен помазања (сл. 11-12.). Ради се о великом камену за који се вјерује да су на њему Јосиф и Никодим по јеврејском обичају помазали мртвог Христа мирисним уљима и увили га у бијелу плаштаницу, након што је скинут са крста. Камен помазања је сиве боје, и праћен је прецизно дефинисаним бројем од осам кандила и дванаест свијећњака³⁶. Број кандила и свијећњака је јако важан, јер представља предмет брижљиво уређене административно-правне подјеле у цркви Светог гроба, што се овдје експлицитно представља³⁷.

Изнад Камена помазања је представљена Голгота, мјесто на коме је распет и умро Исус Христос. Она је означена представом Христовог Распећа са Богородицом и св. Јованом. Изнад њих су представљена кандила. Из Христових рана цури крв. Крст са распетим Христом је представљен како стоји на ниској узвишици,

³⁶ О припадности свећњака и кандила: Βασίλειος Τζαφέρης, *Αγιοι Τοποι*, Αθηνα 1987, 185; Βενιαμιν Ιωαννιδης, *Προσκυνηταριον της Αγιας Γης, Τερουσαλην*, 1877, 185.

³⁷ Илустрацију Камена помазања без представе Оплакивања можемо наћи и у ходочасничким проскинитарionима, Σωτ. Ν. Καδας, *Οι Αγιοι Τοποι, Εικονογραφικα προσκυνηταρια, Αθηνα 1998*, 92, 104, 166, 179, 185, 194; 124 са представљеним фигурама, 159 са мртвим Христом.

што представља брдо Голготу³⁸.

Изнад Распећа је представљено Жртвовање Исака. Авраам држи Исака који клечи испред њега, и замахује сабљом да га закоље, међутим анђеос својом руком у задњи тренутак задржава сабљу. До њих је испод дрвета свезан ован. Ова сцена представља манастир Св. пророка Авраама, који се налази непосредно уз цркву Светог гроба, иза Голготе, и у њега се улази са источне стране дворишта цркве Светог гроба³⁹. Манастирска црква је на мјесту за које се вјерује да је на њему Авраам покушао да жртвује сина. Мјесто Христовог Распећа, и мјесто на коме је Авраам хтио жртвовати Исака, што је симболички праобраз Христове жртвене смрти на крсту, су у готово непосредној вези и дијели их само зид, што је увијек вршило јако велики утисак на поклонике⁴⁰ (сл. 13.).

Централни елемент на представи цркве Светог гроба је Ротонда са Кувуклијом Христовог гроба представљеном у средини⁴¹. Високи стубови носе лукове на којима почива купола. Међу сту-

³⁸ У ходочасничким водичима се увијек истиче рупа у коју је био пободен крст, као и оближња пукотина у стијени, која је настала у тренутку Христове смрти. Кроз пукотину је процурила Христова крв, и поквасила лубању праоца Адама, за кога се вјерује да је сахрањен испод Голготе. Међутим, ове занимљиве појединости се на Јерусалимима не представљају.

³⁹ Простор је Патријаршија купила у 17. веку, пре 1674. године, Vincent et Abel, нав. дјело, 296. Улога Авраамовског манастира у организацији Светогробског братства је јако важна, јер је он метох цркве Светог гроба, и дом скевофилакса Светог гроба, Βενιαμιν Ιωαννιδης, *Προσκυνηταριον της Αγιας Γης, Τερουσαλην*, 1877, 261-262.

⁴⁰ На плану цркве Христовог гроба у Јерусалиму, који је радио Христифор Цефаровић 1749. године, сцена Жртвовања Исака и Авраамовски манастир добили су посебан оквир и легенду са тумачењима: Д. Давидов, Српска графика XVIII века, Нови Сад 1978, 272, сл. 56.

⁴¹ Ријеч је о великој, округлој цркви са галеријама и куполом, у чијој средини се налази Кувуклион – мала црква или параклис у коме је, како се вјерује, Христов Гроб.

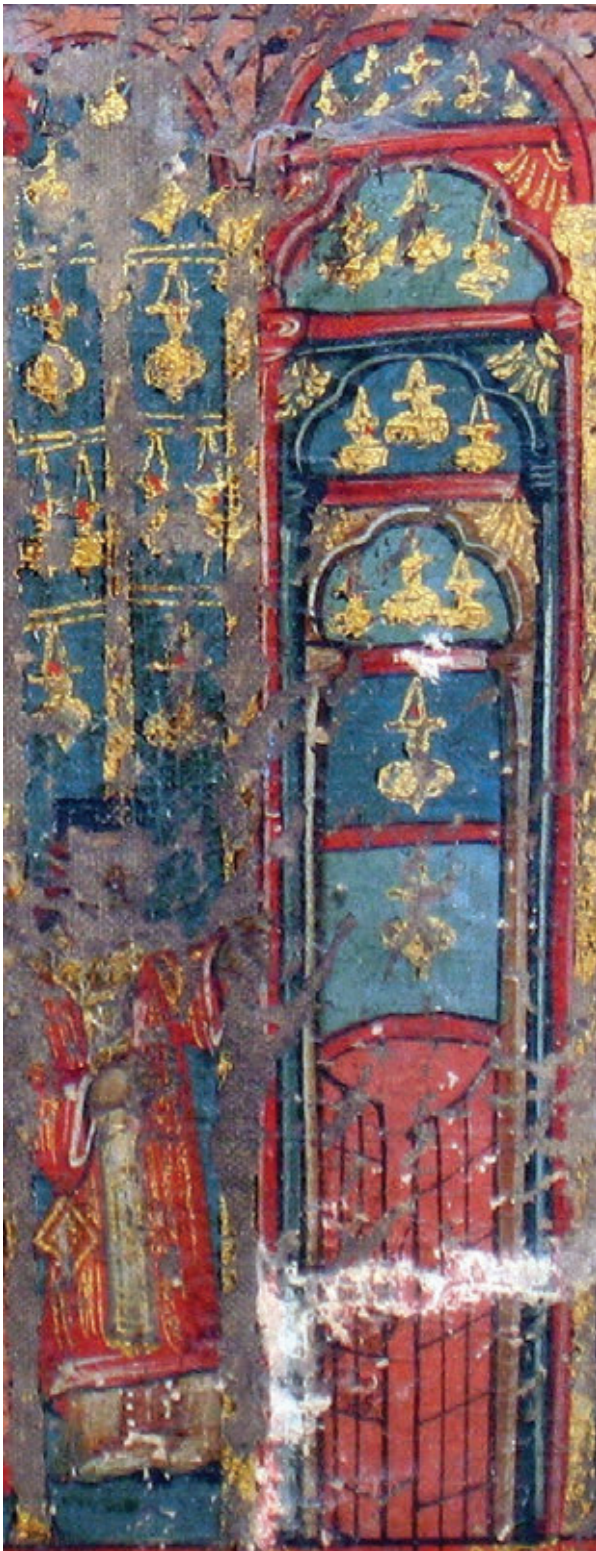
13. Представа Христовог Распећа и Авраама који жртвује Исака

14. Изглед Кувуклиона и унутрашњости Ротонде крајем XVIII вијека, слика Луђија Мајера

15. Васкрсли Христос

16. Патријарх са запаљеним свијећама и улазни дио у Католикон са решеткастим вратима

бовима су представљени спратови са галеријама, које се налазе унутар Ротонде. Сваки спрат је стилизовано означен хоризонталним и дијагоналним гредама и оградама, те великим бројем златних кандила, која попуњавају празнину између стубова. Унутар овако ликовно конструисаног простора Ротонде стилизовано је представљен Кувуклион Христовог Гроба⁴² (сл. 14.).

Изнад њега је изобразен васкрсли Христос, са ранама на рукама, ногама и на стомаку, окружен појасом облака и радијалних златних зрака. Он држи црвени барјак у руци⁴³ (сл. 15.).

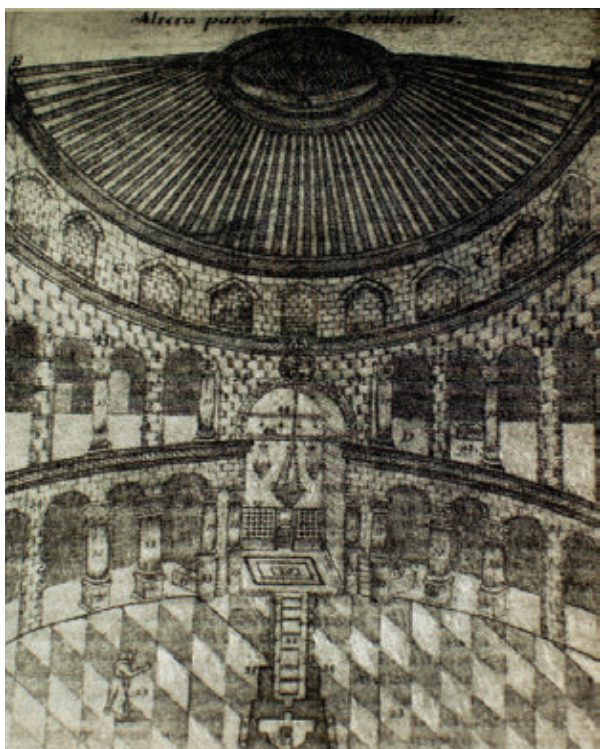
Десно од Кувуклиона је између два стуба представљен јерусалимски патријарх, који у рукама држи свијеће запаљене чудотворним св. Огњем или св. Нуром. У питању је специфично јерусалимски обред, који обавља патријарх на Велику суботу, дан уочи Васкрса. У стриктно прописаној церемонији, која укључује гашење свих кандила и свијећа у светогробској цркви, патријарх након молитве на Христовом гробу проналази, по православном вјеровању, чудотворно упаљено кандило. Он тада свијећама упаљеним на овом кандилу пали свијеће присутним хаџијама⁴⁴.

Патријарх са чудотворно упаљеним свијећама у рукама је представљен како се креће према Католикону, грчкој Саборној цркви у саставу светогробског комплекса (сл. 16.). На овај простор је указано шематизираним представом његовог улазног дијела, високог свода, често називаног “царски свод”, који дијели Католикон од Ротонде. Представљен је са неколико разнобојних тролисних лукова постављених један изнад другог да дјелују као да су представљени у перспективи, и испуњених кандилима. У доњем дијелу су испод тролисних лукова представљена полуотворена двокрилна решеткаста врата, која су

⁴² Историја и представе Кувуклиона су засебна тема. Његов изглед до пожара 1808. је до у детаље познат, захваљујући описима, цртежима, графикама, и дрвеним моделима украшеним седефом. Објект који постоји у XVIII и у првим годинама XIX вијека настао је у обнови 1555. године, и у потпуности је изгледом сlijедио претходни, из времена крсташке обнове у првој половини XII века.

⁴³ На сарајевској икони из 1799. године нема представе Кувуклиона, него су на њеном мјесту изобразени св. Петар и св. Јован како налазе празан гроб, у коме је уредно сложен мртвачки покров. Гроб је представљен у виду саркофага украшеног декоративним волутама. Два заспала војника у дну употпуњују ову сцену. Лијево од сцене, како св. Петар налази празан гроб, представљене су Мирносице са посудама са миром у рукама, а до њих је представљен анђео у бијелој туници који им саопштава да онај кога траже није ту.

⁴⁴ Литература о овом обреду је углавном популарног карактера, и мало је истраживача који су се њом посебно бавили. Са богословске и литургијске стране обред је описан у данас тешко доступној брошури А. А. Дмитријевскиј, Благодать святого огня на живоносномъ гробе господнемъ въ Великую суботу, С. Петербургъ, 1908.

17. Изглед источног дијела Ротонде са улазом у Католикон, врата са решеткама у средини, цртеж фрањевца Елзеара Хорна из 1728. године, по Elzear Horn, *Ichnographiae Monumentorum Terrae Sanctae* (1724-1744), таб. V десно

18. Црква Христовог гроба на Јерусалиму из дворишта Старе цркве у Сарајеву, из 1799. године

19. Графичка представа цркве Христовог гроба у пресеку у књизи Χρυσανθου του εκ Προυσης, Προσκυνητάριον της Αγίας Πολεως Ιερουσαλημ και πασης Παλαιστινης, Βιεννη, 1807, лист на преклапање између страна 36. и 37.

се налазила на улазу у Католикон⁴⁵, и која су га дијелила од простора Ротонде (сл. 17.).

Остала света мјеста у саставу цркве Светог гроба⁴⁶ нису представљена на височком, као ни на другим *Јерусалимима*.

Поређење ове представе са оном на *Јерусалиму* из Ливна⁴⁷, као и са онима на сарајевској икони из 1799. године (сл. 18.), те варшавској икони, које су јој јако сличне, јасно говори једно. Циљ оваквог, скраћеног репрезентовања овог простора, био је концентрација на његове најважније и најкарактеристичније дијелове, без залажења у партикуларности. Измијешаност представа спољњег и унутрашњег простора цркве, омогућила је њихово истовремено ментално сагледавање, као и лакше меморисање посјећеног на основу појединачних визуелних елемената. Библијски догађаји (Распеће, Васкрсење, Не дотичи ме се) су конкретно физички лоцирани у тако изобразен актуелан архитектонски простор, и помијешани са представама савремених вјерских церемонијала (Долазак патријарха, Обред св. Нура). Тиме је продубљено ментално сагледавање овог простора визуелним потцртавањем његове светости, као и, ништа мање битно, истицањем власти Јерусалимске патријаршије над њим.

Иако истраживање историјског поријекла оваквог представљања светогробске цркве излази из оквира овог рада, опрезно констатујемо да је ова варијатна представе, на којој представљање унутрашњег дијела цркве у пресеку игра главну ликовну улогу, а спољашњост је донекле запостављена, у великој мјери подсјећа на двострану представу у Проскинитариону Хрисанта из Прусе⁴⁸ (сл. 19.), штампаном у Бечу 1787. и поново 1807. године. Око зидина Јерусалима изображено је више светих догађаја, који представљају мјеста у његовој ближој и даљој околини. Са лијеве стране зидина је у врху представљено Јављање Христа апостолима у Емаусу (сл. 20.), испод кога је Мученичка смрт пророка Исаије (сл. 21.). Овај пророк је отворено критиковао јудејског цара Манасију због обожавања идола и запостављања Мојсијеве религије. Због тога је сурово кажњен: свезан је за дрво наглавачке и претестерисан

⁴⁵ Ова врата су православни у одређеним приликама, кад су фрањевци вршили одређене вјерске церемоније испред Христовог гроба, били дужни да затворе: Elzear Horn, нав. дјело, 56-57, таб. V десно, таб. XI.

⁴⁶ Параклис праоца Адама испод Голготе, затим мјесто у подземљу гдје је св. царица Јелена пронашла крстове Христа и два разбојника, параклис Подјеле Христове одјеће, параклис гдје је Христос чекао на распеће, итд.

⁴⁷ М. Катић, Четири Јерусалима – хаџијске иконе из цркве Успенија пресвете Богородице у Ливну, 11, сл.3

⁴⁸ Χρυσανθου του εκ Προυσης, Προσκυνητάριον της Αγίας Πολεως Ιερουσαλημ και πασης Παλαιστινης, Βιεννη, 1807, лист на преклапање између страница 36. и 37.

20. Христос се јавља Луки и Клеопи у Емаусу

22. Каменовање св. првођакона Стефана

21. горе: Мученичка смрт пророка Исаије; доле: Варухов сан од 72 године

23. Јафа са бродовима у луци

напола, што је и представљено. До средине XIX вијека наомак Јерусалима је било поштовано једно дрво, за које се вјеровало да је за њега био свезан Исаија при погубљењу. Испод Смрти Исаије представљен је Варухов сан од 72 године. Голобради Варух спава у пећини, са једном кошарицом изнад. Он је био ученик пророка Јеремије, кога је овај послао у виноград да набере смокава. Варух је легао у пећину и заспао, чудотворно спавајући 72 године. За то вријеме се десило вавилонско пустошење Јерусалима, али и повратак из вавилонског ропства. Близу јерусалимских зидина постоји једна пећина за коју се вјерује да је у њој старозавјетни Варух спавао 72 године; ову представу на

Јерусалиму, такође, треба гледати и у контексту префигурације Васкрсења⁴⁹. Сљедећа сцена наниже је Каменовање св. Првомученика Стефана (сл. 22.), за које се вјерује да се догодило наомак источних зидина Јерусалима, близу Гетсиманије. Сасвим у дну је лучки град Јафа (сл. 23.). Представљена је у виду више кућа и једне куле на морској обали, са два велика једрењака у луци. Јафа је била улазна лука у Свету земљу свим путницима из Европе, па тако и онима који су долазили из наших крајева.

⁴⁹ О иконографији ове представе, Јасмина Чокревска-Филип, Сонот на Варух, Патримониум.мк, 3/7-8, 2010, 429-435, пос. 433-434.

24. Страшни суд

25. Крст на небу и Праведна мјерила

26. Представа Ада у виду аждајине главе; у позадини: Објешени Јуда

Са десне стране зидина Јерусалима су представљене још неке сцене, али оне нису посебно занимљиве. Иза аждајине главе је представљен Објешени Јуда, а до зидина св. пророк Илија и Петар плаче горко. Представа објешеног Јуде, слично представи Смрти пророка Исаије коју смо горе поменули, указује на једно дрво, које је такође постојало до средине XIX вијека, за које се вјеровало да се на њему Јуда објесио. Представа пророка Илије указује на манастир близу Јерусалима, посвећен овом светом пророку, док сцена Петра у плачу изображава мјесто за које се вјерује да је на њему апостол Петар схватио да се трећи пут одрекао Господа, и потом заплакао.

Изнад зидина града Јерусалима представљена је монументална и разуђена композиција Страшног суда (сл. 24.). Основни разлог њеног представљања овдје лежи у вјеровању да ће се Страшни суд десити у самом граду Јерусалиму. Појам и ликовне представе Страшног суда⁵⁰ у хришћанској традицији, вјеровању, и умјетности су везане за поновни, други долазак Христосов, његов свеопшти суд над живима и мртвима, и успоставу вјечног царства Божијег. Исус Христос ће се на крају постојања свијета и времена спустити са неба у слави, праћен различитим појединачним знацима, да би судио свим људима који су икада живјели.⁵¹ Након тога деценије се успоставља вјечног царства у хармонији Бога и праведника.

Опширна представа Страшног суда на височкој икони је подијељена у две водоравне зоне појасом стилизовано представљених облака. Средишњи дио горњег дијела заузима Деизис: Христу представљеном на престолу се заступнички моле Богородица и св. Јован Претеча. Лијево и десно је по шест апостола на престолоима, који гледају у правцу Христа у средини⁵²; изнад њих стоје анђели. Изнад Христове главе је полукружни сегмент неба, одвојен облацима, у коме су такође представљени анђели.

Веза горњег и доњег дијела представе Страшног суда је велики медаљон окружен облацима у коме су на црвеној позадини представљени крст са спужвом, трском, и звијездама. Жи-

⁵⁰ Литература о Страшном суду је логично огромна. Овдје скрећемо пажњу само на двије монографије о Страшном суду у византијском и поствизантијском сликарству: D. Milošević, *Das Jüngste Gericht*, Recklinghausen 1963; M. K. Garidis, *Etudes sur le Jugement dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie-Esthetique*, Thessaloniki, 1985. Такође: Ђ. Mazalić, *Dvije stare slike i njihov majstor*, 51-60.

⁵¹ Мат. 16, 27 и 24, 30; Апокалипса 4 и 20; Дјела ап. 1, 11

⁵² Мат. 19, 28

вотворни крст Господњи указаће се на небу у моменту Другог доласка Христовог⁵³. Уз велики медаљон са крстом су представљени Адам и Ева, за које се вјерује да ће први васкрснути, и анђели са трубама.⁵⁴ Испод медаљона, у средини доње зоне су Праведна мјерила или Теразија правде:⁵⁵ испод ваге стоји полунага фигура, која персонифицира душу којој се суди. Лијево од ваге арханђели Михаило и Гаврило дугачким кукама одгурују ђаволе са десне стране (сл. 25.). Десно од ваге, Огњена ријека носи грешнике у Ад, представљен у виду главе аждаје разјапљених чељусти. У њеном ждријелу сједи Сатана, господар Пакла (сл. 26.). Испод Теразија правде, другу групу грешника окованих у ланце у Пакао спроводе ђаволи. Дио са представом Огњене ријеке и грешника је врло оштећен, али се препознаје Неправедни богаташ из Христове параболе.⁵⁶ Грешници су представљени као полунаге фигуре са бијелим покривачима на бедрима, а ђаволи као сиве и тамноцрвене антропоморфне појаве са крилима и роговима, исцерених зуба, и већином са трозупцима у рукама. Изнад адске аждаје представљена је персонификација мора, у виду жене у црвеној хаљини која јаше на риби у језеру, и држи једрењак у руци.⁵⁷ (сл.27.)

Рај је представљен у виду зидина на лијевој страни. Зидине су масивне, са неколико кула на којима су куполе са крстовима, и у њих воде само једна врата (Постање 3, 24). И на зидовима и на тамбурима купола су прозори са златним решеткама. Унутар зидина представљена је Богородица са арханђелима, Лоно Авраамово (Лука 16, 23) и Добри разбојник са крстом (Лука 23, 43). Десно од Рајских врата св. Петар са кључевима (Мат. 16, 19) предводи праведнике, док лијево стоји пет мудрих дјевица (Матеј 25, 1-13). (сл. 28.)

Управо описане појединости представе Страшног суда представљају сасвим уобичајене елементе његове иконографије. Међутим, на височкој икони ова представа посједује неке особености. То су златне љестве којима се пењу анђели (сл. 29.), те мала цјелина на крајњој десној страни, посвећена Антихристу (сл. 30.). Златне љестве су представљене близу Раја, и њима се пењу анђели према Христу о горњем дијелу композиције, држећи праведне душе у рукама. Душе су представљене у виду беба у пеленама. Смисао детаља је јасан, као и његово поријекло – анђели који се пењу по љествама

⁵³ Мат. 24, 30.

⁵⁴ Мат. 24, 31.

⁵⁵ Јов 31, 6; Данило 5, 27; Апокалипса 20, 12.

⁵⁶ Лука 16, 19-31.

⁵⁷ Море ће у дан Страшног суда вратити све мртве који су се у њему утопили, Апокалипса 20, 13.

27. Персонификација Мора

28. Рај

сасвим јасно упућују на Љествице Јаковљеве, његову визију коју је уснио у Ветилу (1 књ. Мојс. 10-22). Такође, Исус у Јовановом јеванђељу својим првим ученицима говори како ће “видјети небо отворено и анђеле Божије гдје се пењу и силазе к сину човјечијему.” (Јован 1, 51). Једина позната ликовна паралела за овај мотив налази се на икони из цркве јерусалимског манастира Св. Ђорђа Болничког.⁵⁸ Можда се ради о врсти локалног вјеровања, које

⁵⁸ R. Rubin, *Iconography as Cartography: Two Cartographic Icons of the Holy City and its Environs, Eastern Mediterranean Cartography*, ed. G. Toalis-D. Loupis, 359, сл. 4. На овој икони се са анђелима који се успињу уз љестве боре ђаволи, који са њих хоће да их оборе.

29. Анђели са душама праведника на златним љествама

анђеле из Христовог разговора са ученицима смјешта у физички конкретан простор града Јерусалима.

На десној страни представе Страшног суда су две сцене о Антихристу: Клањање Антихристу, и Антихрист убија Еноха и Илију. У крајњем десном углу сједи Антихрист на престолу, коме се клања један владар. Лијево од ове сцене, Антихрист стоји и диже сабљу на св. Илију. Унаточ оштећењу сликане површине распознаје се да је испод њих представљен мртав Енох. Антихрист је представљен као владар са круном, тамне коже и сиједе косе и браде. По популарним вјеровањима Антихрист ће се појавити на крају времена као лажни јеврејски Месија, да поново подигне јерусалимски храм и себе постави као Бога у њему. Чиниће чуда, имаће бројну свиту и сви земаљски владари ће му служити. Бог ће прво послати пророке Еноха и Илију да му се супротставе, али Антихрист ће их убити, да би ускоро последије тога услиједила појава крста на небу и Други Христов долазак. Легенда је заснована на 11. глави Апокалипсе.⁵⁹ Предање о Антихристу у ликовној умјетности налазимо врло ријетко, и то само још на икони Страшног суда из Бенаки музеја у Атини из 1794. године⁶⁰, као и на неким каснијим грчким графикама са представом Страшног суда⁶¹.

Представа Страшног суда на овом *Јерусалиму* се одликује минуциозношћу и обимношћу појединости, за разлику од ове представе на већини других *Јерусалима*. Од посебног је значаја експресивна обрада ове теме и њена “убједљивост”, унаточ томе што она већим дијелом не представља неку посебну новину.

Лијево и десно од представе Страшног суда налази се више изображења светих мјеста, у правилу у сведенијим варијантама. Са његове лијеве стране најдоминантнија је Богородица Живоносни Источник (сл. 31.). Представљена је у виду засебне, уоквирене иконе. Ова тема је везана за истоимену цркву са извором чудотворне воде у Константинопољу.⁶² Богородица

⁵⁹ Предања о Антихристу су врло бројна, и сва га везују за Јерусалим. О cjелокупном том питању још увијек најбоље Wilhelm Bousset, *The Antichrist Legend*, London 1896 (енглески превод њемачког оригинала), у коме су детаљно расправљена сва питања о поријеклу и варијантама легенде првенствено у ранохришћанској литератури, али и оној из каснијих периода, и са довођењем у везу са јеврејском есхатологијом.

⁶⁰ Μουσείο Μπενάκη, I, 2001, 185, и фот. на стр. 186.

⁶¹ D. Papastratos, *Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665-1899*, Athens 1990, I, стр. 87, бр. 51 (из 1807.), стр. 89, бр. 53 (из 1840.).

⁶² О овом иконографском типу још увијек најбоље: Д. Медаковић, ““Богородица Живоносни Источник“ у српској уметности”, Путеви српског барока, Београд 1971., 157-177.

са Христом је представљена у чаши, која стоји у четворолисном базену са рибама. Богородицу окружују арханђели, а у дну представе су цареви, архијереји, и неколицина чуда која су се десила на извору у цркви. У позадини је архитектура у виду златних купола са крстовима. Број фигура је мали, представе чуда у дну су сумарне и нејасне, али је у цјелини задржана монументалност цјелине. Изнад поља са Источником је мала, већим дијелом оштећена представа Јављања Христа апостолима на Тиверијадском мору. До ње је у уски простор згурана представа Преображења Христовог на Таворској гори.⁶³ Тиверијадско море и Таворска гора се налазе на страни сјеверно од града Јерусалима, и у XVIII вијеку оне још увијек не улазе у редован итинерариј православних хаџија. Са десне стране Страшног суда су представе неколико светих мјеста која су у XVIII вијеку обавезан саставни дио хаџијских рута. Крштење Христа је представљено у добро познатом виду, са Христом у Јордану кога по глави водом полијева св. Јован Претеча. Ова сцена указује на ријеку Јордан, тачније мјесто Христовог Крштења на њој. Манастир Св. Сава Освећеног,⁶⁴ је представљен у крајњем десном углу, до Крштења. (сл.32.) Мјесто Христовог Крштења и поменути манастир су међусобно близу, и често су улазили у исту поклоничку руту. Сам св. Сава Освећени је, у монашкој одјећи, изображен до манастира. Манастир је представљен у виду утврђења са јасно истакнутом кулом. Унутар зидина представљена је главна манастирска црква Благовјештења Богородице. Она је са кулом у зидинама повезана конопцем са звонима, а на врху куле се може разазнати фигура једног монаха.⁶⁵ Представљена је и палма, за коју се вјерује да ју је посадио св. Сава Освећени. Испод Крштења на Јордану представљено је Васкрсење четвородневног Лазара. (сл.33.) Христос пружа руку према Лазару, који умотан у мртвачки покров стоји у пећини. Лазареве сестре Марта и Марија клече пред Христом. Због великог вјерског зна-

⁶³ Испод ње је представљена сахрана Марије Египћанке, о којој говоримо у склопу циклуса ове светитељке.

⁶⁴ Манастир Св. Сава Освећеног настао је крајем V и почетком VI века, када се Сава (касније св. Сава Освећени) замонашио, и посветио пустињачком животу. Убрзо се око њега окупило још испосника, и организован је манастир. Манастир је неколико пута обнављан, али никад није запустио. Његов данашњи изглед је углавном резултат обнова из 1667. и 1688. године. Женама је забрањен улаз у њега.

⁶⁵ Ријеч је о некадашњем обичају у лаври Св. Сава да на врху ове куле увек борави један монах. Његов задатак је био да осматра околину манастира, и да покретањем звона обавјештава манастирско братство о доласку гостију у лавру, пристизању хране из Јерусалима, али и о евентуалним нападима бедуина.

30. Антихрист

31. Богородица Живоносни Источник

чаја овог догађаја који се десио у граду Витанији, као и захваљујући положају овог мјеста надомак Јерусалима, хаџије га и у XVIII вијеку редовно обилазе. До сцене са Лазаром представљено је Успење Богородице као засебна, уквирена икона (сл. 34.). Ова представа има подсећати колико на цркву Богородичиног гроба у Гетсиманији, надомак јерусалимских зидина, толико и на празник њеног Успења.

Испод јерусалимских зидина представљен је необичан низ сцена у којима се као главни актер појављује старозавјетни Лот. (сл.35.) Цјелина илустрована на височком *Јерусалиму* изгледа овако: прва сцена је *Авраам даје Лоту три главње*, гдје Авраам који сједи Лоту који стоји пред њим пружа три уско састављене главње.

32. Лијево: Крштење Христа; десно: Манастир Св. Саве Освећеног

33. Васкрсавања четвородневног Лазара у Витанији

34. Уснење Богородице

35. Сцене Легенде о Крском дрвету

Друга сцена је *Лот залива главње*. Лот из мјешине залива већ израсло дрво, представљено са једним стаблом и три крошње. Трећа сцена ове цјелине је *Ђаво испија воду Лотову*. Лот иза себе на уздама води бијелог магарца, који носи мјешину са водом. Испред њега је ђаво, представљен у сивој боји, како испија воду из мјешине коју држи у руци. Авраам и Лот су у свим овим сценама представљени са дугом сиједом косом и брадом, и носе хитон и химатион; Авраам има и ореол. Четврта сцена овог циклуса је *Соломон наређује усјецање дрвета*. Соломон сједи на пријестолу са руком подигнутом у гесту наређења. Десно од њега један радник сјекиром усјеца Дрво крста. На ову сцену се надовезује представа Покоља витлејемских младенаца, која није дио описане цјелине. Овај низ сцена, иначе мање или више обавезан на скоро свим *Јерусалимима*, представља апокрифну легенду о Крсном дрвету. Ријеч је о легенди о поријеклу дрвета од кога је направљен крст на коме је разапет Исус Христос, а која је везана за манастир Часног крста близу Јерусалима. Препричавана ходочасницима у манастиру, у најопштијим цртама она изгледа овако: старозавјетни Лот је, након родоскрвног сагријешења са кћерима последије бјекства из Содоме, осјећао кајање које је исповиједио Аврааму. Он му је, да би окајао гријех, дао три дрвене главње из ватре. Те главње је Лот био дужан да посади пола дана хода од ријеке Јордана. Морао је и сваки дан да их залива док не излистају. Лот је тако и учинио. Али, док је Лот носио воду у мјешинама на магарцу са Јордана на мјесто где је посадио главње, стално се појављивао ђаво у различитим отјеловљењима. Ђаво је Лоту стално смањивао количину воде коју је носио, тражећи од Лота да му да да пије. Али, упркос ђаволовом ометању, Лот је остао врло упоран. Главње су излистале у сложено дрво, састављено од три различита стабла: бора, кипариса и кедре. Много вијекова касније, цар Соломон је наредио да се то дрво посијече, јер му је требала грађа за Храм који је зидао. Међутим, комад који је тиме добијен, нигдје се није уклапао у грађевину, па су га мајстори одбацили. У вријеме Христовог Страдања, тај комад је пронађен и употребљен да се изради крст, на коме је

⁶⁶ Ово је само једна варијанта апокрифа, који је непознатог датума постанка. Наћи ћемо га у византијској и поствизантијској књижевности, у средњовјековној словенској и западној књижевности. О поријеклу апокрифа и његовом развоју у византијској и грчкој књижевности новог вијека: Antonia Giannouli, *Αποστροφον Λοθ* (CAVT, Nr. 93), *Zur Entstehung und Entwicklung einer Legende, u Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörendner zum 65. Geburtstag*, Berlin-New York, 2007, 88-103. О легенди у српској књижевности: Т. Јовановић, *Апокриф о крсном дрвету*, *Источник*, III/10, 1994, 48-62, са даљом литературом.

разапет Исус Христос⁶⁶. Манастир Часног крста је подигнут у периоду IV-VI вијека на мјесту за које се вјерује да је на њему расло дрво описано у легенди⁶⁷. Увијек је био обавезан саставни дио ходочасничких рута, захваљујући свом положају у близини Јерусалима⁶⁸.

Од изузетне је важности симболичка позадина овог апокрифа. Лотово дрво је повезано са Христовим крстом: дрво које је посадио тешки грешник који се каје је повезано са крстом Искупитеља човјечанства. Вода из Јордана која оживљава главње указује на Христово крштење, гдје се он указује као Син Божији. Алузија на јединственост свете Тројице, кроз три различита дрвета сједињена у једно, је сама по себи јасна и тешко да треба додатни коментар.

С обзиром да у иконопису и фреско-сликарству нигдје не постоје аналогије за овај мали циклус, његов могући узор су фреске које су се некад налазиле у олтарском простору манастирске цркве. Ликовна једнообразност ових представа на више *Јерусалима* додатно упућује на такав закључак.⁶⁹ Знамо да је у југозападном дијелу олтарског простора била представљена легенда о Крсном дрвету, али ова за нас овдје значајна цјелина се до данас није сачувала.⁷⁰ А. Баумштарк је почетком XX вијека нашао још увек видљив део декорације, на коме је био представљен Авраам који Лоту даје три главње: *“Reste eines Freskos, das die Uebergabe der ”tria ligna“ durch Abraham an Loth darstellt, sind in der Hauptapsis der Kreuzeskirche noch heute zu sehen”*.⁷¹ Једино можемо за-

⁶⁷ Манастир Часног крста је највероватније основан у периоду IV-VI вијека, а до XVII вијека је припадао Грузинима, када ради финансијских проблема прелази у власништво Јерусалимске патријаршије. Читав манастир са црквом представља монументалну цјелину налик на тврђаву, а црква је карактеристична по остацима фресака из 1643/44. године. О манастиру: R. Janin, *Les Géorgiens a Jérusalem, Échos d’Orient*, XVI, 1913, 32-38, 211-219, посеб. 213-218; Т. Б. Вирсаладзе, *Росписъ иерусалимског Крестног монастыря и портрет Шота Руставели*, Тбилиси 1973; V. Tzaferis, *The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, Jerusalem 1987* (недоступно); исти, *The Monastery of the Cross, where Heaven and Earth Meet*, *Biblical Archaeology Review*, 27/6, 2001, 32-41; D. Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus*, Cambridge, 1993-1998, II, 32-40 (са свом старијом и даљом лит.).

⁶⁸ За нас су најважнији помени апокрифа у ходочасничким списима, мада се поклоници најчешће ограничавају на помен мјеста где је расло Крсно дрво. Ради се о дубоком отвору покривеном мермерним плочама испод часне трпезе главне манастирске цркве.

⁶⁹ М. Кагић, нав. дјело, 12, сл. 4. О представама ове легенде на појединим Јерусалимима у Македонији: Снешка Лакалиска, *Предание за “Чесното дрво” на Поклоничките икони “ерусалими” во Македонија*, XIX век, *Патримониум.мк*, 5/10, 2012, 353-358;

⁷⁰ Т. Б. Вирсаладзе, нав. дјело, 13, 24, те фус. 14-15 на стр. 24.

⁷¹ А. Baumstark, *Eine arabische Palästinabeschreibung spätestens des 16. Jahrhunderts*, *Oriens Christianus*, VI, 1906, 299, фус. 1. Антон Баумштарк је био њемачки истраживач хришћанских старина у Светој земљи почетком XX вијека.

36. Богородица Ружа Неувела на престолу са пророцима и Јесејевим стаблом

кључити да је положај фресака са таквом тематиком у близини часне трпезе сасвим логичан и оправдан, будући да је испод часне трпезе место за које се вјерује да је на њему расло Крсно дрво. У сваком случају, легенда о Крсном дрвету остаје једна сасвим специфична представа на овој врсти икона и међу најзанимљивијим појединостима сликарства *Јерусалима*.

Испод претходно описаних сцена, простор на височкој икони заузимају двије врло необичне засебне представе Богородице лијево и Христа десно, постављене непосредно једна до друге. Засебна представа Богородице са Христом на височком *Јерусалиму* је изузетно интересантна (сл. 36.). Богородица је представљена у пуној фигури, како сједи на китњастом престолу са јастуком, држећи малог Христа на својој lijeвој страни. Одјевена је у царску одежду, плави дивитисион са златним лоросом⁷² и бордуrom, преко кога носи црвени огртач (мафорион) који јој покрива главу и закопчан је испод врата. Два пропорционално умањена анђела у клечећим

⁷² Лорос (гр. λόρός) је византијска владарска инсигнија, налик на дугачки шал, који је положен цијелом дужином усправно са предње стране тијела, превлачи се преко главе, и омотава око бокова. Са њим се обавезно представљају византијски цареви, али и српски средњовјековни владари. Чест је и на представама највиших анђеоских чинов. Овдје има очигледно изражавати Богородичино високо поријекло.

37. Икона Богородице Руже Неувеле из манастира Топлу на Криту зографа монаха Стаматиоса из 1771. године <http://www.museum.hr/objekat.php?mode=3&p1=1371>

позама јој спуштају златну круну на главу. Мали Христос је одјевен у хитон са химатионом, благосиља десном руком, а у лијевој држи савијен свитак. Сједи на Богородичином лијевој колени, и она га уједно придржава лијевој руком. Богородица је десну руку спустила на десно колено, и у њој не држи никакав атрибут.

Испод Богородичиног пријестола је представљено неколико великих ружа свијетле боје, испод којих опет лежи дугачка и монументална фигура праоца Јесеја, сиједог старца дуге косе и браде. Поменуте свијетле руже израстају из Јесејевих бокова, из којих израста и масивно представљена зелена лоза са листовима, разгранати ружин грм, који се увија око Богородичиног трона. У оквиру њега су погрсно изображена четири пророка са развијеним свицима. По крунама и лоросима препознатљиви сиједи Давид и млади Соломон стоје иза Богородичиног престола. Изнад Богородице са Христом представљено је како виси велик број кандила, као и два већа са страна. Са бочних страна и одозго око Богородице се налази правоугаони оквир, у коме је у медаљонима представљено још 18 пророка, сви у попрсјима и са развијеним свицима. Они се могу сматрати продужетком она претходна четири пророка представљена у лози око Богородичиног престола, као и Давида и Соломона иза престола. То чини да је укупан број пророка представљених уз Богородицу са Христом 24.

Описана представа Богородице са Христом на трону се, унаточ својим малим димензијама, одликује неоспорном монументалношћу и изразитом иконографском комплексношћу. У њој је сједињено неколико иконографских типова Богородице различитог поријекла, који свједоче колико о разноврсности иконографских образаца, толико и о сложености развоја иконописа у источномедитеранском региону. Лежећа представа Јесеја у дну, из кога излази лоза са ружама, и пророци аранжирани на описан начин, припадају врло честој комбинацији тема *Стабло Јесејево* и *Пророци су те наговјестили*. Броја пророка је, како смо поменули, увећан на 24.⁷³ Али, круцијалне на овој представи Богородице су три велике, свијетле руже испод њеног престола и ружина лоза која полази из Јесејевих бокова. Оне је несумњиво дефинишу као Ружу Неувелу.⁷⁴ (сл.37.) Уобичајеном иконографском амалгаму тема *Јесејево стабло* и *Пророци су те наговјестили* додата је и трећа тема – Ружа Неувела. Ружини цвјетови и грм око престола израстају из Јесејевих бокова, чиме је Ружа Неувела протумачена у смислу алегорије Богородице из Исaiја 11,1 – “Али ће изићи шибљика из стабла Јесејева, и изданак из коријена његова изникнуће”. Остали иконографски елементи – круна коју анђели спуштају на главу Богородици, дивитисион са лоросом, огртач са копчом – такође спадају у елементе иконографије Руже Неувеле, а њима се потцртава и улога Богородице као Царице неба.

Иконе Богородице Руже Неувеле су настале у XVII вијеку, а њихова основна намјена је била да се пред њима за вријеме богослужења Великог поста служи Акатист.⁷⁵ Назив дугује цитату из Благодарног Канона Јосифа Химнографа, који се на богослужењима поје комбинован са Акатистом Богородици.⁷⁶ Отуда и оближња 24

медаљона са сценама Акатиста, који на другим *Јерусалимима* окружују представу Богородице, треба гледати у непосредној вези са њом. Тиме се јасно потврђује да се на икону Богородице Руже Неувеле гледа као на икону намијењену да се пред њом служи Акатист. Иконографски тип је настао под утицајем западне умјетности, чији елементи су несумњиво анђели који крунишу Богородицу, као и мафорион закопчан испод врата (за разлику од традиционалног мафориона на преклапање), који не постоје у ранијем сликарству византијског свијета. Инкорпорирање различитих елемената западне умјетности у православни иконопис је појава иначе карактеристична за XVI и XVII вијек, и у том контексту треба гледати и Богородичин китњаст престо.

Досада описане појединости на представи Богородице на *Јерусалиму* из Високог, слична представа на икони у Варшави, и она данас јако оштећена на *Јерусалиму* у дворишту Старе цркве, саме по себи постављају питање заједничког модела. Такав је несумњиво постојао, али је уједно био врло слободно интерпретиран. На могућност да се ради о некој, вјероватно у самом граду Јерусалиму врло поштованој Богородичиној икони, упућује велик број представљених златних кандила изнад Богородичине главе, као и она два већа представљена са стране. Првенствено би долазила у обзир икона Богородице која би показала тауматургијска својства – чудотворица – чији култ у XVIII веку доживљава развој, или икона која се налазила на врло поштованом мјесту, можда престола икона Богородице са неког иконостаса. Више икона и графика из XVIII и XIX вијека би изгледом цјелине и детаља могле бити у вези са овдје описаном представом Богородице Руже Неувеле. Посебну пажњу привлачи један триптих са Богородицом са Христом на престољу и пророцима у приватном власништву⁷⁷ (сл.38.), као и икона Богородице са Христом из Чипа⁷⁸ (сл. 39.). Велика подударност цјелине, као и одређен број детаља приближно слично рјешених као на *Јерусалимима* чине да је генерални утисак неоториво сличан представама Богородице на *Јерусалимима*. Било како год, остаје чињеница да иконографски комплексна представа Богородице Руже Неувеле на височкој икони свједочи о комплексности развоја иконописа у региону.

⁷⁴ Слично је и на необичној икони Руже Неувеле из манастира Топлу на Криту, раду јеромонаха Стаматиоса из 1771. године. На којој је управо Богородица са Христом на престољу постављена на велики ружин цвијет и окружена разгранатим ружиним грмом, К. Καλοκρη, Η Θεοτοκος εις την εικονογραφιαν ανατολης και δυσεως, Θεσσαλονικη 1972, 205-206, таб. бр. 290.

⁷⁵ О иконографском типу Богородице Руже Неувеле: Δ. Ι. Παλλας, Η Θεοτοκος Ροδον το Αμάραντον, Αρχαιολογικον Δελτιον 26 (1971), Μελέται, 1973, 225-238, 324-326 (Πιν. 56-59); Thalia Gouma-Peterson, An 18th Century Deesis Icon and Its Cultural Context, ΔΧΑΕ, περιодος Δ' τομος ΙΖ', 1993-1994, 1994, 331-346; Елена Попова, Богородица – Хестия, Проблеми на изкуството, 1, 2002, 41-50; Л. П. Тарасенко Иконы Богоматери "Неувядаемый Цвет" в России, Филевские Чтения, X, 2003, 400-413.

⁷⁶ Ροδον το Αμάραντον, χαϊρε η μονη βλαστησασα/"Цвете неувјадемии, радујсја, едина прозјабшјаја јаблоко благовоно". Ерминија Дионисија из Фурне даје упутство о исписивању овог натписа "на Богородичиној икони названој Ружа", М. Медић, Стари сликарски приручници III. Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурне, 552-553, бр. 22 (580).

⁷⁷ <http://www.templegallery.com/main.php?mode=3&p1=1371>

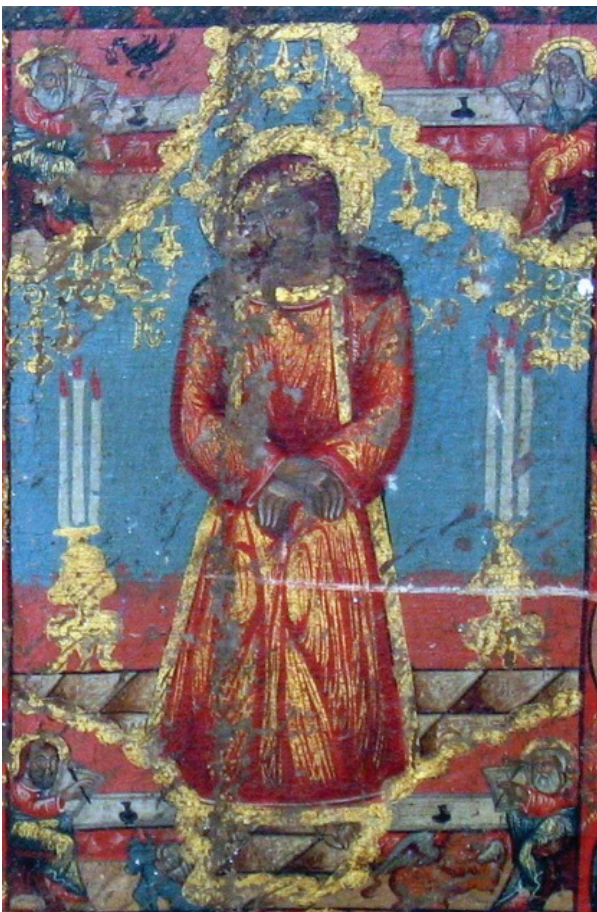
⁷⁸ Д. Давидов, Иконе српских цркава у Мађарској, Нови Сад 1973, 149-150, бр. 5, т. III, IV.

38. Икона Богородице са пророцима (централни дио триптиха), по <http://www.templegallery.com/main>.

39. Икона Богородице са Христом на трону из Чипа, по Д. Давидов, Иконе српских цркава у Мађарској, Нови Сад 1973, 149-150, бр. 5, т. III, IV

40. Христос На Вољнују Страст са јеванђелистима

41. Христос На Вољнују Страст окружен сценама Страдања на Јерусалиму из 1794. године у цркви Успења Богородице у Ливну, фот. М. Катић

Десно од Богородице на трону засебно је представљен Христос иконографског типа На Вољуњу Стрaст. Приказан је у пуној фронталној фигури, одјевен у дугачку јарко црвену тунику, руку везаних сприједa и са трновим вијенцем на глави (сл. 40.). Тунику усправно по дужини украшавају две златне траке са страна, као и по једна око врата и доњег руба. Богати набори на туници, као и трнов вијенац, су изведени златом. Христова глава је благо окренута десно, а коса у увојцима пада по раменима. Христов поглед је усмјерен на доле, што је означено полусклопљеним капцима, а читав израз његовог лица је прожет смиреном резигнацијом и меланхолијом. Овако изображен Христос стоји на поплочаном поду. Лијево и десно од Христа представљен је по један барокни свијећњак, а изнад су представљена многобројна кандила. Са горње и доње стране Христове фигуре насликане су златне барокне волуте, које око ње формирају оквир у облику издуженог осмоугаоника. Оне остављају поља у облику четвртина круга у угловима, у којима су представљени јеванђелисти за својим радним столовима. У горњем лијевом углу је св. Јован са орлом који му доноси мастионицу у кљуну; у горњем десном углу је св. Матеј са анђелом; у доњем десном углу је св. Марко са крилатим лавом; у доњем лијевом углу је св. Лука са крилатим биком.

У цјелини гледано, ова представа Христа је подваријанта оне на ливањској икони из 1794. године (сл. 41.), као и оне на сарајевској икони из 1799. године. Једино су изостале представе пропорционално умањених арханђела са оруђима Страдања до Христове главе, присутне на две поменуте иконе, али сви други детаљи могу бити сматрани бар приближним. Дјелује логично закључити да би томе разлог могао бити заједнички прототип који су користили иконописци у својој радионици, дајући себи притом ипак одређену слободу у интерпретацији секундарних детаља.⁷⁹

Остаје питање прецизне дефиниције иконо-графског типа ове представе Христа, коју смо назвали На Вољуњу Стрaст. На први поглед се може сматрати да се ради о теми општепознатој под њеним латинским називом *Ecce homo*, тј. илустрацији Јов. 19,5, тренутка кад Понције Пилат окупљеној гомили са прозора показује

Христа са трновим вијенцем, везаних руку и у црвеној кабиници, говорећи “*Ево човјека*”. Међутим, у источнохришћанској умјетности развојни пут представе Христа на земаљском путу муке је нешто сложенији, и ова фигура се осамосталила из касновизантијских представа Пута на Голготу, односно Христа под крстом.⁸⁰ У поствизантијској умјетности XV-XIX вијека њен развој, морфологија и намјена још увијек нису проучени, а представа каква је ова на икони из Високог спада међу њене касне примјере. Како год, ова врста икона је првенствено карактеристична за грчки простор, мада ћемо је наћи и у унутрашњости Балкана. У грчкој цркви овакве представе Христа се излажу на налоњу и носе у процесима током прва три дана Страсне седмице. Срећемо се са њима и на царским дверима, престоним иконама и завршним вијенцима иконостаса⁸¹. Назив зависи од натписа на одређеном примјеру: “*Ἰδε ὁ Ἀνθρώπος*” - грчка варијанта “*Ево човјека*”, “*Ἐλκόμενος (ἐπὶ σταυροῦ)*” – “онај који је вођен на крст”, и “*Νυμφίος*” – “женик”, “младожења”⁸² (сл. 42.).

На *Јерусалимима* је ова представа означена на још један начин. На *Јерусалиму* из 1787. године у приватној колекцији у Великој Британији видимо нејасан натпис, који се може рашчитати као “*ΕΧΟΜΕΝΟΣ Ο ΚΙΡΙΟΥ. ... ΕΚΥΣΙΟΥ.*”⁸³ На *Јерусалиму* у цркви Св. Николе у Фочи из 1806. слична представа Христа је означена посебним натписом: “*ΠΡΕΙΔΖΙΗ Γ(Ο)ΣΠ(Ο)Δῆ ΣΑΜΟ ΒΟΛΕΝῆ ΝΑΣΤΡΑΣΤῆ.*”⁸⁴ (сл. 43.) На појединим иконама из унутрашњости Балкана наста-

⁸⁰ О развоју теме у периоду до XV вијека: Ανδρομάχη Κατελάκη, Ο Χριστός Ἐλκόμενος ἐπὶ σταυροῦ. Εἰκονογραφία καὶ τυπολογία τῆς παράστασης στὴ βυζαντινὴ τέχνη (4ος αἰ. -15ος αἰ.), ΔΧΑΕ, π. Δ', τ. ΙΘ', 1996-1997, 167-200; Anne-Marie Weyl-Carr, Thoughts on Seeing Christ Helkomenos. An Icon from Pelendri, in Cyprus and the Devotional Arts of Byzantium in the Era of the Crusades, Variorum, London, 2002, 405-420.

⁸¹ Поједине иконе овог типа срећемо у цркви Светог гроба у Јерусалиму: Α. Κ. Ορλάνδου, Ονόματα ζωγράφων καὶ αφιερωτῶν ἐπὶ εἰκόνων τοῦ πατριαρχεῖου Ἱεροσολύμων, Ελετηρικὴ Ἐταιρεία βυζαντινῶν σπουδῶν, ΚΓ (23), 1956, 340-357, посеб. 346, бр. 14, фот. бр. 3, у цркви Св. Константина и Јелене, из 1740. Христос је окружен сценама Страдања, али фотографија је тако лошег квалитета да се уопште не разазнају појединачне сцене.

⁸² Задња два назива су у вези са дијеловима литургије из Посног триода, који се поје током Великог поста. “*Νυμφίος*” - “женик” означава женика из Христове параболе о мудрим и лудим дјевичама. Женик је у традицији протумачен као Исус Христос, за кога се не зна кад ће доћи, чиме се додаје и једна есхатолошка нота.

⁸³ Μ. Χατζηδακῆς, Ἑλληνικὲς ζωγραφοὶ μετὰ τὴν ἀλωσὴν (1450-1830), I, 337 – 338.

⁸⁴ Μ. Κатиῆ, Ο православном хаџилуку и хаџијским иконама у цркви Св. Николе у Фочи, 162-172. Документацију о овој икони смо прикупили током нашег истраживања 2005. године.

⁷⁹ Посебно је занимљиво централно осмоугаоно поље одвојено барокним волутама од угаоних поља са представама јеванђелиста. Овај склоп подсјећа на барокну графику, поготово Жефаровићеву графику са представом Распећа са страдањима апостола из 1751. године, Д. Давидов, Српска графика XVIII века, 275-276, бр. 56, сл. 68-70.

42. Христос Елкоменос зографа Наталиоса из 1719. године, у цркви Св. Димитрија у Хрисафи (Пелопонез, Грчка), по М. Χατζηδακης, Ε. Αρακοπουλου, *Ελληνες ζωγραφοι μετα την αλωση (1450-1830)*, 2, Αθηνα 1997, 226, фот. бр. 144.

43. Христос На Вољнују Страст на Јерусалиму из 1806. године у цркви Св. Николе у Фоци, фот. М. Катић

44. Икона Христа На Вољнују Страст из 1841. године у цркви Успења Богородице у Малком Тарнову (Бугарска), по К. Паскалева, *Икони од странџанския край, София 1977*, кат. бр. 55.

45. Сцене из живота Марије Египћанке, слијева надесно: **I** Марија на броду са морнарима; **II** Марији анђео не допушта да уђе у цркву Христовог гроба; **III** Марија се моли пред иконом Богородице; **IV** Замонашена Марија прелази Јордан; **V** Зосима додацује нагој Марији свој огртач

лим у XIX вијеку уз Христову фигуру постоје слични натписи: икона из села Малког Трнова у Бугарској је означена натписом “ο ερχόμενος ο κύριος επί το εκύσιον παθος”.⁸⁵ (сл.44.) Икона из цркве Св. Тројице у Врању има натпис “*наволную срсть*”⁸⁶. Ови натписи дају назив иконографског типа на који су мислили иконописци *Јерусалима*. И “*ο ερχόμενος ο κύριος επί το εκύσιον παθος...*” и “*Градъийъ г(оспо)дъ на вольную с(тр)асть...*” су грчка и словенска варијанта уводног дијела отпуста (аполисиса) на завршетку богослужења прва три дана Страсне недеље.⁸⁷ Његово приближно значење је “*Господ иде на својевољно Страдање...*” Натпис на фочанској икони из 1806. године, нешто друкчији, био би његова парафраза. Видјели смо да се овакве иконе Христа у грчкој цркви користе у богослужењу током прва три дана Страсне недеље, као и да су наведени натписи на појединим *Јерусалимима* управо цитати са истог богослужења Страсне недеље. Логично је онда да представу Христа на хаџијској икони из Високог можемо довести у везу са овим натписима, и дати јој назив На Вољују Строст. Она, дакле, представља Христа који се својевољно жртвује за спас човјечанста. Присуство сцена Страдања уз ову представу Христа потврђује закључак да ову представу на *Јерусалимима* требамо гледати у контексту богослужења Страсне недеље.

Желимо скренути пажњу на Христову јарко црвену тунику. Пилатови војници су Христу навукли црвену тунику ради ругања (Јов. 19,1–3). Након Распећа су коцком одлучили коме ће туника припасти (Јов. 19, 23–24). Архијерејски сакос се симболички тумачи као туника у коју је био обучен поругани Христос, архијерејска митра симболише Христов трнов вијенац, а нарукнице узе којима су биле везане руке⁸⁸. Такође, Христова туника је остала цијела (јер су војници коцком одлучили коме ће припасти) што се тумачи као знак јединства хришћанске цркве. Сликање набора на туници златним потезима јасно указује да “доламу” треба гледати као детаљ са врло јаким симболичким набојем. Ове појединости дискретно указују иконографску и богословску комплексност ове представе.

Испод Богородице Руже Неувеле и Христа На Вољују Строст, у самом дну иконе, налази се неколико сцена из живота св. Марије Египћанке.⁸⁹ Ове представе играју важну улогу у иконографији *Јерусалима*.⁹⁰

Циклус је на икони из Високог састављен од укупно шест сцена. Првих пет се налази у дну иконе и одвојене су сликаним стубићима (сл.45.), а задња је самостална и налази се у горњем лијевог углу иконе. (сл. 46.) У првој сцени је представљена Марија Египћанка, у црвеној хаљини и откривених груди, на броду са морнарима, на путу у Јерусалим. У другој сцени Марији анђео, који представља тајанствену силу која ју је задржала, не дозвољава да уђе у цркву Светог гроба. Марија је представљена у црвеној хаљини, као на претходној сцени, а црква онако како изгледа у XVIII вјеку, са двоструким порталом, звоником и куполом. Трећа сцена представља Марију како се моли пред иконом Богородице. Марија је још у црвеној хаљини, али је покривених груди. Икона је прецизно представљена као Оидигитрија, а испод ње је дугачка катапетазма. У четвртој сцени је Марија Египћанка, сад у монашкој одјећи,

⁸⁹ Св. Марија Египћанка је живјела у периоду IV-VI вијек, и била крајње неморална блудница (проститука) у Александрији у Египту. Једном приликом је пошла са морнарима бродом из Александрије у Јерусалим, гдје је покушала ући у цркву Христовог гроба, али јој нека тајанствена сила то није допустила. Схватила је да је то због њене грешности, и помолила се икони Богородице која се налазила у црквеном дворишту. Закледа се Богородици да ће окајати све грјехе које је починила. Након тога је могла ући у цркву, гдје се поклонила реликвији Часног крста. Кад је послје пришла икони да изрази захвалност, чула је глас који јој је рекао да ће прави мир наћи само ако пређе Јордан. Потом је отишла у манастир Св. Јована Претече на обали Јордана, гдје се исповиједила и причестила, и сутрадан, прешавши ријеку Јордан, отишла да се подвизава у пустињи. Са собом је понијела само три хљеба. Ту је остала много година, све док је случајно у пустињи није срео стари монах Зосима. Он јој је дао свој огртач на њен захтјев, да је не би видео сасвим нагу, и она му је потом испричала свој живот. Договорили су се да након годину дана он дође поново да би је причестио. Након што ју је причестио, она је преминула, и Зосима ју је сахранио уз помоћ лава. Примарни извор за познавање живота ове светитељке је њено Житије које је написао јерусалимски патријарх св. Софроније у VII вијеку. О житију ове светитељке: Ирена Шпадијер, Житије Марије Египћанке у рановизантијском књижевном контексту, Књижевна историја, XXIV, 1992, 177-192. Текст житија: Владика Николај, Охридски пролог, Манастир Лелић, 2008, 235-236 (1. април, бр. 1); пун текст Житије светих на мусецъ априллий, Київ 1880, 1-27.

⁹⁰ О иконографији Марије Египћанке на сарајевској икони из 1799. године, сем неких фрагмената данас практично несталим дијелу, засебно је писао Мазалић, Ђ. Мазалић, Марија Египћанка на слици једног старог, сарајевског иконописца (извод из веће студије), Нови Источник, V/7-8, 1938, 227-231.

⁸⁵ К. Паскалева, Икони од странџанския край, София 1977, кат. бр. 55, (црква Успења Богородице у Малом Трнову, 1841.).

⁸⁶ В. Даутовић, “Ризница цркве Свете Тројице у Врању”, у Саборни храм Свете Тројице у Врању, 1858 – 2008, прир. Н. Макуљевић, Врање 2008, сл. 30 на стр. 205.

⁸⁷ Службеник, Београд, 1983, 189.

⁸⁸ Лазар Мирковић, “Православна литургија”, II, Београд 1965., 130.

46. Сахрана Марије Египћанке

са штапом и три мала хљеба у руци. Она је прешла Јордан и спрема се за подвизавање. Пета сцена приказује монаха Зосиму, старца сијече дугачке браде у великосхимничкој одјећи, који Марији даје свој огртач окрећући главу од ње да је не види нагу. Она је представљена сасвим нага и сијече косе. У шестој сцени, у горњем дијелу иконе, покојна Марија лежи, док лав представљен изнад ње шапама копа рупу у којој ће бити сахрањена. Марија сад има Зосимов огртач око бокова и златни ореол око главе. Поређење описаних представа са онима на икони из Ливна из 1794. године, као и са Мазалићевим описом овог дијела на сарајевској икони, јасно доводи до закључка да се иконописци држе јединственог обрасца, који притом у детаље вјерно следи текст житија.

Главни разлог учесталог представљања Марије Египћанке на *Јерусалимима*, сматрамо, јесте постојање параклиса посвећеног овој светитељци у цркви Светог гроба у Јерусалиму. Параклис се налази до црквеног портала, на мјесту за које се вјерује да се на њему ова светитељка помолила икони Богородице. Кад су у питању остала мјеста везана за догађаје из њеног житија, писани водичи су непрецизни. Они недефинисано спомињу пустињске крајеве у околини ријеке Јордана као

47. Св. Борђе и св. Димитрије

мјеста подвизавања, причести, и смрти Марије Египћанке. Сем тога, треба имати на уму да је пета недеља Великог поста посвећена Марији Египћанки. У оквиру богослужења се тад чита њено цјелокупно житије. Посебно “надзидателно”, а додали бисмо и литерарно врло успјело и ефектно, ово житије је указивало на то да и за највеће грешнике постоји могућност покајања. То ће по свој прилици бити основна намјена њених представа на *Јерусалимима*.

У продужетку пет сцена из живота покајнице Марије Египћанке у дну иконе, афронтирано су представљени два популарна светитеља св. Ђорђе и св. Димитрије (сл. 47.). Обојица су представљена на уобичајен начин, у римској војничкој одјећи и на коњима Коњ св. Ђорђа је бијеле боје, а светац пробада аждају, а онај св. Димитрија је црвен, а светац пробада бугарског цара Кало-Јована.

Крајњу лијеву и крајњу десну страну височког *Јерусалима* заузимају визуелно врло уочљиви усправни низови од по 24 медаљона, сваки уређен као пар низова од по 12 медаљона. У онима са лијеве стране представљене су сцене Акатиста Богородици, а у онима са десне стране сцене из Христовог живота.

Акатист Богородици, њена похвално-благодарна химна⁹¹, је дио богослужења пете суботе Великог поста, тј. Суботе Акатиста. Видјели смо више да су иконе Богородице Руже Неувеле настале да би се пред њима служио Акатист у тој прилици, и да су визуелна илустрација једне строфе Благодарног Канона Јосифа Химнографа, чије строфе се на поменутим богослужењима поју измијешане са строфама Акатиста у посебном распореду. Јасно је онда да је намјена сцена Акатиста на височкој икони да служе прослављању представе Богородице Руже Неувеле и да буду њена иконографска надопуна, могло би се рећи чак једна врста “нијемог богослужења”.

⁹¹ Акатист (грч. ακάθιστος = несједалан) уопште је иначе посебан облик виз. химнографије, и може бити посвећен не само Богородици, него и Христу или разним светитељима. Састоји се од по 12 наизмјенично пореданих малих строфа – кондака, и великих строфа – икоса, а за вријеме његовог извођења се не сједи. Богородичин Акатист је настао, сматра се, у VII вијеку, након избављења Константинопоља од аварске опсаде, и у IX вијеку је укључен у богослужење суботе пете недеље Великог поста – Суботе Акатиста – као дио Посног триода. Као дио тог обимног зборника у приближно исто вријеме је преведен и на старословенски језик.

Акатист оvdје иконографски функционише двојакo: као чисто литургијско-теолошка тема, и топографски, као тема која указује на мјеста дешавања одређених библијских и апокрифних повијести. Од 24 строфе првих 12 је историјат Христовог Рођења, док су других 12 строфа догматског карактера, и у њима су изнесена православна богословска доктринарна схватања везана за личности Богородице и Христа.

Представе првих 12 строфа (сл. 48.–53.) важне су за сакралну топографију на *Јерусалимима*. Сем богословске симболике оне указују на мјеста поклоњења, гдје се десио догађај из свете историје приказан на сцени. Тако се тема и иконографија прве четири односе на Благовјести св. арханђела Гаврила Марији, указујући на Назарет као мјесто њиховог дешавања. Тема 5. строфе је сусрет Марије и Јелисавете, за који се вјерује да се десио близу Горњаје, куће пророка Захарије, касније у посједу фрањеваца, западно од Јерусалима. Посебно је важна 7. строфа, у оквиру које је комбиновано приказано Христово Рођење, и Анђео који јавља пастирима о Христовом Рођењу. Рођење је представљено у виду поклоњења Богородице и Јосифа новорођеном Богомладенцу у Витлејемској пећини.⁹² Ова представа указује на Бет-Сахур недалеко од Витлејема, поље на коме се по вјеровању десило јављање анђела пастирима, као и на Витлејемску базилику, монументални објекат подигнут изнад пећине Христовог Рођења. Оба ова мјеста током XVIII вијека су у редовном итинерију ходочасника. Сљедеће три строфе (8, 9, и 10.) посвећене су тројници Мудраца са Истока. 11. строфа Акатиста говори о Бјекству у Египат. Богородица јаше на магарцу, док иза ње хода Јосиф, који носи малог Христа на раменима. Приближавају се тврђави, која вјероватно представља Каиро, град у коме је више мјеста везано за боравак Свете породице. Са 12. строфом се завршава “историјски” дио Акатиста, који се односи на конкретне догађаје из свете историје, везане за неко одређено мјесто. Јосиф и Марија прилазе са малим Христом, а у јерусалимском Храму их дочекују старац Симеон и пророчица Ана. Храм је представљен као ротонда са стубовима у позадини. Стари Симеон је примио малог Христа у Храм, и у њему препознао Бога, Месију, те се зато и зове Симеон Богопримац. Овима је уједно представљен и празник Сретења.

⁹² За разлику од традиционалног иконографског типа представе Христовог Рођења, на коме се представља Богородица како лежи уз малог Христа, док Јосиф сједи и размишља изван пећине, оvdје изображено Поклоњење Богомладенцу је новији тип, који се јавља под утицајем западне умјетности у XV-XVI вијеку, и временом потпуно преовладава.

48. горе I икос, доле I кондак

49. горе II икос, доле II кондак

50. горе III икос, доле III кондак

51. горе IV икос, доле IV кондак

52. горе V икос, доле V кондак

53. горе VI икос, доле VI кондак

Друга половина Акатиста је сасвим догматског карактера, и у њеним икосима и кондацима су изнесена богословска доктринарна схватања везана за Христа и Богородицу (сл. 54-59). Поезија високо апстрактног карактера, чије идеје је тешко ликовно изразити, прославља очувано Богородичино дјевичанство и Христово безгрешно зачеће, оваплоћење божанског у човјечанском и двојност Христове богочовјечанске природе, оваплоћење Логоса - Христа као једног од лица св. Тројице и происхођење Сина од Оца посредством Духа. Поменути су затим и Христова жртвена смрт, Његова искупитељска улога, као и заступништво Богородице. Најзанимљивији су 20. строфа и 22. строфа. У првој Распетом Христу тече крв из рана и слива се у путир, који је на часној трпези представљеној испред Распећа. На часној трпези се сем путира налазе и други литургијски сасуди⁹³. Друга је изображена Анастасисом – Силаском у Ад. Христос у рукама држи папир који цијепа. То је “обвезница” коју по тексту кондака Христос цијепа. У 24. строфи, завршној, скуп епископа и свештеника пред иконом Богородице Одигитрије јој одаје хвалу.

⁹³ Биће да се значење представе односи на Христово тијело и крв као “множество дарова твојих” које хришћани као литургијске дарове примају кроз причест.

Како је примијетио већ Мазалић, анализирајући сарајевску икону из 1799. године, на којој су сцене Акатиста углавном подударне са онима на височкој икони⁹⁴, њихова иконографија у великој мјери одудара од оне коју у упутствима за сликање у својој Ерминији износи Дионисије од Фурне. Иконографија представа које овдје проучавамо одаје један друкчији утицај. Међутим, једна икона у цркви Св. Константина и Јелене у Јерусалимској патријаршији, на којој је допојасно представљена Богородица Ружа Неувела окружена сценама Акатиста, говори о могућем аконе узору, а оно заједничким изворима (сл. 60.). Икона је настала 1758. године, и дјело је сликара Христофора са Кипра⁹⁵. Највећи дио представа сцена Акатиста на њој подударан је, и представља чак детаљнију варијанту оних које видимо на височком *Јерусалиму* из 1795. године. У медаљонима на крајњој десној страни иконе представљене су сцене из Христовог живота, тј. појединачна Христова Страдања, Чуда, и јављања послје Васкрсења. Оне се надовезују на представу Христа На Вољуњу Страст и у вези су са њом. Мазалић помиње да су сцене

⁹⁴ Đ. Mazalić, Dvije stare slike i njihov majstor, 64-66.

⁹⁵ Μ. Χατζηδακς, Ε. Δρακοπούλου, *Ελληνες ζωγράφοι μετα την αλωση* (1450-1830), 2, Αθηνά 1997, 465-467, φот. 365

54. доле VII икос, горе VII кондак

55. доле VIII икос, горе VIII кондак

56. доле IX икос, горе IX кондак

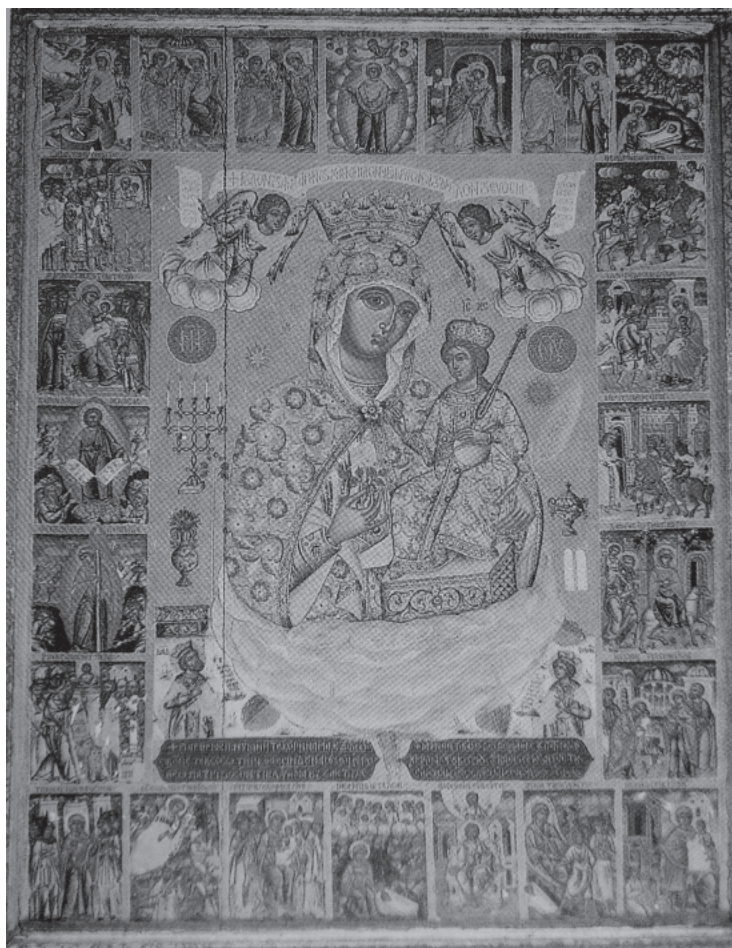
57. доле X икос, горе X кондак

58. δολε XI ικος, γορε XI κονδακ

59. δολε XII ικος, γορε XII κονδακ

60. Ικονα Βογοροδιце Ρυζε Ηευελε ιζ Ιεροσολιμске πατριαρχιουιε, πο Μ. Χατζηδακης, Ε. Δρακοπουλον, Ελληνες ζωγραφοι μετα την αλωση (1450-1830), 2, Αθηνα 1997, 465-467, φοτο. 365

Страдања окруживале овакву представу Христа на сарајевском *Јерусалиму* из 1782. године, као и на икони из 1795. године, која се некад налазила у манастиру Папраћи⁹⁶. Исто случај је и на ливањској икони из 1794. године⁹⁷. На овим примјерима број сцена је ограничен на највише дванаест, и оне започињу Тајном вечером, а завршавају Оплакивањем или Скидањем са крста. Тиме су ове сцене сконцентрисане на централне моменте Страсне седмице⁹⁸.

Број сцена у медаљонима до представе Христа На Вољуњу Страст је знатно већи, чак 24. Сцене Христових Страдања су комбиноване са сценама Чуда и Цвјетног триода, тиме стварајући један врло опширан, детаљан циклус сцена из Христовог живота (сл. 61.-72.). Посебну занимљивост представља сликање појединих сцена по Цвјетном триоду⁹⁹, тј, по распореду литургијског читања у периоду Педесетнице¹⁰⁰. Оне су јасна потврда да сцене које уоквирују представу Христа На Вољуњу Страст треба гледати као илустрацију литургијских читања Јеванђеља.

Несумњиво је да су сцене које налазимо у медаљонима до представе Христа На Вољуњу Страст, ту да подсјете на мјеста свог дешавања, која обилазе поклонници подсећајући се на моменте Христовог живота. Међутим, веза са мјестом које би оне требале изображавати је слаба, и на њега није директно указано. Ове сцене треба првенствено гледати као повезане са литургијском намјеном представе Христа На Вољуњу Страст у вези богослужења Страсне седмице, као оне које подсећају на литургијско прослављање изображених догађаја током Великог поста, а поготово Страсне седмице. У цјелини, оне би могле подсећати и на цјелокупан годишњи литургијски циклус, јер у свој садржај укључују Цвјетни триод и неке друге литургијски важне сцене.

⁹⁶ Ђ. Mazalić, Dvije stare slike i njihov majstor, 61, сл. 7 (таб. I), 62-63

⁹⁷ М. Катић, нав. дјело, 14, 48-49.

⁹⁸ О иконама са представама Христових Страдања, везама ових икона са литургијом, и о њиховој улози на Балкану у периоду XVII-XIX века: Пламен Събев, Три неизвестни икони със Страсните Христови от фондовете на Регионален исторически музей Велико Търново, Проблеми на изкуството, 1/2011, 42-47, посеб. 45-46.

⁹⁹ О представама сцена Цвјетног триода у православном сликарству у периоду XVI-XVIII века Љиљана Шево, Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији, Бања Лука 2010, 90-93, са даљом литературом о том питању.

¹⁰⁰ Невјероване Томино, Мирносице, Исцјељење раслабљеног, Христос и Самарјанка, Исцјељење слијепог, Преполовљење празника.

61. горе: Свадба у Кани; доле: Умножење хљебова

62. горе: неидентификована сцена; доле Христос и Самарјанка Фотина

63. горе: Исцјељење раслабљеног у бањи Витезди; доле: Христос и Закхеј

64. горе: Исцјељење сlijепог на Силоаму; доле: Христос проклиње суху смокву

65. горе: Тајна вечера; доле: Умовеније ногу

66. горе: Молитва о чаши; доле: Христос налази апостоле како спавају

67. доле: Преданије Јудино; горе: Христос код Пилата

68. доле: Христос код Ане; горе Христос код Кајафе

69. доле: Бичевање Христа; горе: Стављање трновог вијенца

70. доле: Христос под крстом; горе: Симон Киринејски носи крст

71. доле: Прикивање на крст; горе: Скидање са крста

Зограф височког Јерусалима

Испод Богородице Руже Неувеле на престолу, у доњем дијелу представе, налази се врло занимљив натпис. За разлику од свих осталих натписа на икони, који су изведени златним словима на плавој позадини, овај је изведен црвеном бојом и гласи ХРИСТО (сл. 73.). Сви разлози говоре у корист тврдње да овај натпис представља име иконописца, или бар главног мајстора, аутора ове иконе. Сем имена и ауторства височке иконе о зографу Христи не можемо рећи ништа више са сигурношћу. Име говори да је био православни хришћанин, али његова етничка припадност остаје неизвјесна. Могао је бити словенског порекла, дакле Србин или Бугарин, али и Грк или пак православни Арапин, будући да се име Христо појављује код свих ових етничких група. Како смо већ горе поменули, сви натписи на овој икони су исписани на старословенском језику, али са великим грешкама у правопису и облицима ријечи. Упада у очи екавштина и наглашено јужњачки облици ријечи, присутни на различитим примјерима: **ОСЕЧЕ СОЛОМОН ДРЕВО КРСТНА, БЕСЕДИ**

72. доле: Оплакивање Христа; горе: Невјерство Томино

МАРИА САБ ТЕМИЦИЕИЕ¹⁰¹, ИСПОВЕДАСА ПРЕДЪ С(ВЕ)ТА Б(ОГО)Р(ОДИ)ЦА. Ако не иконописац, а онда свакако особа задужена за исписивање натписа ће бити поријеклом из јужне Србије, данашње Македоније, или евентуално неког другог краја са сличним одликама говора. С обзиром да икона из Високог носи све стилске и друге одлике икона на којима се потписао Хаџи-Наср¹⁰², очигледно је да припада кругу или радионици око овог мајстора. Потпис ХРИСТО би објашњавао извјесне разлике у финализацији височке иконе и икона које потписује Хаџи-Наср. Христо је највјероватније био његов веома талентован ученик (или учитељ?), а могуће и један од главних сликара радионице, јер потпис може означавати ауторску самосвијест, висок положај у тој радионици, али и потребу за указивањем на сопствене радове. Истичемо да је та претпостављена радионица по свој прилици била породична сликарско-занатска тајфа, какве су тад биле распрострањене и на Балкану.

¹⁰¹ Мазалић је сам дао тумачење овог израза, ђемиције, као јужњачког архаичног турцизма за лађаре, Ђ. Mazalić, Dvije stare slike i njihov majstor, 78, фус. 131.

¹⁰² Види горе расправу о потписима овог зографа у уводном дијелу.

73. Потпис зографа ХРИСТО уз Јесејеву главу на представи Богородице Ружје Неувеле

Ктитор

Ктиторски запис на икони се налази у посебном картушу испод јерусалимских зидина, и гласи: АЧХЪ КОСТА ПОКЛОНИОК ЖИВОНОСНОМУ ГРОБУ ГОДНУ 1795. (сл. 74.) Икона је натписом датирана у 1795. годину, а са хаџилука ју је донио поклоник Коста. Идентитет овог поклоника Косте не може се са сигурношћу утврдити, али се може указати на вјероватност да је то био неки од чланова православне српске заједнице у Високом која је управо у то вријеме почела да се економски уздиже¹⁰³. У данас несталом дјеловодном протоколу – сицилу шеријатског судије за Високо из 1798-99. године помиње се “неки врло поштени Коста”¹⁰⁴. *Поштени* је у овом документу највјероватније не израз за нечији морални, него за друштвени статус слично средњовјековном термину *почтени*¹⁰⁵, и значи *угледни*. Како су хаџије увијек били најугледнији чланови заједнице и како је одлазак на хаџилук генерално сматран статусним симболом, може се претпоставити да је овај *поштени* Коста идентичан са Хаџи-Костом, ктитором височке иконе. Томе у прилог иде и чињеница да је међу свим право-

славним занатлијама и трговцима, поменутих у сицилу, само Коста означен као *поштени*.

Са друге стране, овдје се морамо осврнути на ђефилему из 1788. године као прворазредан извор за познавање хришћанског становништва у Сарајеву тог доба¹⁰⁶. Коста, становник махале Френклук/Латинлук, је у вријеме пописа одсутан из Сарајева већ седам мјесеци ради трговине. Такође, већ два мјесеца су из махале Дурацик Хаџи-Ахмеда одсутни, ради трговине у Сплиту, њена два становника, Коста и Танасије. Височки Јерусалим је датиран у 1795. годину, а из исте године је и велика икона Страшног суда у дворишту Старе цркве. Један од њених ктитора је Танасије Јовановић¹⁰⁷. Могу ли Коста и Танасије, који су били 1795. на хаџилуку, бити исти који се помињу као одсутни из Сарајева почетком 1788? У ђефилеми се помиње још неколико особа са истим именима. У махали Вароши-Бала су живјели целепчија Коста и пекар Михајло, који гарантује за пуницу овог целепчије Косте. У истој махали налазимо Косту и Михајла, а оба имена су на иконама из 1795. године: Коста на

¹⁰³ М. С. Филиповић, Високо, Гласник Географског друштва, XI, 1925, 76-93, посеб. 84, 86-87, 91.

¹⁰⁴ Исто, 89.

¹⁰⁵ Сима Ђирковић, Почтени витез Прибислав Вукотић, Зборник Филозофског факултета, X-1, Споменица Васе Чубриловића, 1968, 259-276.

¹⁰⁶ Hamdija Kreševljaković, Ćefilema sarajevskih kršćana iz 1788 godine, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III-IV, 1952-53, 195-214.

¹⁰⁷ Види горе фуснота 5.

74. Хаџијски натпис

височком, а Михајло на несталом папраћком *Јерусалиму*¹⁰⁸. Све овдје поменуте особе могу представљати вјероватне кандидате за хаџије који су поменути у ктиторским натписима.

Православна црква Св. Прокопија у Високом је подигнута 1855.-1856. године¹⁰⁹. Аустријски конзул Атанацковић у извештају из 1853. године каже да је височка црквена општина сиромашна, и да су православни Височани долазили у Сарајево да скупљају добротворне прилоге за подизање цркве, па су тим поводом били код њега и код француског конзула¹¹⁰. Гилфердинг који је 1857. године прошао и кроз Високо,

спомиње недавно завршену цркву. Он наводи да је височка црквена општина сиромашна, да је црква саграђена великим напором свих вјерника, да је гола и пуста, као и да у њој нема ничега, “изузев оловног путира”¹¹¹. Јасно је да је *Јерусалим* у цркву морао стићи касније, као дар, што ће бити случај и са свим другим иконама у височној цркви, од којих су неке изузетно високе вриједности.

Било како год, *Јерусалим* из 1795. године, дјело зографа Христе, у цркви Св. Прокопија у Високом остаје једно од најфасцинантнијих и најљепших иконописних дјела сачуваних у Босни и Херцеговини до наших дана.

Бања Лука – Београд, 2014.

¹⁰⁸ Ђ. Mazalić, Dvije stare slike i njihov majstor, 63.

¹⁰⁹ Миленко С. Филиповић, Високо, Гласник Географског друштва, XI, 1925, 76-93, посеб. 84, 85, 86-87, 91. Љиљана Шево, Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године, Бања Лука, 2002, 275-277. Црква Св. Прокопија у Високом, њена збирка икона и сасуда те српско православно гробље око ње спадају међу најзначајније споменике традиционалне српске визуелне културе у Босни и Херцеговини. Заслужује детаљну монографску обраду.

¹¹⁰ Владислав Скарић, Подаци о грађењу неколико српско-православних цркава у Босни, Братство, VII, 2-3, 1931, 36.

¹¹¹ Александар Гилфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, прир. Бранко Чулић, Сарајево, Веселин Маслеша, 1972, 300-301.

Summary

The subject of the work is haji icon/ Jerusalem/ in St.Prokunije church in Visoko, that was brought , from the pilgrimage travel to Jerusalem, by haji/ Kosta in 1795.The icon was studied in detail by Djoko Mazalic,who made some omission therefore more attention was needed. This very icon is characteristic by its style, the shapes of the group of Jerusalem dated from the end of 18 century, as well as by unique composition pattern, because it was composed with vertically set performances and scenes, which is unique case in known structure. The main focus was set up in stylish and iconographic analysis of icon, which belongs in thematic and widely complex ,but not studied enough the group of "icononisa", .Iconography on icon was analyzed in detail, and attention was paid on their possible origin in then icon painting in religious graphic. At the end of the work, the signature of icononist/ Hristo> was pointed out in lower part of icon as well as identity of haji Kosta. It was pointed out that icon was brought in orthodox church of Visoko as a gift, few decades after the icon was brought to Bosnia from pilgrimage travel.

Key words: Jerusalem, pilgrimage, Djoko Mazalic, icons, The Church of Jesus grave in Jerusalem, Sacral monograph of Palestina, Madonna, Jesus,,Hristo, Haji Kosta,St,Pokonije church in Visoko.

Nematerijalno naslijeđe

Konjičko drvorezbarstvo

Konvencija o zaštiti i očuvanju
nematerijalne kulturne baštine

Deset godina nakon donošenja UNESCO Konvencije o očuvanju nematerijalnog kulturnog naslijeđa (2003) i pet od stupanja na snagu u našoj zemlji zabilježen je značajan iskorak u aktivnostima poduzetim na implementaciji ove Konvencije. Naime, marta ove godine na UNESCO adresu dostavljen je nominacijski fajl konjičkog drvorezbarstva za upis na Reprezentativnu listu svjetske nematerijalne kulturne baštine. Konjičko drvorezbarstvo je prvi prijedlog sa Preliminarne otvorene liste nematerijalnog kulturnog naslijeđa u FBiH. Riječ je o vještini, zanatu koji se u kontinuitetu prenosi najmanje četiri generacije i koji je vremenom postao jedan od elemenata identiteta stanovnika konjičke regije. Nominaciju je pratio opsežan naučno-istraživački rad i uključenje šire društvene zajednice čija je podrška jedan od uvjeta uspješnog okončanja nominacije. Na osnovu raspoložive pisane građe koja se bavila fenomenom drvorezbarstva u našoj zemlji tekst donosi podatke o razvoju ove vještine, načinu izrade drvorezbarskih predmeta te prenositeljima koji su ovaj specifičan zanat sačuvali i inovirali u onoj mjeri koja je bila neophodna da bi produkti njihovog rada zadržali posebno mjesto u modernim enterijerima.

Sl. 1. Konjičko drvorezbarstvo, prvi element na Preliminarnoj otvorenoj listi nematerijalnog kulturnog naslijeđa u FBiH, predložen je za upis na Reprezentativnu listu svjetske nematerijalne kulturne baštine.

Kulturna baština nije ograničena na materijalne manifestacije, poput spomenika i objekata, a koji su u manjoj ili većoj mjeri, sačuvani tokom vremena. Pojam kulturne baštine također obuhvata žive izraze i tradicije koje su bezbrojne grupe i zajednice širom svijeta naslijedile od svojih predaka i prenijele na svoje potomstvo, u većini slučajeva usmeno.

Imajući na umu činjenicu da je sistemska zaštita koja se temelji na važećoj legislativi u oblasti kulturnog naslijeđa u dugom periodu razvoja ljudske djelatnosti zanemarivala ogromno bogatstvo nastalo djelovanjem nepoznatih stvaralaca te

da su ove stoljetne vrijednosti ozbiljno ugrožene posljednjih decenija djelovanjem procesa globalizacije i društvene transformacije, pod okriljem UNESCO-a nastala je Konvencija o zaštiti i očuvanju nematerijalne kulturne baštine (u daljem tekstu Konvencija 2003). Kao logičan slijed ovih procesa, dvije godine kasnije usvojena je UNESCO Konvencija o kulturnoj raznolikosti (Konvencija 2005) čime su u potpunosti zaokruženi naponi na zaštiti i očuvanju vrijednosti koje predstavljaju značajan dio svjetske kulturne baštine.

Kao najpozitivniji aspekt Konvencije 2003 stručnjaci ističu autoritet koji se pridaje običnim

ljudima, odnosno zajednicama i skupinama u definiranju vlastite baštine. Ovim međunarodnim sporazumom definirani su oblici kao i mjere zaštite i očuvanja nematerijalne kulturne baštine. U tom smislu, nematerijalna kulturna baština „znači vještine, izričaje, znanja, umijeća, kao i instrumente, predmete, rukotvorine i kulturne prostore koji su povezani s tim, koje zajednica, skupine i u nekim slučajevima pojedinci prihvaćaju kao dio svoje kulturne baštine“. Ovako definirana nematerijalna kulturna baština manifestira se u sljedećim područjima:

- a) izvedbene umjetnosti,
- b) običaji, obredi i svečanosti,
- c) znanja i vještine u vezi sa prirodom i svemirom,
- d) tradicionalni zanati.

Nematerijalna kulturna dobra su najosjetljiviji segment cjelokupnog kulturnog stvaralaštva. Riječ je o „živoj“ kulturi koja se uvijek i iznova stvara i prolazi kontinuirane evolutivne procese u skladu s društvenim promjenama. Sveprisutna globalizacija, ali i mikrodrštvene promjene imaju veliki utjecaj na način čuvanja i prenošenja ovih oblika koji su rezultat višestoljetne sedimentacije i isprepletenosti kulturnih izraza. Upravo zbog toga ciljevi Konvencije 2003 su:

- (a) zaštititi nematerijalnu kulturnu baštinu;
- (b) osigurati poštovanje nematerijalne kulturne baštine zajednica, skupina i pojedinaca na koje se odnosi;
- (c) podizati svijest na lokalnoj, nacionalnoj i internacionalnoj razini o značaju nematerijalne kulturne baštine, te kao rezultat toga osigurati uzajamno uvažavanje;
- (d) osigurati međunarodnu suradnju i pomoć.

Na osnovu člana 11 Konvencije 2003 svaka država stranka poduzima potrebne mjere kako bi osigurala zaštitu nematerijalne kulturne baštine koja je prisutna na njezinu teritoriju. Kao najvažniji zadatak je identificiranje i definiranje različitih elemenata nematerijalne kulturne baštine uz sudjelovanje zajednica, skupina i relevantnih nevladinih institucija te uspostavljanje jednog ili više popisa nematerijalne kulturne baštine.

Uvrštavanje na listu uz navedeni uvjet da se dobije pristanak i suglasnost zajednice koja to kulturno dobro baštini upućuje na zaključak da lista podrazumijeva „živi“ oblik kojeg određena skupina ili zajednica njeguje kao dio svog kulturnog identiteta.

Sl.2. U radionici "Rukotvorine" susreću se tri generacije vještih majstora. Ravnopravan udio u procesu nastanka novih rezbarenih predmeta ima i dugogodišnja zaposlenica Samija Ćibo

Provedba Konvencije 2003 u našoj zemlji

U odnosu na Bosnu i Hercegovinu, Konvencija 2003 je stupila na snagu 23. maja 2009. godine, čime se naša zemlja obavezala da će izgraditi zakonodavno-pravni sistem i potrebne mehanizme za jačanje kapaciteta zaštite i očuvanja nematerijalne kulturne baštine. Ministarstvo civilnih poslova je direktno zaduženo za provođenje Konvencije, dok se komunikacija i administrativni poslovi sa UNESCO-m obavljaju isključivo preko Državne komisije za saradnju sa UNESCO-m koja je utemeljena kao savjetodavno tijelo Vijeća ministara Bosne i Hercegovine. Ministarstvo kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine, Ministarstvo prosvjete i kulture Vlade Republike Srpske i Odjeljenje za privredni razvoj, sport i kulturu Vlade Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine zaduženi su da preduzmu sve potrebne aktivnosti na ispunjavanju obaveza koje proizilaze iz pomenute Konvencije uključujući i dostavljanje periodičnih izvještaja o primjeni Konvencije.

Prvi zadatak bio je uspostavljanje liste nematerijalne kulturne baštine u našoj zemlji za čiju su realizaciju bila zadužena entitetska ministarstva kulture. U saradnji sa stručnjacima iz institucija koji se bave naslijeđem te predstavnicima nevladinih organizacija sačinjena je Preliminarna otvorena lista nematerijalnog kulturnog naslijeđa Federacije Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu Preliminarna lista). Imajući na umu činjenicu da je pojam nematerijalnog naslijeđa novi i nedovoljno poznat te da tek predstoji dugi i naporni put afirmiranja ideje o zaštiti ovog dijela naslijeđa, Preliminarna lista je sačinjena od elemenata koji ukazuju na raznorodnost tradicionalnog kulturnog stvaralaštva u našoj zemlji, dakle, kao pokazni model koji otvara mogućnosti daljnjih procesa rekognosciranja i definiranja elemenata nematerijalnog naslijeđa. Važno je napomenuti da se uspostavljeni popisi šire i dopunjavaju na osnovu inicijativa civilnog sektora, odnosno direktnih prenositelja baštine i isključivo uz njihovu saglasnost. Ovim nije umanjen značaj rada etno stručnjaka na istraživanju, bilježenju i definiranju elemenata nematerijalnog kulturnog naslijeđa bez kojeg zapravo ne bi bilo moguće uspostaviti sisteme zaštite i očuvanja.

Neupitan element Preliminarne liste bilo je konjičko drvorezbarstvo, zbog potpune kompatibilnosti sa definicijama Konvencije 2003, posebno one koja se odnosi na pojam „žive“ kulture. U svojoj povijesti, dugoj više od jednog stoljeća, drvorezbarstvo u Konjicu je steklo status simbola grada i regije, a lokalna zajednica se identificira sa ovim kulturnim i društvenim fenomenom. Uprkos sveobuhvatnim promjenama koje su mijenjale uvjete

rada i djelovanja, drvorezbari su izvršili uspješan prenos znanja, umijeća i vještine na mlade naraštaje. Time je obezbijeđen opstanak ovog zanata, ali isto tako stvoreni temelji za razvoj drvorezbarstva koji može ponovno, od kulturnog fenomena, prerasti u značajnu privrednu djelatnost, ne samo za pojedince, nego i širu društvenu zajednicu.

Povijest razvoja konjičkog drvorezbarstva

Zahvaljujući bogatim šumama, posebno u predjelu geografskog fenomena mladih vjenačnih planina Dinarida, drvo je od najstarijih vremena na području naše zemlje korišteno za brojne oblike materijalnih manifestacija civilizacijskih postignuća. Tokom istraživanja stručnjaci Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja susretali su se i pisali o vrijednim i veoma starim primjercima drvorezbarstva na području Bosne i Hercegovine.¹ U mnoštvu sačuvanih raznovrsnih, fragmentarnih ili cjelovitih, primjera bosanskohercegovačkog drvorezbarstva izdvojili su se oni nastali u konjičkoj regiji. Ako se ima na umu činjenica da su do dolaska Austro-Ugarske u našu zemlju i smještanja glavne saobraćajnice u dolinu Neretve, putevi sa juga ka sjeveru, odnosno veza Dalmacije i Hercegovine sa centralnom Bosnom odvijala obroncima planina Bitovnje, Preslice i Prenja izbijajući u gornji tok Neretve,² razumljiva je tvrdnja da su vještinu drvorezbarstva u konjički kraj, odnosno gornji tok rijeke Neretve (potez od Bijele do Grušče) donijeli doseljeni zemljoradnici – drvorezbari iz donje Hercegovine. Njihov centar je bilo selo Grušča, Ribari, Čičevo i Bijela. U Grušči su poznatije drvorezbarske familije bile Fršić, Brkan, Bubalo i Tabak, u Ribarima porodica Bajić, a u selu Čičevu pripadnici porodice Šmrkić.³ Njihova umijeća nisu ostala nezapažena, a prvi pisani podaci o konjičkom drvorezbarstvu datiraju iz perioda s kraja 19. stoljeća kada je putopisac Heinrich Renner koji je u Konjicu boravio dva puta, tokom 1885. i 1895. godine, zapisao: “Vrijedno je preporučiti i direktni izlet iz Konjica u dolinu Bijele, što smo ju već spomenuli. Tu se izrađuju veoma lijepe drvene rezbarije i sprave, osobito oni sanduci u kojima seljaci spremaju svoje haljine i vrijednije stvari”. Također, Selo Bijela je pomenuto i u turističkom vodiču kroz Bosnu i Hercegovinu 1892. godine kao mjesto u kom se nalaze: “vrlo ljupke drvorezbarije kao i ostali predmeti od drveta”.⁴

¹ Karanović, 1937, 93-103.

² Andelić, 1957, 169-170.

³ Konjic i njegova ..., 1990, 135.

⁴ Isto, str: 137.

Sl.3. Adem Nikšić na sajmu u Beogradu 1936. godine

Sl.4. Viseći orman izrađen u radionici Asima Nikšića 1930. godine

Sl.5. Drveni sanduk- sehara za odlaganje garderobe i vrijednih predmeta. Sehara je bogato ukrašena reljefnim motivom.

Opis: Prednja i bočne strane škrinje su dekorisane reljefnim, u lučni prostor smještenim, motivom drveta života. Na bočnim stranama ovaj motiv se javlja samo jednom, a na prednjoj strani ponavlja se tri puta. Poklopac je dekorisan urezbaranim rozetama. U unutrašnjosti u gornjem desnom uglu je pričvršćena ladica sa poklopcem. Godina nastanka 1931.god./ Mulić/

U kontekstu zatečenih tradicionalnih i slabo razvijenih privrednih djelatnosti baziranih na starim zanatima koji su industrijalizacijom i društvenim promjenama gubili svoje mjesto u bosanskohercegovačkom društvu, s kraja 19. stojeća austrougarska je upravo u očuvanju i razvoju starih zanata vidjela priliku za pokretanje privrednog razvoja. S ciljem spašavanja pojedinih zanata i razvoja zanatske djelatnosti u Bosni i Hercegovini, austrougarska uprava osniva *Zemaljsku radionicu za umjetne zanate* 1885. godine u Sarajevu. Profesor sarajevske radionice, Alois Studenička, boraveći u selu Bijela 1894. godine, podnio je iscrpan izvještaj Zemaljskoj upravi o konjičkom drvorezbarstvu. U izvještaju, između ostalog, navodi kako je konjički ornament primitivnog izraza, ali da se tim proizvodima ne može poreći važnost, jer svjedoče o velikom talentu.⁵ Od osnivanja Zemaljske radionice počinje organizirana edukacija Konjičana za umjetne zanate. Ilija Arapović iz sela Donja Bijela kod Konjica je prvi drvorezbar koji je završio kurs u Sarajevu i vratio se u Konjic, nakon čega su mnogi pohađali školu ili kurseve. Početkom 1906. godine, po dobijanju saglasnosti Zemaljske vlade za BiH, stolar Ivan Ramljak počinje sa održavanjem prvog drvorezbarskog kursa. Ramljak je uz još neke profesore u Konjicu održavao kurs sve do 1911. godine kada je službeno registrirao svoju radionicu u kojoj sve do pred kraj austrougarske uprave obučava buduće drvorezbare u okviru redovnog trogodišnjeg šegrtovanja.

Ovako organizirani način prenošenja umijeća drvorezbarskog zanata rezultirao je većim brojem izučenih stolarskih majstora koji su, nakon školovanja, otvarali svoje stolarske radionice. Jedan od njih je bio Sulejman Hadžizukić (1885-1947) kod koga je zanat izučio Ismail Mulić. Upravo generacija školovanih stolara kojoj je pripadao Ismail Mulić kasnije je bila nosilac konjičkog drvorezbarstva.

Oснаženi stručnom podrškom i izvanrednim rezultatima u stvaranju jedinstvenih primjeraka drvenih predmeta, Konjičani su svoje proizvode s ponosom pokazali i na svjetskim izložbama. Prvi među njima je izlagao svoje proizvode Ilija Arapović na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine. On je također učestvovao na izložbi u Beču 1898. godine gdje je za svoju seharu i peškun dobio medalju sa diplomom. Na ovoj izložbi je pored njega učestvovao i Mato Lozinović. Na svjetskoj izložbi 1897. godine u Briselu je učestvovao Ilija Logarić.

Razdoblje od 1885 do 1918. može se nazvati zlatno doba konjičkog drvorezbarstva, jer se u tom periodu bilježe najveći obim organizirane aktivnosti, međunarodna afirmacija i zaslužena priznanja.⁶

⁵ Isto, str: 140.

⁶ Mulić, 1985, 2.

Uspjeh koji je, namještaj urađen u ovoj specifičnoj tehnici, ostvario na međunarodnom nivou, izlaganjem na svjetskim izložbama, donio mu je neočekivanu popularnost na širim prostorima. Cijenjeći virtuoznost u izradi šara na drvenim predmetima i kvalitet drveta iz okoline Konjica, naručioci ovih jedinstvenih primjeraka vještine majstorskih ruku dolazili su sa prostora tadašnje države južnoslavenskih naroda, pa i šire. Ovakav trend nastavio se i u periodu između dva svjetska rata. Vještina izrade, jedinstven dizajn te neupitan kvalitet doprinio je da su vremenom komadi namještaja iz konjičkih radionica postali cijenjen dio unutrašnjeg mobilijara kuća imućnih porodica i izvan granica Bosne i Hercegovine.⁷ Drvorezbarstvo je privuklo i pojedince iz drugih krajeva među kojima je ostao zabilježen Srećko Domić iz Dalmacije. Njegov naglašeno umjetnički pristup i uvođenje novih tehnika u izradi predmeta poput reljefa i bareljefa nije bilo odmah prihvaćeno u Konjicu. Jasno je bio izražen otpor prema novinama i Konjičani su davali prednost tradicionalnom načinu obrade drveta. Mada je kratko boravio u Konjicu ostavio je snažan dojam na mlade drvorezbare, posebno Ismaila Mulića te je zaslužan za unošenje određenih umjetničkih sloboda u drvorezbarstvu.

Privremeno zamiranje tradicije drvorezbarskih porodičnih radionica nastupa nakon Drugog svjetskog rata kada se, u skladu sa tadašnjim društvenopolitičkim prilikama i stvaranjem društvenog kapitala, osniva Gradsko drvorezbarsko preduzeće. Za upravnika ovog državnog preduzeća postavljen je Ismail Mulić, koji je već bio vlasnik samostalne zanatske radionice „Mulićev rekord“. U periodu do Drugog svjetskog rata njegova radionica prednjačila je inovativnim rješenjima u proizvodnom procesu, bogatstvom asortimana i plasmanom.⁸

U novoformiranom državnom preduzeću Ismail Mulić je pokrenuo proizvodne pogone za široku paletu proizvoda od dječijih igračaka i galanterijskih proizvoda, sitnih rezbarskih predmeta za opremu enterijera do komada drvorezbarenog namještaja. Od 1955. godine Mulić je ponovno otvorio vlastitu

Sl.6. Alati koje koriste drvorezbari izrađuju se u Konjicu, od strane majstora drvorezbara ili po njihovom zahtjevu

Sl.7. Konjičko drvorezbarstvo predstavlja specifičan način izrade ukrašenih predmeta od drveta koji imaju upotrebnu i dekorativnu funkciju, a koji se izrađuju posenim, specifičnim tehnikama i alatima.

Sl.8. Drvorezbarena komoda iz zbirke Muzej "Mulićev rekord"

⁷ Milan Karanović (1882 – 1955), kustos Zemaljskog muzeja u periodu do Drugog svjetskog rata, odlaskom iz Sarajeva, vrijedne komade namještaja preselio je u Beograd, svoje novo prebivalište. Njegov sin Srđan Karanović, srbijanski reditelj, dugo nakon smrti svog oca (2003) ustupio je kompletan namještaj Zemaljskom muzeju u Sarajevu koji je izložen javnosti i predstavlja značajan dio stalne postavke Odjeljenja za etnologiju.

⁸ Sa inoviranim proizvodima od drveta ukrašenim bogatom ornamentikom Ismail Mulić je dobio niz međunarodnih priznanja: Diplomom na sajmu Naš LES Ljubljana septembra 1936. godine, Diplomom sa zlatnom medaljom na Znanstvenoj industrijskoj izložbi u Beogradu, 14. oktobar 1935. godine, diplomu na Zemaljskoj zanatskoj izložbi u Beogradu, oktobar 1938. godine.

Sl.9. Enterijer sobe u Muzeju "Mulićev rekord"

Sl.10.

Sl.11. Izloženi eksponati Ismaila Mulića osvojili su Diplomu i Zlatnu medalju na Zanatsko industrijskoj izložbi 1935. godine u Beogradu.

Sl.12. Inovativno stilsko rješenje autorice Jasne Mulić

radionicu i prizemlje svoje kuće pretvorio u muzej reprezentativnih eksponata koji je dostupan javnosti i danas.

Mada se u dugoj i bogatoj historiji ove djelatnosti u Konjicu bilježe usponi i padovi prouzrokovani brojnim društvenim promjenama, drvorezbarstvo je opstalo. Na izazove modernizacije društva posljednjih decenija Konjičani su našli adekvatan odgovor uvođenjem novog dizajna u izradu svojih predmeta. Inovacije su došle uspostavljenjem saradnje sa Likovnom akademijom u Sarajevu, Odsjekom za produkt dizajn. Među nizom novih produkata ističu se dizajnerska rješenja koja potpisuje profesor Salih Teskeredžić. Umetanjem karakterističnog floralnog motiva na dijelove namještaja modernog dizajna, a pri tome slijedeći tradicionalan način izrade u drvorezbarskim radionicama, Teskeredžić je uveliko zaslužan za povećanje interesa kupaca za ove proizvode posljednjih godina. Najuspješniji primjerci komadnog namještaja privukli su pažnju i na međunarodnim sajmovima kao što je Festival kreativnosti i inovativnosti MIKSER u Beogradu 2011. godine. Prestižnu nagradu "Interior Award" dodijelio im je i German Design Council 2011., 2012. godine na Sajmu IMM u Kelnu, Njemačka.

Nominacija konjičkog drvorezbarstva za UNESCO listu

Na inicijativu općine Konjic, otpočeo je rad Federalnog ministarstva kulture i sporta na izradi nominacijskog fajla konjičkog drvorezbarstva za upis na Reprezentativnu listu svjetske nematerijalne kulturne baštine. U skladu sa procedurom uobičajenom za komunikaciju naše zemlje sa UNESCO-m, zatražena je, i u velikom broju dobijena, podrška kantonalnih ministarstva kulture u Federaciji Bosne i Hercegovine. Pored toga, pismenu saglasnost i odobrenje za nominaciju elementa za upis na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine izdali su: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Zavičajni muzej Konjic, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Udruženje za zaštitu prirode i kulturno-historijskih spomenika „Natura AS“ Konjic, Udruženje Hrvatskih amaterskih kulturno umjetničkih društava Bosne i Hercegovine. Međutim, kao najvažniji segment rada na nominaciji konjičkog drvorezbarstva za UNESCO listu treba istaći zainteresiranost i odlučnost tri, danas jedine preostale, drvorezbarske radionice sa porodičnim naslijeđem da se upišu kao prenositelji znanja i čuvari stoljetne vještine. Saglasnost za upis kojom su svjesno preuzele najveću odgovornost za čuvanje

Sl.13. Dio zbirke drvorezbaranih proizvoda poznata kao Muzej "Mulićev rekord" u Konjicu koja je Odlukom Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika proglašena Pokretnim dobrom.

tradicionalnog zanata dale su: Samostalna zanatska radnja "Mulićev rekord" u Konjicu, Drvorezbarska radnja "Braća Nikšić" u Konjicu i "Rukotvorine" – zbirka namještaja Nikšić Besima – u Konjicu. Na čelu ovih radionica kao direktni prenositelji znanja i vještine su: Nikšić Besim, Nikšić Adem, Nikšić Armin, Vila Sejfidin.

Za dio koji se odnosi na stručnu ekspertizu i pojašnjenje ovog tradicionalnog zanata Federalno ministarstvo kulture i sporta angažiralo je eksperte iz ove oblasti, prije svih mr. sci. Lebibu Džeko, rukovoditeljicu etnološkog odjela Zemaljskog muzeja, koja je prezentirala svu do sada prikupljenu dokumentaciju o istraživanjima u vezi sa nominiranim tradicijom, a potom aktivno učestvovala u kreiranju nominacijskog obrasca, kontaktirajući relevantne stručnjake iz oblasti etnologije i nosioce tradicijskih vještina u lokalnoj zajednici.

U rad na aplikaciji je uključeno i Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i Federalno ministarstvo razvoja, poduzetništva i obrta koja su dala dio sugestija u vezi sa očuvanjem ove umjetničke vještine i motiviranjem stanovništva za očuvanje izvornih oblika naslijeđa.

Nevladine organizacije koje rade na očuvanju nematerijalnog kulturnog naslijeđa kao što su Natura AS iz Konjica i USOFTU u BiH Sekcija CI-OFF BiH sa sjedištem u Mostaru dale su poseban doprinos u izradi nominacijskog fajla.

U samom Konjicu kontinuiranu prezentaciju bogatog kulturnog naslijeđa obezbjeđuje etnografska

postavka Zavičajnog muzeja u Konjicu. Vrijedna zbirka etnografskih predmeta nalazi se i u spomen kući Zuke Džumhura koja je depadans Zavičajnog muzeja u Konjicu i koja je nezaobilazna turistička destinacija.

Za postupak nominacije, a u skladu sa propozicijama UNESCO, izrađen je desetominutni video zapis o konjičkom drvorezbarstvu pod nazivom „Crtanje duše u teksturi drveta“. Ovaj video rad dostupan je na web stranici UNESCO što je već samo po sebi značajno za međunarodnu afirmaciju ovog kulturnog fenomena, ali i šire društvene zajednice.

Kada je riječ o zadovoljenju UNESCO kriterija tri godine ranije, prilikom stavljanja konjičkog drvorezbarstva na Listu nematerijalnog kulturnog naslijeđa u FBiH, tim stručnjaka iz nekoliko vodećih kulturnih institucija koje se bave proučavanjem kulturnog naslijeđa potvrdio je neupitnost kompatibilnosti ovog elementa kulturnog naslijeđa sa propisanim kriterijima.

Konjičko drvorezbarstvo jedan je od najboljih primjera očuvanja tradicije u našoj zemlji koji s punim pravom nosi predznak „žive kulture“ kako je definira UNESCO Konvencija 2003. Nematerijalna kultura definira se kao naslijeđe koje „prenošeno s generacije na generaciju, stalno iznova stvaraju zajednice i grupe u odgovoru na svoje okruženje, svoje međudjelovanje s prirodom i svojom historijom, i daje im osjećaj identiteta i kontinuiteta čime unaprijeđuju poštivanje kulturne raznolikosti

Sl.14. Sećija je na „L“ umetnuta u drveni okvir u kojem se nalaze bogato rezbarena vrata. Na naslonu sećije u materijalu su utkani floralni motivi. Gornji rub naslona sećije je završen drvenom lajsnom na koju je pričvršćena kruna. Lajsna je ukrašena urezbarenom tzv. bosanskom šarom – lanac rozeta u kvadratnim poljima. Ugao sećije nije ukrašen krunom već je ispunjen otvorenom rezbarenom vitrinom za knjige. U vizuelnom smislu, vitrina se po horizontali može podijeliti na tri dijela.

Sl.15. Dio postavke iz rodne kuće Zuke Džumhura - Depadans Zavipčajnog muzeja u Konjicu

i ljudske kreativnosti“. Svi navedeni segmenti definicije ovog dijela kulturnog naslijeđa oslikavaju se u konjičkom drvorezbarstvu.

Pored tri izdvojene zanatske radionice koje su upisane kao prenositelji znanja i za koje je utvrđeno da su do sada, kao i nadalje, usmjerene ka očuvanju porodične tradicije, važno je istaći da cjelokupan proces identificiranja elementa obuhvata širu društvenu zajednicu. Postavljanje bilborda sa porukom „Konjic grad drvorezbarstva“ jedna je od aktivnosti kojima se općina aktivno uključila u proces zaštite pokazujući svijest o značaju elementa, ne samo za prenositelje, već i konjičku regiju.

Stavljanje na listu stvara obavezu kontinuiranog praćenja i systemske potpore koja bi trebala pomoći očuvanju te donijeti pozitivne pomake. To se prije svega odnosi na proces prenosa vještine, što zbog isticanja atributa „konjičkog“, zasigurno mora uključiti širu konjičku regiju. Dakle poticaji ne bi trebali obuhvatati samo nekoliko porodičnih radionica već više segmenata društva. Veliku ulogu u procesima prenosa znanja imaju lokalne škole koje, kroz rad u sekcijama kao vannastavne aktivnosti, mogu afirmirati kreativne vrijednosti i vještine obrade drveta te općenito podstaknuti zanimanje za tradicionalno zanatstvo. Adekvatan pristup s akcentom na značaju drvorezbarstva za kulturni identitet te za razvoj individualnih kreativnih potencijala vratio bi ovu vještinu u konjičke porodice koje su ranije negovale drvorezbarstvo, ali su sticajem raznih okolnosti izgubile doticaj s ovom vještinom. Važnost uloge lokalne zajednice ili pojedinca u procesu zaštite i očuvanja razabire

se iz samog teksta Konvencije 2003, te time i iz obrasca koji se popunjava prilikom nominiranja kulturnog dobra za UNESCO listu. Brojna pitanja ovog upitnika idu u pravcu osvješćivanja samog predlagatelja o važnosti uključenja prenositelja dobra u planiranju predloženih mjera zaštite i načina na koji će biti dijelom njihovog provođenja. Uloga zajednice koja čuva određeno dobro je nezamjenljiva i ključna u procesima održavanja kulturnog dobra „živim“. Upis određenog nematerijalnog kulturnog dobra na UNESCO listu daje dignitet čuvarima te tradicije i povećava vrijednost njihovim proizvodima. Kada je riječ o konjičkom drvorezbarstvu, značajno je da se svjetskoj javnosti ne samo prikaže umijeće koje se stoljećima čuva i njeguje, već i da se cjelokupna svjetska zajednica podsjeti na značaj upotrebe prirodnih materijala u čovjekovoj neposrednoj okolini, utoliko prije ukoliko su spretne ruke majstora/umjetnika u taj materijal unijele i estetsko osjećanje kao reprezentanta ljudskog duha. Motivi urezani u drvo nisu samo svjedočanstva estetskog osjećanja ili zanatske spretnosti majstora već predstavljaju i izraz duha svih epoha u kojima se kristalizirao duhovni segment jednog malog naroda u krilu evropske civilizacije, ali nerijetko i daleko od glavnih tokova civilizacijskih dešavanja. Preplitanje civilizacija o kojima svjedoči Balkan, a posebno Bosna i Hercegovina, koja je na obodu velikih imperija Istoka i Zapada, opredijelilo je i izbor motiva i načina izrade i mada se to ne da iščitati na prvi pogled, svjedoči o svim ovim utjecajima ostajući ipak no izrazu dominantno svoj, upravo bosanski.

Sl.17. Kod konjičkog drvorezbarstva metoda rezbarenja je veoma zanimljiva i rijetko se primjenjivala u drugim krajevima. Konjički majstori prilikom ukrašavanja predmeta koriste tri vrste šara: bosansku, arapsku i duboku.

Sl.18. Bosanska šara je nastala spajanjem pojedinih elemenata seoske drvorezbarije i rezbarenih motiva orijentalne kuće (sa musandere, sobnih vrata, šiša i dolafa). Za bosansku šaru je karakteristična mreža romboida, kvadrata ili šestougona, odnosno talisuma(3), kako je konjički majstori nazivaju (Mulić, 1985, 6).

Literatura

- * * * UNESCO konvencije iz oblasti kulture, Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Besjeda, Banja Luka, 2010.
- Anđelić Pavo, Turski put od Ivan-planine do Porima, Naše starine IV, Sarajevo, 1954: 169-178.
- Čelić Džemal, Drvorezba u Bosni i Hercegovini, časopis Most, broj 11/76, Mostar, 1976.
- Konjic i njegova okolina za vrijeme austrougarske vladavine, grupa autora, Konjic, 1990.
- Karanović Milan, Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XLIX; Sveska za istoriju i etnografiju, Sarajevo, 1937: 93-103.
- Milićević Šečić Mirela, Definiranje i identifikiranje nematerijalnog kulturnog naslijeđa, u: Federalno ministarstvo kulture i sporta (ed.), Zbornik radova Dani evropskog naslijeđa 2012/2013: 143-154.
- Milićević Šečić Mirela, Jedan osvrt na programski sadržaj Smotre folklor „Dani evropskog naslijeđa 2009.“, u: UHAKUD u BiH/SEKCIJA CIOFF BIH(ed.), Zbornik radova Međunarodnog kongresa „Tradicijska kultura-poveznica u integraciji regije“, Mostar, 07–10. 10. 2010: 197-207.
- Mulić Šemsudin, Razvoj konjičkog drvorezbarstva i put u savremeno, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. Etnologija br. 40, Sarajevo, 1985. godine: 1-28.
- Mulić Šemsudin, Konjičko drvorezbarstvo od seoske naivne umjetnosti i gradskog obrta do savremene industrije, Konjic, 1999.

Summary

Ten years after the adoption of the UNESCO Convention on the conservation of the intangible cultural heritage (2003) and five since the effectiveness in our country there was a significant step forward in the activities undertaken in the implementation of this Convention. Namely, Woodcarving of Konjic submitted Nomination file to address of the UNESCO for inclusion on the Representative list of intangible Cultural Heritage. Woodcarving Konjic is the first proposal from preliminary list of intangible cultural heritage in the Federation of Bosnia and Herzegovina. It is a skill, craft, which is continuously transmitted at least four generation and which eventually became one of the Konjic region inhabitants' identity elements. Nomination was supported with extensive scientific research and involvement of the wider community whose support was one of the conditions for successful finalization of the nominations. Based on the available written material dealing with the phenomenon of woodcarving in our country, the text provides information on development of these skills, the method of making woodcarving cases and carriers that have preserved and innovated this specific craft to the extent that was necessary to make products of their work retain a special place in modern interiors.

Kulturna historija

Moderna i tradicionalna umjetnost i zaštita kulturno-historijskog naslijeđa

Diferencijacija moderne i tradicionalne kulturno-umjetničke paradigme i pristup zaštiti kulturno-historijskog naslijeđa

Unutar djelatnosti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa postoje različite diferencijacije kulturnih dobara od kojih je najosnovnija podjela na materijalno i nematerijalno kulturno-historijsko naslijeđe. Diferencijacija koja se odnosi na tradicionalne¹ i moderne² umjetničke forme veoma je značajna, međutim, nije dovoljno naglašena unutar ove djelatnosti. Ovo, prema našem mišljenju, predstavlja značajan nedostatak s obzirom da prouzrokuje probleme koji nastaju kao posljedica neadekvatnog pristupa zaštiti i očuvanju ovih dobara. Štaviše, aktuelni pristup zaštiti kulturnog naslijeđa u velikoj mjeri se temelji na principima moderne umjetnosti, što ima za posljedicu destrukciju tradicionalnih umjetničkih oblika koja nastaje kao posljedica promjene njihovih kulturno-umjetničkih paradigmi.

Tradicija i modernizam

S obzirom da su pojmovi tradicionalne i moderne umjetnosti u bliskoj i uzajamnoj vezi sa pojmovima tradicija i modernizam, i zapravo iz njih proizilaze, potrebno je ove temeljne pojmove definirati imajući u vidu način na koji se oni razumijevaju u savremenom svijetu. Naime, termin tradicija danas je sveden na samo jednu njegovu dimenziju a to je ponavljanje ili prenošenje kulturno-umjetničkih oblika, odnosno kontinuitet³.

Pojam tradicija potiče od latinske riječi *tradere* što znači prenositi. U zapadnoevropskoj kulturi ovaj pojam je prvobitno razumijevan i korišten kao termin koji ima religijsko-duhovno značenje kao primarno ali je vremenom zadobio i druge dimenzije, tako da danas ima daleko šire značenje⁴. U tom smislu pojam tradicija obuhvata ne samo kulturno-umjetničke izraze ili manifestacije koje su

duhovno-religijske naravi već i one koje su profane, što znači da obuhvataju sve sfere ljudskog života i djelovanja, s tim da je bitno naglasiti da se ove sfere ne dovode u kauzalnu vezu već se promatraju i razumijevaju kao odvojene i zasebne.

Unutar djelatnosti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa ovaj se termin uglavnom upotrebljava u ovom njegovom drugom značenju, odnosno najčešće se razumijeva kao terminološka odrednica koja obuhvata sve oblike dobara kulturno-historijskog naslijeđa koji se nužno ne dovode u vezu sa duhovno-religijskim dimenzijama ovog pojma.

Uzroci ove redukcije, prema našem mišljenju, leže u dvije ključne činjenice; prva se odnosi na pojavu sekularizacije svih oblika ljudskog mišljenja i djelovanja koja nastaje sa pojavom moderne a drugi razlog je u doslovnom značenju samoga termina iz njegovog latinskog korijena *tradere*, prenošenje ili kontinuitet, odnosno trajnost nekog oblika kulturnog dobra kao kolektivnog koje je u neprestanom procesu. Ovaj se termin istovremeno odnosi i na veliki dio ovih dobara koja su nastala na isti način, koja su proistekla iz različitih tradicija ali su ove prekinute ili izumrle odnosno one nisu više žive tradicije.

S druge strane, u svom izvornom značenju i sadržaju tradicija je po sebi u opoziciji sa modernitetom i također ima drugačiji sadržaj i značenje u modernoj upotrebi. U tom smislu moguće je razumijevati tradiciju u njenom izvornom kao i u modernom, dakle izmijenjenom značenju. On se danas najčešće razumijeva i koristi kao zbirni pojam koji ima opće

¹ Tradicija, lat. (*traditio* od *tradere* – poredati, uručiti) predanje, običaj, poredak, itd. Bratoljub Kljajić, Rječnik stranih riječi, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2004. str.1363.

² Sintagma moderna umjetnost u našem radu ne koristimo na način kako se ona razumijeva u diskursu historije umjetnosti kao karakteristika određenog stila gdje moderna umjetnost označava period kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća. Ovu sintagma koristimo kao paradigmu za netradicionalne umjetničke forme kako bi označili suštinsku razliku između tradicionalnih i netradicionalnih umjetničkih oblika.

³ Ovo nije slučaj samo u naučnoj ili stručnoj terminologiji već i u svakodnevnoj upotrebi. Na primjer pojam se koristi da označi kontinuitet neke manifestacije (tradicionalni muzički festival, fudbalski turnir ili neka aktivnost iz privatnog života, godišnji odmor, proslava rođendana i sl.)

⁴ U katoličkoj crkvi pojam tradicija je korišten u značenju izvornih učenja koja su do nas prenesena od apostola, prvih kršćanskih učitelja.

značenje za sve vrste i oblike dobara kulturnog naslijeđa. Na ovaj način je došlo do diferencijacije pojmova tradicionalne svete i tradicionalne profane kulture i umjetnosti koji se u ovom diskursu promatraju kao dvije potpuno odvojene kategorije koje nisu ili nužno ne uspostavljaju međusobnu vezu. U razumijevanju pojma tradicija, slijedeći mišljenja filozofskih pravaca⁵ koji su nastali na kritici moderne a napose perenijalne filozofije, ove diferencijacije realno ne postoje unutar tradicionalnih društava s obzirom da svaka tradicija ima svoje izvorište u svetom iz kojega se onda reflektuje na sve sfere ljudskog mišljenja i djelovanja pa i na one koje možemo uslovno imenovati profanim. Svaka domena ljudskog života u vezi je sa svetim, izravno ili neizravno; tradicionalna odjeća, muzika, arhitektura, trgovina ili zanatstvo u vezi je sa duhovno-religijskom domenom koja je u središtu svake od tradicija što znači da su tradicionalni svjetovi kulture cjeloviti svjetovi, jedinstveni i nedjeljivi. U ovom diskursu posmatrana, podjela na sveto i profane, unutar tradicionalnih svjetova kulture, de facto ne postoji. Preciznije rečeno, postoji koncept unutar kojeg je profano samo ono što je u suprotnosti sa svetim ili je izvan njegovog dosega što znači da realno postoji samo u njegovom odnosu sa svetim.

Za razliku od tradicionalnih, u modernim društvima ove realnosti su u potpuno drugačijem odnosu budući da je duhovno-religijska sfera života marginalizirana ili u najboljem slučaju vrijednosno izjednačena sa drugim sferama. S druge strane, ove su sfere odjeljene na način da predstavljaju posebne realnosti. Tako su, primjerice, socijalna, ekonomska ili kulturno-umjetnička sfera modernih društava odvojene, odnosno one nisu niti se dovode u vezu sa duhovno-religijskom sferom⁶. Moderni svijet je desakralizovani svijet kako to naročito naglašava Mirča Elijade u svom poznatom djelu 'Sveto i profano'. Između ostalog, Elija-

⁵ Način na koji termin *tradicija* razumjevamo i upotrebljavamo u našem radu slijedi one filozofske odrednice koje su nastale u okviru različitih škola mišljenja koje su predstavljale snažnu kritiku modernizacije i laicizacije kulture i umjetnosti moderne Evrope. Naše razumjevanje tradicije kao pojma slijedi, prije svega, mišljenja filozofa perenijalne škole: Rene Guenona, Fritjofa Schouna, a napose Sayyeda Hosseina Nasra kao i iznimno značajne autore koji su predstavljali svojevrsan front kritike moderne u Evropi s početka dvadesetog stoljeća od kojih su najznačajniji: Mirča Elijade, Rudolf Otto, Hans Zedlemayer i Annanda Comaraswamy.

⁶ Naprotiv, moderna društva i države temelje se na sekularnom društveno-političkom uređenju, koji naglašava ove diferencijacije. Štaviše, ova društva i države, naročito na Zapadu, sekularizam uzimaju kao jedan od najvećih vrijednosti koji se naročito ogleda u paroli 'odvojiti crkvu od države'. Čak i one države koje su utemeljene na vrijednostima religijskog predznaka u mnogim svojim sferama predstavljaju ili demonstriraju sekularne vrijednosti.

de jasno naglašava činjenicu da je " profani svijet u svom totalitetu, Kosmos, potpuno desakralizovan, skorašnje otkriće ljudskog duha."⁷ Stoga je važno istaći da je desakralizacija bitna karakteristika modernog društva i jedno potpuno novo iskustvo koje ne poznaje niti jedno od 'pre-modernih' društava poznatih u historiji svjetske civilizacije.

S druge strane, možemo konstatovati da se desakralizacija ne odnosi samo na profane sfere života s obzirom da taj proces nije stao na granicama svetih prostora ili svetih vremena već je obuhvatio i duhovno-religijske sfere modernih društava. Ova pojava je, također, zahvatila gotovo sve religije svijeta s tom razlikom da su procesi modernizacije imali različite tokove i dinamiku ovisno od društveno-religijskih i kulturno-civilizacijskih uslovljenosti⁸.

Kada je riječ o značenju pojma tradicija, veoma je važno uvijek imati u vidu kontekst u kojem koristimo ovaj pojam, ili, preciznije rečeno, moramo voditi računa o tome da li se pojam odnosi na moderna ili tradicionalna društva. Konsekventno tome, pojam tradicionalna umjetnost nosi drugačije značenje ovisno od toga da li ga koristimo u njenom izvornom ili modernom, izmijenjenom odnosno reduciranom značenju. To je naročito vidljivo unutar historije umjetnosti kao moderne nauke gdje se i moderni i tradicionalni umjetnički oblici promatraju u diskursu njihove periodizacije kao umjetničke tvorbe nastale u različitim vremenskim okvirima na različitim kulturno-umjetničkim paradigmatama.

Dakle, pojam tradicionalna umjetnost u svom izvornom značenju podrazumijeva metafizičke principe na kojima se temelje ovi umjetnički oblici dok se isti pojam u njegovoj modernoj upotrebi i značenju ne dovodi nužno u vezu sa njegovim svetim središtem. Odnosno, različite forme tradicionalne umjetnosti, u ovakvom diskursu, promatraju se kao izolovani umjetnički oblici neovisni od svojih duhovnih vrela.

Tradicionalna i moderna kulturno-umjetnička paradigma

Tradicionalna i moderna umjetnost u svojim osnovnim karakteristikama temelje se na dvije potpuno različite kulturno-umjetničke paradigme.

⁷ Mirča Elijade, *Sveto i profano*, str. 705.

⁸ Jedan od primjera onih društvenih i vjerskih zajednica i država koji su se snažno oduprli ovim procesima predstavlja Japan i to ne samo kada je u pitanju odnos modernog Japana spram svog kulturno-historijskog naslijeđa, već naročito odnos šinto-vjerske zajednice, zvanične vjere Japana, spram njihove svete tradicije, što je naročito vidljivo u njihovom odnosu spram svete arhitekture.

Moderna umjetnost se temelji na antropocentrizmu dok je svaka tradicionalna umjetnost po naravi nadindividualna i ona se u krajnjem temelji na teocentrizmu kao kulturno-umjetničkoj paradigmi. U tom smislu razumijevamo suštinsku razliku između pojmova tradicija i modernizam, odnosno pojmova tradicionalna i moderna umjetnosti.

Moderna umjetnost je u suštini sekularna umjetnost. Čovjek je u centru ove kulturno-umjetničke paradigme i kao kreator umjetničkih formi i kao njihov predmet. Unutar ove paradigme čovjek je 'demijurg', stvaralac koji uspostavlja sopstvena ljudska, ovozemaljska pravila koja nikada nisu izvan ljudskoga domena ovozemne egzistencije čak i kada su predmet umjetničkog stvaralaštva religijske teme⁹. Čovjek je mjera stvari, po njemu se mjeri i vrednuje svako umjetničko djelo. Štaviše, individualizam je temelj ove kulturne paradigme. Iz ovoga je proizišla institucija autorstva kao osnovni kvalifikacioni faktor prema kojem se djela moderne umjetnosti vrednuju.

Tradicionalne umjetničke forme, međutim, ne poznaju ovu instituciju što ima za posljedicu da autori ovih djela često ostaju anonimni. Ovo ne znači da je njihova uloga periferna, naprotiv. Pozicija tradicionalnog umjetnika veoma je značajna u svjetovima tradicionalnih kultura što se vidi na različitim primjerima iz historije svjetske kulture i civilizacije¹⁰. Za razliku od modernog, tradicionalni umjetnik se kreće unutar zadatih obrazaca koji su nadindividualnog porijekla s obzirom da potiče iz 'nadljudskog vrela iz kojega se izvodi svaka tradicija'¹¹. Tradicionalni umjetnik ne 'stvara' obrasce već ih nasljeđuje od prethodnih generacija i prosljeđuje budućim. To ne implicira da je kreativnost tradicionalnog umjetnika ovim limitirana, naprotiv, mogućnosti kreativnog izražavanja su neograničene o čemu najbolje svjedoče sama djela. Raskoš umjetničkih kreacija djela tradicionalnih umjetnosti i arhitekture predstavljaju remek-djela kulturne baštine svijeta, najvećih umjetničkih dometa koji su do danas neprevaziđeni. Dakle, suštinska razlika između tradicionalnog i modernog umjetnika je u tome što je

tradicionalni umjetnik prenosilac dok je moderni 'stvaralac', kako se moderni umjetnik uglavnom imenuje danas¹².

Tradicionalnu kulturnu paradigmu karakterizira kontinuitet i kolektivitet. Kontinuitet podrazumijeva trajnost, odnosno kontinuirano prenošenje određenih kulturno-umjetničkih oblika sa generacije na generaciju kao vrijednost koja je zajednička određenoj naciji narodu ili religijskoj zajednici koja je baštini, dakle kolektivu. Ovi kulturno-umjetnički oblici predstavljaju dio identiteta tih zajednica ili grupa i one su zapravo nosilac i prenosilac ovih kulturnih vrijednosti. Vrijednost tradicionalnog umjetničkog djela mjeri se prema njegovom odnosu i vezi sa naslijeđenim umjetničkim oblicima što znači da je ovo djelo utoliko vrednije ukoliko je bliže naslijeđenim obrascima odnosno ukoliko nastavlja kontinuitet naslijeđenih umjetničkih oblika.

Moderna kulturna paradigma, međutim, temelji se na diskontinuitetu i individualitetu. Moderni umjetnik kreira umjetničke oblike koji nisu ni u kakvoj vezi i odnosu niti sa bilo kojim kolektivitetom niti sa drugim pojedincem već predstavlja zasebne kreacije umjetnika kao pojedinca. Moderni umjetnik ne nasljeđuje umjetničke obrasce već ih sam kreira u skladu sa svojim sopstvenim pravilima koja su odraz ili umjetnička realizacija njegovog individualiteta.

⁹ Jedan od takvih primjera je evropska renesansna umjetnost koja je iznjedrila značajna djela religijske tematike ali njihov likovni izraz nije nastao unutar obrazaca tradicionalne svete umjetnosti kršćanskog srednjovjekovlja.

¹⁰ U osmanskome carstvu, na primjer, pozicija glavnog arhitekta bila je jedna od onih funkcija koje su zauzimala veoma visoku poziciju u državi. Neke od umjetničkih radionica poput pisarnica djelovale su unutar Porte, gdje su nastajali državni dokumenti svih vrsta, itd.

¹¹ Frithjof Schuon, *O transcendentnom jedinstvu religija*, Bemust, Zenica, 1997., str. 71.

¹² Paradigmatičan primjer statusa tradicionalnog i modernog umjetnika nalazimo u komparaciji dvaju umjetničkih ličnosti koje su djelovale u isto vrijeme. To su Mimar Sinan i Mikelandelo, dva savremenika, genijalna umjetnika koji su, međutim, realizirali svoja djela na dvije potpuno različite umjetničke paradigme, tradicionalnoj i modernoj. Mikelandelo predstavlja tipičnog renesansnog, dakle modernog umjetnika koji je kreirao svoja djela izvan tradicije kršćanske srednjovjekovne likovne umjetnosti koja je bila teocentrična umjetnost, tradicionalna po svojoj naravi. Mimar Sinan, njegov savremenik i također genijalni umjetnik, djelovao je u okvirima islamske tradicije. Izuzetni umjetnički dometi ovog arhitekta nisu niukoliko promijenili ovu temeljnu činjenicu što u mnogome objašnjava status ovog arhitekta i izuzetne umjetničke ličnosti unutar islamske kulture i civilizacije. Slava i glorifikacija njegovog savremenika Mikelandela nikada nije imala takve razmjere niti je ona bila moguća unutar tradicionalne islamske kulture i civilizacije temeljene na jasnom i strogo monoteizmu koji isključuje slavu svakog božijeg stvorenja na užtrb Slave Stvoritelja. U tom smislu značajno je podsjetiti se na status srednjovjekovnih umjetnika koji su djelovali unutar tradicionalne kršćanske kulture i civilizacije. Nije mali broj djela ove umjetnosti, izuzetnih umjetničkih dometa, čiji su autori ostali anonimni najčešće iz razloga što ova djela nisu potpisivana. Anonimnost ovih autora nije nastala iz njihovih ličnih poriva već iz statusa samog umjetnika unutar tradicionalne kršćanske srednjovjekovne umjetnosti koja je nastala na teocentričnoj kulturno-umjetničkoj paradigmi.

Za razliku od moderne, unutar tradicionalne kulturno-umjetničke paradigme individualitet umjetnika je od periferne važnosti u smislu autorstva s obzirom da se ova dobra vrednuju prema vjerodostojnosti prenesenih kulturno-umjetničkih oblika. Izvornost kao osnovni parametar koji određuje vrijednost tradicionalnog kulturnog dobra odnosi se na zadate obrasce umjetničkih programa koji nadilaze individualitet umjetnika kao prenosioca ili interpretatora naslijeđenih umjetničkih formi. Sayyed Hosein Nasr veoma jasno naglašava ovu razliku: „Tradicionalna umjetnost, u čijem srcu počiva sveta umjetnost, jeste umjetnost kroz koju njen kreator, odnosno umjetnik, služeći se tradicionalnim sredstvima, nastoji putem simbola iznijeti određene ideje koje su nadindividualne. U tradicionalnoj umjetnosti, oblici, simboli, forme i boje nemaju izvorište u psihi samog umjetnika, nego ishode iz transcendentnog i duhovnog svijeta s kojim je umjetnik u vezi, i u tome vidimo suštinsku razliku između tradicionalne i moderne umjetnosti.”¹³

Dakle, tradicionalna kulturno-umjetnička paradigma temelji se na principima koji ishode iz različitih duhovnih tradicija koje su nadindividualnog porijekla, dok se moderna kulturno-umjetnička paradigma temelji na individualitetu umjetnika.

Principi moderne umjetnosti i njihov odnos sa tradicionalnim umjetnostima

Tradicionalne umjetničke forme počivaju na principima koji se međusobno razlikuju ovisno od tradicije kojoj pripadaju ali je njihov odnos sa modernim umjetničkim formama istovjetan.

Iako modernu umjetnost karakterizira nekonzistentnost umjetničkog izraza kao rezultat atomiziranja stilova u zasebne umjetničke univerzume, ona je utemeljena na zajedničkim principima po kojima se svako djelo moderne umjetnosti bitno razlikuje od bilo kojeg djela tradicionalne umjetnosti. Stoga je diferenciju i odnos modernih i tradicionalnih oblika moguće sagledati kroz neke od ovih principa.

Princip individualiteta

Za razliku od tradicionalnih, moderni umjetnički oblici imaju individualnu narav, odnosno moderno umjetničko djelo se vrednuje upravo po tome koliko je obilježeno individualitetom umjetnika.

¹³ Sayyed Hossein Nasr, U potrazi za svetom, Dobra knjiga, Sarajevo, 2007, str. 148.

¹⁴ Nusret Isanović, Razumjevanje islamske umjetnosti, Islamski pedagoški fakultet u Zenici, El-Kalem – Sarajevo, Sarajevo, 2009., str.15.

Moderni umjetnik je “stvaralac koji pronalazi nove, neponovljive, izvorne odnose među ‘stvarima’, utjelovljuje ih i obilježava vlastitim značenjem.”¹⁴ Stvarajući moderne umjetničke kreacije moderni umjetnik ne teži otkrivanju realiteta koji su dio Univerzuma kao Božije kreacije a ponajmanje pokušava doseći univerzalne principe koji nisu ništa drugo nego putevi dosezanja viših realnosti. Njega zanimaju fakti, realnost ovozemne egzistencije ali ne na način da je se razumije u odnosu na više realnosti na Stvarnost u njenom ontološkom značenju. Realiteti kao dio ovozemaljskog statusa ljudske egzistencije su predmeti modernih svjetova umjetnosti kojih je upravo onoliko koliko je njihovih ‘stvaralaca’ jer ovi nisu samo ‘slika realnosti nego i sama realnost’. Svjetovi moderne umjetnosti su izolovani svjetovi, zasebni ‘univerzumi’ u kojima umjetnik suverno vlada. On je ‘stvaralac’ sopstvenog umjetničkog svijeta unutar kojeg postoje pravila koja vrijede samo za njegovu umjetnost. Izvan ovih granica ista pravila ne vrijede. Individualitet ovog umjetničkog izraza odnosno ‘sopstveni pečat’ svakog umjetnika je mjerilo njegove vjerodostojnosti i originalnosti što znači da individualitet nije samo najznačajnija karakteristika ovih umjetničkih oblika već i osnovni parametar po kojem se oni vrednuju. Sa stanovišta historije umjetnosti kao moderne nauke ovo je najznačajniji kriterij jer “ona je uvijek razmatrala pojedinca kao stvarnog stvaraoca umjetnosti. S ove tačke gledišta, djelo je ‘umjetničko’ u onoj mjeri u kojoj pokazuje pečat individualnosti.”¹⁵ Dakle, moderno umjetničko djelo se razmatra i vrednuje prema kriterijima koji se odnose na osebnost i izražajnost individualne kreacije koja je isključivo odraz umjetnikove ličnosti.

Princip diskontinuiteta

Moderni umjetnik kreira umjetničke oblike koji nisu ni u kakvoj vezi i odnosu sa bilo kojim kolektivitetom niti gradi odnos sa drugim individualitetima. Moderno umjetničko djelo predstavlja zasebnu kreaciju umjetnika kao pojedinca, stvaraoca i ‘demijurga’ koje je neovisno o bilo kojem drugom umjetničkom djelu. Ovo djelo ne uspostavlja odnos niti je u vezi sa drugim umjetničkim oblicima jer ono nije nastalo na utvrđenim pravili-

¹⁵ Titus Burskhardt, Perenijalne vrijednosti u islamskoj umjetnosti, poglavlje iz knjige Mirror of Intellect, (prev.Fatima Kadić-Žutić), Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 11-12, 2010., str. 1151.

¹⁶ Potrebno je napomenuti da ove razlike nisu apsolutne, budući da niti jedno umjetničko djelo nije nastalo bez utjecaja drugih djela kao potpuno prirodan proces. Ovdje je riječ o intenciji koja je prisutna unutar moderne kulturno-umjetničke paradigme koju ova bitno određuje.

ma kao što su tradicionalni umjetnički oblici. Moderni umjetnik ne nasljeđuje umjetničke obrasce već ih sam kreira u skladu sa svojim sopstvenim pravilima koja uspostavlja svaki umjetnik unutar sopstvenog umjetničkog univerzuma¹⁶.

Dakle, moderne umjetničke kreacije nisu, niti nastoje uspostaviti vezu sa prethodnim umjetničkim kreacijama niti vlastitu kreaciju kao obrazac prosljeđuju nekom drugom pojedincu ili kolektivitetu. Ova umjetnička realizacija polazi i okončava u samoj sebi. Ona ima intenciju obilježiti samo sebe i trenutak vremena u kojem je nastala ostavljajući nekom drugom prostor da se smjesti u svoje vrijeme i svoj sopstveni umjetnički izraz koji opet nije u vezi i odnosu sa drugim već ih, naprotiv, nastoji prekinuti. Ono se, dakle, ne naslanja na druge umjetničke realizacije već, naprotiv, gradi sopstvenu kreaciju, neovisnu i izvan svakog kontinuiteta. Obilježiti sebe i trenutak u kojem nastaje svojom individualističkom umjetničkom interpretacijom imperativ je moderne umjetnosti i njen osnovni smisao. Unutar ove umjetničke paradigme ne postoji vanvremensko ili vječno kao kategorija koja transcendirira vremenitost i prolaznost. Upravo suprotno, vremenitost ovozemnog egzistiranja zadobiva autonomnost i neovisnost i veoma je bitna karakteristika modernog umjetničkog djela.

Moderna umjetnost predstavlja tako prosti zbir atomiziranih svjetova umjetnosti, haotičnih i nepovezanih ograđenih i izoliranih. Ova umjetnost odražava unutrašnju stvarnost samog autora bez ikakve veze i odnosa sa drugim umjetničkim djelima. Šta više, vrijednost ovih umjetničkih kreacija je utoliko veća ukoliko se više razlikuje od drugih.

Prema tome, diskontinuitet je jedna od osnovnih karakteristika modernog umjetničkog izraza i jedan od parametara po kojem se ovo djelo vrednuje i bitno razlikuje od tradicionalnog.

Princip ekskluziviteta¹⁷

Dakle, vjerodostojnost modernog umjetničkog djela i njegova vrijednost mjeri se po njegovom odnosu i vezi sa drugim umjetničkim djelima ali samo po svojoj razlikovnosti. Jedno umjetničko djelo vrijedi onoliko koliko se razlikuje od drugog. Po ovoj odrednici ovo djelo je vjerodostojno utoliko ukoliko je izuzetno, što će reći neuporedivo. Ono je utemeljeno na parametrima koji ga određuje kao nešto osobeno, originalno, dotad neviđeno. Za modernog umjetnika je imperativ 'biti

različit od drugih, biti svoj i izuzetan' a to znači biti ekskluzivan.

Ono ne odražava kontinuitet poput tradicionalnog umjetničkog djela odnoseći se uvijek na istu, višu stvarnost. Bez obzira na različite oblike tradicionalnih umjetnosti i njihove različite umjetničke realizacije, one se uvijek odnose na Stvarnost kao takvu, koja se, opet, manifestira kroz svaku duhovnu tradiciju različito. Tradicionalni umjetnički oblici ne grade autonomnost u odnosu na Stvarnost već iz nje proizilaze i odražavaju je unutar svojih tradicionalnih obrazaca.

Moderni umjetnički oblici, naprotiv, postoje samo kao 'radikalno novo' u obrascima koji su nepovnljivi, izražavajući se i odnoseći se samo i isključivo prema sebi. Njihov "zadatak nije da izrazi, već da stvori nešto novo, neviđeno, izmišljeno, izmudreno, sasvim originalno, što ranije nije viđeno¹⁸." Tako nastaje umjetničko djelo kao zaseban entitet koje je autonomno u odnosu na druga djela. Moderno umjetničko djelo ne gradi odnos sa onim što mu prethodi niti sa onim što ga slijedi niti po bilo kojoj osnovi osim po ekskluzivitetu.

Princip ekskluziviteta proishodi iz stanja svijesti savremenog društva u modernoj estetici označenog sintagmom "društvo ludila principa stvaranja" kao konsekvencija fascinacije 'novim'¹⁹. Unutar ovakvog vrijednosnog sistema originalnost je parameter koji se isključivo odnosi na individualnost umjetnika²⁰.

Prema tome, razlikovnost ili ekskluzivitet jedna je od bitnih karakteristika moderne umjetnosti i, istovremeno, jedan je od parametara po kojima se djela moderne umjetnosti vrednuju.

Pristup zaštiti tradicionalnih umjetničkih oblika

Djelatnost zaštite kulturno-historijskog naslijeđa zasniva se na očuvanju i zaštiti svih oblika naslijeđa od kojih je najveći dio onih koji spadaju u tradicionalne kulturno-umjetničke forme i manifestacije. Pristup njihovoj zaštiti i očuvanju ovisi od prirode ovih dobara ali svaki od njih ima za cilj sačuvati njihovu autentičnost, odnosno izvornost.

¹⁸ Nusret Isanović, Razumijevanje islamske umjetnosti, Islamski pedagoški fakultet u Zenici, El-Kalem Sarajevo, Sarajevo, 2009., str.15.

¹⁹ U širem kontekstu posmatrano, moderna umjetnost je samo jedan od fenomena kojim obiluje moderna kultura i civilizacija. Naime, moderno društvo koje je 'zaraženo' imperativom produciranja uvijek i iznova novim, ogleda se kako u sferi umjetnosti i arhitekture tako i primjenjenim umjetnostima i dizajnu, ali i svim drugim sferama života.

²⁰ Fatima Lačević, Rušenje tradicija i suvremena kultura odbacivanja eksteriornosti i transcendencije, Naše starine – Zbornik, Sarajevo, 2008., str.23.

¹⁷ exclude lat. – isključiti, izuzeti, rastaviti; ekskluzivan, koji isključuje, isključiv, izuzetan izniman, ograničen, strogo usmjeren, itd.

U predhodnom razmatranju vidjeli smo da je autentičnost kategorija koja se bitno razlikuje u zavisnosti od toga da li je riječ o modernim ili tradicionalnim umjetničkim djelima. Autentičnost modernog umjetničkog djela proističe iz osobnosti autora predmetnog djela dok se autentičnost tradicionalnog umjetničkog djela odnosi na obrasce koji su nadindividualnog porijekla te su kao takvi neovisni o njegovom interpretatoru. Moderni umjetnik kreira i sopstvena pravila i sopstvena djela dok tradicionalni umjetnik 'djeluje pod disciplinom i nadahnućem jednog genija koji ga nadilazi'.²¹ Radi se dakle o suštinskim a ne površnim razlikama jer ono što je najveća vrijednost modernih za tradicionalna umjetnička djela je od sekundarne važnosti. Unutar djelatnosti zaštite kulturnog naslijeđa dolazi do različitih problema i nedoumica kako u praksi tako i u teoriji upravo zbog neprepoznavanja ovih fundamentalnih razlika. Ove razlike nisu prepoznate kao problem niti su prisutne u pristupu zaštititi dobara kulturno-historijskog naslijeđa što, prema našem mišljenju, predstavlja anomaliju koja uzrokuje različite vrste destrukcije. Ovo ima različite posljedice ovisno od toga da li je riječ o dobrima koja spadaju u žive tradicije ili je riječ o ostacima tradicionalnih kulturno-umjetničkih oblika koji više nisu žive tradicije već samo njihovi dokumenti.

Kad su u pitanju preživjele kulturno-umjetničke tradicije koje spadaju u segment nematerijalne kulturne baštine, mogućnosti zaštite i očuvanja ovih dobara neuporedivo su veće s tim da su i ovdje različite devijacije itekako prisutne. To je vidljivo na brojnim primjerima naročito u segmentu interpretacije ovisno od toga koliko zanatlije i umjetnici kao interpretatori imaju doticaja sa izvornom tradicijom. Primjerice, preživjeli zanati koji u Bosni i Hercegovini imaju dugu tradiciju gube svoju autentičnost u mnogim segmentima.²²

²¹ Frithjof Schuon, O transcendentnom jedinstvu religija, Beč, Zenica, 1997., str. 71.

²² Kujundžijski zanat u sarajevskoj čaršiji, na primjer, u mnogim svojim segmentima je izgubio izvornost kako u produkciji različitih predmeta tako i u segmentu dekoracije. Ostavljajući po strani veliki broj uvezenih predmeta koji se u ovim radnjama prodaju kao suveniri, vidjet ćemo da se veliki broj tradicionalnih predmeta ukrašava na netradicionalan način. To su najčešće motivi koji predstavljaju značajne objekte ili panorame dijelova staroga grada kojima se ukrašavaju tacne, džezve ili drugi predmeti. Štaviše tu nalazimo u bakru iskucane cijele slike ovih motiva koji predstavljaju umjetničke realizacije koje dolaze iz drugih kultura koje nisu samo strane već i potpuno oprečne tradicionalnoj islamskoj umjetnosti dekoracije. Naime, islamska dekorativna umjetnost koju karakterizira anikoničnost i apstraktna priroda njenih dekorativnih programa nastalih iz poznatog pravila zabrane slike i slikovnih prikaza, nikada nije bila predstavljачka umjetnost.

Tradicionalni crni savat, na primjer, koji je predstavljao specifično bosanski način ukrašavanja predmeta kujundžijskog zanata rijetko se može vidjeti na dekoracijama različitih predmeta koji su se vjekovima izrađivali i ukrašavali na tradicionalan način. To više nisu apstraktne dekoracije već realistički predstavljeni motivi imanentni jednoj drugoj umjetničkoj tradiciji proistekloj iz druge kulture. Izuzev tradicionalnog načina obrade metala koji je ostao autentičan, u segmentu dekoracije kao i u izradi samih predmeta kujundžinskog zanata došlo je do permutacije što je, nažalost, slučaj i sa drugim preživjelim tradicionalnim umjetnostima i zanatima kod nas. Tako su ove tradicije stare nekoliko stotina godina izgubile autentičnost u mnogim svojim segmentima a to znači da su u ozbiljnoj opasnosti da potpuno nestanu²³.

Zaštita očuvanih ostataka arhitektonskih i umjetničkih oblika čija je tradicija prekinuta predstavlja, međutim, daleko složeniju problematiku koja zahtijeva specifičan pristup i jedan potpuno drugačiji tretman. Njihovo očuvanje i zaštita prvenstveno ovisi od toga u kojoj mjeri su ova dobra sačuvana i koliki je broj analognih jedinica iste vrste dobara. Ovisno od tih okolnosti zavisit će tretman njihovog očuvanja i zaštite koji može biti restauracija, konzervacija ili djelimična ili potpuna rekonstrukcija što ovisi od stanja ovih dobara odnosno, od stepena njihove očuvanosti.

Paradigmatičan primjer očuvanja ove vrste dobara kulturno-historijskog naslijeđa predstavlja tradicionalna arhitektura i njena obnova nakon ratnih razaranja u posljednoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Imajući u vidu stepen destrukcije, naročito islamske sakralne arhitekture koja je imala status spomenika kulture, proces njene obnove uključivao je gotovo sve oblike konzervatorsko-restauratorskih intervencija kako u domenu njihovih arhitektonskih oblika tako i umjetničkih intervencija unutar ovih prostora. U posleratnoj obnovi graditeljskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini javljaju se različite vrste destrukcije ovih dobara od djelimične do potpune devastacije te je svaka od mjera zaštite imala svoju primjenu u zavisnosti od stepena destrukcije. Određeni broj ovih objekata je potpuno porušen tako da su ostaci ovih građevina sačuvani uglavnom u vidu manjih ili većih fragmenata. U takvim slučajevima, kojih nije mali broj, ostala je samo mogućnost potpune rekonstrukcije odnosno faksimilska restauracija. Čak i u ovakvim slučajevima mogućnosti vjerne

²³ Uzroci destrukcije tradicionalnih umjetnosti i zanata kod nas su brojni, ali je jedan od najznačajnijih faktora gotovo potpuni izostanak finansijske podrške državnih institucija što je praktično primoralo zanatlije da se prilagođavaju tržištu.

rekonstrukcije korpusa ovakvih objekata bila je velika zato što su ovi objekti bili pod zaštitom institucija bivše države te je uglavnom sačuvana originalna dokumentacija kako tehnička tako i svaka druga, od amaterskih fotografija pa sve do stručnih publikacija.

Za razliku od arhitektonske restauracije, obnova slikanih dekoracija u enterijerima islamske sakralne arhitekture, međutim, predstavljala je iznimno složen i zahtjevan zadatak upravo iz činjenice nedostatka njihovih originalnih materijalnih ostataka kojih gotovo da nije bilo sačuvanih u njihovim izvornim oblicima još prije ratnih razaranja. Naime imajući u vidu trajnost i održivost materijala od kojih su rađeni, te činjenica da je predmetna tradicija već odavno prekinuta imala za posljedicu, s jedne strane veoma mali broj materijalnih ostataka, a i to samo u fragmentima, te s druge strane ostatke nevjerodostojnih interpretacija tradicionalne islamske umjetnosti dekoracije različitih umjetničkih dometa. Posljedica navedenog su različiti pristupi obnovi enterijera ovih objekata od dosljedne konzervacije i restauracije zatečenih ostataka različitih slojeva do potpuno nevjerodostojne, netradicionalne interpretacije tradicionalne islamske umjetnosti dekoracije.

Ne ulazeći u uzroke koji su doveli do situacije u kojoj smo sada, a koja ne može biti u opsegu ovakvoga rada, ostaje samo konstatacija da, kad je u pitanju ovaj segment kulturnih dobara od značaja za kulturno-historijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine, nemamo niti jednog pozitivnog primjera pristupu ovoj problematici. Naprotiv, radi se o primjerima pogrešnog pristupa restauraciji enterijera islamske sakralne arhitekture i to ne samo u segmentu dekoracije već u svim segmentima umjetničkih intervencija u ovom prostoru. To uključuje i plastiku, osvjetljavanje prostora pa sve do podnih prekrivača koji je posebno zanemaren u enterijeru islamske sakralne arhitekture. Riječ je o različitom dizajnu podnih prekrivača koji su u najvećem djelu netradicionalne interpretacije tradicionalnog ćilima ili su potpuno moderni umjetnički oblici. Radi se o pojavi koja predstavlja vrstu destrukcije tradicionalne islamske umjetnosti izrade ćilima što ima posebnu težinu ako imamo u vidu značaj poda u islamskoj tradicionalnoj arhitekturi, a napose u enterijeru tradicionalne islamske sakralne arhitekture.

Ovi kao i drugi primjeri koji se javljaju u praksi zaštite različitih oblika kulturno-historijskog naslijeđa ukazuju na probleme koji imaju iste uzroke. Oni se javljaju kao posljedica, s jedne strane prekida tradicije, te s druge strane izostanka diferencijacija koje se odnose na suštinsku razliku između tradicionalnih i modernih umjetničkih oblika odnosno razliku između moderne i tradicionalne kulturno-umjetničke paradigme.

Zaključak

Različite umjetničke tradicije koje se temelje na principima koji proističu iz duhovno-religijskih sfera imaju svoje različite manifestacije ovisno od njihovih duhovnih ishodišta kao i različitih kulturno-civilizacijskih uslovljenosti. Bez obzira na raznolikost tradicija i njihovih različitih kulturno - umjetničkih oblika i manifestacija, njihova autentičnost uvijek ovisi o vjernosti njihovim izvornim principima. Izostanak principa prouzrokuje promjenu njene suštine što znači gubljenje njenih autentičnih vrijednosti što kao posljedicu ima izumiranje ili prekid tradicije.

Očuvanje i zaštita tradicionalnih umjetničkih formi na način da im se pristupa na temelju principa moderne umjetnosti nije adekvatan s obzirom da na taj način dolazi do permutacije samih umjetničkih oblika. Tako su nastale nevjerodostojne interpretacije tradicionalnih umjetničkih oblika u gotovo svim segmentima kulturno-historijskog naslijeđa. Ovakav pristup je nedostatan i nevjerodostojan ne samo zato što se radi o različitim paradigmama već zato što one isključuju jedna drugu. Ovo ima za posljedicu preobražaj tradicionalnih oblika u moderne što se javlja kao problem koji je prisutan u praksi zaštite kulturno-historijskog naslijeđa, na koji želimo posebno skrenuti pažnju. Dakle, modernistički, odnosno individualistički i samovoljan pristup očuvanju i zaštiti tradicionalnih umjetničkih oblika neminovno dovodi do promjene njihovih kulturno-umjetničkih paradigmi. Ovo ima za posljedicu promjenu fundamenata na kojima se temelje predmetne umjetničke tradicije što znači da nije riječ o površnim već suštinskim promjenama koje nisu ništa drugo nego njeno iskrivljavanje ili devijacija.

Literatura

- Bratoljub Kljajić, Rječnik stranih riječi, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2004.
- Mirča Elijade, Sveto i profane, Zamak kulture, Vrnjačka Banja, 1980.
- Frithjof Schuon, O transcendentnom jedinstvu religija, Bemust, Zenica, 1997.
- Sayyed Hossein Nasr, U potrazi za svetim, Dobra knjiga, Sarajevo, 2007.
- Nusret Isanović, Razumijevanje islamske umjetnosti, Islamski pedagoški fakultet u Zenici, El-Kalem Sarajevo, Sarajevo, 2009.
- Fatima Lačević, Rušenje tradicija i suvremena kultura odbacivanja eksteriornosti i transcendencije, Naše starine-Zbornik, Sarajevo, 2008.

Summary

Within the framework of the protection of cultural and historical heritage, there are various differentiations of cultural goods of which the most basic division implies tangible and intangible cultural and historical heritage. Differentiation relating to modern¹ and traditional² art forms is very significant; however, there is not enough emphasis within this industry. This, in our opinion is a significant shortage since it causes the problems that arise as a result of inadequate approach to protection and conservation of these resources. Current approach to the protection of cultural heritage is largely based on the principles of modern art which results in the destruction of traditional art forms that is caused by changing their paradigms.

¹ We do not use syntagma of modern art in our research on the way it is understood in the discourse of art history as characteristic of a particular style where modern art signify the period of the late nineteenth and early twentieth century. This phrase is used as a paradigm for non-traditional art forms in order to highlight the essential difference between traditional and non-traditional art forms.

² Tradition, lat. (Traditio of tradere- predatii), tradition, custom, order, etc. Bratoljub Kljajić, Dictionary of Foreign Words, Matica Croatian, Zagreb, 2004 pg.1363.

Degradacija arhitektonske plastike na primjerima stambenih objekata rane secesije u Sarajevu

Obzirom da je arhitektonska plastika sastavni dio arhitekture objekta, njena degradacija usko je povezana sa degradacijom građevine kao cjeline, te svi faktori koji narušavaju integritet i konstruktivno stanje građevine, utječu i na stanje njene arhitektonske plastike.

Stambeni objekti, analizirani u ovome tekstu, prema svojim obilježjima pripadaju ranom razdoblju secesije u Sarajevu. Građeni su između 1898. i 1910. godine, kada se uz još uvijek zastupljene oblike historicizma, kao dominantni dekorativni motivi javljaju i floralni elementi. Osvrt na današnje stanje arhitektonske plastike u ovom tekstu usmjereno je na sljedeće objekte :

- *Stambeno-poslovna zgrada Isaka A. Saloma u ulici Mula Mustafe Bašeskije 57,*
- *Kuća Artura Poppera u ulici Danijela Ozme 11,*
- *Kuća dr. Milana Jojkića u ulici Muvekita 8,*
- *Kuće Ernesta i Marije Schanubelt u ulici Kotromanića 50.*

Uvod

Stambeni objekti ranog secesijskog razdoblja u Sarajevu su sastavni i neodvojivi dio grada i učestvuju u definiranju jednog dijela njegove povijesti. Kao takvi, izloženi su i podložni svim onim utjecajima i opasnostima koje se stvaraju u njihovoj okolini. Konstantna degradacija, čiji je glavni uzrok u većini slučajeva čovjek, vodi ka postepenom nestajanju bogate arhitektonske plastike secesijskih pročelja, a samim tim i ka gubljenju autentičnih obilježja karakterističnih za ovaj stil. Imajući u vidu da se nova umjetnost u Sarajevu prvenstveno javlja na objektima stambene gradnje i da je izražena u morfologiji fasada i pročelja, stanje u kome se oni danas nalaze glavna je tema ovoga teksta. Da bi se shvatila neophodnost zaštite, očuvanja i održavanja cjelovitosti ovih objekata, bitno je sagledati i analizirati koji su oblici i motivi dekorativne plastike upotrebljavani u Sarajevu, materijale od kojih su načinjeni i sve vrste uzroka degradacije kojima su izloženi.

Rani period secesije u Sarajevu i vrste stambenih objekata

Najznačajniji i najpozitivniji efekti secesije u BiH izraženi su na ostvarenjima arhitekture. Za razliku od bečke secesije i njemačkog jugendstila, secesija u Sarajevu nije bila rezultat borbe umjetnika protiv eklekticizma ili njihove težnje za otcjepljenjem od postojećih oficijelno priznatih organizacija, nego je samo izraz prihvatanja karakteristika i estetika nove umjetničke pojave i tokova. Oblici

secesije koji dopijevaju na naše prostore obilježeni su srednjoevropskim utjecajima, prvenstveno bečke secesije, kao i nekih oblika minhenskog jugendstila. Putem časopisa kao što su *Neubauten in Wien*, *Prag*, *Budapest*, *Wiener Neubauten in Style der Secession*¹, kao i *Ver Sacrum* prodirali su uticaji iz Beča, ali i šire djelovanje umjetnosti art nouveaua. Nove pojave praćene su zahvaljujući i putovanjima starije generacije arhitekata, te izložbi održanoj 1900. godine u prostorijama Društvenog doma u Sarajevu².

Arhitekti koji projektuju u duhu secesije, prethodno su ostvarili veliki broj djela u periodu historicizma, kombinirajući elemente naučenih i viđenih stilskih oblika neorenesanse, neoklasicizma, neobaroka, neogotike i maurske arhitekture. Iako secesijsku arhitekturu u smislu pojedinačne pojave možemo pratiti još od 1901. godine na Vančaševom projektu stambene zgrade *Obala Kulina Bana 20*³, nju kao opću pojavu karakterizira postepen razvoj, koji teče kroz ranu razvojnu fazu, razdoblje zrele secesije i razdoblje geometrijske secesije. Rana razvojna faza odlikuje se miješanjem historicističkih stilova sa novim secesionističkim izrazom i tokom prve decenije 20. stoljeća usmjerena je uglavnom na rješavanje pročelja. Analizom stambenih objekata, građenih u ranim godinama secesije, može se zaključiti da njihovi gabariti, osnova i obilježja nosivih elemenata ostaju dosljedni arhitekturi

¹ Kurto 1998, 201.

² Krzović 1987, 93.

³ Cico 2004, 64.

historicizma, odnosno, da oblici koje baštini naša zemlja predstavljaju razvojnu fazu i stalno traženje pravog izraza.

Secesija se kao stil u Sarajevu prvobitno javlja na objektima namijenjenim stanovanju. Arhitektonski oblici u kojima se javlja stambena arhitektura su: stambena vila, najamna stambena zgrada i stambena palata⁴. Navedeni oblici arhitekture građeni su od samog dolaska austrougarske vlasti, ali sa pojavom secesije javljaju se novi utjecaju koji doprinose njihovom razvoju.

Načela novog stila na polju stambene arhitekture imala su veću slobodu u kombinatorici stilskih odrednica, privatnih shvatanja, interesa i običaja, negoli je to bilo moguće pri naručenim monumentalnim gradnjama za potrebe državne ili gradske administracije i uprave.

Vladajući slojevi kao i imućniji građani, poput bogatih sarajevskih jevrejskih porodica, dugo su prednjačili u podizanju kvaliteta stambenog fonda i prilagođavali su se aktuelnim graditeljskim programima uvezenim iz razvijenih sredina. Na početku secesije, u Sarajevu dominiraju manji objekti kao što su pojedinačne vile, jednospratne i dvospratne zgrade, da bi od 1910. godine u Sarajevu počela i izgradnja monumentalnih trospratnica i četverospratnica.

Materijali i motivi ornamenata i arhitektonske plastike

Baviti se pitanjima šta zaista predstavlja ornament, kako je on doživljavan u različitim stilskim epohama, da li se može svesti samo na ulogu komentatora i pukog dekora ili je snažni nosilac i neizostavni faktor svih oblika umjetnosti, veoma je složen i komplikovan zadatak. Ornament je definiran kao funkcionalni dodatak, kao slikovni ili skulpturalni ukras koji se primjenjuje u dekoraciji arhitekture, slikarstva ili predmeta svakodnevnog upotrebe, a ornamentika kao sistem ornamenata koji su tipični za određeni krug, stil ili vremensko razdoblje. Shvaćen isključivo kao osnovni element ukrašavanja pročelja građevina, na ranim primjerima stambenih objekata u Sarajevu, on ima funkciju dekorativnog plašta, ponekad i komentatora same ideje građevine pritom često noseći određenu alegoriju, simboliku i sadržaj. Ornament u arhitekturi može naglašavati i isticati specifične karakteristike objekta ili prostora, te može imati svrhu tektonskog raščlanjivanja objekta na kome je apliciran.

⁴ Spasojević 1999, 58.

Zbog činjenice da se ornament u arhitekturi uglavnom primjenjivao kao površinski, odnosno dodatni ukrasni element, često je posmatran kao nešto sporedno, nešto što prikriva stvarno lice građevina i daje im sasvim novi oblik i karakter. U razdoblju secesije bio je pak neizostavan element građevina i jedna od glavnih karakteristika umjetnosti.

Na osnovu načina prekrivanja podloge, načina proizvodnje, metoda i principa dizajna, te na osnovu odnosa prema strukturi, može se izvršiti osnovna klasifikacija ornamenata⁵.

U zavisnosti od načina prekrivanja površine ornament može biti: linearni, zrakasti i potpuni, a istovremeno u zavisnosti od rasporeda: kontinuirani i diskontinuirani.

U zavisnosti od načina nastanka ornamenta mogu biti plastični i hromatski. Plastični ornament nastaje uglavnom skulpturalnim ili reljefnim oblikovanjem i u potpunosti ovisi o svjetlosnim efektima, dok hromatski ornament uvjetuju boja i njeni efekti.

Na osnovu metoda i principa dizajna postoje tri kategorije ornamenta: konvencionalni, naturalistički i konvencionalno-naturalistički. Konvencionalni se ornament prema svom karakteru sastoji od raznih varijanti geometrijskih uzoraka, dok naturalistički podrazumijeva sve dekorativne forme izvedene direktno iz prirode, sa malo ili u potpunosti bez modifikacija. U slučaju da su prirodne forme podvrgnute određenim modifikacijama kako bi bile prilagođene dekorativnim efektima, smatraju se konvencionalnim i kao takve predstavljaju više od polovine svih ornamenata „stila 1900“. Apstrakcija elemenata koji se pojavljuju u prirodi, preuveličavanje manjih detalja prirodnih formi, kao i multipliciranje onoga što se u prirodi pojavljuje samo jednom ili u rijetkim intervalima, uobičajeni su postupci prilikom ornamentacije arhitektonskih objekata.

Na osnovu odnosa prema strukturi razlikujemo arhitektonski ili industrijski ornament. Prvi je uglavnom aplicirani dodatak na fiksnim strukturama i čine ga frizovi, maskeroni, balustrade, kapiteli itd. Arhitektonski ornament može biti i sastavni dio strukture, kada u potpunosti pripada strukturi, izvire iz nje ili snažno sugerira strukturalni okvir objekta.

Pojedinačni međusobno nepovezani ornamenta sa obilježjima secesije u Sarajevu javljaju se uz klasične motive arhitektonske plastike na stambenim objektima građanim u periodu između 1897. i 1900., dok se bogate dekorativne cjeline pojavljuju već od 1901. godine. Dekorativne cjeline

⁵ Trilling 2001, 68.

sastoje se od tri skupine sadržaja koji se međusobno prožimaju, a čine ih arhitektonski elementi, floralni motivi (Sl.1.,2. i 3.) i figuralni motivi.

Veoma je bitno istaći da najveći dio arhitektonske plastike čini plošna dvodimenzionalna dekoracija, dok je prisustvo pune arhitektonske plastike i skulpturalnih djela izuzetno rijetko. Tako su klasični floralni motivi grinalde, vijenci i rozete preoblikovani iz trodimenzionalne u plošnu dekoraciju, zajedno s ostalim elementima historicizma dobivali sasvim novo značenje i smisao.

Stambene zgrade ranog perioda secesije, građene prije 1910. godine, nisu imale bogate skulpturale ukrase i ukrašavane su isključivo plošnim dekorativnim elementima. Glavni izvor inspiracije za dekorativne oblike primjenjivane u našoj sredini bila je arhitektura i motivi Wagnerove škole: horizontalne tekuće trake, maskeroni u vidu ženske glave sa viticama i trakama⁶ (Sl.4.), polipi, kao i raznovrsni biomorfni i floralni ornament⁷.

Iako se secesijska arhitektura sarajevskih stambenih objekata oslanja na bečke uzore, uočljiv je nedostatak tumačenja koje je ustanovio simbolizam, tako da se na malobrojnim primjerima stambene gradnje dekoracija javlja kao nosilac znaka funkcije objekta. Primjena geometrijskih motiva uočljiva je od samih početaka secesije i kombinirana je sa floralnim motivima.

U smislu primjenjivanih materijala, u Sarajevu se za fasadne obloge uglavnom primjenjivao malter i vještački kamen.

Različitom obradom maltera i slobodnijim izborom formalnih elemenata nadomještano je relativno siromaštvo materijala, te postizana željena imitacija i efekat prirodnog kamena. U većini slučajeva radi se o odljercima izvedenim u malteru, gipsu ili cementu, dok se ručna modelacija na licu mjesta sastojala u užljebljanju, glačanju i oblikovanju maltera u vidu horizontalnih tekućih traka (Sl.5.). Upotreba ukrasa izvedenih u keramici rijedak je slučaj na objektima u Sarajevu⁸. Građevne materijale koji su korišteni u periodu od 1898. do 1918. godine karakterizira visoki kvalitet i postojanost⁹. Svi materijali prvobitno su atestirani, izvođeni uglavnom industrijski i kontrolirani od strane stručnih lica.

⁶ Lik Flore – personifikacija biljnog svijeta, života i radanja i lik Meduze.

⁷ Cvijet djevičanskog krina, perunike, orhideje, ljubičice, suncokreta, ciklama i margareta, lišće kestena, masline i lovora s plodovima.

⁸ Vila Hermine Radisch u ulici Petrakijina 11, projekat 1903., izvenena 1904.; Kuća Vasilikije Petrović u ulici Zelenih beretki 44, Rudolf Tonnies, projekat 1907.;

⁹ Spasojević 1999, 46.

Sl.1. Motiv suncokreta, Palača Ješue D. Saloma

Sl.2. Motiv lovora, Vila Hermine Radisch

Sl.3. Motiv akantusa, Kuća Vasilikije Petrović

Sl.4. Glava Flore, Kuća Pavičić-Franičević

Sl.5. Isprekidana tekuća traka sa geometrijskim uzorkom, Kuća Moice A. Kabilja

Uzroci degradacije i tipovi oštećenja

Prilikom analize i valorizacije povijesnih građevina velika pažnja se posvećuje karakteristikama kao što su vrijeme nastanka, povijesne činjenice, dokumentarna vrijednost, rijetkost i očuvanost struktura. Veoma je važno imati na umu da su mnogi arhitektonski objekti, kao nosioci bitnih obilježja prošlih razdoblja i tada dominantnih umjetničkih stilova, zbog starosti, upotrebe novih materijala, novih tehnika gradnje kao i novih društvenih potreba sve malobrojniji i izloženi propadanju. Stambeni objekti koji pripadaju periodu rane secesije u Sarajevu danas su zajedno sa objektima drugih umjetničkih stilova izloženi raznim faktorima koji i pored prihvaćene doktrine restauracije i revitalizacije vode ka dugoročnoj destrukciji i gubljenju autentičnih vrijednosti. Reljefi, skulpturalni elementi i ostala arhitektonska plastika koja se nalazi na otvorenom posebno su ugroženi, neovisno od materijala u kome su izvedeni. Oblikovnu stvarnost svake građevine čini materijal od kojeg su građeni njeni sastavni dijelovi, a koji ima direktni utjecaj na konstrukciju, arhitektonsku plastiku i kompoziciju objekta. Gubitkom originalnih građevinskih materijala koji su jedna od pretpostavki autentičnosti arhitekture ostajemo bez brojnih podataka o građevini, kako o njenom izvornom izgledu, tako i o promjenama koje su se na njoj događale tokom vremena.

Primjena raznolikih dekorativnih oblika kroz prožimanje floralne i geometrijske struje, preuzimanje motiva arhitektonske plastike ranijih stilova i davanje sasvim novog smisla i značenja istim, odlike su stila secesije i na našem prostoru. Fasada, kao jedan od glavnih izraza karaktera građevine i nosilac njenih dekorativnih elemenata bilo skulpturalnih ili oslikanih, najizloženija je mnogobrojnim faktorima degradacije. Zbog toga je u procesu zaštite i konzervacije građevina od ključne važnosti razumijevanje prirode građevinskih materijala, promjena kojima su podložni i utvrđivanja uzroka degradacije objekta, te dekorativne plastike koju njihove fasade nose.

Tri su osnovna uzroka degradacije na povijesnim strukturama: vanjski utjecaji okoline, uzroci koji se javljaju unutar građevina i uzroci propadanja kojima je razlog čovjek.

Pod vanjskim utjecajima okoline podrazumijevaju se prvenstveno klimatski, biološki i botanički faktori. Razgradnja materijala, kao konačan i vidljiv rezultat, posljedica je djelovanja klimatskih faktora nakon dužeg vremenskog razdoblja. Sarajevo, kao grad s umjereno kontinentalnom klimom, izložen je pojavi dugotrajnih magli i temperaturnih inverzija, posebno u zimskom periodu, kao i čestim padavinama. Upravo prisustvo vode u bilo kojoj formi ubrzava propadanje materijala, te utječe na stvaranje hemijskih reakcija koje oštećuju građevine. Vlažnosnim stanjem određen je ne samo direktan utjecaj vlage, nego i njen indirektni utjecaj, jer o vlazi ovisi i djelovanje ostalih faktora i sastojaka okoline. Materijali koji upijaju vlagu skupljaju se i rastvaraju u zavisnosti od količine vode u sebi i podložni su mehaničkim udarima koji se manifestuju vitoperenjem, pucanjem, razdvajanjem i lomljenjem¹⁰.

Kišnica ima degradacijski učinak na porozne materijale kao što su kamen opeka i žbuka, bilo da se radi o direktnim udarima na površinu objekta ili indirektnom slijevanju niz fasadne zidove. Ugao padanja kiše je izuzetno važan faktor. Izložena strana vertikalnih zidova na građevinskim objektima pod utjecajem je snažnog udaranja i utiskivanja vode u površinske slojeve zida, dok druga strana istih objekata može biti sasvim malo ili skoro nikako napadnuta vodom. Prodiranjem kiše u pukotine materijala i smrzavanjem na niskim temperaturama dolazi do širenja i mehaničkih udara leda unutar materijala, što dovodi do pucanja i pretvaranja u prah, dok se usljed procesa kondenzacije i temperaturnih promjena stvara pogodna sredina za razvoj bioloških organizama¹¹.

¹⁰ Feilden 2003, 13.

¹¹ Feilden 2003, 15-17.

Metabolički otpaci oslobađaju anorganske i organske kiseline koje razarajuće djeluju na kamen i žbuke. Osim toga mogu proizvoditi soli i pigmente koji bojenjem podloge vizuelno uništavaju kulturno dobro. U urbanim sredinama zagađeni zrak sadrži sumporni dioksid i nitrogen oksid – najrazornije faktore hemijske degradacije građevnih materijala. Taloženje ovih otrovnih spojeva na vapnencu i materijalima koji sadrže kalcijev karbonat vodi ka stvaranju kalcijeva sulfata, topljivog u vodi i podložnog koroziji. Prilikom korozije slojevi ovog materijala postepeno se ljušte i drobe, a krajnji rezultat je otpadanje dijelova strukture. Čestice prašine i štetnih materija vremenom se sakupljaju na vanjskim zonama građevina te narušavaju estetski izgled tamnjenjem vanjskih površina. Kao posljedica taloženja čestica iz zraka stvara se ljusakava patina – što je završni stadij propadanja anorganskih materijala i direktna posljedica naglog razvoja industrije u proteklih stotinu godina. Tektonski poremećaji, u Sarajevu najčešće blaži zemljotresi, izazivaju vibracije koje nepovoljno utječu na stabilnost objekata i često dovode do pucanja i obrušavanja neodržavanje arhitektonske plastike i dekoracija. Vjetar kao uzročnik degradacije, noseći čestice prašine, pijeska ili ostatke vegetacije, procesom abrazije skida vanjske istaknute slojeve građevina, dok biološki faktori bez primjene adekvatne zaštite imaju destruktivne posljedice na sve građevne materijale. Konstantne temperaturne promjene, prekomjerna vlažnost ili prekomjerna suhoća uzrokuju nastajanje gljivica, plijesni, lišajeva i bakterija koje dalje izazivaju brze promjene u vidu deformacije i truljenja elemenata od drveta, korozije metala, gubljenje pigmenta i ljuštenje boje, kao i konačno odvajanje elemenata apliciranih na objekat.

Biljne vrste, poput bršljana i puzavica, svojim korijenom prodiru u zone između kamenih blokova ili cigli te vode ka odvajanju, rasipanju i otpadanju materijala. Izmet i urin ptica nagriza strukturu elemenata arhitektonske plastike, a doprinose i neuglednom vizuelnom izgledu cjelokupnog objekta. Ljudski faktori kao uzroci degradacije povijesnih spomenika zahtijevaju pažljivu i detaljnu procjenu. Oni zasigurno imaju i najdestruktivnije posljedice, posebno u današnjem vremenu kada je interesovanje ljudi za očuvanje spomenika sve manje, a sve više usmjereno sticanju potrošnih i masovnih proizvoda postindustrijskog društva.

Nedovoljno razvijena svijest i edukacija o kulturnom nasljeđu, vrijednostima umjetničkih djela i potrebe za njihovom prezentacijom i očuvanjem, kao posljedicu ima sve veće zanemarivanje građevina kroz različite oblike čovjekovog djelovanja. Nesprovođenje adekvatnih mjera zaštite građevina, njihovih plastičnih i vrijednih dijelova, sve prisutniji vandalizam, namjerne modifikacije, pogrešne intervencije i zagađenje okoline ozbiljni su problemi koji se jedino mogu umanjiti prevencijom, konstantnom edukacijom i internacionalnom kooperacijom. Oštećenja izazvana ratnim dejstvima u periodu od 1992. do 1995. godine čine posebnu kategoriju oštećenja uzrokovanih destruktivnim djelovanjem čovjeka. Osamnaest godina nakon završetka rata, na sarajevskim građevinama vidljive su štete nastale udarima različitog oružja, a između ostalog manifestirane i djelomičnim ili potpunim uništavanjem dekorativnog repertoara pročelja.

Većina stambeno-najamnih objekata rane secesije zadržala je prvobitnu namjenu tj. podjelu na stambeni i poslovni prostor. Zone za stanovanje većinom su prilagođene savremenim zahtjevima života, a prizemni prostori upotrijebljeni kao trgovačke radnje, filijale banaka ili ugostiteljski prostori. Obzirom na navedenu činjenicu, na vanjskim dijelovima mnogih od ovih objekata vršene su intervencije za koje nisu izdate odgovarajuće dozvole nadležnih organa, a rezultirale su devastacijama objekata. Postavljanje neodgovarajućih reklama, farbanje određenih dijelova neprikladnim bojama, samoinicijativne intervencije na arhitektonskoj plastici, kao i njeno potpuno uklanjanje samo su neki od destruktivnih postupaka. Uz njih uobičajeno je i neprikladno postavljanje ljetnih bašti ugostiteljskih objekata, tendi i reklamnih plakata, koji posebno u ljetnom periodu, zaklanjaju ornamentirana pročelja.

Električni kablovi, satelitske antene, plinske instalacije, postavljanje neprimjerenih rasvjetnih tijela na fasadama, kao i montaža klima-uređaja dodatni su elementi koji degradiraju estetske vrijednosti objekata. Sve prisutniji je i vandalizam – iscrtani grafiti¹² te devastirani dijelovi ukrasnih elemenata prozora i vrata. Finansijska ograničenja, odnosno nepostojanje fonda za kontinuirano održavanje objekata dodatna su poteškoća u omogućavanju i adekvatnom sprovođenju zaštite objekata.

¹² Grafiti na prizemnoj zoni Vančaševe Vile Mathilde u ulici Koševo 38, sagrađene između 1902. i 1903.

Sl.6. Rastreseni i nestabilni slojevi maltera i gubitak elemenata arhitektonske plastike

Sl.7. Zamor materijala na vijencima od lovora oko prozora

Sl.8. Izgled pročelja 1980. godine

Sl.9. Trenutno stanje pročelja i posljedice degradacije

Primjeri stambenih objekata sa degradiranom arhitektonskom plastikom

Kuća inženjera Artura Poppera jedan je od najizrazitijih primjera primjene biomorfne dekoracije u Sarajevu. Smještena je u ulici Danijela Ozme 11 i izgrađena u periodu između 1903. i 1905. godine. Dekorativni plašt pročelja, iako akademski raščlanjenog, obogaćen je motivima secesije, a klasični arhitektonski elementi su zadržani i prilagođeni duhu nove umjetnosti. Današnji izgled vanjskog dijela objekta ostavlja sliku oronule građevine sa izuzetno oštećenim elementima arhitektonske plastike (Sl.6.). Neodržavanje građevine u smislu kontinuirane zaštite, blagovremene sanacije dominantnog pročelja i provođenja konzervatorsko-restauratorskih radova neizbježno vodi ka degradaciji cjelokupnog pročelja i primjera dekorativnih ukrasa na njemu¹³.

Djelovanje klimatskih faktora, prvenstveno vlage rezultiralo je otpadanjem velikih komada malterisanih površina u zonama prvog i drugog sprata. Zamor materijala manifestiran odlamanjem, osipanjem i ljuštenjem štukaturnog maltera uočljiv je na svim ukrasima, posebno na vijencima od lovora i vertikalnim trakama pilastra između prozora (Sl.7.). Mehanička oštećenja prouzrokovana udarcima gelera sanirana su od strane stanara zgrade krpanjem rupa grubim plombama cementnog maltera. Sumorni kolorit pojačan djelovanjem zagađenih gasova i prljavštine utiče na cjelokupni izgled nekada reprezentativnog pročelja.

Kuća dr. Milana Jojkića je stambeno-poslovni objekat, projektovan 1906. godine, a primjer je upotrebe novih dekorativno-plastičnih elemenata u svrhu raščlanjivanja pročelja. Za glavnog arhitekta smatra se Rudolf Tonnie, ali postoji mogućnost da bi to mogao biti i Josef Gramer koji potpisuje jedini sačuvani plan objekta – plan kanalizacije. Teme korištene za dekoraciju po svojim karakteristikama pripadaju francuskom art nouveau¹⁴, dok su odlike bečke secesije uočljive na motivu horizontalno tekućih traka (Sl.8.).

Stanje u kome se danas nalazi pročelje ove građevine, kao i u prethodnom primjeru, oslikava nedovoljno razvijenu svijest ljudi i nadležnih institucija o potrebi konstantnog održavanja i važnosti očuvanja stilskih obilježja povijesnih objekata. Fasada kuće dr. Milana Jojkića pokazatelj je rapidnog nestajanja vrijedne arhitektonske plastike i neprimjerenih intervencija vršenih u svim zonama objekta.

¹³ vijenaca sa motivima biljaka, motiva trokuta i šestara, plitkih pilastra, friza od suncokretovih cvjetova, friza od orahovih listova i plodova, vijenaca od lovora i maskerona koji na stiliziranim užadima vise iz prstenastih formi u obliku glava klinova.

¹⁴ ukrasi prozora kuće dr. Jojkića ubrajaju se u najljepše primjere floralne secesije u BiH.

Ukoliko se uporede fotografije građevine načinjene prije dvadesetak godina i njeno današnje stanje, može se konstatirati da je oštećeno i uništeno više od polovine ukupnog dekorativno-plastičnog repertoara.

Floralni ornamenti oko prozora, posebno oni na središnjem dijelu fasade teško su oštećeni. Odlamanje i osipanje materijala za posljedicu je imalo ogoljavanje najkarakterističnijih zona građevine – formi arhivolti iznad prozora.

Oštećenja su uzrokovana ratnim razaranjima, direktnim i indirektnim udarima kišnice, neadekvatnim sanacijama koje su imale karakter urgentnih zahvata na ravnim malterisanim ploham (Sl.9).

Dodatnu degradaciju čine otvoreni električni kablovi postavljeni preko čitavog pročelja, satelitske antene, kao i reklamno obilježje koje zaklanja i remeti cjelovitost strukture uznad portala (simbolična glava Meduze sa zmijama koje izlaze iz čaša). Prizemlje objekta ofarbanom je neprikladnom žutom bojom (Sl.10) i predstavlja neukusan kontrast prema gornjim tamnim i devastiranim zonama. Ova intervencija očito je imala svrhu „oplemenjivanja“ ulaza u trgovinske prostore i vršena je bez potrebnih dozvola službi za zaštitu spomenika.

Stambeno-poslovna zgrada Isaka A. Saloma projektovana je od strane Josipa Vančaša 1903. godine za Isaka A. Saloma. Projektovana kao uglovnica na dva sprata sa radnjama u prizemlju, nosi obilježja rane secesije i oslanja se na postojeća rješenja bečkih arhitekata¹⁵. Kompozicija pročelja je piramidalna i raščlanjena otvorima i nažlijebljenim pilastrima između kojih se nalaze vijenci sa motivom kestenovog lišća. Središnjim dijelom fasade dominira monogram vlasnika objekta, smješten u polje stiliziranog biljnog ornamenta lista kestena.

Degradacija reprezentativnog glavnog pročelja i arhitektonske plastike vidljiva je i na ovom objektu smještenom u ulici Mula Mustafe Bašeskije, jednoj od najprometnijih saobraćajnica u Sarajevu (Sl.11). Izloženost zagađenom zraku i izduvnim gasovima koji u sebi sadrže štetne hemijske supstance, nakon dugog niza godina neodržavanja i neprovođenja mjera zaštite, imala je za posljedicu prljanje, tamnjenje i postepeno gubljenje pigmenta originalne boje.

Konstantne temperaturne promjene i djelovanje vlage uzrokovale su i na ovom objektu oštećenja, pa čak i potpuno odvajanje, kako dijelova elemenata arhitektonske plastike, tako i ravnih površina zida (Sl.12). Zub vremena i ratna oštećenja utjecali su na zamor materijala, te njegovo ljuštenje i odlamanje.

Sl.10. Koloristički odnos između dvije etaže

Sl.11. Neprimjerene intervencije postavljanja satelitskih antena na objektu

Sl.12. Degradacija arhitektonske plastike i fasadnog zida

¹⁵ Tako omega formu, karakterističnu za djela J.M.Olbricha, Vančaš prvi puta primjenjuje na ovom objektu sa ciljem rješavanja mansardnog dijela građevine.

Kao i na većini stambeno-poslovnih objekata koji su zadržali prvobitnu namjenu, sadašnji vlasnici stanova vrše neprikladne samoinicijativne intervencije. U ovom slučaju, riječ je o postavljanju satelitskih antena, električnih kablova i intervenciji farbanja dijela prizemne zone. Satelitske antene narušavaju kompozicijske odnose između dekorativnih elemenata i zaklanjaju ih, te sa ostalim nedozvoljenim provedenim aktivnostima uzrokuju gubljenje autentične vrijednosti objekta i njegovih sastavnih elemenata.

Kuće Ernsta i Marije Schnaubelt prema svojim karakteristikama mogu se svrstati u objekte manje spratnosti koje su najvjerojatnije projektovale manje poznati ovlaštene graditelji ili tehničari. Smješteni su u ulici Kotromanića br. 50 i br. 48, a primjer su oblikovanja fasada korištenjem različitih stilskih elemenata koji im daju eklektičke i kompilatorske osobine. Na osnovu natpisa na fasadi prve zgrade može se zaključiti da je izvedena 1908. godine, dok je druga nastala samo koju godinu poslije i sigurno je rad istog projektanta¹⁶. Primjenjeni oblici arhitektonske plastike na obje građevine su raznovrsni te variraju od elemenata kartuše, maski (Sl.16.), vjenaca loze, preko konzolica, lukova i stupića do motiva grifona.

Današnje stanje kuća Schnaubelt tipičan je primjer i posljedica izloženosti štetnim utjecajima vanjske sredine i nepoduzimanju mjera zaštite od strane čovjeka.

Zamor materijala, mehanički udari, djelovanje vlage, potpuno zapuštanje i čovjekova indolencija uzroci su teškog stanja u kome se ove kuće nalaze. Arhitektonska plastika i dekorativni elementi do danas nisu podvrgnuti nikakvim konzervatorsko-restauratorskim radovima, a njihova degradacija vidljiva je u svim zonama fasade, posebno na njenom centralnom i najistaknutijem dijelu – skoro potpuno uništena dekorativna plastika verikale sa portalom. Kuća Marije Schnaubelt, nalazi se u ruševnom stanju (Sl.13.,15.), dok se kuća Ernsta Schnaubelt, iako znatno oštećenih vanjskih dijelova fasade, još uvijek koristi kao stambeni objekat (Sl.14.). Vrijedni, zanatski veoma dobro oblikovani primjeri dekorativne plastike (bogato ukrašeni kapiteli stubova i maske-konzole oko portala) u potpunosti su prepušteni zubu vremena, a obzirom na loše konstruktivno stanje objekata upitna je i njihova daljnja egzistencija.

Sl.13. Potpuna degradacija arhitektonske plastike

Sl.14. Posljedice neodržavanja i klimatskih faktora

¹⁶ Krzović 2004, 76.

Zaključak

Sl.15. Posljedica zamora materijala

Arhitektonska plastika i skulptura se pored zidnih slika i mozaika smatra nepokretnim kulturnim nasljeđem, jer je sastavni i nerazdvojni dio strukture objekta, a kao takva izložena je svim onim dugotrajnim ili trenutnim degradacijama kojima je podložna i cjelokupna povijesna građevina.

Odlika stambenih objekata ranog secesijskog perioda u Sarajevu jeste shvaćanje novog umjetničkog stila kroz dekorativno plastični izraz, koji je za cilj imao ukrašavanje i oplemenjivanje pročelja zgrada uglednih naručilaca. Vile, najamno-stambene zgrade i stambene palače, kao nosioci duha jednog stilskog razdoblja i utjecaja srednjoevropske umjetnosti, u današnjem vremenu izložene su mnogobrojnim uzrocima degradacije i propadanja. Oni se mogu vezati za ukupno društveno-ekonomsko stanje u Bosni i Hercegovini, te su odraz društveno-ekonomskih i socijalnih prilika na oblast kulture. Štetno djelovanje prirodnih faktora, kao i mnogo destruktivnije zanemarivanje povijesnih građevina od strane čovjeka, vodi ka postepenom uništavanju i konačnom nestajanju osnovnog obilježja secesijskih objekata – njihove arhitektonske dekorativne plastike.

Nedostatak adekvatne strategije u obnovi, zaštiti i korištenju povijesnih građevina ima mnogobrojne negativne posljedice: pojedinačne nestručne intervencije dovele su do devastacija čitavih dijelova građevina i njihove plastike, a neprovođenje mjera održavanja obnovljenih

Sl.16. Kombinacija motiva kartuše i maski

objekata do njihove ponovne degradacije. Da bi se sačuvala arhitektonska plastika, a samim tim ostvario i kontinuitet postojanja objekta navedenog razdoblja, potrebno je izvršiti detaljnu analizu i valorizaciju uzroka i posljedica štetnog djelovanja, te pronaći mogućnosti njihovog suzbijanja u skladu sa općeprihvaćenom doktrinom restauracije. Utvrđivanje stanja arhitektonske plastike, valorizacija kao rezultat istraživanja i buduća namjena bitni su uvjeti koji određuju

vrstu intervencije koja će se sprovesti. Intervencije koje se provode s ciljem zaštite arhitektonske plastike ne bi trebale narušavati autentični izgled građevina, a zavisno od potrebe podrazumijevaju postupke konsolidacije, konzervacije, restauracije i rekonstrukcije. Edukativnim mjerama i buđenjem svijesti naroda o važnosti graditeljskog naslijeđa produžujemo njegovu egzistenciju i obezbjeđujemo svoj život u složenoj i arhitektonski raznovrsnoj sredini.

Literatura

- Feilden, Bernard M., Conservation of Historic Buildings, Architectural Press, Oxford, 2003.
- Spasojević, Borislav, Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu, Rabic, Sarajevo, 1999.
- Krzović, Ibrahim, Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004.
- Trilling, James, The Language of Ornament, Thames and Hudson, London, 2001.
- Kurto, Nedžad, Arhitektura Bosne i Hercegovine : Razvoj bosanskog stila, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998.
- Krzović Ibrahim, Secesija u djelu arhitekta Josipa Vancaša, Zbornik Matice srpske za likovne umjetnosti 23, 1987.
- Cico, Jasenka, Djelo arhitekta Rudolfa Tonniea u BiH (magistarski rad), Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2004.

Summary

Since the architectural molding is integral part of objects architecture, its degradation is closely associated with the degradation of the building as a whole, and all factors that impair the integrity and structural condition of the building, influence the state of its architectural molding. Residential buildings, analyzed in this text, according to their characteristics belong to the early period of Art Nouveau in Sarajevo. They were built between year of 1898 and 1910, along with the still represented forms of historicism as the dominant decorative motifs floral elements also occur. Overview of the present state of architectural moldings in this text focuses on the following buildings:

- Residential and business building Isaac A. Salome in Mula Mustafe 57
- House of Artura Poppera in Danijela Ozme 11,
- House of dr. Milana Jojkića in Muvekita 8,
- House of Ernesta and Marije Schanubelt in Kotromanića 50.

Memorija ili antimemorija

Problematika očuvanja memorije porušenih objekata u poslijeratnoj obnovi spomenika kulture Bosne i Hercegovine

U radu želimo otvoriti pitanja koja se odnose na već prepoznatljivu pojavu izgradnje novih objekata na mjestima gdje su evidentirani ostaci starih i to na način da se nova arhitektonska rješenja ne naslanjaju na izvorni oblik objekta već predstavljaju samovoljne interpretacije koje su zadržale samo ime originala.

Iako ovu pojavu namjeravamo promatrati kroz neke primjere obnove islamske sakralne arhitekture koja je djelimično ili potpuno devastirana u posljednjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu, ona se istovremeno odnosi i na cjelokupno graditeljsko naslijeđe Bosne i Hercegovine kako sakralne tako i profane arhitekture koja je devastirana na istovjetan način.

Fenomen očuvanja memorije devastiranih objekata namjeravamo promatrati kroz pozitivne i negativne primjere njihove obnove. Kao paradigmatičan primjer ove devijacije navest ćemo već poznati slučaj tzv. obnove Turhan Emin-begovu džamiju u Ustikolini i Aziziju džamiju u Bosanskom Šamcu, dok su pozitivni primjeri pristupa obnovi, na koje želimo ukazati, primjer faksimilske obnova korpusa Ferhadija džamije u Banjoj Luci i svih obnovljenih džamija u Stocu koje su do temelja porušene u agresiji na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992-1995. godine.

Rad je izlagan na Okruglom stolu koji je organizovan na temu "Principi obnove kulturno-historijskog naslijeđa u uslovima stvorenim prirodnim i ratnim katastrofama", održanom u sklopu manifestacije Dani naslijeđa u Tešnju, od 14. do 15. 09. 2011. godine.

Budući da je okvirna tema Okruglog stola vezana za problematiku obnove devastiranog graditeljskog naslijeđa u ratnim i prirodnim katastrofama, veoma je teško, s obzirom na objektivnu situaciju u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, izdvojiti neke određene probleme kojima bismo ovom prilikom dali prednost u odnosu na druge. U po širokoj osnovi koja obuhvata problematiku pravne i fizičke zaštite spomenika kao i različite nivoe nadležnosti i ingerencija počevši od države i entiteta pa do različitih nevladinih organizacija i lokalnih društava za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, čini se gotovo nemogućim izdvojiti bilo šta od bezbrojnih problema na koje smo se već navikli u ovoj našoj poslijeratnoj bosansko-hercegovačkoj stvarnosti.

Međutim, fenomen neprimjerenog očuvanja memorije, odnosno brisanja memorije, potpuno ili djelimično devastiranih objekata u procesu njihove obnove u poslijeratnom periodu u Bosni i Hercegovini predstavlja ipak pojavu koja se izdvaja. Naime, činjenica je da se i pored institucija koje smo već nabrojali a koje se bave djelatnošću zaštite te i pored kakvih-takvih zakona i propisa, pred našim očima uz našu prećutnu saglasnost dešava ponovna destrukcija devastiranih objekata, zapravo, svojevrsno kamufliranje očuvanja memorije koje *de facto* predstavlja njeno potpuno brisanje.

Radi se o objektima graditeljskog naslijeđa Bosne i Hercegovine koji su potpuno ili djelimično devastirani u agresiji 1992-1995. godine a koji su neadekvatnim pristupima njihovoj obnovi, zapravo doprinijeli potpunom brisanju memorije njihovih originalnih arhitektonskih formi.

Iako, na ovu pojavu želimo ukazati na primjerima starih bosanskih džamija koje su devastirane u protekloj agresiji, fenomen se, istovremeno odnosi i na obnovu cjelokupnog graditeljskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini.

Naime, moramo napomenuti da je u protekloj agresiji potpuno ili djelimično uništeno 70 % cjelokupnog graditeljskog naslijeđa Bosne i Hercegovine s tim da se na samom vrhu ove liste nalaze stare bosanske džamije, a naročito one koje imaju status spomenika kulture. S druge strane, ove džamije su tako temeljito i planski rušene da je jasno da je riječ o rušenju memorije jednog naroda, ali ne stihijski kao posljedica ratnih dejstava već kao cilj ili, preciznije, kao jedan od strateških ciljeva agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Ali ovo je samo jedan od razloga zašto nam se činilo značajnim izdvojiti baš ovaj dio graditeljskog naslijeđa naše zemlje imajući u vidu činjenicu da se, iako ne u ovom obimu, gotovo svaki segment graditeljskog naslijeđa može promatrati sa stanovišta očuvanja memorije.

Osnovni razlog leži u činjenici da je sakralna arhitektura temelj i u isto vrijeme najznačajniji izraz svake kulture budući da simbolizira i predstavlja njenu duhovnu vertikalu. To je razlog zašto se ovim objektima uvijek poklanjala posebna pažnja. U isto vrijeme, ovaj segment kulturno-historijskog naslijeđa svakog naroda uvijek je najviše ugrožen, naročito u ratnim okolnostima. Ovo se, naravno, odnosi na sakralnu arhitekturu uopće i to ne samo u Bosni i Hercegovini već bilo gdje drugdje u svijetu i to ne sada već oduvijek. Zašto je ovo značajno naglasiti? Upravo zato što se ne radi

samo o memoriji određenog objekta kao takvog, već je riječ o očuvanju memorije koja ima značenje jednog višeg reda koji nadilazi partikularitete s obzirom da sakralna arhitektura predstavlja memoriju duhovne opstojnosti kao neodvojivog dijela kulturnog identiteta svakog naroda.

I stare bosanske džamije također su bile simbol memorije duhovne opstojnosti muslimana Bosne i u isto vrijeme svjedočanstvo njihove prisutnosti na ovim prostorima.

Ovdje se, međutim, također postavlja pitanje: "Zašto je potrebno ove, ničim osporavane i neosporive činjenice, po ko zna koji put nanovo ponavljati? Vjerovatno zato što mi ovdje u Bosani i Hercegovini, kao društvo, nismo kadri ove najviše vrijednosti čuvati niti vrednovati. I ne samo to. Ima već dovoljno primjera koji nedvosmisleno pokazuju da smo, upravo mi, postali izvršitelji brisanja memorije sopstvenog identiteta. Zvuči gotovo nevjerovatno, ali ovaj paradoks je dio naše realnosti.

Naravno, nisu sve porušene džamije u Bosni na ovaj način tretirane. Postoje brojni primjeri obnove koji su realizirani prema najvećim svjetskim standardima restauracije i rekonstrukcije graditeljskog naslijeđa.

Stoga smo se odlučili da na odabranim primjerima obnove starih džamija u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini obradimo fenomen očuvanja, odnosno brisanja memorije objekata i mjesta na kojima su ti objekti bili situirani kroz pozitivne i negativne primjere.

Slučaj tzv. obnove najstarije džamije u Bosni i Hercegovini, Turhan Emin-begove džamije u Ustikolini, koja datira još iz 15-og stoljeća, paradigmatičan je primjer neadekvatne obnove korpusa devastiranog objekta džamije koji, bez ikakve dvojbe, možemo okarakterizirati skandaloznim.

Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH imao je svu tehničku i fotodokumentaciju kao i relevantnu pisanu dokumentaciju. Pronađeni su i originalni nacrti iz vremena kada je objekat posljednji put obnavljan nakon razaranja iz Drugog svjetskog rata.

Stručnjaci Zavoda su izvršili snimanje i raščišćavanje lokaliteta kao i sortiranje fragmenata u neposrednoj blizini lokaliteta kojom prilikom su urađeni preliminarni zaštitno-konzervatorski radovi na temeljima objekta. Istovremeno je izrađen idejni i izvedbeni projekt obnove džamije koji je imao sve uvjete da se izvrši vjerodostojna rekonstrukcija korpusa objekta i to uz mogućnost vraćanja 70% sačuvanih fragmenata koje je bilo moguće, u procesu restauracije, vratiti na njihove originalne pozicije.

Gotovo je nevjerovatno da je lokalno stanovništvo uz pomoć vojnika Francuskog bataljona SFOR-a izmjestilo i na kraju potpuno uništilo obrađene i sortirane fragmente džamije.

Kako se ovo moglo desiti pored svih institucija zaštite, zakona i propisa i to naočigled javnosti, pitanje je koje još uvijek ostaje bez odgovora.

Izgled Turhan-Emin begove džamije u Ustikolini prije rušenja

Izgled Turhan-Emin begove džamije poslije tzv. "obnove"

Kako su gotovo 70% indentifikovanih i sortiranih fragmenata korpusa džamije koji su trebali biti postavljeni na prvobitne originalne pozicije u procesu restauracije džamije jednostavno uklonjeni i pretvoreni u prah? Kako je na istom tom mjestu izgrađena potpuno nova džamija “starija i ljepša”, s potpuno drukčijom munarom u odnosu na prvobitnu?! I ne samo to, munara je duplo viša od originalne, odnosno viša je za čak 30 m?!¹ I na kraju, zašto je taj novi objekat zadržao naziv stare džamije? Odgovori na ova pitanja će, očigledno, čekati neka druga vremena.

Sličnu situaciju imamo i u Bosanskom Šamcu na primjeru Mir-Ahmedove, u narodu poznate Azizija džamije, koja je također izgrađena na mjestu porušene džamije koja je kao i prethodna imala status spomenika kulture². Kao najstariji spomenik u gradu, koji datira s kraja 19-og stoljeća, stavljena je pod zaštitu države. Također je srušena u protekloj agresiji 1992-1995. godine. I ovdje je na mjestu stare izgrađena potpuno nova džamija čija se arhitektonska realizacija ni u kom pogledu ne naslanja na original. Također i ova nova džamija, kao i džamija u Ustikolini, zadržava naziv stare džamije.

Izgled Azizija džamije u Bosanskom Šamcu prije rušenja

¹ Fenomen visokih munara koje su neproporcionalne u odnosu na korpus džamije, posebna je tema, i ništa manje zabrinjavajuća devijacija koja je nažalost uzela maha.

² Sintagma „spomenik kulture“ koju koristimo u našem radu, upućuje na spomeničku vrijednost naših starih džamija ne zanemarujući pri tome njihovu sakralnu semantiku što bi značilo anuliranje njihove primarne namjene sakralnog prostora, odnosno mjesta molitve. Ovo je važno naglasiti iz razloga što se upravo ovo dešava kada je u pitanju djelatnost zaštite kulturno-historijskog naslijeđa, obzirom da u pristupu zaštiti, generalno uzevši, ne postoji distinkcija između sakralnog i profanog prostora.

Na prvi pogled radi se o dva različita primjera tzv. obnove ali je očigledno riječ o istovjetnom pristupu “očuvanju memorije”. Dakle, radi se o dva primjera koji nedvosmisleno ukazuju na devijantan pristup očuvanju memorije srušenog objekta džamije kao spomenika kulture kao i očuvanju memorije mjesta gdje je objekat bio situiran. Ova dva primjera pokazuju kako se na različite načine pokazuje isti fenomen. Ovo, na žalost, nisu usamljeni primjeri; naprotiv. Da nije riječ o incidentu već o prepoznatljivoj pojavi govori i najnoviji slučaj tzv. obnove Čurčinice džamije u Livnu, odnosno idejni projekt arhitektonskog rješenja džamije koje ni na koji način ne korespondira sa originalom a koji, zbog političkih problema čeka na realizaciju. Iako je na djelu problematična politika opštinskih vlasti prema obnovi ove džamije, argument da se džamija mora obnoviti u izvornom obliku, nesumnjivo stoji. Ili slučaj izgradnja potpuno nove džamije na mjestu gdje je nekada bila situirana Bakr-babina džamija u Sarajevu koja, iako nije srušena u proteklom ratu niti je zadržala prvobitni naziv, suštinski predstavlja isti fenomen na koji želimo ukazati.

Izgled Azizija džamije poslije tzv. “obnove”

Izdvojeni primjeri otvaraju slijedeća ključna pitanja koja se nužno nameću i to:

- 1) Zašto projekt sagrađene džamije nije ni u kakvoj vezi sa arhitekturom prvobitne džamije iako se radi o spomeniku od značaja za kulturno historijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine?
- 2) Zašto je džamija izgrađena na istoj lokaciji, odnosno zašto je izgrađena na području koje je trebalo biti zaštićeno.
- 3) Zašto se zadržava prvobitni naziv objekta?

Odgovor onih koji su učestvovali u realizaciji ovih projekata i onih koji su ih podržali vjerovatno bi glasio: "Očuvanje memorije"!

Bespredmetno je u ovoj prilici ulaziti u razloge koji su doveli do ove situacije, ali je nužno i nezaobilazno pitanje koje hoćemo postaviti: Šta su konsekvence? Dakle, šta se desilo s memorijom objekta, mjesta na kojem je bio situiran kao i sa svim kulturno-historijskim background-om koji ovako vrijedni spomenici sadrže.

Odgovor je, nažalost jasan; izgubili smo ove objekte trajno, ali to nije najgore što nam se desilo.

U ratu smo, nažalost, izgubili mnogo više i ovo ne bi bilo ništa novo da se ovo brisanje memorije nije desilo poslije rata, a da smo mi, kao društvo, zapravo izvršioc i pomagači onih koji su izvršili agresiju na Bosnu i Hercegovinu u namjeri da kroz brisanje memorije zapravo unište naš vlastiti identitet.

S razlogom postavljamo pitanje kako nam se to desilo i zašto nam se to još uvijek dešava?

I konačno, kako smo došli u situaciju da sami brišemo sopstvenu memoriju?

Navedeni primjeri jasno pokazuju da smo ne samo uništili ostatke nekadašnjih vrijednih objekata, već smo definitivno izgubili šansu da ih ponovo obnovimo analogno originalu, s obzirom da su objekti koji imaju potpuno nova arhitektonska rješenja postavljena na istom mjestu gdje je bio situiran original. Povrh svega, ovim objektima se ostavlja prvobitni naziv. Šta znači naziv koji nema svoj originalni i vjerodostojni sadržaj? U pitanju je očigledno obmana na koju smo dobrovoljno pristali, svi mi, stručna i naučna javnost zajedno sa svim institucijama koje se bave djelatnošću zaštite kulturno-historijskog

Ferhat-pašina džamija u Banjoj Luci prije rušenja

naslijeđa, ali i Islamska zajednica Bosne i Heregovine, kao vlasnik ovih objekata kao i ostala javnost. U isto vrijeme na teritoriji Bosne i Hercegovine obnavljaju se porušene džamije koje su devastirane na isti način i sa istim ciljem u proteklom ratu, ali se njihova obnova realizira ili je još uvijek u procesu realizacije na način koji je primjeren ovim objektima. Kao da se sve dešava na dva kraja svijeta ili u nekim različitim vremenima.

Na svu sreću ovakvih pozitivnih primjera imamo mnogo više. Dakle radi se o faksimilskoj restauraciji devastiranih objekata starih džamija koje su bile zaštićene i prije ovog rata te su kao polazište za obnovu imale originalnu tehničku i fotodokumentaciju koja je u posjedu Zavoda za zaštitu spomenika FBiH.

Spomenut ćemo obnovu devastiranih džamija u Mostaru i potpuno porušeni džamija u Stocu kao pozitivne primjere vjerodostojne restauracije koja je primjerena ovako vrijednim objektima kao i primjer obnove Ferhat-pašine džamije u Banjoj Luci koju bismo ovom prilikom posebno izdvojili. Za razliku od, naprimjer, džamije u Ustikolini koja se nalazi na teritoriji Federacije, ova džamija se podiže u samom centru Banje Luke na teritoriji Republike Srpske. U okruženju i u ambijentu u kojem je domicilno stanovništvo još uvijek neprijateljski raspoloženo prema obnovi osmanskog graditeljskog naslijeđa, *Direktorij za obnovu Ferhat-pašine džamije* na čelu sa glavnim muftijom ef. Čamdžićem istrajava u namjeri ne samo da povratu porušeni objekat već i da ga obnovi u njegovom izvornom obliku. I ovdje je kao i u navedenim primjerima doslovno primjenjena faksimilska restauracija korpusa džamije uključujući primjenu anastilozne, odnosno postavljanje originalnih fragmenata na njihovu prvobitnu poziciju.

Ovaj primjer, prema našem mišljenju, jasno pokazuje kako je moguće u objektivno teškim okolnostima ipak istrajati u plemenitom zadatku vraćanja memorije devastiranog graditeljskog naslijeđa u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini.

Restauracija Ferhat-pašine džamije u Banjoj-Luci

Zaključak

Ovim kratkim radom htjeli smo ukazati na već prepoznatljivu pojavu devijantnog pristupa očuvanju memorije devastiranih džamija u poslijeratnom periodu obnove u Bosni i Hercegovini. Kroz negativne primjere koje smo izdvojili, željeli smo skrenuti pažnju na pojavu koja ima poražavajuće posljedice kada je u pitanju očuvanje memorije ovih objekata. Zapravo dolazimo do skoro nevjerovatne, ali istinite konstatacije da rušenje objekata izuzetne kulturno-historijske vrijednosti i nije najgori oblik njihove destrukcije.

Na primjeru džamije u Ustikolini ili Azizija džamije u Bosanskom Šamcu, vidjeli smo da se pogrešnim pristupom obnovi porušenih objekata isti dodatno destruiraju s obzirom da im se oduzima i svaka mogućnost da se bilo kada ponovo vrate u originalnom obliku, odnosno da se falsificiranjem potpuno izbriše memorija originala. Očigledno je da se radi o fenomenu koji se više ne može ignorirati.

Da li se radi o memoriji ili antimemoriji, odgovor je, nažalost, očigledan.

Summary

In this paper, we want to open up issues related to the already distinctive appearance of the construction of new facilities in places where are recorded the remains of the old ones, in a manner that new architectural solutions do not rely on the original structure of the object rather they represent arbitrary interpretation that have retained only the name of the original. Although, we intent to observe this phenomenon through some examples of renewal of Islamic religious architecture that is partly or completely destroyed in the last aggression on Bosnia and Herzegovina, it also applies to the entire architectural heritage of Bosnia and Herzegovina as sacral and profane architecture that was devastated in an identical manner.(the same way) We intend to observe the phenomenon of preserving the memory of devastated buildings, positive and negative examples of their restoration. As a paradigmatic example of this deviation we will outline already known case of the so-called restoration of Turhan Emin Bey Mosque in Ustikolina and Aziz mosque in Bosanski Šamac, while positive examples of reconstruction, in which we want to point out, for example facsimile reconstruction of corpus Ferhadija mosque in Banja Luka and all reconstructed mosques in Stolac which were razed in the aggression on Bosnia and Herzegovina in 1992 -1995 year.

Služba zaštitе

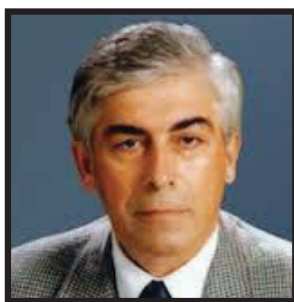

Šestoaprilska nagrada Grada Sarajeva u 2014. godini

Arhitekti Ferhad Mulabegović i Smajo Mulaomerović

Ferhad Mulabegović

Smajo Mulaomerović

Dodjela nagrade

Sarajevski arhitekti Ferhad Mulabegović i Smajo Mulaomerović su autori projekta obnove sarajevske Vijećnice. Obnova ovog simbola grada zahtijevala je izuzetan napor i temeljit istraživački rad arhitekata kako bi odgovorili zadatku vraćanja autentičnosti ovoj raskošnoj austrougarskoj građevini iz 1896. godine. Davne 1996. godine pristupili su izradi cjelokupne projektne dokumentacije. U određenim fazama realizacije navedene dokumentacije učestvovali su i kao supervizori. U razrušenoj Vijećnici 2007. godine formirali su atelje, izvršili dodatna istraživanja i kompletno tehničko snimanje objekta. Za navedene aktivnosti, predan rad, trud, Grada Sarajevo im je odao priznanje i zahvalnost nagradivši ih šestoaprilskom nagradom u 2014. godine.

Zaštita kulturno-historijskog naslijeđa bila je glavna preokupacija ove dvojice arhitekata tokom njihovog iznimno plodnog i stvaralačkog profesionalnog djelovanja. Mulabegović je na naše zadovoljstvo bio dugogodišnji uposlenik Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, kasnije Zavoda za zaštitu spomenika, gdje je sa svojim projektima i studijama obnove objekata ostavio dubok i neprocjenjiv trag kako na kulturno - historijsko naslijeđe BiH tako i na mlađe kolege s kojima je tokom svoje bogate inženjerske karijere saradivao. Autor je i značajnih monografija:

- "Stari gradovi Bosne i Hercegovine", Ferhad Mulabegović sa saradnicima,
- "Vijećnica" Ferhad Mulabegović, Valerijan Žujo., Smajo Mulaomerović

Mulaomerović se takođe bavio zaštitom objekata kulturno-historijskog naslijeđa i arhitektonskim projektovanjem. Nažalost, Smajo Mulaomerović preminuo je 23.01.2011. godine, te mu je ova nagrada dodijeljena posthumno.

Projektu obnove Vijećnice predhodili su obimni istraživački radovi, skupljanje stare arhivske građe, video materijala, foto dokumentacije, ponovno tehničko snimanje objekta s ciljem utvrđivanja stanja konstrukcije i stepena uništenja. Vijećnica je ne samo nezaobilazan detalj većine panoramskih prikaza grada Sarajeva, nego i svojevrsna metafora urbicida i kulturocida. Višegodišnja obnova Vijećnice, koja je trajala 18 godina, predstavlja možda najznačajniji projekat u poslijeratnom periodu za grad Sarajevo i državu Bosnu i Hercegovinu.

Simbol stradanja, uzdizanja i neuništivosti Sarajeva kulturno-historijski i Nacionalni spomenik BiH, sarajevska Vijećnica je u jubilarnoj 2014. godini a na Dan Evrope 9. maja ponovo otvorena u svom autentičnom, raskošnom izdanju i sjaju.

Njene obnove ne bi bilo bez brojnih donatora koji su pomogli njenu obnovu, imamo obavezu da ih u prilogu pomenemo.

VIJEĆNICA SARAJEVO

(1892. – 1896.) Sarajevo

Autor izvornog projekta

Alexander Wittek

Ćiril Iveković

Razorena 25. – 26. Avgusta 1992. godine**Projekti**

D.D. DOM Studije, projektovanje,

inženjering Sarajevo

Studio URBING-Sarajevo

Projektanti obnove:

Ferhad Mulabegović

Smajo Mulaomerović

Izvođači radova:

GP ŽGP, Sarajevo – izvođenje I i II faze radova,

GP BOSNA, Sarajevo – izvođenje III Faze radova,

GP UNIGRADNJA, Sarajevo – izvođenje IV faze radova.

Nadzor na izvođenju radova:

Zavod za izgradnju Kantona Sarajevo – nadzor na I fazi radova,

Safega Belgium, Belgija – nadzor na II fazi radova

Studio URBING, Sarajevo – nadzor na III fazi radova,

Safega Bosnia, Sarajevo – nadzor na IV fazi radova.

Obnovu Vijećnice finansirali su sljedeći donatori:

Evropska unija,

Republika Austrija,

Kraljevina Španija,

Republika Mađarska,

Nacionalne biblioteke Evrope: Francuske,

Holandije, Kipra, Austrije, Srbije, Norveške

Gradovi Evrope: Podgorica, Budimpešta, Beč,

Prag, Ljubljana, Tirana, Nikozija, Fridrihsafen,

Federalno ministarstvo kulture i sporta,

Ministarstvo prostornog uređenja i zaštite okoliša

Kantona Sarajevo,

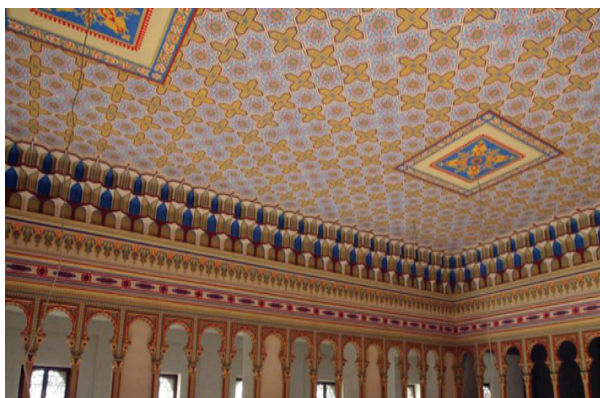
Kanton Sarajevo

Grad Sarajevo,

Općina Stari Grad i drugi donatori.

Autor teksta: Dženana Šaran, dipl.ing.arh.

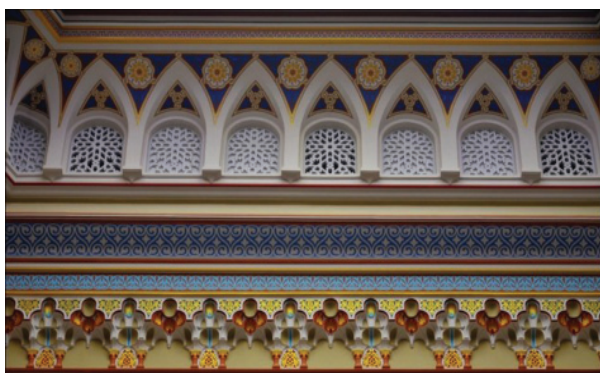
*Unutrašnjost poružene vijećnice**Unutrašnjost vijećnice u toku rekonstrukcije**Unutrašnjost vijećnice nakon rekonstrukcije**Vijećnica kao prostor kulturnih događaja*

Slikana dekoreacija stropa Svečane sale – rad konzervatora Veskovića sa saradnicima

Glavna kupola nakon slikavanja, rad Joze Jožića sa saradnicima

Detalj oslikavanja

Detalj

Vijećnica nakon rekonstrukcije 2014. godine

Dekoratívna plastika ulaznog portala

Deset godina od obnove Starog mosta u Mostaru

Kompleks Starog mosta sa kulama nalazi se u najstarijem dijelu grada, u njegovom samom centru. Morfologija okoline i prisustvo stabilnih stijena na obalama je imala presudan uticaj na izgradnju kako jedinstvenog vitkog mosta, tako i cijelog kompleksa. Stari Most u Mostaru po svojoj konstrukciji i oblikovnosti je jedinstven u svijetu. Jednostavni jednolučni most elegantnog oblika izgrađen od kamena tenelije spaja obale Neretve, na najužem dijelu njezinog kanjona i na mjestu gdje je nivo vode dosta niži od prilaznih puteva mostu. Luk je dug skoro 29 m i visok 20 m. Most predstavlja nezaobilazni simbol grada Mostara i Hercegovine. Izveden je po projektu mimara Hajrudina učenika velikog otomanskog arhitekta Sinana. Gradnja mosta je započela 1557. godine i trajala je do 1566. godine Kule su građene kasnije oko 1676. godine s tim da je prvo sagrađena kula tada na lijevoj obali pa onda kula Halebija na desnoj obali Neretve. O gradnji mosta malo se zna.¹ Zapisana su samo sjećanja i legende i ime graditelja Hajrudina. Čak i danas, kada su izvađeni dijelovi mosta iz Neretve i ispitani svi sastavni dijelovi, ostaje zagonetka o načinu same izgradnje mosta i nekoliko tehničkih pitanja vezanih za nju: kako je izvedena skela, prevezen kamen s jedne na drugu obalu, kako je skela izdržala dugo razdoblje gradnje. Zbog toga ovo djelo možemo svrstati u najveća graditeljska ostvarenja svoga doba.²

U doba Austro-Ugarske na Starom mostu su izvršene određene prepravke. U periodu od 1954.

do 1963. godine izvršeno je nekoliko radova na ispitivanju, sanaciji i konzervaciji Starog mosta i kula. Na temelju dobijenih podataka izrađeni su prvi nacrti konstrukcije mosta, određeni uslovi i način temeljenja i izvršena analiza napona u luku mosta.³

Oslonci mosta su građeni od dvije vrste kamena: "tenelije" koja ima finiju završnu obradu i tanje spojnice, i konglomerata koji ima grublju površinsku strukturu, a šire spojnice. Blokovi tenelije su se koristili za izgradnju baze oslonaca (dio ispod vijenca), za čeone dijelove upornjaka (okomito na osovinu mosta) kao i za rubove oslonaca. Ostatak vidljivih dijelova je uglavnom rađen od konglomerata.

Rušenje Starog mosta

Tokom 1992. godine artiljerijskim projektilima je probijena na više mjesta ograda na mostu. Stari most u Mostaru je 427 godina čvrsto spajao dvije obale Neretve da bi 09.11.1993.god. u 10 sati i 16 minuta artiljerijskim projektilima sa položaja Hrvatskog vijeća obrane srušen.

Institut za istraživanje genocida iz Kanade, povodom 20. godišnjice rušenja Starog mosta, u svom istraživanju navodi kako je rušenje Starog mosta jedan od najtežih urbicida 20. stoljeća i barbarski čin "koji je probudio zatomljenu savjest čovjeka, civilizacije i svijeta".

¹ Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika

² Peković, Milošević, Kovačević, 2002./2003., str. 82

³ Krsmanović, Dolarović, Langof, 1967., str. 5

*Granatiran kompleks Starog mosta**Kompleks Starog mosta nakon granatiranja**Pogođen most**Privremena skela za pješake*

Zakonska regulativa

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na svojoj sjednici održanoj 30. juni 1998. godine, donijela je odluku o stavljanju Starog mosta sa kula u Mostaru – 377, na Privremenu listu nacionalnih spomenika. Nacionalni spomenik se sastoji iz: Starog mosta, kula Herceguša, Tara i Halebija sa dijelovima fortifikacije, mesdžida Sultana Javuza Selima i ostalih objekata unutar kompleksa, kao i dijelove korita Neretve uz most.⁴

⁴ Odluka Komisije za očuvanje Nacionalnih spomenika No. 07.1-02-903/03-29 od 08.06.2004.god.

Rehabilitacija Starog grada 1995-2005.god.

Grad Mostar je uz pomoć državne Vlade započeo inicijativu za obnovu kompleksa Starog mosta koji je rezultirao odgovorom UNESCO-a i Svjetske Banke i inicijativom pilot projekta kulturne baštine. Zbog vrijednosti i značenja ovog projekta UNESCO je preuzeo savjetodavnu i tehničku ulogu, dok je Svjetska Banka radila na prikupljanju sredstava i finansijskih aspekata realizacije projekta.⁵

⁵ Project Coordination Unit City of Mostar, 2004. god. "The Old City of Mostar", Sutton doo, Široki Brijeg, str. 14

Za ovu namjenu UNESCO je osnovao komitet stručnjaka koji se sastojao od stručnjaka iz različitih naučnih oblasti koji su znatno doprinjeli ovom projektu svojim savjetima i sugestijama tokom svih faza ovog projekta od 1988–2004. godine.⁶ Zadatak međunarodnog odbora stručnjaka bio je u davanju savjeta Gradu u vezi kulturnih i naučnih standarda prilikom rekonstrukcije kompleksa Starog mosta. Ove funkcije su uključivale: identifikaciju preliminarnih studija, kontinuirani nadzor nad rekonstrukcijom i odobrenje završnih radova.⁷

Izrada projektne dokumentacije za rekonstrukciju Starog Mosta i kula Tara i Halebija

Na izradi projektne dokumentacije, samoj obnovi i rehabilitaciji je bio angažovan veliki međunarodni tim stručnjaka konzervatora, projektanata i izvođača koji su dobili navedeni posao na međunarodnom tenderu. Kao podloga za izradu Glavnog projekta rekonstrukcije Starog Mosta korištena je fotogrametrijska snimka Starog Mosta koju je 1982. godine izradio Geodetski zavod iz Zagreba i koja je prosljeđena projektantima. Bez te podloge teško bi bilo najpreciznije rekonstruisati izvorni luk Mosta.

Učesnici od projektovanja do izvođenja

- Projektantska firma za izradu glavnog projekta: “General Engineering” iz Firence (Italija)
- Projektantska firma za reviziju glavnog projekta: “Infinitinet” d.o.o. iz Mostara (BiH).
- Glavni nadzor nad izvođenjem radova je kompanija: “Omega Engineering” d.o.o. Dubrovnik (Hrvatska)
- Izvođač radova na izgradnji Starog mosta je kompanija: “ER-BU construction & trade collective Company iz Ankare (Turska).
- Cjelokupni i dugotrajni posao obnove Starog Mosta vodio je Grad Mostar putem agencije: Projekt Koordinacija Unit.

Kule Tara i Halebija i pet objekata koji se nalaze uz Stari most

- Projektantska firma za izradu glavnog projekta: “Omega Engineering-a” d.o.o. Dubrovnik/Mostar (Hrvatska i BiH)
- Projektantska firma za nadzor nad izvođenjem radova: “Omega Engineering-a” d.o.o. Dubrovnik/Mostar (Hrvatska i BiH)
- Izvođač radova na kulama i objektima oko kula je kompanija: “G.P. Građevinar Fajić” d.o.o. Mostar, “HP Investing” d.o.o. Mostar i “Karadrvo” d.o.o. Kiseljak (BiH).

Početak rekonstrukcije

Stari most u toku rekonstrukcije

Stari most nakon šestogodišnje obnove

Otvaranje mosta nakon rekonstrukcije

⁶ Ibid str.14

⁷ Ibid str.14

Lasta sa srušenog mosta

Lasta sa Novog Starog mosta 448 po redu

Obnova i rekonstrukcija Starog Mosta

Nakon završene projektne dokumentacije 2000. godine pristupilo se radovima izvođenja. Stari Most je izgrađen od kamena „tenelije“ kojeg je graditelj Hajrudin dao izvaditi iz kamenoloma Mukuša, udaljenog nekoliko kilometara od Mostara. Prilikom obnove mosta korišten je isti kamen vađen iz istog kamenoloma. A tu svrhu izvučeno je 1250m³ kamena koji je ispitivan ultrazvukom. Odabrano je 350m³ kamena od kojih je napravljeno 1088 elemenata koji su ugrađeni u 111 redova.

S tim da je mali broj pronađenih kamenih ostataka ugrađen u novi most jer su postali neupotrebljivi zbog dugog stajanja u vodi. Projekat rasvjete Starog Mosta imao je simbolički značaj za Mostar. Ispoštovani su zahtjevi konzervatora i arhitekata tako da je rasvjetom posebno naglašen luk mosta.

Dugogodišnji radovi na obnovi Starog Mosta, simbola Mostara, privedeni su kraju 23. jula 2004. godine kada je otvoren obnovljeni Stari most u Mostaru. Čin svečanosti otvaranja Starog Mosta sa srednjovjekovnim kulama Tarom i Halebijom bio je od velikog kulturološkog, ekonomskog i političkog značaja. Svečanosti upriličenoj na platou ispod Starog mosta, prisustvovalo je više od pedeset stranih izaslanstava, državnika, predsjednika vlada, ministara vanjskih poslova, predstavnika međunarodne zajednice, bh. vlasti, predstavnika kulturnog i vjerskog života u BiH, te preko pet stotina akreditovanih novinara iz cijelog svijeta. Projekt obnove Starog mosta zajednički su financirali Hrvatska, Turska, Italija, Holandija, te Svjetska banka, Evropska banka za obnovu i razvoj te Grad Mostar.

Godinu dana kasnije, 17. jula 2005. godine na zasjedanju UNESCO-a u Južnoafričkoj Republici u gradu Durbanu, Stari most uvršten je na popis zaštićenih spomenika kulture UNESCO-a, kao svjetski spomenik kulture i pomirenja u Mostaru i Bosni i Hercegovini.

Skokovi sa Starog mosta u Mostaru tradicija su duga 448 godina. Svake godine, najodvažniji se penju na Most i sa 27 metara visine skaču u hladnu Neretvu. Čak i dok je most bio srušen nakon rata u Bosni i Hercegovini, mostarske laste i gosti iz brojnih svjetskih zemalja, održavali su ovu tradiciju.

Stari Most – inspiracija

Rušenje Starog mosta je inspirisalo i kompozitora i tekstopisca Kemala Montena iz kojeg je nastala pjesma „Stari“.

Novinara Slobodne Dalmacije Miroslava Landeka obnova Starog mosta je inspirisala da napiše knjigu, koju je izdalo Hrvatsko kulturno društvo Napredak i to englesko izdanje, Stari most – s mjesta događaja (The Old Bridge – An on-the-spot-report). Knjiga Stari most – smjesta događaja, vrijedna je zbirka i svojevrsna hronika obnove Starog mosta, s više od stotinu tekstova, oko stotinjak originalnih fotografija iz različitih faza gradnje mosta, izjava, reportaža i intervjuva vezanih za graditelje i gradnju Starog mosta i povijesne jezgre koje je objavio u tim novinama. Tekstovi su poredani hronološki i knjiga daje vjeran i dokumentiran prikaz obnove Starog mosta i bitnih događaja vezanih za obnovu i svečanost njegova otvaranja te upisa na UNESCO-ov popis zaštićenog kulturnog naslijeđa.

Autor teksta: Dženana Šaran, dipl.ing.arh.

Izronio Stari za one što ga vole

Mostarci o mostu: Naš Stari je jedinstven i unikat u svakom pogledu. Imao je stotine lica i opet je ostao ono što jeste: dostojanstven u svojim godinama, prkosu, ljepoti i snazi Feniksa.

Svečano je i uz prisustvo velikog broja zvaničnika 23. jula 2014. godine obilježena desetogodišnjica od obnove Starog Mosta.

Svjetska baština UNESCO-a

Suradnja i rad Zavoda na nominaciji baštine

Često smo svjedoci da se u našim medijima pojedina kulturna dobra svrstavaju među zaštićene spomenike upisane na Listu svjetske kulturne baštine UNESCO. Shodno navedenom Zavod za zaštitu spomenika, nadležna služba zaštite Federacije Bosne i Hercegovine, ima potrebu i moralnu obavezu da ukaže na ove nepravilnosti. Dakle u ovom članku ćemo predstaviti spomenike Bosne i Hercegovine koji su upisani na Listu svjetske baštine UNESCO i dobra koja su nominirana i nalaze se na Tentativnoj listi svjetske kulturne baštine UNESCO.

U skladu sa Konvencijom za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine koja je usvojena 1972. godine, na UNESCO-ovoj Listi svjetske baštine su upisana dva dobra iz Bosne i Hercegovine, i to: Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu i Područje Starog mosta starog grada Mostara.

PODRUČJE STAROG MOSTA STAROG GRADA MOSTARA

U dolini rijeke Neretve, između brda Hum i podnožja planine Velež, smjestilo se naselje, nastalo kao urbana struktura u XV stoljeću, na ukrštanju vodnog i kopnenog puta.

U periodu otomanske uprave, uz obje obale rijeke Neretve, nastaje grad sa karakteristikama osmansko-orijentalnog tipa naselja, koji se 1520-1566. godine, većim dijelom opasuje bedemima i transformiše u utvrđeno naselje sa Starim kamenim mostom u središtu, sagrađenim na lokaciji nekadašnjeg srednjovjekovnog mosta, čiji su ostaci otkriveni tokom poslijeratne obnove.

Očuvanu historijsku jezgru grada Mostara karakteriše specifičan i autohton izgled kao rezultat briljantnog graditeljskog umijeća, primjene autohtonih materijala, prepoznatljivih formi objekata i optičkih efekata - igre svjetlosti i sjene.

Područje Starog mosta Starog grada Mostara je upisano na UNESCO Listu svjetske baštine na 29. sjednici Komiteta za svjetsku baštinu održanoj 17.07.2005. u Durbanu, Južnoafrička Republika. U 58. izdanju "World Heritage Review" zvanične publikacije UNESCO-a Centra za svjetsku baštinu, Stari most u Mostaru našao se na listi 20 najljepših mostova na svijetu

Tradicionalne zakonitosti u razvoju stambenih zona, osnovne stambene jedinice – kuće, niz slijepih ulica omeđenih zidovima, gabariti pojedinačnih objekata prilagođeni proporciji cijelog grada, te korištenje zelenila između fizičkih struktura, ukazuju na sposobnost lokalnih graditelja da orijentalno-mediteranske utjecaje uobliče i plasiraju na teren bogat vodom, zelenilom i blagorodnom klimom.

U prostornom obuhvatu historijske jezgre posebno se ističe ambijentalna makro urbana cjelina Starog grada, koja je vezana uz očuvane kulturno-historijske spomenike, koji se prostiru duž lijeve i desne obale Neretve i koje povezuje ekscentrično locirani Stari most sa srednjovjekovnim kulama Čelovinom (Halebinovkom) na desnoj i Tarom (Hercegušom) na lijevoj strani mosta. Konstrukcija mosta rađena je s jednim lučnim svodom, koji se oslanja na priobalne stijene, između obala rijeke Neretve. Svod predstavlja izuzetnu konstruktivnu eleganciju, elipsoidnu formu, koja nije uobičajena za objekte otomanske mostogradnje. Sinteza autohtonog materijala, podneblja i snaga njegovog mjesta nadahnuli su graditelja mosta mimara Hajrudina da modelira prirodu i ispolji svoju genijalnost u umijeću odabira lokacije za gradnju i konstruktivno rješenje mosta. Gradnja mosta završena je 1566. godine, a izgradnjom obrambenih kula – Tare (Herceguša) i Halebije (Čelovina) zaokružena je njegova kompozicija.

Most je artiljerijskim pogocima srušen 1993. godine. Pod pokroviteljstvom UNESCO-a formiran je međunarodni tim stručnjaka za rekonstrukciju Starog mosta, restauraciju kula Tare i Halebije, Sultan-Selimovog mesdžida i ostalih objekata u spomeničkom kompleksu.

Stari most je svečano otvoren 2004. godine, a Komitet za svjetsku baštinu je 17.07.2005. godine u Durbanu, Južnoafrička Republika, upisao područje Starog mosta Starog grada Mostara na Listu svjetske baštine UNESCO-a pod kriterijem (vi):

Sa “renesansom” Starog mosta i njegovog okruženja, simbolična snaga i značenje grada Mostara – kao izuzetnog i univerzalnog simbola suživota zajednice različitog kulturnog, etničkog i religijskog porijekla – je učvršćena i ojačana, uz naglasak na neograničenim naporima ljudske solidarnosti za mir i moć saradnje pri suočavanju sa teškim katastrofama.

Cjelovitošću u dizajnu, konstrukciji i funkciji Stari most predstavlja jedinstven spomenik svjetske graditeljske baštine.

Zavod kao fokal point za Stari most u Mostaru, ima zadaću da godišnje šalje izvještaje i obavještava Centar za svjetsku baštinu o stanju zaštićenog dobra i promjenama koje se dešavaju na njemu. U prošloj 2013. godini predstavnik Zavoda, mr. Azra Hadžić, uradila je dokument, Izjavu o univerzalnim vrijednostima za Područje starog grada Mostara.

Predstavnici UNESCO-a poslali su obavijest da je Komisija za svjetsku baštinu na svojoj 38. sjednici u Dohi u junu 2014. godine usvojila Retrospektivnu izjavu o univerzalnoj vrijednosti za Stari most - Područje starog grada Mostara.

MOST MEHMED-PAŠE SOKOLOVIĆA U VIŠEGRADU

Most preko Drine u Višegradu sagrađen je u vremenu od 1571. do 1577. godine po želji i naredbi Mehmed-paše Sokolovića. Predstavlja remek djelo u mostogradnji. Izgradnja mosta povjerena je Kodža Mimar Sinanu (15. april 1489.-17. juli 1588.), jednom od najvećih arhitekata svog vremena, poznatog i kao "veliki arhitekta Sinan". Bio je glavni arhitekt u vrijeme četiri sultana Selima I, Sulejmana I, Selima II i Murata III. Jedinstvenost višegradskog mosta je u njegovom obliku. Savijena konstrukcija se sastoji od dijela sa jedanaest lukova što premošćuju Drinu i rampe sa četiri luka pomoću kojih se most pod pravim uglom spaja sa lijevom obalom, prateći položaj zemljišta. Iznad lukova čitavom dužinom mosta proteže se u kamenu profilirani vijenac iznad koga je smještena ograda mosta. Iznad šestog stuba sa obe strane mosta nalazi se proširenje. Sa desne strane izidano je kameno platno u čijoj su niši postavljene dvije kamene ploče sa natpisom. Širina mosta, kolovoza, je preko 6,0 m. Zidovi parapeta, ograde mosta su široki 60 cm i dugi 179,44 m.

Most Mehmed Paše Sokolovića je upisan na UNESCO Listu svjetske baštine na 31. sjednici Komiteta za svjetsku baštinu, održanoj od 23. juna do 2. jula 2007. godine u Christchurchu, Novi Zeland.

Univerzalna vrijednost mosta u Višegradu je nepobitna sa historijskog i arhitektonskog stajališta.

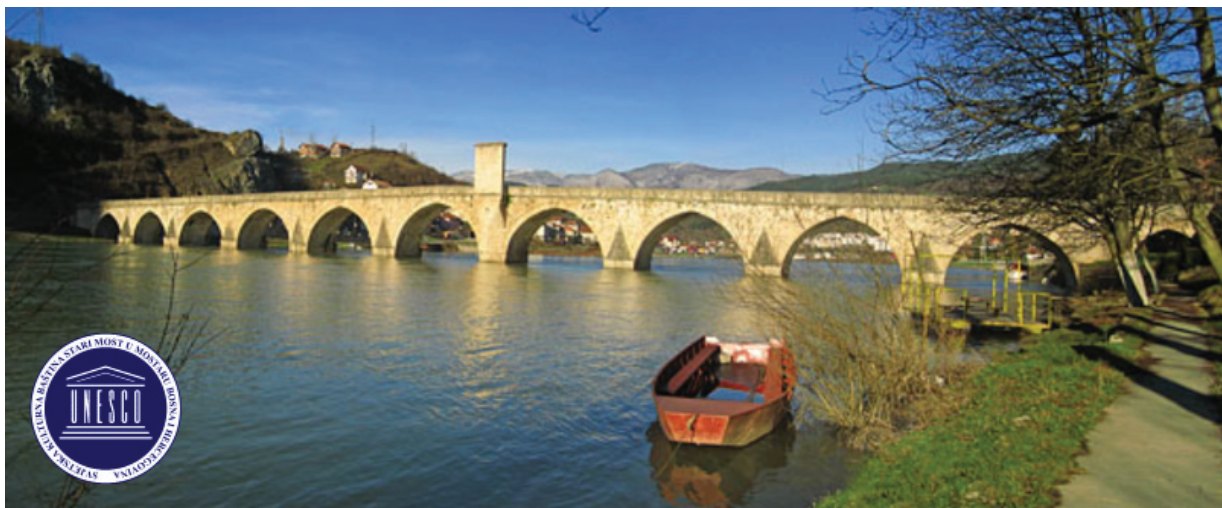
Poseban značaj mosta je u tome što svjedoči o prihvatanju i prilagođavanju tehnika građenja, tokom dugog historijskog procesa. Višegradski most svjedoči i o važnim kulturnim razmjenama između različitih civilizacija. Njegova simbolična uloga je značajna u historijskom smislu, posebno s aspekta različitih konflikata koji su se dešavali tokom 20. stoljeća.

Most je na Listu svjetske kulturne baštine upisan pod kriterijumom (ii) i (iv):

(ii) – Pozicioniran na važnoj geostrateškoj lokaciji, kroz historiju, svjedoči o razmjeni kulturnih utjecaja između Balkana, Otomanskog carstva i Mediterana, između hrišćanstva i islama. Istrajavao pod različitim političkim i kulturnim utjecajima; nakon Otomanskog carstva dolazi period Austrougarske uprave, potom Kraljevina Jugoslavija, SFRJ i na kraju Bosna i Hercegovina.

(iv) Most preko Drine u Višegradu predstavlja jedno od najveličanstvenijih djela arhitekture.

Stari most u Mostaru i most Mehmed Paše Sokolovića u Višegradu su kulturna dobra svjetske baštine sa izuzetnom univerzalnom vrijednošću.

Most Mehmed Paše Sokolovića je upisan na UNESCO Listu svjetske baštine na 31. sjednici Komiteta za svjetsku baštinu, održanoj od 23. juna do 2. jula 2007. godine u Christchurchu, Novi Zeland, odlukom broj 31 COM 8B.34.

Također, Bosna i Hercegovina kao država članica UNESCO-a je na privremenu ili Tentativnu listu potencijalnih dobara za upis na Listu svjetsku baštine UNESCO, uvrstila još osam dobara za koja se smatra da imaju izuzetnu univerzalnu vrijednost i koje će država Bosna i Hercegovina da nominuje tokom narednog perioda.

Dobra iz BiH koja se trenutno nalaze na Tentativnoj listi su:

- Stećci - srednjovjekovni nadgrobni spomenici,
- Sarajevo - jedinstveni simbol univerzalne multikulturalnosti - trajno otvoreni grad,
- Spomenik prirode pećina Vjetrenica s arhitektonskom cjelinom sela Zavala
- Prirodno graditeljska cjelina Jajca,
- Istorijsko urbano područje Počitelj,
- Prirodno i urbano područje Blagaj,
- Prirodno i historijsko područje Blidinje,
- Prirodno i historijsko područje Stolac.

Na pripremi za nominaciju, odnosno za upis na Tentativnu listu svjetske baštine UNESCO, Zavod je učestvovao u izradi nominacijskog fajla za srednjovjekovne nadgrobne spomenike-stećke u periodu od 2009.-2014.godine i u pripremi dokumentacije za nominaciju pećine Vjetrenica i Dinarskog krša, spomenika prirode.

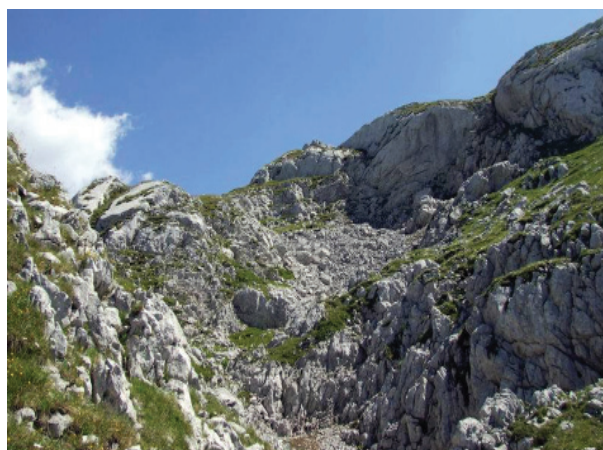
Stećci

Pećina Vjetrenica

Jajce

Dinarski krš

Sarajevo

Počitelj

Blagaj

Blidinje

Stolac

Nominacija stećaka – Regionalni projekat

Saradnja institucija kulture Bosne i Hercegovine, Crne gore, Hrvatske i Srbije rezultirala je izradom i prezentacijom dokumenta „Nominacija stećaka - srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – za upis na Listu svjetske kulturne baštine UNESCO“ i to kao regionalni projekat. O ovoj saradnji zainteresirane strane su u Sarajevu 02. novembra 2010. godine potpisale Pismo namjere. Naša bogata kulturna baština svojom ljepotom i specifičnošću zaslužuje da se otvori i prezentira u svijetu na najbolji mogući način.

U Operativnim smjernicama za implementaciju Konvencije o zaštiti svjetskog kulturnog i prirodnog naslijeđa eksplicite se navodi da „Izuzetna univerzalna vrijednost podrazumijeva kulturni i/ili prirodni značaj koji je toliko jedinstven da transcendirira državne granice i da je od zajedničkog značaja za sadašnje i buduće generacije čovječanstva... Istovremeno, Lista svjetske baštine nije namijenjena za sva dobra od velikog interesa, značaja i vrijednosti – nego „samo za izabrani popis najistaknutijih od njih sa međunarodnog stanovišta. Ne pretpostavlja se da će neko dobro od državnog i/ili regionalnog značaja biti automatski upisano na Listu svjetske baštine.“ (OS., par. 52)

Kriteriji (ii, iii, vi) dati u Operativnim smjernicama utjecali su na odabir spomenika, nekropola i ujedno potvrdili njihovu posebnu univerzalnu vrijednost.

- Kriterij (ii): da predstavlja važnu razmjenu ljudskih vrijednosti tokom određenog vremenskog perioda ili unutar određenog kulturnog kruga, da predstavlja određeni stupanj razvoja arhitekture ili tehnologije, umjetnosti, urbanog planiranja ili pejzažnog dizajna.
- Kriterij (iii): da predstavlja jedinstveno ili u najmanju ruku izuzetno svjedočanstvo kulturne tradicije ili civilizacije koja postoji ili one koja je iščezla.
- Kriterij (vi): direktna povezanost sa događajima ili očuvanim tradicijama, idejama, uvjerenjima, umjetničkim i književnim djelima izuzetne važnosti (ovaj kriterij treba biti korišten u vezi sa drugim kriterijima).

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je izvršila multikriterijsku analizu i predložila 22 nekropole sa stećcima iz Bosne i Hercegovine.

Dakle, odabrane nekropole su prezentirane u skladu sa Provedbenim smjernicama Konvencije o zaštiti svjetskog kulturnog naslijeđa, potvrđene su od strane Državne komisije za saradnju sa UNESCO-om i upisane na Tentativnu listu svjetskog naslijeđa UNESCO-a.

Iz Bosne i Hercegovine to su sljedeće nekropole:

01. Nekropola sa stećcima Radimlja – Stolac,
02. Nekropola sa stećcima Biskup – Konjic,
03. Nekropola sa stećcima Maculje – Novi Travnik,
04. Nekropola sa stećcima Dugopolje – Jablanica,
05. Nekropola sa stećcima Bijaća – Ljubuški,
06. Nekropola sa stećcima u Olovcima kod Kladnja – Kladanj,
07. Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramor u Musićima, Olovo,
08. Nekropola sa stećcima u Starim kućama, Donje Breške, Tuzla,
09. Nekropola sa stećcima Kučarin – Donje polje kod sela Žilići, Goražde,
10. Nekropola sa stećcima Boljuni, Stolac,
11. Nekropola sa stećcima Umljani, Trnovo,
12. Nekropole sa stećcima Ravanjska vrata, Kupres
13. Nekropola sa stećcima Kalufi, Nevesinje,
14. Nekropola sa stećcima Borak (Hanstjenski plato) selo Burati, Rogatica,
15. Nekropola sa stećcima Gvozno, Kalinovik,
16. Nekropola sa stećcima Grebnice – Bunčići u selu Radmilovića, Dubrava, Bileća,
17. Nekropole sa stećcima u Luburića polju, Sokolac,
18. Nekropola sa stećcima Potkuku Bitunji, Berkovići,
19. Nekropola sa stećcima Mramorje u selu Buđ, Pale,
20. Nekropola sa stećcima u selu Bečani, Šekovići,
21. Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramor (Crkvina) u Vrbici, Foča,
22. Nekropola sa stećcima Čengića bara, Kalinovik.

Republika Crna Gora nominovala je tri nekropole, Republika Hrvatska dvije nekropole i Republika Srbija tri nekropole sa stećcima:

- Crna Gora; Grčko groblje – Novakovići, Žugića bara – Novakovići i Grčko groblje – Šćepan polje,
- Hrvatska; Velika i Mala Crljivica, Čista Velika i Dubravka, Sveta barbara – Konavle,
- Srbija; Mramorje – Perućac, Mramorje - Rastište i Grčko groblje - Hrta.

Kako se izrada Nominacijskog dosjea i Plana upravljanja za nekropole sa stećcima bazira na multidisciplinarnim pristupima, bilo je potrebno u njegovu izradu uključiti sve institucije nadležne za zaštitu i upravljanje za ovu oblast kao i stručnjake iz svih relevantnih institucija na federalnom, kantonalnom i općinskom nivou vlasti, koje su mogle pružiti potrebne informacije za izradu prostornih, turističkih i ostalih strateških planova.

Jedna od navedenih institucija je bio i Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH. Autorski tim za izradu Plana upravljanja su činili predstavnici Komisije kao koordinatori i predstavnici entitetskih zavoda za zaštitu baštine. Mr. Azra Hadžić je bila voditelj tima ispred Zavoda za zaštitu spomenika Federacije BiH.

Nominativni fajl za upis stećaka na UNESCO Listu svjetske baštine, koji je Državna komisija BiH za saradnju sa UNESCO-om usvojila na sjednici održanoj 23.06.2014. godine, zvanično je uručen generalnoj direktorici UNESCO-a, gđi Irini Bokovoj, na konferenciji ministara kulture zemalja Jugoistočne Evrope održanoj 28.06.2014. godine na Ohridu.

Kompletirana dokumentacija Nominacijski dosje i Plan upravljanja za upis nekropola sa stećcima na Listu svjetske baštine UNESCO dostavljena je Centru za svjetsku baštinu u Parizu u predviđenom roku, a to je 31.01.2015. godine.

Ovaj regionalni projekat ima veliki značaj u zaštiti i promociji bogate kulturne baštine Bosne i Hercegovine pa samim tim i u promociji države Bosne i Hercegovine, kako u regiji tako i u svijetu.

Upisom nekropola sa stećcima na Listu svjetskog naslijeđa, ova dobra će prije svega, biti sačuvana od propadanja i uništenja, a stećci će, kao fenomen ovih prostora dobiti svoje zaslužno mjesto kao dio baštine svijeta.

Pećina Vjetrenica je Rješenjem broj: 979/52 od 25.12.1952. godine, od Zemaljskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih vrijednosti, kao prirodna rijetkost, stavljena pod zaštitu SR BiH. Vjetrenica je specifična pećina sa vrijednim i jedinstvenim biodiverzitetom, a po riječima vodećeg svjetskog stručnjaka za očuvanje krša, Elerija Hamiltona – Smitha, predstavlja najistaknutiji primjer krške baštine u svijetu. Pećina Vjetrenica je nominirana na Tentativnu listu svjetske kulturne baštine kao zaštićeno mješovito dobro, Prirodna cjelina pećina Vjetrenica s arhitektonskom cjelinom sela Zavala 11.12.2007. godine.

Nominacija Dinarskog krša je također regionalni projekat. Dinarski krš je opsežno krško područje jugoistočne Evrope, koje se prostire na preko 60 000 km², od Furlanske ravni na sjeveroistoku, do Skadarskog jezera na jugoistoku, od Panonske ravni na sjeveru, do Jadranskog mora i njegovih otoka na jugu. Ova regija je stoga najveći spojeni krški predio u Evropi i predstavlja jedan od najvećih krških predjela u svijeta. Zato nije ni čudo da je zbog svoje rasprostranjenosti Dinarski krš rađen kao regionalni projekt. Države potpisnice, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Italija, Crna Gora i Srbija su zajednički dostavile serijsku transnacionalnu nominaciju Dinarskog krša za upis na Tentativnu listu Svjetske baštine UNESCO-a.

Član ekspertnog tima na izradi dokumentacije radila je gosp. Lada Lukić Bilela, docenta na Prirodno-matematičkom fakultetu, Univerziteta u Sarajevu, spoljni saradnik Zavodu za zaštitu spomenika Federacije BiH.

Finalnu verziju nominacije Dinarskog krša za Tentativnu listu Bosne i Hercegovine Zavod je prihvatio kao zajednički dokument zemalja učesnika, jer su predložene smjernice i način provedbe kao i namjere izražene od strana potpisnica (Bosne i Hercegovine, Slovenije, Hrvatske, Italije, Crne Gore i Srbije), bile potpuno u skladu sa postupcima i operativnim smjernicama utemeljenim Konvencijom o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine, koju je država Bosna i Hercegovina ratifikovala 1993. godine i jer su vrijednosti i karakteristike Dinarskog krša u Bosni i Hercegovini, u dostavljenom fajlu, prezentirane na vrlo reprezentativan način i u mjeri u kojoj ovaj prirodni fenomen to i zaslužuje.

Autor teksta: Lidija Mičić, dipl.ing.arh.

Osvrt na djelatnost Šefika Bešliagića u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u periodu od 1952. do 1967. godine

Svako vremensko razdoblje obilježeno je nekim povijesnim događajem ili osobom koja u određenom trenutku prepoznaje probleme i potrebe svoga vremena, uoči izazova i svojim izuzetnim zalaganjem i radom da iznimno doprinosi društvu u kome živi. Takva osoba bio je Šefik Bešliagić, entuzijasta i istraživač, koji je svojim sustavnim radom tijekom više decenija postavio znanstvene osnove za izučavanje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Na funkciju direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine Bešliagić dolazi imenovanjem 1952. godine i tu funkciju obnaša do 1967. godine, kada na vlastiti zahtjev odlazi u penziju. Krajem iste godine na prijedlog Savjeta Zavoda za zaštitu spomenika, Izvršno vijeće Skupštine SR BiH imenovalo je njegovog dugogodišnjeg suradnika Džemala Čelića za novog direktora Zavoda¹. Tokom petnaest godina rukovođenja ovom institucijom, Šefik Bešliagić je preuzeo dužnost proučavanja, vrednovanja, zaštite i unapređenja spomeničke baštine na prirodno-geografskom prostoru BiH. Svojim sustavnim radom tijekom više decenija postavio je znanstvene osnove za izučavanje i zaštitu materijalnih spomenika kao integralne kulturne baštine BiH i svog vremena. Njegova znanstvena djelatnost potekla je iz prave neumorne znanstvene znatiželje, bila je uvijek vođena dosljednošću i temeljitošću, sustavno od promatranog spomenika i njegovog stanja, kako u dubinu prema njegovom nastanku, tako i u širinu tragom onih elemenata koji su uzrokom zatečenog stanja. Priopdao je generaciji znanstvenika koji su u periodu nakon Drugog svjetskog rata iznijeli nova saznanja o pojavi, razvoju, osnovnoj umjetničkoj i duhovnoj poruci srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika ne samo Bosne i Hercegovinom, nego i zemalja regiona. Otežavajuću okolnost prilikom istraživanja njegove djelatnosti u Zavodu za zaštitu spomenika kulture predstavlja činjenica da je dio stručne dokumentacije u kojem su bili i detaljni dosijeji o Bešliagićevim aktivnostima, u periodu između 1952. i 1967., uništen tokom ratnih razaranja 1992/95. godine.

¹ Društvo za zaštitu kulturno-istorijske baštine BiH, broj: 10/78, 28.03.1978.

Jedini relevantni podaci o njegovom radu danas su dostupni u objavljenim i sačuvanim bibliografskim jedinicama koje se uglavnom odnose na fenomen stećaka, dok izvještaji o djelatnostima Zavoda objavljuvani u godišnjaku „Naše starine“, pružaju opće podatke o aktivnostima ove institucije kada je Bešliagić bio na njenom čelu. Iako Bešliagićevo djelo u cjelini nije bilo predmet detaljnijeg sagledavanja kao novije zasebne sveobuhvatne kritičke analize, možemo reći da se ostali pristupi proučavanju materijalne kulture BiH, posebno bosanskom srednjovjekovlju, bez njegovih radova ne bi mogli zamisliti.

Organizacija i osnovne aktivnosti Zavoda u periodu od 1952. do 1967.

Zavod je djelovao kao ustanova u oblasti kulture organizirana na načelu društvenog upravljanja i samoupravljanja koja vrši djelatnost od posebnog društvenog interesa. Od kraja 1952. godine organizaciona struktura Zavoda kao i pristupi zaštiti i proučavanju spomenika konstantno su se mijenjali u skladu sa tada suvremenim principima zaštite. Dolaskom Bešliagića na mjesto direktora, u Zavodu za zaštitu spomenika preduzimaju se poslovi zaštite kulturne baštine na cjelokupnom teritoriju BiH, kao i zalaganje za organizaciju i bolju strukturu tadašnjih republičkih zavoda u smislu prilagođavanja njihovih djelatnosti bitnim spomeničkim karakteristikama prostora na kojima se oni nalaze. Većina poslova u ovom periodu odvijala se na području praktične konzervatorsko-restauratorke djelatnosti i registracije spomenika kulture, najvećim dijelom na terenu, a manjim u radionici zavoda i upravno-administrativnim zadacima u uredima, dok se studijski rad stručnjaka svrstavao u tri osnovne kategorije: 1. rad na evidenciji i dokumentaciji, 2. izdavačka djelatnost i 3. elaborati i projekti.

Od kraja 1952. djelatnosti Zavoda najviše su se usmjeravale ka stručnoj evidenciji, arheološkim iskopavanjima, zaštiti stećaka, zaštiti djela likovne umjetnosti, zaštiti knjiga, prikupljanju orijentalnih natpisa, konzervatorskim radovima na arheološkim spomenicima, zaštiti spomenika NOB-a i zaštiti prirode.

Konzervatorsko-restauratorska djelatnost

Na području praktične konzervatorsko-restauratorske djelatnosti, Bešlagić i njegov tim stručnjaka vodio se osnovnim ciljem procesa planiranja konzervacije, a proces donošenja odluka morao je biti transparentan i zasnovan na principima održivog razvoja, tako da se obezbijedi prenošenje kulturne baštine u što boljem stanju budućim generacijama. Praćenjem i istraživanjem metoda zaštite i konzervacije u drugim evropskim zemljama i služba zaštite usavršavala je pristup konzervaciji, a svim predviđenim konzervatorskim zahvatima morali su prethoditi na vrijeme izrađeni stručni elaborati. Takav slučaj bio je i sa Mevlevijskom tekijom na Bentbaši, objektom stavljenim pod zaštitu države 1953. godine.

Danas u arhivi Zavoda jedina izvorna sačuvana originalna dokumentacija je dokumentacija o ovom objektu, na osnovu koje se može dobiti uvid u principe rada i načela kojima se vodio Bešlagić da bi zaštitio ovaj vrijedan spomenik kulture.

U vremenskom razdoblju od 1953. do 1958. godine, trajalo je zalaganje djelatnika Zavoda da se objekat jedne od posljednjih musafirhana u BiH zaštiti i da se spriječi njegovo rušenje. Tim povodom Bešlagić se u nekoliko navrata¹ službeno obraćao Narodnom odboru za grad Sarajevo koji je "radi interesa izgradnje grada" i uređenja Bentbaše imao u planu rušenje tekije.

U navedenom periodu Zavod je predlagao formiranje nekoliko stručnih komisija koje su imale zadatak da ispituju potrebe i mogućnosti konzerviranja, restauracije i nove namjene tekije². Posljednji sačuvani dopis Bešlagić je 1958. godine uputio Narodnom odboru općine Stari Grad. U njemu se navodi Zavod o rušenju objekta ne može donijeti nikakvu odluku, a ukoliko do rušenja ipak dođe, investitora moli da prije rušenja osigura maketu objekta kao dokument³.

Bešlagićevo zalaganje za što kvalitetniji pristup metodi konzervacije vidljivo je na mnogobrojnim primjerima nepokretnih spomenika (starih stambenih zgrada, gradova, džamija, sahat-kula, crkava, grobalja, nadgrobnih kamenova, mostova, banja i sličnih objekata), kao i spomenicima likovne umjetnosti (slikama, ikonama, freskama) i uopće pokretnim spomenicima. Među njima se ističe i nastavak ranije započetih konzervatorskih radova na: Mogorjelu u Čapljini, Ferhadija džamiji u Banjaluci, starim gradovima Vranduk, Jajce, Doboj i

Maglaj, kao i pokretanje restauratorskih zahvata na Husein-kapetana Gradaševića kuli u Gradačcu (18.st.), Turhan-Eminbegovoj džamiji u Ustikolini, Roznamedžijinoj džamiji u Mostaru (17.st.), kući Alekse Šantića pokraj Starog mosta i objekata poput Morića hana i Kuršumlja medrese u Sarajevu⁴. Velika pažnja posvećena je planiranju uključivanja malih gradova i jedinstvenih urbanističkih ansambala poput Počitelja i Vranduka u savremene životne tokove, kao i na rješavanju pitanja regulacionog plana sarajevske Baščaršije.

Zaštita i evidencija knjiga i orijentalnih natpisa

Potreba za organizacijom poslova oko evidencije i zaštite privatnih biblioteka rezultirala je zaštitom nekoliko biblioteka sa djelima koja predstavljaju raritete i primjerke velike spomeničke vrijednosti. Formirane komisije stručnjaka u suradnji sa ostalim institucijama kulture krajem 1953. godine započele su sistematsku evidenciju i zaštitu: Gazihusrevbegove biblioteke u Sarajevu, biblioteke Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, franjevačkih biblioteka u Fojnici, Kreševu, Sutjesci i Gorici kod Livna. Tom prilikom evidentirane su i registrirane sve poznate inkunabule, dok za praktične intervencije konzervacije i restauracije Zavod nije bio osposobljen ni kadrovski ni opremom.

Zbog izuzetno velikog broja i važnosti orijentalnih natpisa na arhitektonskim i nadgrobnim spomenicima iz osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini u Zavodu su nastavljeni poslovi prikupljanja i proučavanja epigrafskih spomenika započeti još 1951. godine⁵.

Zaštita i evidencija arheoloških lokaliteta

Arheološki lokaliteti kao posebna vrsta graditeljske baštine koji se tretiraju kao neistraženi lokaliteti na kojima se pod zemljom ili vodom nalaze ostaci starih gradova i naselja ili njihovih dijelova, a ostaci starih građevina ili njihovih dijelova zauzimali su posebno mjesto u procesu evidencije i zaštite od strane Zavoda. Stručnim angažmanom u suradnji sa Zemaljskim muzejem u Sarajevu, djelatnici Zavoda vršili su poslove rekognosciranja terena, osiguravanja uređenja ruševina i poduzimanja mjera

¹ 1955., 1957. i 1958.

² privremeno ustupanje objekta arh. J. Najhartu i Dž. Čeliću za arhitektonski atelje i ustupanje objekta hotelu "Evropa" za otvaranje ugostiteljskog objekta vrste kafane

³ Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika, doc. br. 02-134/4

⁴ Bešlagić, Šefik, Zbornik zaštite spomenika kulture – rad Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH, Savezni Institut za zaštitu spomenika, Beograd, 1955.

⁵ do kraja 1953. godine ukupno je prikupljeno i obrađeno 2500 orijentalnih natpisa;

za njihovu konzervaciju i stalnu zaštitu⁶. Sve faze radova na iskopavanju, konzervaciji i restauraciji, kao i sve tehničke i formalne elemente identificirane u toku tih radova, dokumentirane su fotografijama, crtežima i analitičkim i kritičkim izvještajima. Sakupljena dokumentacija je deponirana u arhivu Zavoda i publicirana u godišnjaku „Naše starine“.

Metod evidencije spomenika

Metod evidencije spomenika, kao jedan od najvažnijih zadataka Zavoda, bio je nužan proces radi dobivanja realne slike kulturno-umjetničkog blaga i prisupanja zaštiti najugroženijih objekata.

U razdoblju od 1952. do 1967. godine Zavod je izvršio evidenciju velikog broja svih vrsta nepokretnosti, u skladu sa procesom planskog i sistematskog istraživanja. Ovo se posebno odnosilo na evidenciju, obradu i zaštitu srednjovjekovnih nadgrobničkih kamenova-stećaka, kao jedinstvene kulturno-povjesne i umjetničke pojave. Sistematski rad na obrađivanju stećaka postavljen je kao problem od najšireg značaja i sa gledišta zaštite spomenika kulture i sa gledišta naučnog i političkog interesa i potreba BiH. S jedne strane oni su bili nedovoljno ispitani, a predstavljaju veoma dragocjene dokumente za proučavanje povijesti Srednjeg vijeka, a sa druge strane svakim danom su se sve više bili podložni degradaciji i uništavanju.

Detaljan opis predviđenih planova i sprovedenih radnih etapa s ciljem zaštite stećaka Bešliagić je predstavio u znanstvenom radu „*Proučavanje i zaštita stećaka*“ 1953. godine.

Projekat evidencije stećaka: Inicijativnom Saveznog Instituta još je 1950. godine na konferenciji u Sarajevu stvoren plan sistemskog evidentiranja i obrađivanja stećaka u čitavoj FNRJ. Nakon konferencije održane u Sarajevu marta 1952. godine, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika započeo je sistematsku akciju općeg popisa stećaka na teritoriji BiH. Navedene konferencije bile su neka vrsta baze za većinu poslova u istraživanju koji su planirani zajednički, ali ubrzo su prepušteni nahodnju svake republike pojedinačno. Krajnji cilj sastojao se u tome da se u Zavodu stvori evidencija svih stećaka u BiH koja će omogućiti valoriziranje nekropola po vrijednosti i omogućiti planiranje mjera zaštite i svih drugih akcija oko proučavanja i korištenja stećaka. Metodski postupak sastojao se u bilježenju podataka o lokalitetima, pregledanju i prebrojavanju samih stećaka i to prema njihovim osnovnim oblicima, utvrđivana im je orijentacija

i raspored, zatim su fotografirani, skicirani i zabilježeni ukrasi i natpisi, ukoliko ih je bilo. Kod važnijih nekropola napravljena je i skica plana rasporeda spomenika. Pod rukovodstvom Šefika Bešliagića od 1965. godine, evidencija stećaka vršena je i u Republici Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, a sinhronizovana akcija skupljanja građe u svim republikama rezultirala je ustupanjem osnovnih podataka o lokalitetima stećaka Bosni i Hercegovini. Kao rezultat, naučni materijal je kompletiran tokom 1969. godine. U BiH tada je evidentirano 2612 lokaliteta sa ukupno 58.547 stećaka, zaključeno je da su oni rasprostranjeni u svim njenim krajevima, da se najveći broj nekropola nalazi na području Hercegovine i jugoistočne Bosne gdje čak 12 nekropola ima preko 200 spomenika. Zbog teritorijalnih granica srednjovjekovne Bosne, migracije bosanskog življa izvan državnih granica, prenošenja narodnih običaja izrade i postavljanja stećaka, ali i drugih faktora, njihova zastupljenost razumljiva je pojava i u susjednim zemljama. Stećci su imali zaštitu u smislu postojećih zakonskih propisa. Zbog njihovog velikog broja, nepovoljnih okolnosti u smislu zastupljenosti stručnog kadra u tadašnjim službama zaštite, nije bilo moguće sve nekropole proglasiti spomenicima. Uglavnom su se činili naponi da se nekoliko desetina najznačajnijih, većih, ukrašenijih i pristupačnijih nekropola proglasi nacionalnim spomenicima. Iz navedenih razoga prava zaštita predstavlja aktivan kulturni odnos svih građana prema spomenicima, a takav odnos dolazi i sa višim stepenom prosvijećenosti. Polazeći od stanovišta da je popularisanje spomenika kulture jedan od bitnih vidova zaštite, službenici Zavoda održavali su predavanja na univerzitetima i u kolektivima, pisali veliki broj članaka u dnevnoj i stručnoj štampi. Vremensko razdoblje 1952.-1967. obilježeno je praksom aktivne suradnje sa muzejima i muzealcima, saveznim institutima za zaštitu spomenika kulture, društvenim i političkim organizacijama i strukovnim organizacijama kako u zemlji tako i u inostranstvu. S tim u vezi provedene su različite aktivnosti i predlagane inicijative među kojima su i:

- Uređenje značajnih lokaliteta za prezentaciju publici (Radimlja, Boljuni, Hreša, Crnač i Vrelo Bosne).
- Stvaranje muzejskih zbirki originalnih stećaka ili njihovih replika.
- Inicijativa za stvaranje pokretne izložbe originalnih primjeraka stećaka koja bi obišla velike evropske gradove. Na prijedlog Zemaljskog muzeja u Sarajevu Zavod za zaštitu spomenika dao je dozvolu da se u tu svrhu može uzeti 9 stećaka

⁶ Radovi na iskopavanjima izvođeni su u skladu sa naučnim normama i s „Preporukom koja određuje međunarodne principe koje treba primjenjivati pri arheološkim iskopavanjima“, usvojenom od UNESCO-a 1956. godine;

- relativno velikih likovnih vrijednosti. Izložba je najprije postavljena 1962. godine Beogradu, a zatim je svake godine obišla po jedan centar u inostranstvu. Uz originalne spomenike ova izložba nazvana „Umjetnost stećaka“ obuhvatala je i 160 panoa crno-bijelih fotografija, a u okviru nje održavalo se i predavanje sa proekcijama.
- Inicijativa za stvaranje Galerije stećaka u Sarajevu. Zamišljeno je da se na adekvatnoj lokaciji u okolini Sarajeva uredi teren na koji bi se iz raznih krajeva postepeno prenijelo 400 stećaka raznih oblika i likovnih osobina. Odabrali bi se primjerci iz teže pristupačnih krajeva i sa ugroženih lokaliteta tako da bi akcija imala karakter spašavanja stećaka. U taj broj bilo je planirano uključiti i zbirku stećaka koja se nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja. Zavod za zaštitu ove institucije podnio je Izvršnom vijeću NR BiH 1965. godine, ali na kraju, na opće iznenađenje, došlo je do odlaganja prijedloga najvjerovatnije zbog finansijskih razloga.
- Inicijativa za organiziranje Simpozija o proučavanju stećaka koji bi okupio zainteresovane ustanove i istaknute znanstvenike radi razmjene iskustava i mišljenja. Osnov za rad simpozijuma trebao je biti referat Zavoda za zaštitu spomenika i koreferati stručnjaka drugih republika. Prijedlog je podnesen 1963. nadležnim republičkim faktorima za kulturu, ali iz finansijskih razloga do istog nije moglo doći.

Veoma je bitno istaći da je, osim navedenih, bilo i drugih akcija proučavanja spomenika, što se u Bešlagićevom slučaju posebno odnosi na ispitivanje natpisa na stećcima i ispitivanje grobova. Raniji pristup proučavanju natpisa bio je prilično djelimičan, zbog teškoća u čitanju natpisa na bosančici, oštećenosti i teškog uočavanja, ali i nedostajanja nekih slova, što je rezultiralo pogrešnim i često proizvoljnim rekonstrukcijama. Najčešće su objavljivani crteži pronađenih natpisa, a ne fotografije, koji iz razumljivih razloga nisu bili potpuno autentični. U poređenju sa brojem ukrasa, broj natpisa na stećcima je izuzetno mali zbog tada nedovoljne istraženosti, teško pristupačnih lokaliteta i stanja u kome su se stećci nalazili. Radeći na evidenciji stećaka, Bešlagić se proučavanju i lociranju novih natpisa posebno posvetio tokom 1959., 1964. i 1967. godine, a njihove transkripcije objavio u „Našim starinama“. Istraživanju grobova ispod stećaka u ovom periodu više pažnje posvetili su Šefik Bešlagić i Marko Vego istražujući po nekoliko grobova na više mjesta.

Nalazi su bili relativno skromni i nisu bili osnov za detaljniju analizu, studiju ili sintezu. Međutim u ovom periodu preduzeta je jedna izuzetno značajna sistematska akcija istraživanja grobova koja je pružila dragocijen i bogat naučni materijal.

To je ujedno bio i prvi slučaj kompletno istražene jedne srednjovjekovne nekropole sa stećcima u BiH. Radi se o nekropoli Mramorje u Grborezima kod Livna (nacionalni spomenik + pokretno dobro). Sve poslove u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture izveo je Bešlagić uz suradnju arheologa Zavoda Đure Baslera. Istraživačko-restauratorski radovi vršeni su 1954. 1955. i 1956. godine. U 75 od ukupno 265 ispitanih raka nađeno je 146 raznovrsnih predmeta, ne računajući keramičke ulomke. Najveći broj priloga činili su prilozi od metala zlata, srebra, bronzne i željeza od kojih su nađene dijademe, naušnice (73), dugmad, pojasevi, kopče u tehnici filigrana i 30 novčića – danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Ustanovljene su i različite arhitekture grobnica, kao i da je sahranjivanje 355 umrlih na ovoj nekropoli počelo je u X stoljeću i trajalo u kontinuitetu zaključno sa XV stoljećem. Rezultati istraživanja objavljeni su u knjizi „Grborezi“ 1964. godine.

Ostale djelatnosti u sklopu Zavoda

Od 1954. godine pri Zavodu počinje djelovati i Komisija za pregled predmeta koji se izvoze u inostranstvo, a koji bi mogli imati spomenička svojstva.

U 1954. godini Bešlagić sa ekipom stručnjaka iz Zavoda učestvuje na međurepubličkim konferencijama u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu na kojima se radilo na projektima međunarodne Konvencije i Deklaracije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju rata. Kolektiv Zavoda tada je uzeo aktivnog učešća u razmatranju prednacrta Općeg Zakona o zaštiti spomenika kulture koji je izrađen u Saveznom institutu u Beogradu ¹.

U 1957. godini, pod Bešlagićevim vođstvom, Zavod je na razne načine učestvovao u izradi teza i prednacrta Zakona o zaštiti spomenika kulture i Zakona o zaštiti prirode. Iste godine Bešlagić organizuje prenošenje kompletne izložbe „Konzervatorski radovi na crkvi sv. Sofije u Ohridu“ koja je bila otvorena u Umjetničkom paviljonu u Sarajevu.

Nakon požara u Morića hanu u kome je uništena konzervatorska radionica i dokumentacioni centar, Zavod se u sljedećim godinama našao pred zadacima obnavljanja i ponovnog osposobljavanja istih.

¹ Naše starine III, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. BiH, Sarajevo, 1954. str. 321.

Šefik Bešliagić bio je predsjednik Društva konzervatora Jugoslavije, te aktivno učestvovao u savjetovanjima i aktivnostima istoga.

U izvještajima o radu Zavoda detaljno se navode pojedinosti sa Kongresa održanog u Mostaru 1959. i Kongresa u Ohridu 1961. godine, koje je uvodnim govorom otvorio Bešliagić.

Na IV savjetovanju konzervatora FNRJ u Sarajevu, Šefik Bešliagić u svom radu se posebno referira na novi Opći zakon o zaštiti spomenika kulture, kao i na zadatke Službe zaštite spomenika kulture u FNRJ².

Bešliagić tom prilikom ističe kako je novi zakon utvrdio osnovne ciljeve i principe zaštite, da polazi od osnovnog načela po kome se *“spomenikom kulture smatraju nepokretni i pokretni predmeti, kao i grupe predmeta koje su zbog svoje arheološke, istorijske, sociološke, naučne, urbanističke, umjetničke i druge kulturne vrijednosti od značaja za društvenu zajednicu”*. Svrha zaštite novim zakonom dobiva mnogo šire i obuhvatnije oblasti djelovanja, nego što je to do tada imala.

Pored očuvanja spomenika njome je obuhvaćeno i stvaranje povoljnih uvjeta za egzistenciju spomenika, sprečavanje svake radnje koja bi mogla mijenjati svojstva i vrijednosti spomenika kulture, te obezbjeđenje svih potrebnih uvjeta da spomenici prema svojoj namjeni i značaju služe zadovoljenju kulturnih potreba građana. Bešliagić je naglasio da novi Zakon znači snažan korak naprijed i da od konzervatora zahtijeva mnogo više zalaganja i odgovornosti u njihovim poslovima.

U Zenici je 18. i 19. marta 1963. godine Šefik Bešliagić kao direktor Zavoda učestvovao i kraćim govorom otvorio Savjetovanje *“Zaštita spomenika tehnike u Bosni i Hercegovini”*. Na temelju referata eminentnih jugoslavenskih stručnjaka za ovu materiju doneseni su zaključci o neophodnosti zaštite značajnih spomenika tehnike na području BiH, kao i potrebi za formiranje tehničkog muzeja u Zenici, po uzoru na muzeje u SR Sloveniji i SR Hrvatskoj.

Objavljeni radovi Šefika Bešliagića u godišnjaku „Naše starine“ u periodu od 1953. do 1967. godine

Uvjeti za izdavanje vlastite publikacije, odnosno stalnog godišnjeg organa Zavoda, stvoreni su 1953. godine, kada i izlazi prvi broj godišnjaka „Naše

starine“. Osnovni cilj pokretanja ove publikacije bila je težnja za naučnim rasvjetljavanjem kulturnog naslijeđa BiH, kao i nada da će ona doprinjeti poboljšanju općeg odnosa prema spomenicima kulture. Glavni i odgovorni urednik prvih jedanaest izdanja u periodu od 1953. do 1967. godine bio je Šefik Bešliagić.

Uz objavljujivane znanstvene radove eminentnih bosanskohercegovačkih znanstvenika poput Hamdije Kreševljakovića, Đoke Mazalića, Alije Bejtića, Juraja Neitharta i drugih koji su dugi niz godina davali svoj doprinos realizaciji „Naših starina“, Šefik Bešliagić je ovom periodu objavio 18 znanstvenih radova. Važno je napomenuti i činjenicu da su pod uredništvom Bešliagića u prvih deset brojeva godišnjaka objavljujivani radovi koji su tretirali dvije oblasti: spomenike kulture i zaštitu prirode. Spomenici kulture tretirani su kroz: teoretske rasprave (12 z.r.), arheologiju (18 z.r.), arhitekturu (49 z.r.), memorijalne spomenike (22 z.r.), epigrafiku (7 z.r.), slike i skulpturu (29 z.r.), spomenike NOB-a (5 z.r.), knjiško-arhivski materijal (4 z.r.) i ostale pokretne spomenike (8 z.r.). Zaštita prirode tretirana je kroz 30 objavljenih radova. Problematika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika osnovna je tema 15 znanstvenih radova Šefika Bešliagića, dok se pitanjem zaštite spomenika NOR-a (1941-1945) bavio kroz 3 veoma opsežna rada objavljena 1957., 1958. i 1967. godine.

Analizirajući formu njegovih radova koji se odnose na problematiku stećaka, možemo zaključiti da ona prati jednu vrstu shematskog obrasca sastavljenog od:

1. uvodnog dijela,
2. prezentiranja lokacije i rasporeda nekropole stećaka,
3. analiziranja karakterističnih pojedinačnih spomenika,
4. razmatranja o dekorativnim motivima ili natpisima,
5. razmatranja o datiranju nekropola, i na kraju
6. rezimea obično na francuskom ili njemačkom jeziku.

Svaki rad sadrži fotografije spomenika načinjene in situ, kao i ručno skicirane mape, topografske karte, karakteristične spomenike i njihove motive. Objavljeni radovi Šefika Bešliagića u „Našim starinama“ prezentirani su hronološki, odnosno, prema godini objavljivanja godišnjaka.

I/ 1953. : **Proučavanje i zaštita stećaka** - osnovne teme kojima se Bešliagić bavio u ovom tekstu bile su isticanje značaja stećaka i pravilan pristup njihovoj zaštiti i naučnoj obradi koji će biti osnova za budući rad i proučavanje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika.

² Referat na IV savjetovanju konzervatora FNRJ u Sarajevu, 5. oktobra 1959., NOVI OPŠTI ZAKON O ZAŠTITI SPOMENIKA KULTURE I ZADACI SLUŽBE ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE U FNRJ, Šefik Bešliagić;

II/1954.: **Stećci u dolini Neretve** – sa područja Jablaničkog jezera – predstavljanje rezultata istraživanja u maju 1952. i junu 1953. nad nekropolama u dolini rijeke Neretve i njenih pritoka Neretvice i Rame. Arheološka proučavanja ovog dijela doline Neretve ubrzana su planiranjem izgradnje hidrocentrale na Jablanici i potapanjem doline od Konjica do Rame.

Bešlagić je ovom prilikom locirao 21 nekropolu i nekoliko osamljenih stećaka što sveukupno čini 600 spomenika.

III/1956.: **Stari krstovi u Drežnici** – u ovom znanstvenom radu dati su rezultati ispitivanja, izvršenih u junu 1954., na maloj nekropoli stećaka u dolini rijeke Drežanke ugrožene prosijecanjem nove ceste. Četiri izolirana nadgrobna spomenika u formi krsta prema svojim motivima predstavljaju jedinstvene spomenike kulture sa kraja 15. i početka 16. stoljeća.

: **Stećci kod Raške Gore** – znanstveni rad tretira rezultate ispitivanja nekropole u blizini Raške Gore u Hercegovini iz maja 1954. Uočena su znatna oštećenja na stećcima nastala kao rezultat izgradnje željezničke pruge Sarajevo-Mostar 1888. godine i aktivnih klizišta koja uzrokuju dalje osipanje nekropole. Na ovom lokalitetu evidentirano je 65 stećaka (sanduka i ploča) i dva do tada nepoznata motiva: četiri stilizirana krsta ili mača i antropomorfnii križ. Pronalaskom simboličkog istovremenog predstavljanja čovjeka i križa, Bešlagić postavlja snažan kontra argumet teorijama prema kojima su srednjovjekovni stanovnici Bosanci prezentirali krst kao vjerski emblem. Nekropola datira sa kraja 14. i početka 15. stoljeća.

VI/1959.: **Uređenje nekropole stećaka u Boljunima** – u ljeto 1957. i 1958. godine Bešlagić je započeo sa tehničkim mjerenjem i terenskom istragom do tada skoro nepoznate nekropole stećaka. Na nekropoli je evidentirano 269 stećaka. Budući da se nekropola nalazila u izuzetno lošem stanju Zavod je odlučio da se pobrine o konzervaciji i uređivanju Boljuna koje se vršilo u četiri etape tokom 1958. i 1959. godine: 1. kultivisanje obrasle šume i grmlja, 2. ispravljanje prevrnutih, nagnutih i utonulih stećaka i njihovo vraćanje u prvobitni položaj 3. preusmjeravanje seoskog puta koji je prolazio direktno kroz nekropolu i 4. ograđivanje nekropole kamenom ogradom. Konzervatorski radovi vršeni su u svrhu zaštite djelovanja od atmosferilija: sugeriranje premazivanje natpisa i reljefa silikonom i tankim slojem bijelog voska po uzoru na konzervatorske pristupe drugih evropskih zemalja.

: **Selo Kosače i njegovi spomenici** – interesovanje za povijesne podatke o srednjovjekovnoj feudalnoj porodici Kosača dovelo je Šefika Bešlagića i Đoku Mazalića u obilazak nekolicine sela nedaleko od Goražda. Posebna pažnja usmjerena je na lokalitet Ledine – Križevac, gdje je locirana nekropola sa 24 sačuvana stećka, koja bi prema Bešlagićevom mišljenju mogla biti porodično groblje Kosača odnosno Hranića.

VII/1960.: **Stećci u Gornjem Hrasnom** – znanstveni rad koji opisuje istraživanje područja desetak kilometara zračne linije južno od Stoca u maju 1958. godine. Tu su smještene nekropole sa velikim brojem srednjovjekovnih nadgrobni spomenika odnosno ukupno 237 stećaka. Nekropole Podgradinje, Toplice i Međugorje – bile su predmet analize posebno zbog svojih ukrasa, simboličnih motiva i natpisa koji se ovdje susreću prvi puta: 1. kola u Toplicama (prikaz kolovođe koji jaše na jelenu), 2. borba čovjeka i razbješnelog medvjeda u Podgradinju, 3. fantastične zvijeri i stilizirani krilati zmajevi sa konjskim glavama u Međugorju;

: **Stećci u Opličićima** – istraživanja na lokalitetu Opličići u Hercegovini Bešlagić je obavio u aprilu 1957. Registrovana su ukupno 102 sačuvana stećka dok su ostali vremenom uništeni ili korišteni kao građevinski materijal.

Značaj lokaliteta predstavlja činjenica da je veliki procenat (31%) stećaka ukrašen i veoma dobro obrađen. Posebnu pažnju Bešlagić usmjerava na lokalitet Ploče čiji ornamentalni motivi i ukrasi na 22 stećka sa umjetničkog aspekta ovu nekropolu čine najznačajnijom u BiH. Na osnovu motiva i načina obrade donesen je zaključak da je majstor Grubač pored Boljuna najviše djelovao u Opličićima gdje je sa svojim suradnicima klesao najvažnije stećke. Primjer čine stećci sa motivima lava i srne, kao i onaj sa motivom ptice koja bi mogla simbolizirati majčinsku brigu i povijanje gnijezda.

VIII/1962.: **Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci** – Zavod za zaštitu spomenika kulture i Hidroelektrana Trebišnjica 1960. formirali su komisiju konzervatora koji su trebali utvrditi koje mjere je neophodno sprovesti radi zaštite ugroženih spomenika na području Trebišnjice. Ovim člankom Bešlagić je prezentirao direktno ugrožene spomenike nekropole gornjeg toka rijeke koje su trebale biti potopljene akumulacionim bazenom. Na čitavom području evidentirano je 467 stećaka koji pripadaju kraju 14. i početku 15. stoljeća.

S ciljem zaštite evidentiranih spomenika Bešlagić navodi provedbu sljedećih radnji: spašavanje i dislociranje stećaka s natpisima na istaknutija

mjesta nedaleko od izvorne lokacije, provođenje brojnijeg iskopavanja grobova u sklopu sistematskog proučavanja stećaka, kao i ispitivanje temelja starih crkava u blizini nekropola.

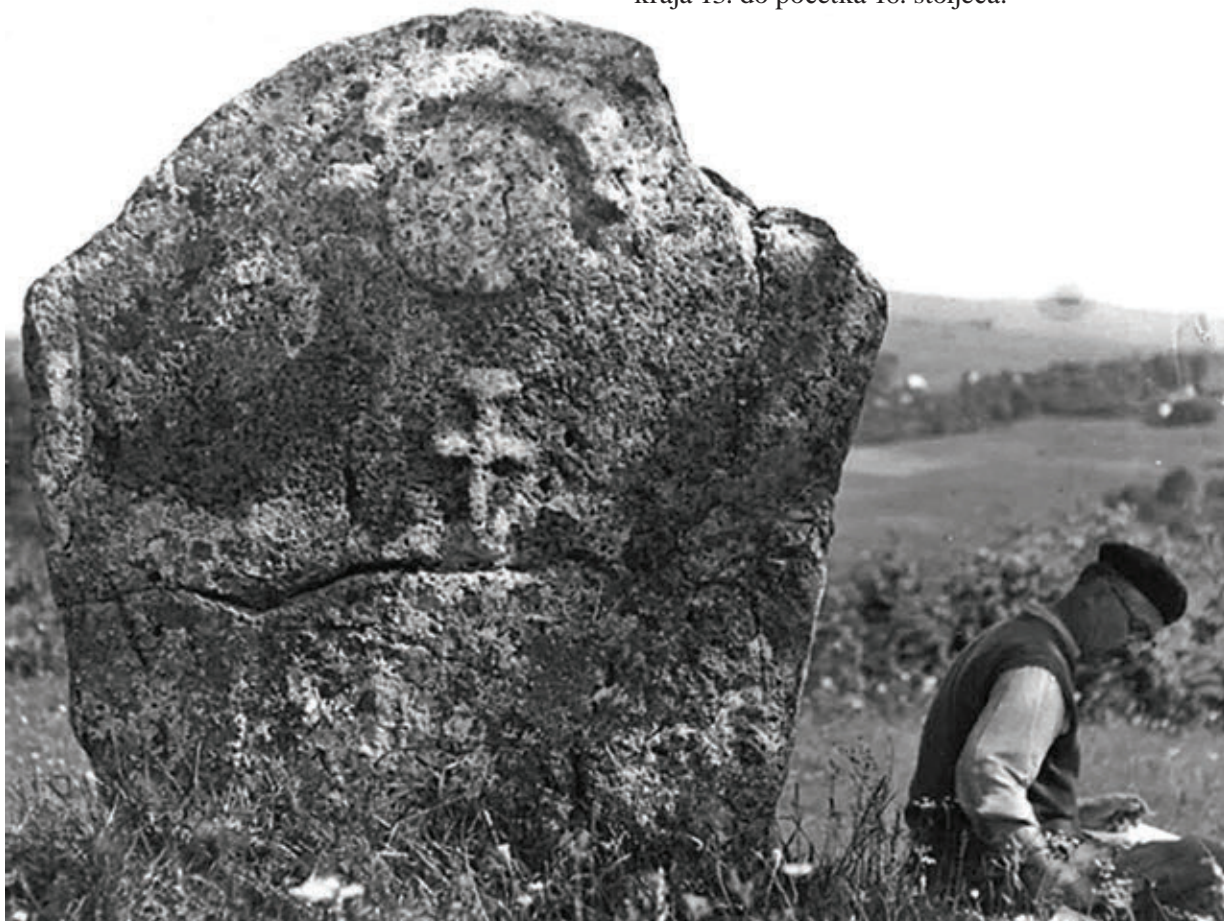
IX/1965. : **Stećci u Bitunjoj** – članak koji se odnosi na istraživanje seoskog naselja u blizini Stoca, koje se dijeli na Gornju i Donju Bitunju, čiji su stećci bili gotovo nepoznati. Stećci su locirani na četiri mjesta u zaseoku Zabrđe pozanta pod nazivima : Zakuk, Potkuk (241 stećak), Lokve (7 stećaka) i Baba. Na ovom lokalitetu Bešlagić je evidentirao 281 stećak, od kojih 62 ima ukrasne ili simboličke plastične motive, dok natpisa uopće nema. Predstave dva spomenika na nekropoli Potkuk jedinstvena su pojava na nekropolama u BiH: 1. sanduk sa motivom čovjeka u ogrtaču sa štapom, koji podsjeća na ilirsko-rimsku stelu i 2. reljefni prikaz čovjeka u narodnoj nošnji.

Novopronađeni natpisi na stećcima – Bešlagić se od 1953. godine u sklopu stručne evidencije usmjerio na proučavanje stećaka sa natpisima na starobosanskoj ćirilici. U ovom članku prezentira 13 natpisa sa različitih lokaliteta, počevši od juga ka sjeveru BiH. U Našim starinama XI predstavlja još 10 natpisa.

X/ 1965.: **Ljubinje, srednjovjekovni nadgrobni spomenici** – vremensko razdoblje između 1960. i 1963. godine Bešlagić je posvetio istraživanju teritorija komune Ljubinje u Hercegovini. Cjelokupan ljubinjski kraj u periodu Srednjeg vijeka naseljavala su vlaška plemena koja su održavala dobre trgovačke veze sa Dubrovnikom u 14. i 15. stoljeću. Iz ovoga perioda datira 18 nekropola sa ukupnim brojem od 663 stećka bitnih za proučavanje povijesti i umjetnosti. Ukupan broj ukrašenih stećaka je 109 sa evidentiranih 75 raznovrsnih motiva.

Najinteresantniji su bez sumnje motivi stećaka iz Uboskog koje čine predstave fantastičnih životinja sa krilima, predstave ptica i jelena, lav u borbi sa zmajem, čovjek u borbi sa medvjedom itd. Na bosančici je sačuvano 12 natpisa koji predstavljaju izuzetan znanstveni materijal.

XI/1967.: **Trnovo, srednjovjekovni nadgrobni spomenici** – terenska istraživanja na području Općine Trnovo i područja Kalinovik vršena su u nekoliko navrata od 1958., do 1961. i 1965. godine. Bešlagić je istražio 18 nekropola i evidentirao 1041 stećak s dominantnim oblikom sanduka 89% i veoma niskim procentom ukrašenih stećaka 6%. Karakteristika proučenih stećaka je ta da oni imaju više karakteristika hercegovačkih nego bosanskih stećaka. Hronologija stećaka Trnova pripada od kraja 13. do početka 16. stoljeća.

Šefik Bešlagić, 1963. godina

Zaključak

Analizom izvještaja o radu Zavoda može se zaključiti kao je ova institucija unatoč upošljavanju eminentnih znanstvenika, kontinuirano imala probleme sa nedostatkom stalnog stručnog kadra i da je bila prinuđena povremeno angažovati stručnjake izvan Zavoda. Teški uvjeti smještaja Zavoda bili su problem od kraja 1957. godine, kada je osposobljeno nekoliko manjih prostorija u Morića hanu za kancelarije stručnih referenata. Problemi sa službenim prostorijama nastavili su se i 1965. godine kada je ova institucija bila smještena u tri prostorije Zemaljskog muzeja i jednoj montažnoj baraci. Pored kadrovskih i profesionalnih teškoća sa kojima se Zavod svakodnevno suočavao, otežavajuća okolnost bila je i finansijska situacija koja nije dozvoljavala sa se poslovi odvijaju predviđenim tokovima. Iz navedenih razloga ova institucija se svake godine obraćala republičkim fondovima kao i narodnim odborima komuna i srezova, tražeći da se u njihovim budžetima osiguraju izvjesna sredstva za konzervaciju spomenika kulture na njihovom terenu.

Materijalne teškoće, smještajni uvjeti, kadrovi i često nedovoljno brižan odnos vlasti i građana prema spomenicima kulture problemi su sa kojima se Zavod suočavao od samog osnivanja, a sa sličnim problemima suočava se i danas. Uprkos svim preprekama na koje su djelatnici Zavoda tokom njegovog djelovanja nailazili, ova institucija je bila i ostala jedna od najvažnijih i najdjelotvornijih institucija kulture u Bosni i Hercegovini, a djelatnost Šefika Bešlića ostavila je neizbrisiv trag i osnovu za njeno buduće djelovanje.

Literatura:

- Naše starine I, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. BiH, Sarajevo, 1953.
- Naše starine II, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH, Sarajevo, 1954.
- Naše starine III, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. BiH, Sarajevo, 1954
- Naše starine VI, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. BiH, Sarajevo, 1959
- Naše starine VII, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. BiH, Sarajevo, 1960.
- Naše starine VIII, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. BiH, Sarajevo, 1962.
- Naše starine IX, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. BiH, Sarajevo, 1965
- Naše starine X, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture S.R. BiH, Sarajevo, 1965
- Naše starine XI, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture S.R. BiH, Sarajevo, 1967.
- Rad Zavoda za zaštitu spomenika kulture N.R. BiH, Zbornik zaštite spomenika kulture, knjiga IV-V, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1955.
- Grborezi – srednjovjekovna nekropola, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. BiH, Sarajevo, 1964.

Rad Zavoda u 2013. i 2014. godini

Zavod za zaštitu spomenika – Uvodni dio

Kako smo već pisali u prošlom broju Naših starina, Zavod za zaštitu spomenika je upravna organizacija Federalnog Ministarstva kulture i sporta i nadležna služba zaštite naslijeđa na nivou Federacije BiH. Zadaća Zavoda je da *obavlja stručne i druge poslove koji pretežno zahtijevaju primjenu stručnih, naučnih i kreativnih metoda rada i s njima povezanih upravnih poslova u oblasti zaštite i korištenja kulturno-historijskog naslijeđa: istražuje, proučava, dokumentuje i obrađuje prikupljene podatke, valorizuje i štiti evidentirane objekte kulturno-historijskog naslijeđa, izrađuje sve propisane i standardizovane programe zaštite i korištenja objekata kulturno-historijskog naslijeđa, arhivira i čuva dokumentaciju o objektima kulturno-historijskog naslijeđa, utvrđuje mjere i uvjete za buduću namjenu, korištenje i upravljanje objektima kulturno-historijskog naslijeđa, priprema programe sanacije, konzervacije, restauracije, rekonstrukcije i rehabilitacije objekata kulturno-historijskog naslijeđa, vrši nadzor nad realiziranjem programa i projekata zaštite i korištenja objekata kulturno-historijskog naslijeđa, daje mišljenje na programe i projekte zaštite i korištenja objekata kulturno-historijskog naslijeđa izrađene od strane drugih fizičkih i pravnih lica, učestvuje u izradi zakona i drugih propisa u vezi sa zaštitom i korištenjem kulturno-historijskog naslijeđa, obavlja i druge poslove iz oblasti zaštite i korištenja kulturno-historijskog naslijeđa utvrđene zakonom i drugim propisima.*

Zavod za zaštitu spomenika je pravni nasljednik Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH.

Svoj rad Zavod temelji na trima osnovnim organizacionim jedinicama i to:

- Odjeljenje za operativno-tehničku zaštitu,
- Odjeljenje za naučnoistraživački rad,
- Odjeljenje za informaciono-dokumentacione i opće poslove.

Opći dio

Strateški cilj rada Zavoda za zaštitu spomenika je unaprijediti očuvanje, zaštitu i zaštitu graditeljskog i kulturno – historijskog naslijeđa u Federaciji BiH a time i BiH u svijetu. Na tom cilju smo radili i u periodu između dva izdanja publikacije Naših starina, 2013/2014. godine, pružanjem pomoći kroz stručne, finansijske i pravne okvire, a sve u cilju uspješnije realizacije zaštite naslijeđa te izradom programa razvoja kulturnog turizma i samoodrživosti spomeničke baštine.

U ovom periodu Zavod se susreće sa kadrovskim i personalnim teškoćama i to kroz penzioniranje ili odlazak stručnih kadrova, a nepopunjavanjem upražnjenih radnih mjesta novim stručnim osobama. I pored smanjivanja broja stručnjaka, Zavod za zaštitu spomenika uspijeva ispuniti svoje obaveze zacrtane godišnjim planom rada.

Stanje graditeljske baštine u Federaciji BiH je svake godine bolje, ali još uvijek nije i zadovoljavajuće. Veliki dio spomenika koji su bili devastirani ratnim djelstvima su rehabilitirani, sanirani i konzervirani ili je izvršena preventivna zaštita objekta. Lista ugroženih objekata postoji i za ove objekte se rade Akcioni planovi i studije izvodljivosti kako bi mogli aplicirati na međunarodne konkurse, budući da su za te radove potrebna veća finansijska sredstva. Takvih objekata u F BiH ima cca 30, a najugroženiji su stari gradovi u Pruscu, Stocu, Ljubuškom i Bužimu.

Za obnovu ovih kulturnih dobara potrebno je izdvojiti znatna finansijska sredstva. Zato se za njih radi dinamika radova u fazama.

Zavod za zaštitu spomenika izradio je više projekata, programa, studija i analiza, te različitih izvještaja koji su se odnosili na stanje naslijeđa, odnosno objekata koji imaju status nacionalnih spomenika.

To su objekti:

- koji su odlukama Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika proglašeni nacionalnim spomenikom,
- objekti koji se nalaze na Privremenoj listi nacionalnih spomenika,
- objekti koji su prije 20.04.1992. god. imali status spomenika.

Financiranje

Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa je, na osnovu odobrenih sredstava iz tekućih transfera utvrđenih Budžetom Federacije Bosne i Hercegovine za 2014. godinu, donijelo odluke o transferu za obnovu kulturno-historijskog naslijeđa koje ovaj Zavod implementira kroz stručni i financijski nadzor.

Transferom za obnovu kulturnog i graditeljskog naslijeđa u 2014. godini obuhvaćeni su objekti čiji su programi i projekti dobili dovoljan broj bodova i tako zadovoljili postavljene kriterije, a to su:

- javni objekti kulturne baštine,
- sakralni objekti kulturne baštine,
- arheološki lokaliteti, stari gradovi i nekropole,
- stambeni objekti kulturne baštine,
- zaštita pokretnih kulturnih dobara.

Uredbom Vlade Federacije Bosne i Hercegovine o članarinama iz turističkih zajednica ostvarena su dodatna sredstva za financiranje, obnovu i zaštitu objekata kulturno-historijske baštine. Objekte koji imaju status nacionalnog spomenika Zavod implementira kroz stručni i financijski nadzor.

KONZERVATORSKO -RESTAURATORSKI RADOVI

U 2013/14. godini, Zavod za zaštitu spomenika izradio je određen broj studija izvodljivosti, preliminarnih procjena stanja, kao i projektnih rješenja za objekte kulturne baštine sa statusom nacionalnih spomenika BiH.

Studije izvodljivosti

1. Za Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu izrađena je Studija izvodljivosti. Zemaljski muzej predstavlja najznačajniju naučnu, kulturnu i historijsku ustanovu u Bosni i Hercegovini. Sam arhitektonski oblik sa neprocjenjivim zbirka predstavlja jedinstven kompleks najveći u Jugoistočnoj

Evropi, a za Bosnu i Hercegovinu to je temelj za izučavanje njene prošlosti. Kada bi sve u BiH bilo uništeno, na fundusu Zemaljskog muzeja mogla bi se rekonstruirati cijela povijest BiH. Studija obuhvata adaptaciju svih objekata kompleksa sa sanacijom instalacija struje, grijanja, klimatizacije, vode i kanalizacije, vatrodajave i provale, te vanjsko uređenje. Uračunata je i nabavka potrebne namjenske opreme. Vrijednost kompletnih radova procijenjena je na cca 7.500.000 KM.

2. Stari grad Visoki u općini Visoko lociran je na vrhu brda Visočice, na visini od 766,5 m, oko 300 m iznad doline u kojoj se razvilo naselje Visoko. Na osnovu zakonske odredbe, a Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH broj: 05-IB-512-1/66 od 07. aprila 1966. godine u Sarajevu, lokalitet Stari grad Visoki u Visokom stavljen je pod zaštitu države, a odlukom broj 05.1-2-1047/03-2 od 2. marta 2004. godine proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Grad je podignut na najistaknutijem visu, među obroncima planinskog vijenca. Malih je dimenzija, dužine oko 60 m, a širine oko 25 m, orijentacije jug-sjever. Zadnja arheološka istraživanja na gradu rađena su 2008. i 2009. godine, a konzervatorsko-restauratorski radovi su rađeni 2011. godine kada je rekonstruiran i zaštićen veći dio grada i kada je izvršena konzervacija i restauracija dijela zidnih struktura.

Studija obuhvata nastavak arheoloških istraživanja, konzervatorsko – restauratorske radove na zidnim strukturama, radove na saobraćaju u mirovini, pješačkom i motornom, iluminaciju te izradu Plana upravljanja za Stari grad. Aproximativna procjena sredstva iznosi cca 980.000 KM.

3. Džamija Koski Mehmed paše u Mostaru nalazi se u najužem historijskom dijelu grada Mostara, na obali rijeke Neretve i sa kompleksom Starog grada i Starog mosta čini neraskidivu prostornu, funkcionalnu, ambijentalnu, historijsku i vizualnu cjelinu. Danas je objekat u takvom stanju da je zatvoren i nije u upotrebi. Studija tretira radove na svim objekata kompleksa i to na objektu džamije, medrese i šadrvana i to sanaciju instalacija struje, grijanja, klimatizacije, vode i kanalizacije, vatrodajave i provale, te vanjsko uređenje. Uračunata je i nabavka potrebne namjenske opreme. Vrijednost kompletnih radova procijenjena je na cca 500.000 KM.

Projektna dokumentacija konzervatorsko – restauratorskih radova i stručni konzervatorski nadzor

U Zavodu su u toku i aktivnosti na izradi elaborata sa aproksativnom procjenom potrebnih sredstava za obnovu objekata kulturnog naslijeđa, kao i projekata sanacije, konzervacije, rekonstrukcije te radova tekućeg održavanja.

Ovaj rad iziskuje odlazak na teren, snimanje postojećeg stanja i izradu idejnog rješenja sa aproksimativnom financijskom procjenom. U 2013/14. Zavod je uradio nekoliko značajnih projekata koje ćemo pobrojati. Svaki od navedenih projekata biti će posebno prezentiran u ovom ili sljedećim brojevima Naših starina.

Stambeni kompleksi „Begovina“ u Stocu i „Velagićevina“ u Blagaju su nacionalni spomenici i graditeljske cjeline koje predstavljaju jedine očuvane stambene komplekse osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini. Ove cjeline su u privatnom vlasništvu, a nakon završetka obnove objekata isti će se koristiti u stambene, edukativne i turističke svrhe, a sve prema potrebama i dogovoru vlasnika spomenika i društvene zajednice.

1. Stambeni kompleks “Begovina” u Stocu

Obnova je započeta 2003. godine i shodno raspoloživim sredstvima, provodi se do danas. Aktivnosti oko obnove spomenika provodit će se još dugi vremenski period, obzirom na njegovu veličinu, kompleksnost, arhitektonsku, ambijentalnu i historijsku vrijednost, pa time i posebnu zahtjevnost u radu.

Zavod je radio projektnu dokumentaciju od kraja 2012. do početka 2013. godine. Građevinski radovi započeti su nakon provedene tenderske dokumentacije u septembru 2013. godine. Radovi će se odvijati u dvije faze i obuhvataju radove na centralnom stambenom kompleksu “Begovine”. Objekti su pokriveni jednim složenim krovom pod kamenom pločom zbog čega ih je bilo neophodno zajedno rekonstruirati. Završetak radova je planiran u toku 2014. godine. Ukupna investicija ove faze radova je 150.000 KM.

2. Sambeni kompleks „Velagićevina“ u Blagaju

Radovi na stambenom objektu „B“ su u završnoj fazi i to rad na sanaciji krovne ploče i njene izolacije kao i na konstruktivnoj sanaciji krune zidova.

U financiranju ove faze radova učestvuje Federalno ministarstvo kulture i sporta shodno svojim zakonskim obavezama i dugoročnom planu obnove nacionalnih spomenika, a

Zavod vrši stručni konzervatorski nadzor nad izvođenjem radova. Ukupna vrijednost radova je cca 50.000 KM.

3. Musafirhana (Šarića Han) u Stocu

Nalazi se na zapadnoj strani Tepe. Ima izduženu osnovu u smjeru jugoistok – sjeveroistok. Pokriven krovom na dvije vode, sa kamenim pločama. Građevina je bila arhitektonski interesantna, zato se pristupilo rehabilitaciji ovog objekta. Na zapadu je musafirhana imala avliju ograđenu visokim kamenim avlijskim zidom. Zavod je uradio projekat rehabilitacije objekta prema dokumentaciji pronađenoj u svome arhivu. Musafirhana ima status nacionalnog spomenika. Objekat je rađen u fazama.

I faza radova obuhvata grube radove (zidanje, pokrivanje i zidanje avlijskog zida sa prilaznim stepenicama).

II faza radova obuhvata zatvaranje objekta (vanjski prozori i vrata, unutrašnje malterisanje i unutrašnja stolarija te razvod elektro i vodovodnih instalacija).

III faza obuhvata zidanje drugog dijela objekta sa izradom grubih instalacija, a

IV faza je u toku i predstavlja završetak objekta, pokrivanje objekta sa kamenom pločom, zatvaranje objekta stolarijom.

Rok za realizaciju cijelog projekta je prva polovina 2014. godine.

4. Džamija Hasan Kjafije Pruščaka u Pruscu, Donji Vakuf

Rekonstrukcija džamije je završena i predana vlasniku na upotrebu. Nakon urušavanja objekta džamije stručnjaci Zavoda su napravili projekat njene dekompozicije, rekonstrukcije i obnove. Džamija je demontirana prema projektu rušenja, a svaki dio spomenika je obilježen i sačuvan tako da su originalni dijelovi spomenika ponovo ugrađeni. Stručni konzervatorski nadzor vrši je Zavod.

Obnova je trajala šest godina, a sredstva za obnovu uglavnom su obezbijedena iz Budžeta Vlade FBiH, kroz transfer za graditeljsko naslijeđe Federalnog ministarstva kulture i sporta.

5. Careva džamija u Sarajevu sa Isa-begovom tekijom

Džamija je sagrađena na lijevoj obali Miljacke 1565. godine kao pod kupolna džamija raspona kupole 13 m. Graditeljsku cjelinu čine džamija sa natkrivenim ulazom, trijemom sa dva trakta natkrivana kolonadama, unutrašnje dvorište sa šadrvanom i turbetom šejha Bistrigije. Džamija posjeduje vrlo lijepe i

vrijedne slikarske dekoracije. Zavod je uradio projektnu dokumentaciju radova tekućeg održavanja čišćenja fasade, limarskih radova, pokrivanja kupole i krovova olovnom limom, izmjenu dotrajale stolarije, te drugih radova konzervacije. Radovi su počeli početkom augusta 2014. godine, a sredstva je obezbijedila TIKA. Vrijednost radova je procijenjena na 700.000€

6. Popločavanje tepe, platoa u Stocu.

Zavod je napravio projekat revitalizacije vraćanja prostora tepice u stanje prije razaranja iz 1993. godine. Rekonstrukcijom trga i njegovim popločavanjem dobija se prostor za okupljanje Stočana, sa ciljem njihovog druženja. Način kojim se predlaže popločavanje prostora te uvođenjem zelenila želi se cijeli prostor ponovo oživjeti, a Tepica bi trebala postati centar sociološkog i kulturološkoga grada Stoca. Dio sredstava za radove je obezbijedeno, te se planira implementacija projekata do kraja 2014. godine.

7. Projekat ARCH Stolac

Završena je implementacija Pilot programa ARCH Stolac Naslijede kao most između zajednica Rekonstrukcija arhitektonskog naslijeđa u Stocu – Obnova i razvoj ratom razrušene zajednice. Projekat je imao za cilj da doprinese pomirenju između različitih zajednica u Bosni i Hercegovini kroz kulturnu, društvenu i privrednu obnovu Općine Stolac, poboljša interkulturni dijalog i proces povratka, obnovu nacionalnih spomenika, te poboljšaju uvjeti za unapređenje turizma u Stocu. Radilo se na rekonstrukciji arhitektonskog naslijeđa u centru grada Stoca. Zavod je pripremio projektnu dokumentaciju, pripremu projektnih zadataka za tendersku dokumentaciju odabira izvođača radova i vršio stručni nadzor nad njihovom implementacijom. Zavod za zaštitu spomenika je uradio projektnu dokumentaciju za izvođenje konzervatorskih radova tekućeg održavanja i to:

- **Sanacija mostova-ćuprija na rijeci Bregavi**
Inat ćuprija izgrađena od kamena, sa pet lukova, nalazi se u centru naselja i najstariji je most na rijeci Bregavi.
Podgradska ćuprija (Most ispod grada – Podgrad ćuprija) smještena je u zapadnom dijelu grada, sagrađena je od kamena, te proširivana nekoliko puta, što nije uništilo njenu strukturu. Most u Begovini je sagrađen krajem XIX stoljeća i povezuje stambene komplekse Begovine sa Đulhanuminom kućom na drugoj strani Bregave.

Svi mostovi su zahtijevali detaljnu rekonstrukciju, te je bilo potrebno izraditi projekte za urbano planiranje neposrednog okruženja, kojim su se definirali njihovi turistički potencijali.

- **Sanacija i konzervacija dijela kompleksa „Stari grad Vidoški“ Stolac**

Stari grad je smješten na lijevoj obali rijeke Bregave, iznad Stoca, s pogledom na naselje, plodno Vidovo polje, rijeku Bregavu i okolna brda. Grad je zaštićen kamenim kulama i zidovima i ima deset tankova za vodu, skladište za brašno, stambene objekte i džamiju. Ovim projektom obnovljeni su dijelovi bedema tvrđave, obnovljene dvije kule, ostaci džamije te su očišćeni i zaštićeni tankovi za vodu. Čišćenjem prilaznih i unutrašnjih staza u samom gradu omogućen je siguran pristup posjetitelja ovom spomeniku te se povećala turistička ponuda Stoca.

- **Porodična kuća Šarića u Stocu – galerija Branka Šotre**

Prostorije porodične kuće Šarić godinama su bile centar kulturnih događaja u Stocu. Nakon završetka rekonstrukcije i revitalizacije, objekat će se uspostaviti kao spomenik kulture sa samoodrživom strukturom i sadržajem.

- **Konzervacija i sanacija mlinova i stupa**

Rijeka Bregava i njeni mostovi, mlinovi i mlinice preko rijeke, čine kičmu urbanog plana Stoca. Svi mlinovi su bili u ruševinama i u opasnosti su da nestanu. Projekat je izvršena rekonstrukcija na pet objekata, mlinova i stupa.

Projekat ARCH Stolac, odnosno radovi na objektima su završeni u martu 2014.godine, šest mjeseci prije zacrtanog roka. Evropska komisija financijer je projekta sa 1 500 000 eura. Nosilac Projekata, u ime Vlade Federacije Bosne i Hercegovine, bilo je Federalno ministarstvo kulture i sporta.

8. Džamija u Kraljevoj Sutjesci

U ovom periodu su završeni konzervatorsko-restauratorski radovi na džamiji u Kraljevoj Sutjesci koja datira iz osmanskog perioda, 1463. godine. U proteklih devet godina Zavod je kontinuirano radio na ovom nacionalnom spomeniku. Svi poduzeti istraživački, projektantski, konzervatorsko-restauratorski radovi, kao i neočekivano otkriveni i sačuvani kaligrafski natpisi, doprinijeli su

potpunoj revitalizaciji ovog najstarijeg objekta osmanskog perioda.

Arhitektonska projektna dokumentacija je rađena u Zavodu za zaštitu spomenika, dok su sve ostale faze rađene uz suradnju i kontrolu stručnjaka Zavoda.

Džamija je financirana sredstvima iz Budžeta Vlade Federacije BiH, Turističke zajednice ZEDO Kantona te vlasnika objekta IZ Kakanj.

9. **Župna crkva sv. Ilije Proroka** nalazi se u naselju Kruševo kod Mostara. Građena je u periodu od 1934. do 1936. godine kao jednobrodna građevina sa zvonikom koji na zelenoj pozadini lokaliteta predstavlja vizualni reper i dominantnu vertikalu u prostoru. Župna crkva sv. Ilije Proroka u Kruševu ima status nacionalnog spomenika.

U obnovi crkve Zavod je učestvovao kroz davanje odobrenja i stručnih mišljenja o projektnoj dokumentaciji, te stručni konzervatorski nadzor na rekonstrukciji crkve. Radovi sanacije, konzervacije i restauracije su rađeni na eksterijeru i u interijeru crkve, kao i na okolnom uređenju i platou ispred građevine. Obnova je trajala oko sedam godina i velikim dijelom financirana je sredstvima koja su dodjeljena iz Budžeta Vlade FBiH, Transfera za zaštitu i obnovu graditeljskog i kulturnog naslijeđa.

Radovi na crkvi sv. Ilije Proroka su početkom novembra/studenog 2014. godine završeni te je misnim slavljem crkva posvećena i zvanično predana vjernicima Kruševa.

Prirodne nepogode – Poplave

Nakon nezapamćenih poplava na teritoriji Federacije BiH u maju 2014. godine, dva tima stručnjaka iz Zavoda obišli su poplavljena područja i napravili izvještaj sa procjenama štete na nacionalnim spomenicima. Stručnjaci Zavoda su obišli lokalitete na području Unsko–sanskog, Posavskog, Tuzlanskog, Srednjobosanskog, Sarajevskog i Zeničko-dobojskog kantona. Procjena je vršena u periodu od 9 – 27. juna 2014. godine. Područje procjene je bilo izuzetno veliko, često nepristupačno, a i rok izrade elaborata vrlo kratak. I pored navedenog, komisija Zavoda je obavila svoj zadatak izuzetno dobro, tako da će ovaj izvještaj omogućiti da nastala šteta na nacionalnim spomenicima bude adekvatno i brzo sanirana. Komisija je pored svojih podataka sa terena koristila i podatke dobivene od kantonalnih zavoda, muzeja, općinskih službi, vjerskih zajednica kao i pojedinaca iz ugroženih područja.

Direktna oštećenja na nacionalnim spomenicima, izlivanjem rijeka, utvrđena su na Šarenoj džamiji u Travniku, Crkvi sv. Ilije proroka u Maglaju, Uzerbegovića konaku u Maglaju, Rimskom mostu na rijeci Orliji u Olovu, Zgradi stare željezničke stanice u Sanskom Mostu, Starom gradu Srebrenik. Indirektna oštećenja /klizišta/ zabilježena su na nacionalnim spomenicima Franjevački samostan i crkva sv. Ive Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci općina Kakanj i Drvena džamija u Solunu u općini Olovo. Sredstva za otklanjanje štete biti će izdvojena iz Budžeta Vlade Federacije BiH.

Preventivna arheološka istraživanja

Kako će izgradnjom Koridora Vc okupirani prostor biti u potpunosti i trajno devastiran, neophodno je bilo isti detaljno ispitati s ciljem utvrđivanja eventualnog postojanja arheoloških lokaliteta ili tragova ljudskih aktivnosti iz ranijih vremena.

Iz navedenog razloga, Zavod za zaštitu spomenika već četiri godine radi na organizaciji izvođenja i praćenja preventivnih arheoloških istraživanja na trasi Koridora Vc. Zavod kao nosilac radova potpisao je generalni Ugovor sa JP Autoceste Federacije BiH i to na osnovu Odluke Vlade Federacije BiH broj 208/10 od 24. marta 2010. godine. Istraživanja su se radila prema prioritetima koje bi odredio Investitor JU Autoceste, odnosno, prema prioritetnim radovima na dionicama i pod dionicama Koridora Vc. Za izvođenje preventivnih arheoloških radova za svaku dionicu posebno Zavod /izvođač/ i JP Autoceste FBiH /investitor/ potpisuju Anex ugovora. Do sada su izvedena arheološka istraživanja na svim izgrađenim dionicama.

U 2013. godini preventivni arheološko istraživanje, rekognosciranje, te sondažni radovi rađeni su na trasi:

Na dionici dužine preko 10 km tim arheologa radio je 20 dana. Zaključak iz završnog elaborata istraživanja je da *rekognosciranjem terena nije zapažen nijedan površinski nalaz što dodatno navodi na zaključak da gradnjom dionice Odžak – Svilaj neće biti ugroženi novi arheološki lokaliteti, odnosno kulturno – historijska područja.*

Zavod za zaštitu spomenika je obavljao i druge poslove iz svog domena: izdavanje stručnih mišljenja i saglasnosti u upravnom postupku za izdavanje odobrenja za građenje i urbanističkih saglasnosti i to trećim licima, koji su na osnovu dobijenih dokumenata podnosili zahtjeve Federalnom ministarstvu prostornog uređenja. Isti kontakt ostvaren je sa kantonalnim ministarstvima i općinama na teritoriji cijele Federacije Bosne i Hercegovine. Tako je izvršen uvid na terenu i izdato u 2013. godini 186 stručnih mišljenja i saglasnosti.

U ovom periodu Zavod je uspješno sprovodio međunarodne konvencije koje je potpisala i ratificirala država Bosna i Hercegovina i to kroz usaglašavanja postojeće stručne i zakonske regulative, te stručnih i zakonskih akata. Zavod je u ovom periodu surađivao sa lokalnim zajednicama u stvaranju programa kulturnih ruta, itinenera, za zaštićena kulturna dobra, kako bi se na tim područjima razvio kulturni turizam kao značajna grana privrede, te poboljšali uvjeti za samoodrživosti kulturnih dobara tih destinacija.

Ljubljana proces II

„Plan projekata integrirane rehabilitacije – Pregled /procjena graditeljske i arheološke baštine (IRPP/SAAH)“ predstavlja zajednički projekat Evropske komisije i Vijeća Evrope. Projekat je trajao od 2003. do 2010. godine pod nazivom Ljubljana proces I.

Jedan od značajnijih rezultata ovog projekta je izrada Interventne liste prioriteta (PIL – Prioritised Intervention List), koja je sastavljena u martu 2004. godine. Lista je identificirala historijske građevine i mjesta čije je stanje zahtijevalo hitnu intervenciju.

Lista je izrađena u skladu sa Listom ugroženih spomenika u BiH, koju je izradila Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. Uvjeti da bi se objekat našao na Interventnoj (PIL) listi bili su sljedeći:

- da je objekat nacionalni spomenik,
- da predstavlja jedinstven ili rijedak primjer određenog stila ili tipa,
- da je uništen /devastiran u toku rata 1992-1995 ili da je u opasnosti od propadanja uslijed ratnih dešavanja,
- da će njegova obnova potaknuti povratak izbjeglih i raseljenih lica, i
- da će njegova obnova utijecati na cjelokupni razvoj regije.

Ljubljana proces II započeo je u 2011. godini i nastavak je praćenja stanja objekata sa PIL liste. Glavni koordinatore je Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, a dopunu i implementaciju liste za Federaciju Bosne i Hercegovine vršili su stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika Federacije BiH. Za objekte sa PIL liste iz RS nadležnost ima Republički zavod za zaštitu prirodnog i kulturnog naslijeđa RSa.

Projekti se kao i za Ljubljana proces I, pripremaju na osnovu IRPP/SAAH metodologije, što uključuje izradu Preliminarne tehničke procjene (PIL-a), Studije izvodljivosti (FS-a) i Poslovni plan (BP-a), za svaki pojedinačni projekat i objekat predložen na

PIL listu. Dokumentacija pripremljena na taj način predstavljala je preduvjet za dobivanje bespovratnih sredstava ino fondova.

Cilj projekta je približavanje zaštite i konzervacije baštine u zemljama Jugoistočne Evrope normama i standardima koji se primjenjuju u zemljama Evropske unije. Stvaranjem adekvatnih mehanizama za zaštitu naslijeđa u zemljama Jugoistočne Evrope doprinosi se očuvanju evropskog naslijeđa.

Sa Prioritetne liste intervencija, Federalno ministarstvo kulture i sporta je iz Budžeta Vlade FBiH kandidiralo i podržalo sve navedene spomenike na teritoriji Federacije BiH, a Zavod za zaštitu spomenika je uradio projektnu dokumentaciju za crkvu manastira Sv. Trojice u Vožuću kod Zavidovića, Tvrđavu u Jajcu, Stare gradove u Bužimu, Pruscu, Blagaju, Soko džamiju u Gračanici kao i konzervatorsko-restauratorske radove uz stručni nadzor Zavoda i to na objektima: Tvrđava u Jajcu, objekti u Historijskom jezgru Blagaja kod Mostara, nekropola sa stećcima Radimlja kod Stoca, Stara Soko džamija u Gračanici, na starim gradovima Bužim, Stolac, Blagaj i Prusac kod Donjeg Vakufa, na Sabornoj crkvi sv. Trojstva u Mostaru, Jevrejskom groblju u Sarajevu.

Ministarstvo civilnih poslova u okviru programiranja projekata koji se finansiraju iz prepristupnih fondova EU IPA, na prijedlog entitetskih ministarstava kulture, kandidiralo je za finansiranje objekat Vijećnice u Sarajevu /F BiH/ i objekat Vijećnice u Novom gradu /Bosanski Novi /RS/. Stručnjacima iz institucija odgovornih za zaštitu naslijeđa na nivou entiteta i kantona i stručnjaci koji se bave problemom zaštite naslijeđa učestvovali su u provedbi projekta i izradi preliminarne tehničke procjene i studija izvodljivosti. Obnova Vijećnica u Sarajevu i Bosanskom Novom su primjeri uspješnog upravljanja projektom realiziranih u okviru regionalnog programa kulturno-historijske baštine Jugoistočne Evrope, Ljubljana proces II.

Zavod je u 2013./14. godine nastavio rad na izradi i realizaciji akcionih planova /NAP-a/ iz izvještaja o stanju baštine /HAR-a/, kao i izradi promotivnog materijala PIL-a. Kroz organiziranje seminara i radionica uz prisustvo predstavnika Vijeća Evrope vršena je obuka i sticanje znanja i načina prikupljanja sredstava za potrebe obnove objekata u sklopu Ljubljana procesa II.

Dokumentaciono - informativni poslovi

Sektor radi na vođenju centralnog registra, evidentiranju i čuvanju dokumentacije za objekte kulturno-historijske baštine BiH. U toku je digitalizacija arhivske dokumentacije Zavoda koja datira još iz 50-tih godina prošlog stoljeća. Zavod

radi i na digitalizaciji starih brojeva časopisa Naše starine koji je prezentiran na stranici Federalnog ministarstva kulture i sporta www.fmks.gov.ba.

Također, prikuplja se stručni i znanstveni materijal te vodi dokumentacijska zbirka. (fototeka, hemeroteka, biblioteka, videoteka). Biblioteka Zavoda broji 2141 jedinicu.

Saradnja sa Komisijom za očuvanje nacionalnih spomenika ostvarivala se kroz ustupanje projektne i druge dokumentacije za spomenike kulture, na osnovu kojih je Komisija vršila proglašenje dobara nacionalnim spomenikom. Dokumentacija je izdavana i trećim licima kao što su projektne organizacije, Zavod za zaštitu spomenika Republike Srpske, studenti Arhitektonskog fakulteta i drugi. Tako je ustupljena projektna dokumentacija za Aladža džamiju u Foči na osnovu koje je napravljen projekat rehabilitacije ovog nacionalnog spomenika čija je obnova počela 2014. godine.

Pripremljen je i objavljen XXII broj stručnog časopisa "Naše starine" u kojem su stručnjaci Zavoda objavili dio projekata obnove kulturnog naslijeđa koji su rađeni poslije rata 92/95. godine, te u kojima je prezentiran način na koji su izvedeni konzervatorsko-restauratorski radovi na devastiranim spomenicima kulture.

U svrhu promocije i prezentacije kulturno-historijskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini, Zavod sa Javnim preduzećem BH pošte, učestvuje u odabiru tema i motiva za izradu prijedloga i publikacija novih poštanskih markica. Ove godine prijedlog Zavoda je bio motiv iz nematerijalne kulturne baštine i to drvorebarstvo iz Konjica, koje je 2014. godine nominovano na Listu svjetske baštine UNESCO.

U kategoriji nacionalni spomenici FBiH objavljene su poštanske markice za sarajevsku Vijećnicu i džamiju u Kraljevoj Sutjesci.

Zavod je u 2013/14. godini učestvovao u izradi prijedloga Zakona o kulturnim dobrima Federacije Bosne i Hercegovine, koji je pokrenulo Federalno ministarstvo kulture i sporta kao zajednički prijedlog. Zakon je dostavljen Ministarstvu pravde Federacije BiH na ocjenu i isti predstavlja okvirni model koji bi se ponudio kao baza za izradu zakona drugim nivoima vlasti, sa rokovima primjene.

Saradnja

Zavod je 2013/14. surađivao /koordinirao/ sa svim institucijama koje se, na bilo koji način, bave zaštitom kulturno-historijskih dobara, i to sa:

- Ministarstvom civilnih poslova Bosne i Hercegovine,
- Državnom komisijom za saradnju sa

UNESCO-m,

- Komisijom / Povjerenstvom za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine,
- entitetskim ministarstvima prostornog uređenja, turizma i okoliša,
- Ministarstvom prosvjete i kulture Republike Srpske i Zavodom za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Republike Srpske,
- Muzeji /državni, kantonalni, gradski/,
- kantonalnim zavodima u Federaciji BiH,
- nevladinim organizacijama,
- vlasnicima objekata kulturne baštine.

Kao partner, Zavod je učestvovao na seminarima i konzervatorskim radionicama i to u organizaciji CHwB-a (Cultural Heritage without Borders), nevladine organizacije iz Švedske u Jajcu – Vodenice na Plivi i Stocu – Stari grad Vidoški.

Federalno ministarstvo kulture i sporta i Zavod za zaštitu spomenika svake godine organiziraju manifestaciju Dani evropskog naslijeđa.

Manifestacija Dani evropskog naslijeđa je jedan od važnijih projekata iz međuvladinog radnog programa kojega je pripremio Komitet za kulturnu baštinu Vijeća Europe.

Od 1991. godine, Dani evropskog naslijeđa se u europskim zemljama održavaju svake godine u mjesecu septembru/rujnu.

Manifestacija je utemeljena od strane Vijeća Europe uz podršku Europske unije. Povod za osnivanje jedne ovakve manifestacije bio je projekt pod nazivom Otvoreni dani kulturnih spomenika, koji je prvi put održan u Francuskoj 1984. godine, s ciljem da se široj publici prezentiraju spomenici koji nisu dostupni tijekom cijele godine.

Uključivanjem u ovu manifestaciju, potvrđujemo svoju pripadnost zajedničkom europskom kulturnom, socijalnom, političkom i ekonomskom identitetu ne potirući pritom osobnost svake pojedinačne nacionalne i bosanskohercegovačke zajedničke kulturne baštine, s ciljem da afirmacijom i promocijom podignemo svijest o tome da su naša kulturna dobra važan dio zajedničke europske i svjetske kulturne baštine.

Kroz planirane aktivnosti Ministarstvo nastoji podsjetiti prisutne posjetitelje da je kulturno-historijska baština, bila ona materijalna ili nematerijalna, pokretna ili nepokretna, dokument o kulturi njihovog podneblja i da je za svako kulturno dobro potrebna zajednička briga, briga svih nas i da se kroz organizaciju Dana evropskog naslijeđa nastoji promovirati raznolikost i bogatstvo kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine.

Manifestacija Dani evropskog naslijeđa 2013. godine organizirana je u Općini Goražde. Tema je bila zaštita nematerijalne kulturne baštine pod nazivom „Živa sjećanja“.

Manifestacija Dani evropskog naslijeđa 2014. godine organizirana je u općinama Jablanica i Konjic. Tema je bila „Uloga i značaj kulturno-historijskog naslijeđa u razvoju lokalne zajednice“.

U okviru obilježavanja Dana evropskog naslijeđa, organizira se i Program pod nazivom „Mladi i naslijeđe“, u kojem učestvuju osnovne i srednje škole iz Federacije BiH.

Tradicionalno, Federalno ministarstvo kulture i sporta dodijelilo je Povelje najzaslužnijim institucijama i pojedincima za doprinos u radu na zaštiti i očuvanju kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine.

Dobitnici povelje za doprinos u očuvanju i obnovi kulturno-historijskog naslijeđa u 2013. godini su:

1. JU Centar za kulturu Goražde
2. Otac Zvonko Martić
3. Reuf Ibrahimagić
4. Anka Raič
5. Bošnjački institut u Sarajevu – Fondacija Adila Zulfikarpašića

Povelje su dodijeljene u Domu kulture u Goraždu.

Dobitnici povelje za doprinos u očuvanju i obnovi kulturno-historijskog naslijeđa u 2014. godini su:

1. Kovačka radnja „Jozeljčić“ (Očevije),
2. Načelnik Općine Jablanica, Salem Dedić,
3. Delegacije Evropske unije u Bosni i Hercegovini,
4. UNESCO kancelarija u Sarajevu i
5. Zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa u Bihaću.

Povelje su dodjeljene u Omladinskom klubu „Pod istim suncem“ u Jablanici.

Ovo priznanje, Povelju za doprinos u očuvanju i obnovi kulturno-historijskog naslijeđa, Zavod za zaštitu spomenika dobio je u Mostaru 2004. godine.

Glavni i odgovorni urednik

Rad Zavoda 1996. - 2014. godine

Prezentacija projekta konzervacije, restauracije, rekonstrukcije i rehabilitacije graditeljske baštine, projektovana u Zavoda za zaštitu spomenika i izvedena uz stručni konzervatorski nadzor Zavoda

Sanacija, konzervacija i restauracija Kalavun Jusuf-pašine (Kuršumlja) džamije, Maglaj

Implementacija:	Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa
Investitor:	CHWB, Vlada Federacije BiH i TIKA
Projektanti:	Stručni tim Zavoda za zaštitu spomenika
Izvođač:	„Gradnja“, Zenica, „Mramor-Prom“ Jelah, „URSA“ Bursa, Republika Turska
Godina izvođenja:	I faza 1996.–1999.god., II faza 2006.–2008.god, III i IV faza 2011.–2013.god.

Kuršumlja džamija u Maglaju izgrađena je 1560. godine i spada u red najljepših sakralnih objekata klasičnog osmanskog stila u BiH. To je jednodobna podkupolna džamija s trijemom natkrivenim sa tri kupolice i kamenom munarom visine 42,5 m. Mمبر, mihrab i mahfil su kameni i izvedeni su u klasičnom osmanskome stilu. Kamenim portal ima dovratnike sa lučnim otvorom za vrata. Objekat je zidan od pravilno tesanih blokova kamena pješčara. Debljina zida na mjeranim dijelovima iznosi 115 cm. Fasade su bez maltera. Kupola i munara su pokriveni olovnim limom. U ratnim dejstvima 1992.–95. godine objekat je pretrpio izuzetno velika oštećenja. Neposredno po završetku rata stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika u saradnji sa prijateljima i stručnjacima iz Švedske organizacije Kulturno naslijeđe bez granica pristupili su njegovoj obnovi. Obnova je izvršena u više kompleksnih faza pri čemu su se poštovala sve važeće norme i konvencije o zaštiti kulturno-historijskog naslijeđa. Veliki broj stručnjaka Zavoda je bio angažiran na samoj rekonstrukciji, a posebno je interesantno da se na ovom objektu veliki broj mladih stručnjaka iz ove oblasti obučio uz svesrdnu pomoć starijih i iskusnijih kolega. U I fazi izvršena je sanacija glavne kupole (uključujući i krovni pokrivač), manjih kupola na trijemu, sanacija “kace“ munare sa šerefom i podšerefom; zamjena ugaonog stuba trijema. Na ovom izuzetnom spomeniku kulture u jesen 1999. godine završeni su dvoipogodišnji sanacioni konzervatorsko-restauratorski radovi I faze. Donator za I fazu radova je bio CHWB iz Švedske. U II fazi su izvršeni istražno konzervatorsko-restauratorski radovi na slikanim dekoracijama u enterijeru i trijemu ove džamije u periodu od 2006–2008. godine.¹ Radovi oslikavanja su počeli u januaru 2011. godine i trajali su do august 2013. godine. Donator za III i IV fazu radova je bila Vlada Republike Turske, kordinatori su bili Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika i Zavod za zaštitu spomenika. Kako se radi o objektu spomeničke i visoko ambijentalne vrijednosti na kojem su izvršeni kompleksni konstruktivni zahvati očekujemo u narednom periodu da ti radovi budu detaljno publikovani u jednom od narednih brojeva Starina.

Autor teksta: *Redakcija*

Kuršumlja džamija u Maglaju, prije i poslije rekonstrukcije

¹ Amra Hadžihanović, “Istraživačko-otkrivački zaštitno-konzervatorski radovi na slikanim dekoracijama u enterijeru i eksterijeru Kalavun Jusuf-pašine (Kuršumlja) džamije u Maglaju“ Naše starine XXII, str.173-200

Rekonstrukcija Uzeirbegovića konaka, Maglaj

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>CHwB Švedska</i>
Odgovorni projektant:	<i>Azer Aličić dipl.ing.arh.,</i>
Projektanti:	<i>Azer Aličić dipl.ing.arh., Robert Stergar, dipl.ing.arh., Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh., Nermina Mujezinović, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>„PRIMUS“ d.o.o. Maglaj</i>
Godina izvođenja:	<i>1998. – 2000. godine</i>

Grad Maglaj spada u starije srednjevjekovne bosanskohercegovačke gradove, nastao na frekventnom putu dolinom rijeke Bosne, oko 1408. godine. Savremeno doba i industrijski razvoj definirali su obrise grada sa starim gradom i podgrađem na desnoj i savremenim gradom na lijevoj obali rijeke Bosne, međusobno povezanim kolskim mostom.

Nizvodno, uz rijeku s desne strane, nalazi se konak stare i ugledne maglajske porodice Uzeirbegovića koja svoj procvat doživljava na prelazu iz osmanskog u austrougarsko doba što definira i cijeli objekat nastao oko 1860. godine, i čini ga jednim od nacionalnih spomenika stambene arhitekture u Bosni i Hercegovini. Karakteriše ga arhitektura osmanskog baroka u konstruktivnim sklopovima i detaljima, austrougarski utjecaji u dispoziciji, kao i autohtona bosanska arhitektura u izboru materijala, obliku krova i načinu pokrivanja i dr. Objekat karakteriše četvorostrani doksat iznad visoke osnove od lokalnog klesanog pješćara koji je objekat štitio od naleta rijeke Bosne. Iza debelog zida bile su smještene magaze, a na spratu sobe za boravak. Uz objekat je aneks u kojem je bio WC, toplom vezom spojen sa spratom i prizemljem objekta. Rekonstrukciji se pristupilo 1998. godine kada je bio već jako oštećen i bez svog prvobitnog sjaja, što utjecajem rata 1992–95, što ljudskim neparom, što atmosferilijama...

Detaljna i sveobuhvatna rekonstrukcija u enterijeru i eksterijeru objekta vratila je dio ljepote ovog nacionalnog spomenika koji se danas koristi kao aneks zavičajnog muzeja grada Maglaja.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Uzeirbegovića konak, prije i poslije rekonstrukcije

Konstruktivna sanacija pravoslavne crkve sv. Ilije, Maglaj

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektanti:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh., Azer Aličić, dipl.ing.arh.</i>
Konstrukcija:	<i>mr.sc. Slađana Miljanović, dipl.ing.grad.</i>
Izvođač radova:	<i>GD "Obnova" d.o.o., Maglaj</i>
Godina izvođenja:	<i>1998.–2005. godine</i>

Pravoslavna crkva Sv. Ilije situirana je u novom dijelu grada Maglaja, s lijeve strane rijeke Bosne. Datira iz austrougarskog perioda. Gradnja objekta počela je 1906. godine, a 1908. godine je završena i osvećena. U toku rata (1992–1995. god.) objekat je granatiranjem, paljenjem i kasnijom neadekvatnom zaštitom potpuno devastiran. Zvonik je u svom gornjem dijelu bio potpuno urušen, krovna konstrukcija zapaljena, dok su vijenac od opeke i konstrukcija gornjih prozora bili porušeni. Budući da je objekat dugo bio izložen negativnom djelovanju atmosferilija, veći dio zidova, odnosno krečnog veziva, bio je uništen ili oslabio. Zbog izloženosti velikoj temperaturi i vanjski i unutrašnji malter zvonika nije bio upotrebljiv. Centralni nosivi luk bio je veoma oštećen izgubivši tako konstruktivnu ulogu. Apsidalni dio bio je relativno očuvan, izuzev drvene krovne konstrukcije koju je bilo neophodno u potpunosti rekonstruisati. Nakon detaljno snimljenog postojećeg stanja, pristupili smo izradi glavnog projekta konstruktivne sanacije pravoslavne crkve Sv. Ilije u Maglaju te nekoliko godina kasnije i realizaciji projekta.

U objektu je prije zidanja snimljen oblik luka na zadržanom apsidalnom luku i prema tome je bila izrađena drvena oplata za zidanje obrušenih bočnih lukova i prezidivanje apsidalnog nosivog luka. Veličina i složenost osnove crkve usloveli su složenost konstrukcije krova izvedenog kao klasična krovna konstrukcija s vezačima tipa rogova s raspinjačama (pajantama), usklađenih s prodorima lučnih svodova u enterijeru, pokrivena bakarnim limom.

Posebna pažnja bila je poklonjena dekorativnoj arhitektonskoj plastici na fasadama. Prije obijanja, fasade su snimljene i izrađeni šabloni postojeće dekorativne plastike, na dijelu iznad portala i vijenca objekta koja je izvedena u malteru.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Crkva prije radova

Svečanost otvaranja nakon radova

Konzervatorsko-restauratorski radovi na Starom gradu, Maglaj od 1998. – 2011. godine

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/sporta</i>
Investitor:	<i>Vlada FBiH, Turistička zajednica ZE-DO Kantona</i>
Projektanti:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh., Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>DKM "Gradnja", Maglaj</i>
Godina izvođenja:	<i>1998.–2011. godine</i>

Po poligonalnom obliku i načinu zidanja, gornja tvrđava odgovara tradicijama ratno-odbrambenog graditeljstva iz perioda s kraja 14. stoljeća. Srednjovjekovna tvrđava je postepeno građena, a glavni dijelovi su joj bili: jaka branič-kula, južna kula s predvorjem i palatom, usko dvorište u čijem se sjeveroistočnom dijelu nalazila cisterna ukopana u živu stijenu, građena od sedre uzidane u debeo sloj ilovače. Na više mjesta na gornjoj tvrđavi, u slojevima na dubini od 1 do 2 m, nađeno je mnogo odlomaka kasnosrednjovjekovne keramike. Iako su pojedini objekti unutar tvrđave građeni kroz različito vremensko razdoblje vrsta kamena (lokalni kamen), vez zida i vezivna sredstva u velikoj su mjeri ujednačena. Konzervatorski radovi su rađeni u doba austrougarske vladavine, zatim 1953–54. godine i u periodu 1962–63. godine. Posljednju konzervaciju Zavod za zaštitu spomenika je izveo u periodu 1998–2011. godine. Stari grad Maglaj stradao je u velikoj mjeri od samoniklog rastinja i atmosferilija. Kruništa zidova su oštećena, jer se vremenom isprao postojeći malter. Propao je i drveni krov na Kapi kuli i kameni luk na ulazu u sjeverni obor. Komunikacije unutar bedema su zapuštene, a gotovo sve kamene stepenice uništene. U I fazi prvo je pažljivo skinuta samonikla vegetacija i nakon toga izvršena je konstruktivna sanacija pukotina na svodu kapi kule i na bedemskim zidovima u sjevernom oboru Starog grada. Prilikom radova na sanaciji u najvećoj mjeri su upotrebljeni postojeći kameni blokovi, kao i novi kamen istih petrografskih osobina. Krune su urađene od istog kamena utopljenog u malter. Veće pukotine su popunjene smjesom manjih komada kamena i maltera. Na kapi kuli su izmjenjeni oštećeni konstruktivni elementi i pokucan novi pokrivač od drvene šindre. Obijen je i postojeći malter sa zidova sahat kule koji su nanovo malterisani i krečeni bijelo. Na njoj su izmjenjeni krov, prozori i ulazna vrata.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Stari grad Maglaj zatečeno stanje 2007. god.

Stari grad nakon rekonstrukcije 2011. god.

Sanacija, restauracija i revitalizacija, starog grada Vranduka, Zenica

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Odgovorni projektant:	<i>Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh.</i>
Projektanti:	<i>Azra Hadžić, dipl.ing.arh., Mirzah Fočo, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>GP "IZGRADNJA-INVEST", d.o.o, Zenica</i>
Godina izvođenja:	<i>I faza 1999. godine, II faza 2001.–2002. godine</i>

Naselje Vranduk sa starim gradom situirano je na lijevoj dolinskoj strani rijeke Bosne, na udaljenosti od cca 20 km sjeverno od Zenice. U periodu od XIV stoljeća do 1463. godine, Vranduk je banski, a zatim kraljevski grad koji je pripadao *Kraljevoj zemlji*. U to doba bio je i jedini utvrđeni grad u župi Brod. Stari grad u Vranduku pripada tipu brdskog utvrđenja. Po površini koju zauzima, predstavlja malu utvrdu podignutu na vještački zaravnjenom stjenovitom platou, na čijim su padinama sazidani vanjski zidovi utvrde na strateškom, lako branjivom visu sa teškim pristupom. Utvrda je svojom dužom stranom orijentirana u smjeru sjever-jug i dobro je prilagođena reljefu što ima za posljedicu znatno smanjenje debljine zidova bedema, dok je izgradnja kula svedena na najmanju moguću mjeru. U dispozicija utvrda se sastoji se od bedema sa glavnim ulazom, obora sa cisternom i bunarom, velike i male kule te stražare. Prva poslijeratna snimanja oštećenja na vrandučkoj tvrđavi su izvršena 1998. godine. Konzervatorsko-restauratorski radovi podijeljeni su u faze. I faza radova izvršena je 1999. godine, a obuhvatila je čišćenje starog grada od trave i samoniklog rastinja s unutrašnjih i vanjskih lica bedema, sanaciju vertikalne pukotine na istočnoj strani bedema kao i pukotina koje su se protezale na dijelovima vanjskog i unutrašnjeg bedema u dužini od osam metara, čišćenje i rekonstrukciju porušenog zida bunara, izradu zaštitne ograde bunara, izrada drvenih vrata na ulazu u tvrđavu i u malu kulu, sanaciju oštećenja hodne platforme bedema, izradu pristupnih stepenica utvrde kao i dersovanje unutrašnjih površina bedemskih zidova. Druga faza radova izvršena je 2001–2002. godine i odnosila se na čišćenje vegetacije s unutrašnjih i vanjskih lica bedema, demontažu postojećeg krovnog pokrivača od šindre i pojedinih elementa drvenih krovnih konstrukcija s velike i male kule, polaganje novog popločanja od lomljenih ploča debljine 5 cm na dijelu unutar utvrde i van utvrde ispred male kule kao i duž vanjskog istočnog bedema. Izvršena su saniranja manjih pukotina na zidovima bedema i kula, zidanja zida s jednim licem na dijelu vanjskog bedema, dersovanja zidova. U sklopu ovih radova izvršena je i izmjena svih međuspratnih drvenih konstrukcija, izrada krovne konstrukcije i dvostruko pokrivanje velike i male kule novom šindrom, izrada i montaža gromobranskih instalacija. Postavljena je zaštitna ograda uz stazu koja vodi prema kuli kao i jednokrako hrastovo stepenište za ulaz u malu kulu. Zahvaljujući činjenici da su na starom gradu Vranduk tokom proteklih petnaest godina vršeni konzervatorsko-restauratorski radovi od strane Zavoda za zaštitu spomenika i Muzeja grada Zenice može se konstatovati da je utvrda sanirana, restaurirana i revitalizirana i kao takva aktivno uključena u realizaciju svih kulturnih dešavanja u Zenici i ZE-DO Kantonu i BiH.

Autor teksta: *Redakcija*

Stari grad Vranduk, zatečeno stanje 1999. god.

Stari grad Vranduk, nakon radova 2002. god.

Sanacioni i konzervatorsko – restauratorski radovi na starom gradu Travniku, Travnik

Implementacija	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>FMKS, Federalno ministarstvo prostornog uređenja, Fondacija "Mozaik", Zavičajni muzej Travnik, Općina Travnik, GAP.</i>
Projektant:	<i>Azra Hadžić, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>„Fara“ d.o.o. Travnika</i>
Godina izvođenja:	<i>I faza 1988. god., II faza 2006. god., III faza 2007. god., IV faza 2008. god., V faza 2011. god.</i>

Stari grad se nalazi u istočnom kraju današnjeg grada Travnika. Razvoj Starog grada Travnika direktno je povezan sa razvojem i rastom naselja u cjelini, koje se stvorilo i razvijalo van bedema. Kao i ostali utvrđeni gradovi, i ovaj je grad prošao nekoliko faza kasteološkog, arhitektonskog i fortifikacionog oblikovanja. U otprilike 500 godina svoga postojanja grad se u nekoliko navrata prilagođavao ratnoj taktici i tehnici, prolazeći tom prilikom razvojni put od manjeg burga do jake artiljerijske utvrde, kakva se sačuvala do danas. Analizom struktura zidova i objekata utvrđenog grada Travnika, može se zaključiti da najveći dio njegove arhitekture potiče iz doba osmanske uprave (XVI I XVIII st.), izgrađene na objektima srednjovjekovnog jezgra. Pod osmanskom upravom utvrda je obnovljena i znatno proširena. Transformisana je u tvrđavu poligonalne osnove u koju su dodati novi sadržaji kazamat i džamija. Prvi poslijeratni uvid stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika u stanje Starog grada Travnik se desio 1999. godine. S obzirom na obimnost oštećenja radovi su podijeljeni u više faza s tim da se već 2000. godine otpočelo sa sanacijom.

U I fazi radova na Starom gradu Travnik rađena su najurgentnija oštećenja na bedemskim zidovima u blizini ulazne kapije, ogradnog zida na pristupnom mostu i vanjskih bedemskih zidova. U sklopu ove faze rađena je i sanacija višeugaone kule i to međuspratna i krovna konstrukcija kao i pokov krova zajedno sa pokrovom. U okviru II faze sanacionih konzervatorsko-restauratorskih radova sanirana su oštećenja nastala na bedemima Starog grada i munari u toku poslijeratnog perioda. Radovi III faze predstavljaju nastavak saniranja oštećenih bedema. Sanacija utvrde na Gornjem gradu (arhitektonsko-prostornog dijela fortifikacijskog sistema Starog grada, rađena je u sklopu IV faze. Radovi drenažnog sistema i sanacija istočnog zida u donjem dijelu grada kao i izrada višeslojne zaštite iznad sjevernog dijela svoda i zida kazamata rađeni su u okviru V faze radova. Obzirom na obimnost i uspješnost zahvata projekat sanacije biće detaljno opisan u nekom od sljedećih brojeva *Naših starina*.

Autor teksta: *Redakcija*

Stari grad Travnik, zatečeno stanje

Stari grad Travnik, nakon radova

Konstruktivna sanacija i revitalizacija Despića kuće, Sarajevo

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Foundation Cultural Heritage Withous Borders, CHWB Sweden</i>
Odgovorni projektant:	<i>Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh.</i>
Projektant:	<i>Azra Hadžić, dipl.ing.arh.</i>
Saradnik:	<i>Emina Hašimbegović, viši.arh.teh.</i>
Statički proračun:	<i>Dr. Slađana Miljanović, dipl.ing.građ.</i>
Izvođač:	<i>„Neimari“ d.o.o. Sarajevo,</i>
Godina izvođenja:	<i>2000. god. – 2002.god.</i>

Despića kuća je situirana na uglu ulica Obala, Kulina bana i Despića ulice. Glavni ulaz u objekt se nalazi iz Despićeve ulice. Objekt je u okviru povijesne jezgre Baščaršije, na lokalitetu koji je nekad bio poznat kao Latinluk. Vrijeme izgradnje objekta ne može se sa sigurnošću utvrditi, jer pisмениh tragova nema, ali se, sudeći prema karakteristikama nosivih elemenata, vrstama građevinskog materijala i konstruktivnom sistemu koji je primijenjen na nekim dijelovima, najstariji dio objekta datira u XVII stoljeće. Despića kuća nastala je kao produkt spajanja dvije starije kuće, koje su kasnije povezivane stubištem, a dogradnjom najmlađeg, istočnog dijela objekta, divanhane i zajedničkog krovništva, konačno povezane u jednu cjelinu. Današnja fasada potiče iz 1882. godine, nastala nakon velikog požara koji je zahvatio sarajevsku čaršiju 1879. godine.

Nakon završenog detaljnog snimka i istraživačko konzervatorsko-restauratorskih radova Zavod za zaštitu spomenika u saradnji sa vlasnikom objekta Muzejom grada Sarajeva Izradio je Idejni i Glavni projekat konstruktivne sanacije. Projektom je predviđeno da se objekat Despića kuće zadrži kao de padans Muzeja grada Sarajeva. Na osnovu projekta izvršeni su radovi sanacije konstrukcije, restauracije fasade, a objekat je funkcionalno adaptiran za muzejske i druge namjene u skladu sa postojećim normativima i poštujući kulturno historijski značaj objekta. Statičku analizu i proračun konstruktivne sanacije izvršila je Slađana Miljanović, dipl.ing. građ. Investitor zahvata bila je Fondacija za kulturno naslijeđe bez granica. Obzirom na kompleksnost i uspješnost zahvata cijeli elaborat revitalizacije biće predmet u nekom od sljedećih brojeva starina.

Autor teksta: *Redakcija*

Stanje prije konstruktivne sanacije

Nakon radova 2002. god.

Konzervatorsko – restauratorski radovi na crkvi sv. Marije sa tornjem sv. Luke, Jajce

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektanti:	<i>Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh., Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Arheologija:	<i>Zilka Kujundžić, arheolog</i>
Izvođači radova:	<i>„Marušić“ d.o.o. Jajce</i>
Godina izvođenja:	<i>2001. – 2013. god.</i>

Crkva sv. Marije sa Tornjem sv. Luke nalazi se u podnožju citadele unutar historijske jezgre Jajca. U prvoj polovini XV stoljeća, kada je Jajce promovirano u prijestonicu bosanskog kraljevstva, starija romanička crkva iz XII/XIII stoljeća adaptirana je u gotičkom stilu. U ovoj crkvi po papinskim poslanicama novembra 1461. godine obavljeno je krunisanje posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. U njoj su sahranjeni članovi nekih gradskih porodica srednjovjekovnog Jajca. Za vrijeme Otomanske vladavine, 1528. godine, crkva je pregrađena u džamiju i nazvana imenom sultana Sulejmana II. Objekat džamije je nekoliko puta gorio u požarima. Od polovine XIX vijeka objekat nije u upotrebi. Objekat Crkve sv. Marije s Tornjem sv. Luke ima nekoliko građevinskih faza. S obzirom na slojevitost i vremenitost objekta, brojna prekrajanja i rušenja kojima je bio izložen u toku svoje historije, nije moguće pouzdano utvrditi prvobitni oblik objekta. Pretpostavlja se da je prvi oblik objekta bio jednostavna jednobrodna bazilika sa odlikama romaničkog stila.

Aktivnosti koje su se vodile vezane za ovaj objekat imale su za cilj zaštitu zatečenog stanja kroz izradu projekata i realizacije istih na konzervatorsko-restauratorskim radovima kroz nekoliko faza i dodatna arheološka istraživanja, kao i izradu programa za dodijelu upotrebne funkcije i raspisivanje međunarodnog konkursa za idejno rješenje, kako bi se stekli uvjeti za samoodrživost, zaštitu i redovno održavanje. Posljednja intervencija rađena je 2013. godine kada se vršila konzervacija krune zida i injektiranje zidova na mjestima gdje su uočene pukotine i mjestima gdje je došlo do nestajanja vezivnog materijala.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje objekta

Rekonstrukcija Dizdareve i Sinan-Begove džamije, Jajce

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/sporta</i>
Investitor:	<i>CHwB Švedska</i>
Odgovorni projektant:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.</i>
Projektanti:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh., Robert Stergar dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>Firma „MARUŠIĆ“ d.o.o. Jajce</i>
Godina izvođenja:	<i>2001. – 2002. godine</i>

Grad Jajce situiran je na ušću rijeke Plive u Vrbas u izuzetno lijepom prirodnom ambijentu i nije nikakvo čudo što je još od prastarih vremena privlačilo ljude i činio njihovo stalno obitavalište. Arhitektura Jajca je, u tipološkom smislu, autohtona, srednjobosanska, objekti visokih strmih krovova sa šindrom kao pokrovom, kamenim prizemljima i bondručnim malterisanim spratovima. Dispozicija objekata nosi izrazito orijentalno-islamske karakteristike. Među jajačkim džamijama, u arhitektonskom smislu i prema umjetničkim karakteristikama, posebno se ističu džamija Sinan begova, u narodu poznata kao Okića džamija i Dizdareva džamija ili u narodu poznata kao Ženska džamija, čija dispozicija i jedinstveno konstruktivno rješenje, bez obzira na njihove, relativno skromne dimenzije, svrstavaju ove objekte među najznačajnije kulturno-historijske spomenike Bosne i Hercegovine. I prije agresije na Bosnu i Hercegovinu, ovi objekti su bili pod zaštitom države. To su objekti sa kamenom kupolom nad trompama iznad koje je postavljena drvena krovna konstrukcija sa šindrom kao pokrovom. Sinan-begova ili u narodu poznatija kao Okića džamija, sagrađena je oko 1689. godine kao zadužbina Sinan-bega Džabića. Dimenzije objekta su 6,50 x 7,30 metara a visina kupole 4,45 m. Analizom je utvrđeno da su sofe naknadno dozidane. Objekat je imao drvenu munaru. Zapaljen je 1993. godine, od kada je bio izložen atmosferilijama i rapidnom propadanju. Dizdareva ili u narodu poznatija kao ženska džamija, podignuta je 1812/13 godine, i podigao je Sulejman beg Kulenović. Dimenzije džamije su 5,70 x 6,50, a visina kupole joj je 4,45 metara. Pored jedinstvene jednodimenzionalne dispozicije, izdvajala se svojom unutrašnjom dekoracijom. Zapaljena je 1993. godine. Rekonstrukciji ova dva objekta pristupilo se 2001. godine, a nakon završetka, objekti su predani vlasniku, I.Z. Jajce na korištenje.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Dizdareva džamija prije radova

Okića džamija prije radova

Dizdareva džamija nakon rekonstrukcije

Okića džamija nakon rekonstrukcije

Rekonstrukcija Dizdareve kuće, Jajce

Impelementator: *Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa*
Investitor: *Cultural Heritage without Borders (CHwB)*
Odgovorni projektant: *mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*
Izvođač:
Godina izvođenja: *2002. god.*

Dizdareva kuća, locirana na padini u starom dijelu grada, predstavlja tipičan primjer tradicionalne stambene arhitekture grada Jajca. Kuća je bila skoro totalno uništena u toku posljednjeg rata. Drveni dijelovi konstrukcije su potpuno izgorjeli, samo su ostali vanjski kameni zidovi, koji su djelomično bili u veoma lošim uslovima. Projektna dokumentacija izrađena je na osnovu raspoložive dokumentacije i fotodokumentacije kao i razgovora sa vlasnikom objekta.

Konstrukcija temeljnih i zidova podruma bila je u dobrom stanju i nije zahtijevala intervenciju.

Izvršeno je prezidivanje vanjskih zidova prizemlja, u visini od 40 cm. Zidovi su zidani sa dva lica od novog kamena krečnjaka i sedre, koristeći cca 30% starog kamena. Struktura novosazidanog zida odgovara originalnoj. Svi kameni blokovi koji su se mogli ponovo upotrijebiti, bili su odvojeni, očišćeni, deponovani na suho mjesto te ponovo ugrađeni. Vanjski nosivi zidovi sprata su zidani bondruk sistemom koji se sastoji od stubova 16/16, horizontalnih greda 16/14, kosnika 12/12, vjenčanica 16/16 i stropnih greda. Ispuna je od opeke.

Izrađena je kompletno nova krovna konstrukcija, sistema dvostruke kose stolice, od borove građe I kategorije, max. vlažnosti 12%. Krov je pokriven pocinčanim limom.

Prozorski otvori prizemlja su lučno završeni (opečni luk). Ugrađeni su dvostruki, dvokrilni prozori od borove građe. Bojeni su lanenom bojom u jednom tonu.

Autor teksta: *mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje

Izgled nakon radova

Rekonstrukcija kuće Ive Duspere, Kraljeva Sutjeska

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Republike Hrvatske</i>
Projektant:	<i>Dženana Šaran, dipl.ing.arh.,</i>
Konsultant:	<i>Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>„Demel“ Breza</i>
Godina izvođenja:	<i>2002. godina</i>

Na desnoj obali rječice Trstionice u naselju Sutjeska nalazi se lijep primjer tradicionalnog tipa stambene arhitekture kuća Ive Duspere. Ova porodična kuća, građena je etapno. Izgadio ju je Ivo Dusper, pradjed današnjih živih nasljednika.

Kuća je rad domaćih majstora i građena je u skladu s normama i propisima iz doba osmanske uprave. Prvobitno se radilo o prizemnici kojoj je vremenom sukcesivno dograđivan sprat sa potkrovljem. Objekat je manjih dimenzija i jednostavne dispozicije u sklopu koje je prizemlje, sprat i potkrovlje. Vrlo zanimljiva je i dispozicija potkrovlja, koje se sastoji od verande polukružne forme i dvije veće spavaće sobe.

Prije posljednje rekonstrukcije /2002. god./ na objektu su u dva navrata rađeni određeni zahvati 1954. i 1970. godine.

Rekonstrukcija stambene kuće Ive Duspere u Kraljevoj Sutjesci u prvom redu je podrazumijevala konstruktivnu sanaciju krova, verandi, krovnog pokrivača, stropova i podova. Kao i kod većine objekata iz tog perioda i ovdje je prizemlje rađeno od kamenih zidova 60-70 cm, a sprat i potkrovlje u bondruk konstrukciji 12 cm sa ispunom od od čerpića Iznad prizemlja objekat je utegnuta drvenim hatulama.

Najveće deformacije i propadanje konstatovano je na ulaznom trijemu, krovnoj konstrukciji bađe / grede, rogovi i daske/ verandi, zidu od šepera i čerpića prema bašči. Sva navedena oštećenja su sanirana u okviru sredstava koja je Vlada Republike Hrvatske izvojila iz Državnog proračuna za 2002. godine, a u svrhu finansiranja znanstvenih, obrazovnih, kulturnih i zdravstvenih programa Hrvata u BiH.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Porodična kuća Ive Duspere, zatečeno stanje

Porodična kuća Ive Duspere nakon rekonstrukcije

Rekonstrukcija i revitalizacija Ćejvan-Ćehajnog hamama, Mostar

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>UNESCO</i>
Odgovorni projektanti:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.,</i>
Projektanti:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.</i>
Konsultant:	<i>Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>„ARHITEKT“ d.o.o. Mostara</i>
Godina izvođenja:	<i>2002. – 2003. god.</i>

Ćejvan-ćehajin hamam je zadužbina jednog od najvećih mostarskih vakifa i nastao je neposredno poslije 1582. godine (podatak H. Hasandedić). Na osnovu arheoloških istraživanja provedenih neposredno prije i u toku radova, došli smo da zaključka da je Hamam još u osmanskome periodu više puta renoviran. Nažalost, svoju osnovnu funkciju izgubio je dosta rano, tako da ga austrougarska vlast zatiče u devastiranom stanju i van funkcije što je prouzrokovalo da se na dijelu temelja šadrvana izgradi stambena kuća porodice Konjhodžić koja je u zadnjem ratu potpuno uništena i na osnovu Master plana rehabilitacije gradske jezgre Mostara uklonjena od strane Gradske uprave. Posljednja velika rekonstrukcija izvršena je 1954. godine kada su rekonstruirane dvije manje kupole i dijelovi sjevernog i istočnog zida.

U toku te intervencije ili prije nje vjerovatno je uništen pod u većem dijelu Hamama i samim tim i cijeli sistem hipokausta kojeg pri arheološkim istraživanjima nismo uspjeli pronaći, izuzev u fragmentima keramičkih cijevi. Zahvaljujući toj intervenciji, sačuvao se dio Hamama koji smo zatekli 2002. godine, bez ćulhana (spremišta za vodu), hazne (ložionice) i šadrvana (najveće i najznačajnije prostorije za prijem korisnika i boravak). Može se u procentima govoriti da je 50% hamama trajno uništeno, a da je ostatak bio u izuzetno devastiranom stanju. Osnovnu funkciju Hamama bilo je apsolutno nemoguće vratiti. Pri tako zatečenom stanju, naš osnovni zadatak bio je sačuvati svaki i najmanji originalni dio Hamama, pridržavajući se važećih međunarodnih konvencija (Atina, Rosstok–Drezden, Talin i sl.) te u ostatke Hamama, zadržavajući i naglašavajući njegove originalne dijelove i detalje, postaviti kulturni centar čija će osnovna namjena biti promocija domaćih umjetnika iz svih oblasti.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Stanje 2001. godine

Stanje 2004. godine

Konzervatorski – restauratorski radovi na starom gradu Jajcu

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investirori:	<i>Vlada Federacije BiH, SIDA Sweden</i>
Projektant:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Konzervator:	<i>mr. Esad Vesković</i>
Izvođači radova:	<i>„Marušić“ d.o.o. Jajce, „Pliva gradnja“ d.o.o. Jajce, „Trišnik“ d.o.o. Jajce</i>
Godina izvođenja:	<i>2002. – 2014. god.</i>

Grad Jajce leži u uskoj kotlini koja se pruža sjeverozapadnim rubom planine Hum, na ušću rijeke Plive u Vrbas. Cijeli kompleks sa tvrđavom, gradskim zidinama i tornjevima leži na južnoj kamenoj padini sa površinom od 112 000 m², sa jugozapada ukviren koritom rijeke Plive, a sa jugoistoka i istoka koritom rijeke Vrbasa. Centralni fortifikacioni objekat predstavlja tvrđava. Nalazi se na sjeverozapadnom uglu gradskog prostora na vrhu brijega. Istorija Jajca vezana je za sina vojvode Vukca, Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji je već 1380. godine naslijedio svog oca Vukca na položaju bosanskog “velikog vojvode”, a u historijskim izvorima pojavljuje se nekih desetak godina ranije. Od 1396. godine on nosi titulu “Conte di Jajce”. To je ujedno prvi pomen ovog mjesta. Sudeći po navedenoj tituli, grad se tako zvao i prije kraja XIV stoljeća. Pretpostavlja se da je tvrđava već u Hrvojevo vrijeme postojala, kao i Crkva sv. Marije pod njenim zidinama.

Jajce je jedno od malobrojnih očuvanih utvrđenih gradskih naselja sa svim odlikama urbanog središta u XV stoljeću. Sistem gradske utvrde i odbrambenih zidova građen je u nekoliko faza. Iako one nisu u potpunosti utvrđene, može se uspostaviti osnovna hronologija gradnje.

Projektom je bilo predviđeno kroz više faza izvršiti konzervaciju bedema i zidove Starog grada i restauratorsko-konzervatorski tretirati objekte unutar grada. Izvršena je konzervacija zida između Kule na Džikovcu i Papaz-kule, Papaz kula, Medved kula, bedem uz Medved kulu, Travnička kapija. Krune zidova citadele su konzervirane i sanirane su urušena zidna platna. Restaurirani su i konzervirani otvori na citadeli, objekat barutane unutar citadele, konzerviran kraljevski grb na portalu tvrđave, uređena staza kroz kompleks i sanirani potporni kameni zidovi. Izvršeno je sistematsko čišćenje i uklanjanje vegetacije cijelog kompleksa.

Rad na Starom gradu Jajce je kontinuiran i traži konstantnu brigu i ulaganje.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Zid br. 3 prije intervencije

Bedemi nakon izvršenih radova

Rekonstrukcija kuće Marka Grgića, Vareš

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Republike Hrvatske</i>
Projektant:	<i>Dženana Šaran, dipl.ing.arh.</i>
Saradnici:	<i>Nataša Šahinović, dipl. ist. umjetnosti, Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>„Demel“ Breza</i>
Godina izvođenja:	<i>2003. godina</i>

U naselju Matijevići, Općina Vareš, nalazi se lijep primjer tradicionalnog tipa stambene arhitekture, stara porodična kuća Marka Grgića iz 1813. godine.

Gabariti objekta 12,20 x 6,90 m i spratnost Po+P+1 upućuju nas da se radilo o bogatoj i uglednoj porodici tog kraja. U prizemlju se nalaze tri sobe, ostava, ulazni hol s ognjištem, te jednokrake drvene zatvorene stepenice koje vode na sprat. Na spratu su četiri sobe i poluzatvorena drvena veranda (580x205) sa koje se pruža prekrasan pogled na Vareš. Za zidanje zidova podruma i prizemlja korišten je lokalni kamen, a za konstrukciju krova i stropa, hrastova građa. Zidovi sprata i unutrašnji pogradni zidovi rađeni su bondruk sistemom sa ispunom od pletenog šepera.

Rekonstrukciji smo pristupili u oktobru 2003. godine. Objekat je zatečen u vrlo lošem stanju, posebno tradicionalni pokrivač – šindra.

Stalna prokišnjavanja krova su dovela do oštećenja konstrukcije krova, stropnih greda, šišeta, podova, drvene verande i zidova od pletenog šepera.

Zadatak je bio rekonstruirati i zamijeniti sve dotrajale drvene elemente krovne konstrukcije i pokrov drvene verande, obijanje maltera, nanovo zidanje urušenog zida od pletera na tradicionalan način i nanovo malterisanje.

Zamijenjeno je mjerilo i elektroinstalacije. Objekat je predat vlasnicima na korištenje.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Porodična kuća Marka Grgića: zatečeno stanje

Porodična kuća Marka Grgića: nakon rekonstrukcije

Rekonstrukcija “Potočke” džamije, Zenica

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Medžlis IZ Zenica</i>
Projektanti:	<i>Nurudin Pušilo, dipl.ing.arh., Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh.</i>
Saradnici:	<i>Ornela Rezinović, d.t.p., Violeta Kovačević, dokumentarista</i>
Izvođač:	-----
Godina izvođenja:	<i>2003. – 2004. godine</i>

Potočka ili Osman Čelebijina džamija sa grobljem u Zenici locirana je na spoju ulica Mejdandžik i Potok, u naselju Pišće. Prema predanju, Potočka džamija je jedna od najstarijih džamija u Zenici. Izgrađena je odmah po dolasku Osmanlija u XV stoljeću. Prvobitni objekat izgrađen je od hrastovih stabala. Kada je drvena džamija dotrajala, Osman Čelebija izgradio je novu džamiju od kamena. Tačno vrijeme izgradnje nije poznato. Vjerovatno je izgrađena prije 1675/76. godine.

Džamija je bila pokrivena četverovodnim krovom sa drvenom munarom. Ulazne sofe bile su otvorene sa drvenim stubovima i ogradom. Temeljno je obnovljena 1976. godine. Potočka džamija bila je evidentirana i zaštićena od strane Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa BiH. Zbog neprimjerenih naknadno izvedenih radova na objektu, džamija nije imala status spomenika kulture. Po zahtjevu Medžlisa IZ Zenica, Zavod je pristupio izradi Idejnog projekta rekonstrukcije i obnove džamije, a potom Glavnog izvedbenog projekta. Objekat džamije, situiran u samom jezgru grada, na različite načine bio je devastiran do te mjere da je zahtijevao ozbiljne intervencije: detaljnu konzervaciju, konstruktivnu sanaciju i restauraciju objekta. Za izradu Projekta korištena je sva raspoloživa dokumentacija Zavoda, literatura i fotodokumentacija. Urađeno je detaljno postojeće stanje, neophodni prethodni istražni radovi, plan rušenja dijela dograđenog objekta, novoprojektovano stanje objekta, koje je za cilj imalo očuvanje korpusa džamije, uz upotrebu tradicionalnih materijala / kamena, čerpića, drveta i sl./ Konstruktivna sanacija obuhvatala je zidove, rekonstrukciju krovne konstrukcije i ulaznog trijema /sofe/. Pri obnovi su zadržani originalni elementi, jedino je džamija pokrivena olovnim limom, kojim je nekada bila pokrivena. U idejnoj fazi se predviđala izgradnja poslovnih prostora na rubnim površinama džamijske parcele, ali se od toga odustalo. Naknadno je urađena ograda oko džamijskog harema, ali to nije projektovano u Zavodu.

Autor teksta: *Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh.*

Nekadašnji izgled Potočke džamije

Potočka džamija nakon rekonstrukcije

Rekonstrukcija i revitalizacija kule Husein-kapetana Gradašćevića, Gradačac

Implementacija:	<i>Vlada Federacije Bosne i Hercegovine</i>
Odgovorni projektant:	<i>Aleksandar Ninković dipl.ing.arh.</i>
Projektant:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.,</i>
Saradnik:	<i>Dženana Šaran, dipl.ing.arh.,</i>
Izvođač:	<i>“Igbal” d.o.o. Gradačac</i>
Godina izvođenja:	<i>2003. – 2004. godine</i>

Kula Husein-kapetana Gradašćevića situirana je u najvišem dijelu Starog grada. Predstavlja tip dvorca feudalca, utvrđenog radi sigurnosti. Na arhitekturu objekta umnogome su utjecale promjene namjene. Ispitivanjem na objektu 1952. godine utvrđeno je da postoji čitav niz prozora na svim spratovima koji su tokom vremena zazidani, vjerovatno za vrijeme korištenja kule za potrebe žandarske kasarne. Utvrđeno je, također, da je na zadnjem katu dio zida naknadno ubačen, odnosno da su i na tom mjestu zatvoreni veliki otvori. Dokumentarni materijal, naročito fotografija u kalendaru “Bošnjak” iz 1901. godine i crtež u časopisu. “Nada” potvrdili su da je na sve četiri strane zadnjeg sprata prvobitno stajao drveni doksat. Iznad ulaza je također stajao jedan, najvjerovatnije trostrani doksat. Kula se sastoji iz dva dijela: glavne građevne mase sa tri etaže (dimenzija 12,50 m x 15,50 m) i tornja (7,18 x 7,70 m) koji zadire sa istočne strane ove mase i nadvisuje je sa još tri etaže. Visina nižeg dijela objekta do krova iznosi 10,45 m, a tornja 18,20 m. U prizemlju su tri prostorije zasvedene bačvastim svodovima, a na prvom i drugom spratu bilo je po pet soba simetrično raspoređenih oko centralnog stepeništa i pred-soblja. Prilikom adaptacije kule, za savremenu ugostiteljsku namjenu, na objektu su dodate betonske i armirano-betonske konstrukcije. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, Kula je pretrpjela znatna oštećenja i bila je potpuno van funkcije kako građevinski tako i infrastrukturno.

Zavod za zaštitu spomenika je na osnovu svoje dokumentacije, postojeće literature i snimka zatečenog stanja, izvršio potpunu rekonstrukciju i revitalizaciju kule.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Stanje prije intervencije

Izgled nakon rekonstrukcije

Tekuće održavanje džamije Husejnija, Gradačac, faza I i II

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektant:	<i>Nurudin Pušilo, dipl.ing.arh.</i>
Saradnik:	<i>Ornela Rezinović, d.t.p., Violeta Kovačević, dokumentarista</i>
Izvođač:	<i>Firma „Građevinar Faić“ d.o.o. Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2003. – 2008. god., I faza, 2013. – 2014. god., II faza</i>

Husejnija džamija Husein-kapetana Gradašćevića situirana je ispod same ulazne gradske kapije. U kompleksu džamije nalaze se groblje, biblioteka Fadil-paše i česma. Osnivač džamije je Husein-kapetan Gradašćević, Zmaj od Bosne, posljednji gradačački kapetan. Džamija je izgrađena 1826. godine.

Po tipu, Husejnija džamija je potkupolna džamija sa veoma vitkom kamenom munarom. U unutrašnjosti površina zidova i kupole prekrivena je obiljem biljnog reljefnog dekora iz doba turskog baroka u BiH. Minber i mahfil izvedeni su od izrezbarenog drveta. Džamija Husein-kapetana Gradašćevića zauzima istaknuti položaj u urbanoj strukturi naselja ispod utvrđenog Starog grada.

Prilikom izrade Projekta tekućeg održavanja vodilo se računa da je džamija proglašena nacionalnim spomenikom, te da ista zahtjeva da se s objekta uklone svi elementi koji znatno narušavaju njenu autentičnost i koji nisu u skladu sa principima konzervacije i restauracije, da se izvrše radovi redovnog tekućeg održavanja i svi radovi čiji je cilj prezentacija spomenika. Za izradu projekta korištena je sva raspoloživa dokumentacija Zavoda, literatura i fotodokumentacija.

Poslije rata 1992./95. godine nestručnom zamjenom pokrova, džamija je pokrivena bakarnim limom čiji spojevi nisu bili kvalitetni, tako da je vlaga natapala stjenku velike i malih kupola, kao i fasadne zidove koji su se vremenom podpučili.

Urađena je zamjena pokrova cijele džamije olovnim limom, kao i cjelokupnih maltera vanjske fasade, kao i korekcije na sofama, te na kamenom soklu cijele džamije.

Autori teksta: *Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh., Nurudin Pušilo dipl.ing.arh.*

Stanje džamije prije intervencije

Izgled džamije nakon radova

Rekonstrukcija stambenog kompleksa „Begovina“, Stolac

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije Bosne i Hercegovine</i>
Odgovorni projektant:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.</i>
Projektanti:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.,</i>
Izvođač:	<i>„BIŠINA“ d.o.o. Mostar i „Građevinar FAIC“ d.o.o. Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2003. – 2014. god.</i>

Stolac je jedna od najstarijih urbanih aglomeracija u našoj zemlji i na Balkanu, sa mnogobrojnim vrijednostima najvišeg ranga iz raznih faza društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja – vrijednostima koje gotovo bez izuzetka prevazilaze uži, odnosno regionalni značaj. Sticajem okolnosti, od paleolita do danas nema nijednoga značajnijeg razdoblja koje ovdje nije ostavilo, ne samo tragove, već razvojne repere od značaja za ovaj dio svijeta. Stambeni kompleks Begovina nastao je poslije ukidanja dizdara i kapetana 1835. godine kada je nastao relativno miran period i nije bila potreba stalno biti u tvrđavama. Ova aglomeracija locirana je na istočnoj strani naselja, na lijevoj obali Bregave, u okruženju zelenila i vode. Kompleks se razvija longitudinalno sa zapada prema istoku, i na samom kraju su locirane tri velike stambne kuće kao i njihovi prateći prostori. Begovina je zapravo odžak porodica Rizvanbegovića, a tu su i tri musafirhane sa mnogim pratećim sadržajima.

Nažalost, u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995 godine, cijeli kompleks je zapaljen i veliko umjetničko i kulturno blago je nestalo. Zavod za zaštitu spomenika nastoji u sklopu svojih materijalnih i stručno-tehničkih mogućnosti, rekonstruirati i revitalizirati kompleks na osnovu raspoloživih podataka, fotografija i bogate arhivske građe samog Zavoda. Kulturološke, prostorne i arhitektonske vrijednosti, pored „Velagićevine“ u Blagaju, jedinog stambenog kompleksa u zemlji, zavređuju permanentan angažman. Do sada postignuti rezultati, kao i saznanja dobijena analizama i proučavanjem detalja, samo nam potvrđuju da smo na pravom putu. Zavod će i u budućnosti uložiti sve svoje napore kako bi se ovaj kompleksan zahvat uspješno priveo kraju.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Postojeće stanje 1998. godine

Izgled 2014. godine

Tekuće održavanje Havre, Stolac

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/sporta</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije Bosne i Hercegovine</i>
Odgovorni projektant:	<i>Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>„GD ARHITEKT“ d.o.o. Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2003. – 2014. godine</i>

Grob Moshe Danona sa okolnim prostorom i havrom je spomenik koji se nalazi na mjestu zvanom Krajšina, na putu Stolac – Mostar, 2 km udaljen od centra Stoca, k.č. 789/I i 789/II, K.O. Ošanići, vlasništvo Jevrejske općine Sarajevo (789/I) i Danila Saloma (789/II) F BiH, BiH.

Nadgrobni spomenik obilježava grob sarajevskog rabina Moshe Danona, veoma cijenjenoga člana jevrejske zajednice sa početka XIX stoljeća. Na putu za Palestinu je umro, i to u blizini Stoca, na mjestu gdje je i sahranjen. Spomenik su mu podigli sunarodnici deset godina nakon njegove smrti. Havra je objekat dužine 8,60 x 7,20 m. Zidovi su od kamena, krov je četverovodni pokriven crijepom. Ulazna vrata u objekat su sa sjeverne strane, a tri prozora centralnog prostora okrenuta su prema nadgrobnim spomenicima. U unutrašnjosti su se nalazile klupe za sjedenje i niša. Havra nije prostor za redovno obavljanje molitvi Jevreja, nego je uobičajno prostor žaljenja, zajedničkog oplakivanja, prostor u kome su posjetitelji groba rabina Moshe Danona oplakivali njegovu smrt.

Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa je prije ratnih dejtava, tačnije 1990. godine sačinio tehničku dokumentaciju postojećeg stanja i izvedbeni projekat rekonstrukcije spomenika. Projektna dokumentacija odnosila se na projekat groba, vanjsko uređenje prostora, kovanu ogradu sa kapijom, projekat havre sa svim osnovama, presjecima i fasadama. Odgovorni projektant navedene dokumentacije je Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh.

Zatečeno stanje objekta ukazuje da su od ratnih oštećenja, vidljiva samo manja površinska oštećenja, nastala udarima gelera. Djelovanje atmosferilija dovelo je do urušavanja krovne konstrukcije i pokrivača kao i do površinskih oštećenja kamenih zidova.. Vlada FBiH je obezbjedila novčana sredstva i Zavod je 2003.god. pristupio rekonstrukciji objekta. U sklopu radova izvršena je izrada nove krovne konstrukcije od rezane smrčeve građe preko koje su pokucane letve preko kojih je postavljen dvostruko falcovan crijep. U svrhu zaštite objekta od prodiranja vlage na pod havre i vanjske strane zidova postavljena je hidroizolacija u vidu bitumenske ljepenke sa odgovarajućim preklapima. Pod centralnog prostora havre je urađen od kamenih ploča dim. 30x14x4cm. Fasade su grubo i fino malterisane na način da je završna površina hrapava. Sva unutrašnja i vanjska bojenja su urađena bijelom bojom. Tri jednostruka prozora sa drvenim kopcima i ulazna vrata su urađena od prvoklasne građe bijelog bora.

Autor teksta: *Redakcija*

Zatečeno stanje

Izgled nakon radova

Restauracija i revitalizacija objekta Lonđe u stambenom kompleksu Velagićevina, Blagaj

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije Bosne i Hercegovine</i>
Projektant:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.,</i>
Izvođač:	<i>„BIŠINA“ d.o.o. Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2004. godine</i>

U sklopu kompleksa Velagićevina, objekat LONĐE je imao funkciju musafirhane, o čemu svjedoče dva lijepa kamena ukrasa na krovu objekta od klesanog lokalnog krečnjaka. Objekat je u svom postojanju već nekoliko puta pregrađivan, tako da je prednji dio fasade od šepera naknadna intervencija pri kojoj je zatvoren prednji dio objekta. Unutrašnjost je bila lijepo uređena prostorija sa rezbarenim namještajem, naročito musanderi, banjica, i dolafi. Pod je bio uvijek od daske na sudar i više puta je zbog blizine vode trulio i propadao, pa je i mjenjan. Unutrašnji zidovi su malterisani i krečeni sa lijepo izrađenim šišetom koje se zadržalo. Na južnom zidu je bio kahvodžak koji je bio uklonjen i originalni dijelovi su se nalazili u vlasništvu posjednika kuće. Na dijelu poda je izlaz u prostor ispod kuće koji gleda direktno na rijeku. Objekat je zidan lomljenikom u krečnom malteru sa drvenom krovnom konstrukcijom sistema kose stolice na žlijeb i sa pokrovom od kamenih ploča. Prozori i vrata su od suhe borovine, dok su okovi od kovanog željeza. Glavni projekat rekonstrukcije LONĐE, stambenog objekta u historijskoj jezgri Valagićevina – Blagaj, imao je za cilj konstruktivno sanirati devastiran objekat, izmijeniti stolariju i krovnu konstrukciju te promijeniti pokrov objekta, a sve prema važećim pozitivnim propisima i zakonskoj regulative. U drugoj fazi izvršena je potpuna rekonstrukcija enterijera i revitalizacija objekta. Radovi su završeni 2006. godine i objekat je u funkciji.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Lonđa prije radova 2003. godine

Lonđa poslije radova 2004. godine

Rekonstrukcija Esme Sultan džamije, Jajce

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada FBiH</i>
Odgovorni projektant:	<i>Nurudin Pušilo, dipl.ing.arh.</i>
Projektanti:	<i>Nurudin Pušilo, dipl.ing.arh., Alma Ferizbegović-Pavlović, dipl.ing.arh., Azra Hadžić, dipl.ing.arh.</i>
Saradnici:	<i>Nataša Šahinović, dipl.ist.umjetnosti, Ornela Rezinović, dtp, Violeta Kovačević, dokumentarista</i>
Izvođač:	<i>DD „Gradnja“ Zenica</i>
Godina izvođenja:	<i>2003. – 2008. godine u fazama</i>

Esme Sultan (Čaršijska) džamija nalazi se u centru jajačke čaršije, u glavnoj ulici koja povezuje Travničku i Banjalučku kapiju. Džamija datira iz osmanskog perioda. Prema datumi iznad portala, sadašnja džamija je podignuta 1749./50. godine, a njen osnivač je čauški čehaja Emir Mustafa. Tarih ukazuje da je na tom mjestu ranije postojala džamija Mir Mustafe Čehaje. U vezi imena Esme Sultanije postoji sačuvano predanje da je Esma sultanija, supruga bosanskog namjesnika Mehmed paše Muhsinovića sagradila ovu džamiju i dva mosta na Vrbasu. Pošto je Mehmed paša Muhsinović bio namjesnik Bosne u dva navrata – prvi put do 1763. godine, a drugi put od 1770. do 1772. godine, javlja se pitanje usklađenosti gornjeg natpisa iz 1749./50. godine sa ovim datumima. Esme Sultan džamija pripadala je centralnom potkupolnom tipu džamije, sa natkrivenim sofama i kamenim minaretom. Spada u lijepe primjere osmanskih građevina, gdje je prelaz iz kvadratičnog oblika u kupoli izveden na pandantivima. U sklopu džamijskog kompleksa nalazili su se šadrvan, mekteb i manje mezarje. Objekat Esme Sultanije džamije u potpunosti je srušen oktobra 1993. godine. Svi fragmenti su uklonjeni sa lokacije i odvezeni u nepoznatom pravcu.

Zavod je maja 2002. godine izradio Idejni projekat obnove džamije, na zahtjev Vlade FBiH. Projekat je urađen u skladu sa važećim zakonskim principima, uz korištenje sve dostupne dokumentacije, stručne literature, fotodokumentacije i video zapisa, a u cilju izgradnje i obnove džamije autentičnog izgleda. Na zahtjev projektantskog tima Zavoda obavljani su prethodni istražni radovi na “mjestu” devastiranog objekta u periodu jesen 2002. – mart 2003. godine. Tada je izvršeno otkopavanje temelja džamije, temeljnih traka i geodetsko snimanje zatečenih elemenata. Stručni tim Zavoda izradio je 2003. godine “Glavni projekat rekonstrukcije Esma Sultan džamije u Jajcu”. Projekat je obuhvatio totalnu rekonstrukciju uz poštovanje izvornih elemenata od materijala za izgradnju /kamena “PLIVIT”/, detalja uz primjenu stare tehnologije gradnje, a u cilju stručne obnove džamije. S obzirom da su za izgradnju objekta bila neophodna velika materijalna sredstva, radovi su podijeljeni u faze. I faza radova počela je u septembru 2004. godine, a odnosila se na konsolidaciju temelja, zidanje zidova, izrada kamenog zuba ispod kupole, zidanje centralne kupole sedrom, izrada sloja krečnog maltera, utezanje kupole u osloncu armaturnim sajlama te pokrivanje centralne i tri manje kupole olovnom limom. II faza se odnosila na zidanje kamene munare, zatvaranje objekta i izradu partera. III faza obuhvatila je izvođenje radova u enterijeru objekta džamije, s ciljem da se objekat i kompleks džamije obnove u potpunosti. Radovi na ponovnoj gradnji Esme Sultanije džamije, najvrednijeg objekta među jajačkim džamijama osmanskog perioda trajala je do konca 2008. godine. Vlada Federacije BiH izdvojila je za obnovu objekta sredstva u iznosu 637.912,00 KM.

Autor teksta: *Alma Ferizbegović-Pavlović, dipl.ing.arh.*

Izgled objekta 2008. godine

Zatečeno stanje

Konstruktivna sanacija, restauracija i adaptacija zgrade I zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitori:	<i>Vlada Federacije BiH, Unsko-sanski kanton, Općina Bihać</i>
Projektanti:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh., Azer Aličić, dipl.ing.arh.</i>
Izvodači radova:	<i>GP „Plan“ d.o.o. Bihać, „Magis“ d.o.o. Bihać</i>
Godina izvođenja:	<i>2004. – 2013. godine</i>

Graditeljska cjelina koja se sastoji od zgrade Kloстера i Zgrade AVNOJ-a (Muzej AVNOJ-a) smještena je u užem središtu grada Bihaća. Zgrada I zasjedanja AVNOJ-a izgrađena je 1939. godine i nalazi se na sjeverozapadnoj strani u odnosu na zgradu Kloстера. Tlocrtna forma objekta koja ima oblik trapeza uspostavila je skladan odnos prema, tada već izgrađenoj, zgradi Kloстера. Građena je u stilu moderne, sistemom masivnih zidova od kamena bihacita, s jasno izraženim volumenima. Krovna i stropna konstrukcija izvedena je sistemom drvenih i metalnih rešetki.

U ratu 1992–1995. godine objekat je direktno pogođen u krov i time veoma oštećen. Dio krovne konstrukcije bio je uništen što je dovelo do prodora atmosferske vode unutar objekta te je, uz djelomična oštećenja fasade i svih otvora, objekat rapidno propadao.

Realizacijom projekta konstruktivne sanacije su zamjenjeni uništeni dijelovi konstrukcije te restaurirani i konzervirani dijelovi koji su ostali u funkciji. Zamjenjen je pokrov, izvedena malterisana fasada kao i u potpunosti zamjenjena stolarija na objektu. Projektom je predviđena funkcija višenamjenske sale sa pozornicom uz prateće prostore u zgradi kloстера. II fazom projekta izvedene su nove instalacije, enterijer je prilagođen novoj namjeni, urađeni pomoćni prostori, restauriran natpis iznad pozornice. III fazom je instalirana oprema te ugrađen mobilijar i stalna postavka Muzeja. Nakon završenih radova Muzej je počeo sa radom, te pored stalne muzejske postavke, koja je posvećena Prvom zasjedanju AVNOJ-a, u funkciji je i sala sa binom, gdje se održavaju prigodni kulturni sadržaji.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Muzej poslije razaranja

Muzej nakon završene rekonstrukcije

Restauracija kuće Josipe Šakotić, Kreševo

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada FBiH</i>
Projektant:	<i>Dženana Šaran, dipl.ing.arh.,</i>
Saradnik:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>„Izgradnja“ d.o.o Sarajevo</i>
Godina izvođenja:	<i>2005. godine</i>

Kuća Josipe Šakotić predstavlja tipičan primjer tradicionalne bosanske arhitekture i jedini je preostali objekat u kreševskoj čaršiji koji u prizemlju ima ćepetak. Izgrađena je u kombinaciji kamena i drveta, sa pokrovom od ručno cijepane šindre. Objekat je P+1 u osnovi prizemlja dimenzija 6,95 x 6,00 m, a na spratu sa konzolno izbačenim doksatom u širini od 80 cm. Kao i svi objekti nastali u tom periodu i ovaj objekat ima avliju – unutrašnje dvorište, magazuu u prizemlju tj. poslovni dio kuće, pomoćne prostorije, a na spratu je stanovanje organizovano sa kamenrijom i tri halvata.

Prizemlje je urađeno od lokalnog kamena nepravilnog oblika sa debljinom zidova od 45 cm na koje je oslonjena bondručna konstrukcija sprata.

Usljed izloženosti šindre atmosferskim uticajima pojavila su se velika oštećenja na krovnoj konstrukciji /truljenje i crvotočine na rogovima, razuporama i letvama/. Zabatni zid od daske i malter na objektu je popustio usljed natapanja vodom.

Restauracija stambenog objekta u historijskom gradskom jezgri – Kreševa imala je za cilj konstruktivno sanirati devastiran objekat, izmijeniti dotrajalu krovnu konstrukciju, promijeniti postojeći tradicionalni krovni pokrivač – drvenu šindru te obiti oštećeni malter u interijeru i eksterijeru objekta.

Objekat je grubo i fino malterisan krečnim malterom. Fasada je završno bojena krečnim otopinama.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Porodična kuća Josipe Šakotić zatečeno

Porodična kuća Josipe Šakotić nakon rekonstrukcije

Rekonstrukcija i revitalizacija ateljea Safeta Zeca, Počitelj

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije Bosne i Hercegovine</i>
Odgovorni projektant:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.</i>
Projektant:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.,</i>
Izvođač:	<i>Firma „ARHITEKT“ d.o.o. Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2005. godine</i>

U sklopu projekta rekonstrukcije i revitalizacije starog grada Počitelja, a s ciljem vraćanja grada u stanje prije agresije 1992-1995 godine, izvršili smo rekonstrukciju i revitalizaciju objekta Ateljea Safeta Zeca u Počitelju koju je finansiralo Federalno ministarstvo kulture i sporta. Cilj revitalizacije bio je otvaranje škole grafike u Počitelju pod rukovodstvom eminentnog umjetnika. Objekat ateljea je prije rata rekonstruirana stambena kuća u Počitelju koja je bila preuređena u njegov atelje i radionicu. U toku rata objekat je u potpunosti devastiran, pokraden i u velikoj mjeri uništen. Rekonstrukcijom objekta izvršeno je saniranje kamenih zidova, izmjena krovne konstrukcije i pokrova od lomljene ploče, rekonstrukcija i revitalizacija enterijera kojom je predviđeno da u prizemlju objekta bude radionica, a na spratu stan i sobe za studente sa kupatilom i kuhinjom. Upotrebom materijala i tehnologijom izgradnje nastojao se zadržati ambijentalni izgled i prostorna koncepcija grada Počitelja, a osavremenjivanjem dispozicije i enterijera omogućiti nova funkcija objekta. Izvršena je i rekonstrukcija avlije i okoliša objekta, pri čemu je i sam umjetnik dao svoj nemjerljiv doprinos.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Objekat prije i poslije rekonstrukcije

Restauracija Miralem Mehmed - pašinog turbeta, Donji Vakuf

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/sporta</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije Bosne i Hercegovine</i>
Odgovorni projektant:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.</i>
Projektanti:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.,</i>
Konzervator:	<i>mr. Esad Vesković</i>
Izvođač:	<i>„VH Gradnja,, Fojnica</i>
Godina izvođenja:	<i>2005. – 2006. godine</i>

Turbe Miralem paše nalazi se u dijelu Donjeg Vakufa koji se zove Mejtaš i podignuto je uz istoime-nu džamiju koja je srušena 1936. godine. Turbe je podignuto Miralem Mehmed-paši i njegovom sinu Muhamedu koji je umro 1783. godine dok je Miralem paša sahranjen 1800. godine, nakon što je mje-sec dana obavljao dužnost Bosanskog valije. Miralemovo turbe je pravilne šestougaone forme, dužina stranica 2.60 m. Temelji su od klesanog lokalnog krečnjaka na koje su oslonjene baze šest identičnih stubova od tvrdog pješčara. Stubovi se završavaju bazama od pješčara sa lijepo izrađenim ukrasima floralne geometrije. Završni petougaoni izravnavajući kamen iznad kapitela je također ukrašen plitkim reljefom sa različitim floralnim motivima za svaki stub. Stubovi su povezani polukružnim lukom i utvrđeni zategama od kovanog željeza. Lukovi i ispuna koja, preko blagih trompa prelazi iz šestougaone u kružnu formu, s unutrašnje strane je od dosta porozne sedre. Cijelo turbe se završava lijepo obrađe-nim vijencem od krečnjaka na koji se oslanja šatorasti krov od željeznih profila s mrežastim žičanim pokrovom. Dio krova iznad kamenih zidova je bio pokriven limom. Turbe je sa vanjske i unutrašnje strane omalterisano. S vanjske strane nemoguće je uočiti oslikavanja, dok su sa unutrašnje strane nakon skidanja hirofe utvrđena zidna oslikavanja floralnih motiva i izbljedjele boje kojom dominira crveni pigment. Utvrđeno je da su i dijelovi baza bili naglašeni bojom istog pigmenta. U turbetu se nalaze dva nišana Miralem-paše i njegovog sina Mehmeda. Nišan Miralem-paše je izvanredno ukrašen valijski nišan, sličan nišanima Travničkih valija kojim dominiraju floralni ukrasi. Izvršena je potpuna sanacija, rekonstrukcija i restauracija turbeta i nišana, kao i restauracija oslikavanja unutrašnjeg dijela turbeta. Nakon svih radova, izvršeno je detaljno čišćenje i pranje svih kamenih dijelova turbeta.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Stanje prije intervencije

Stanje poslije intervencije

Restauracija i rekonstrukcija Tabačke džamije, Visoko

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektanti:	<i>Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh., Nurudin Pušilo, dipl.ing.arh.</i>
Saradnici:	<i>Nataša Šahinović, dipl.hist.umjetnosti, Ornela Rezinović, d.t.p., Violeta Kovačević, dokumentarista</i>
Izvođač:	<i>„VIZIJA“ d.o.o. Visoko</i>
Godina izvođenja:	<i>2005. – 2008. godine</i>

Tabačka džamija izgrađena je na lijevoj obali rijeke Fojnice u neposrednoj blizini Tabhane. Ova džamija datira iz osmanskog perioda, s početka XVIII stoljeća. Vjerovatno je sagrađena u doba kada je tabački esnaf osnažio i podigao tabačku džamiju, koja je jednostavnog izgleda i predstavlja rad lokalnih majstora.

Građena je od čerpića uz djelomičnu upotrebu kamena. Pokrivena je četverovodnim krovom sa vitkom drvenom munarom sa velikim lučnim otvorima na šerefetu.

Džamija je nacionalni spomenik BiH.

Nakon neovlaštenih radova od strane džematlija 2003. godine, Zavod je izvršio uviđaj i zaustavio sve dalje radove. Medžlis IZ Visoko džamiju je privremeno ogradio iz bezbjednosnih razloga.

Projekat rekonstrukcije Tabačke džamije Visoko urađen je od strane Zavoda 2004. godine, u skladu sa važećim zakonskim principima, uz korištenje sve dostupne dokumentacije, stručne literature i fotodokumentacije Zavoda, a s ciljem vraćanja autentičnog izgleda džamije. Prethodno su izvršeni pripremni istraživački radovi te snimak postojećeg stanja i projekat statičke konsolidacije zidova objekta. Rekonstrukcija, restauracija i konsolidacija džamije obuhvatala je cjelokupan građevinski korpus džamije, ulaznih zatvorenih sofa sa prolazom, krovišta i drvene munare.

Revizorsko mišljenje dala je prof. Madžida Bećirbegović u ime Arhitektonsko-urbanističkog fakulteta Sarajeva, kojim je odobreno predloženo projektno rješenje obnove džamije.

Autor teksta: *Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh.*

Postojeće stanje 2003. godine

Poslije intervencije

Restauracija i rekonstrukcija Eminagića kuće, Tešanj

Projekat:	<i>Zavod za zaštitu spomenika FBiH</i>
Investitor:	<i>Federalno Ministarstvo kulture i sporta, Općina Tešanj, Unesco MDGF fond, UNDP</i>
Projektant:	<i>Ferhad Mulabegović dipl.ing.arh.</i>
Konstruktor:	<i>mr.Muhamed Madžarević, dipl.ing.grad.</i>
Projektat enterijera:	<i>Studio "Urbing" Sarajevo</i>
Projektanti:	<i>Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh. Pavle Mašić, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>Dedo-rez Zenica</i>
Restaurator:	<i>mr.Esad Vesković, slikar konzervator</i>
Realizacije:	<i>2005. – 2010. godine</i>

Eminagića konak predstavlja jedan od najznačajnijih objekata stambene arhitekture u Tešnju. Objekat pripada tipu tzv. novije katne dimalučare, a prema dispoziciji predstavlja složenu i razvijenu osnovu bogate gradske kuće. Pretpostavlja se da je izgrađena u prvoj polovini XIX stoljeća. Generacije Eminagića živjele su u kući do osamdesetih godina XX stoljeća, kada je Općina Tešanj otkupila kuću. Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH izvršio je detaljno arhitektonsko snimanje objekta 1983. godine, kada je objekat još uvijek bio u zadovoljavajućem stanju, bez obzira na njegovu dotrajalost.

U periodu rata 1992–95. godine bio je dom za beskućnike, a potom je obnovu dočekao u potpunom kolapsu s urušenim značajnim dijelovima.

Projekat obnove izrađen je od strane Zavoda za zaštitu spomenika 2005. godine, na osnovu arhitektonske i foto dokumentacije iz 1983. godine. Originalna dispozicija kuće projektom rekonstrukcije sačuvana je kao svi materijali izvorne gradnje. Sve sobe su opremljene tradicionalnim pećima sa keramičkim lončićima. Musandere su rekonstruirane i izvedene po uzoru na originalne, koje su sačuvane u foto dokumentaciji.

Općina Tešanj, kao vlasnik objekta Eminagića kuće, donijela je odluku da objekat stavi u funkciju Zavičajnog muzeja. Projekat enterijera prilagođen je ovoj namjeni. Općina je, u okviru djelatnosti osnivanja zavičajnog muzeja, organizovala kontinuirano prikupljanje originalnog kućnog mobilijara sa drugih objekata kao i otkupom iz privatnih zbirki. Skupljeni originalni mobilijar izložen je u Eminagića kući.

U prizemlju je projektom predviđena tradicionalna obučarska zanatska djelatnost, te je 2013. godine otvorena stalna postavka "Obučarska radionica Hajrudina Mulalića". Porodica Mulalić je tako vrijednu radionicu, stvaranu decenijama, poklonila Muzeju Tešanj.

Autor teksta: *Ferhad Mulabegović dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje Eminagića kuće u Tešnju 2005. god.

Eminagića kuća nakon rekonstrukcije 2010. god.

Konzervacija, rekonstrukcija, restauracija manastirske crkve sv. Trojice, Vozuća

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitori:	<i>Vlada Federacije BiH, Ambasada Republike Njemačke u BiH</i>
Projektant:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Konstrukcija:	<i>mr.sc. Slađana Miljanović, dipl.ing.građ.</i>
Statička analiza:	<i>“Stilprojekt” doo Zavidovići</i>
Geomehanička istraživanja:	<i>“Earth” doo Tuzla</i>
Izvođači radova:	<i>“K-Projekt” Žepče, “Građevinske konstrukcije – Pejić” Brčko</i>
Godina izvođenja:	<i>2005. – 2011. godine</i>

Manastir je osnovan krajem XVI stoljeća, te od kraja XVII stoljeća, više od 100 godina crkva je bila u ruševnom stanju. Obnovljena je 1856. godine. Crkva je jednobrodna, zidana nepravilnim kamenom izuzev uglova ozidanih od fino obradenog kamenog bloka. Sa zapadne strane ozidana je priprata pravougaone osnove zasvedena bačvastim kamenim svodom, a na istočnoj strani oltarska petostrana apsida. Centralni prostor crkve u osnovi formira krst, a u presjecištu osa izdiže se kube koje preko konstruktivnih lukova kvadratne osnove prelazi u visoki osmougaoni tambur i završava kamenom kupolom.

Objekat je nakon rata, 1996. godine, ostao bez krovnog pokrivača, izložen djelovanju atmosferilija što je prouzrokovalo poremećaj ravnoteže prenošenja unutrašnjih sila u poprečnom presjeku svoda i u konačnici dovelo do potpunog urušavanja svoda i rušenja zidova priprate. Obnova manastirske crkve započeta je 2005. godine.

Bočni zidovi priprate i portalni zid prezidani su do nivoa nekadašnje hatule na koti 4,90 m te stabilizovani bočni zidovi utezanjem. Izvršena je potpuna rekonstrukcija svoda sa kamenim materijalom koji je bio obrušen. Ostale svodove crkve nije bilo potrebno demontirati, ali je na pojedinim dijelovima svodova izvršeno injektiranje krečnog maltera čime se ojačala njihova nosivost. Pod crkve je rekonstruisan i djelimično resatauriran i konzerviran. Iznad priprate i glavnog broda crkve izveo se prosti dvovodni kosi krov, poseban petovodni krov iznad apside, kao i krov iznad kupole koji se izveo kao kupasti krov nad osmougaonom osnovom sve sa bakarnim limom kao pokrivačem.

Provedene su potpuno nove električne instalacije u objektu, izvedena drenaža oko objekta, rekonstruiran drveni zvonik uz crkvu, sanirani i rekonstruirani potporni kameni zidovi uz plato crkve, izvedeno hortikulturno uređenje platoa sa uređenim stazama. U toku je izgradnja pješačkog pristupnog mosta, a u pripremi je i izrada ikonostasa te mobilijara.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Stanje crkve 2003. god.

Izgled crkve 2011. god.

Rekonstrukcija džamije Kraljeva Sutjeska, Kakanj

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada FBiH, Vlade FBiH, Turističke zajednice ZE-DO Kantona i vlasnika objekta IZ Kakanj</i>
Projektanti:	<i>Dženana Šaran, dipl.ing.arh., Azer Aličić, dipl.ing.arh.,</i>
Izvođač:	<i>„GMK“ Kakanj, „3K“ iz Bugojna „El. Impuls“ d.o.o. iz Kakanja.</i>
Godina izvođenja:	<i>I faza 2005. – 2006. god., II faza 2009. god., III faza 2013. – 2014. god.</i>

Na lijevoj obali rijeke Trstionice u Kraljevoj Sutjesci nalazi se džamija koja datira iz osmanskog perioda. Prema tlocrtno-prostornom rješenju, pripada tipu jednodimenzionalnih pravougaonih džamija sa vanjskim mjerama 13,18 x 7,93 m. Centralni prostor za molitvu i trijem sa sofama povezani su i čine jednu cjelinu, koja je pokrivena četverovodnim krovom iz kojeg izlazi drvena munara. U molitvenom prostoru džamije nalaze se mahfil, mihrab, mimber i ćurs. Temelji su izvedeni od krupnijih priklesanih komada kamena. Zidovi centralnog prostora džamije su od čerpića debljine 74 cm. Drvena munara osmougaone osnove ima vrlo specifičan i jedinstven položaj, postavljena je u samom sljemenu krova džamije. Stolarija na džamiji je različitih dimenzija i iz više vremenskih perioda.

Koncept rekonstrukcije bazirao se na polazištu da se džamiji vrati prvobitni izgled, tj. da se vrati nekadašnji nagib krovne konstrukcije, krovni pokrivač i ulazni trijem sa otvorenim sofama. Prilikom projektovanja koristili smo se nalazima istraživačkih radova, postojećom dokumentacijom kao i foto dokumentacijom te historijskim činjenicama da je džamija nastala u vrijeme kad su sve džamije tog perioda imale četverovodni krov i otvorene sofe rađene u drvetu.

Nakon završene konstruktivne sanacije, pristupilo se istraživačkim konzervatorsko-restauratorskim radovima na slojevima maltera zidova i mihraba. Rezultati do kojih se stiglo odredili su i nivo intervencije u enterijeru džamije. S obzirom da se radi o objektu sa puno elementata izrađenih od drveta, provedene su instalacije i oprema vatro dojava.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Džamija u Kraljevoj Sutjesci zatečeno stanje 2005. god.

Džamija u Kraljevoj Sutjesci nakon rekonstrukcije 2007-2013.

Konzervatorsko – restauratorski radovi na munari džamije u Lizopercima, Prozor

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH/Medžlis islamske zajednice Prozor</i>
Projektant:	<i>mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.</i>
Saradnici:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>”Karadrvo“, Fojnica</i>
Godina izvođenja:	<i>2006. – 2007. godine</i>

Konzervatorsko-restauratorski radovi na džamiji u Lizopercima u periodu 2006–2007. godine obuhvatili su izradu kamene munare, koja je bila srušena u posljednjem ratu do visine od 7,20 m.

Radovi na rekonstrukciji munare izvedeni su na osnovu projekta rekonstrukcije prema kojoj je ukupna visina, od nivoa terena do alema, iznosila 18,06 m. Osnovni parametri pri izradi projektne dokumentacije bili su: vratiti džamiji provobitni originalni izgled, zadržati konstruktivnu shemu i upotrijebiti prirodne materijale koji su bili korišteni i ranije.

Zidanje tijela munare, kružnog oblika, nastavljano je na sačuvani dio munare, četverougaoonu bazu i dio tijela. Pri izboru kamena za zidanje munare vodilo se računa da bude odgovarajućih petrografskih i statičkih svojstava.

Debljina vanjskog zida tijela munare iznosi 21 cm na dnu koji se sužava prema vrhu gdje prelazi u debljinu od 15,51 cm. Tijelo munare je prečnika 162 cm, a zidano je kamenim blokovima sedre. Šerefa, sačinjena od tri reda vijenaca sa jednostavnom ogradom bez dekorativnih elemenata, izvedena je u kamenu teneliji. Od kamena krečnjaka izvedeno je i zavojito stepenište munare sa ukupno 14 stepenika u jednom kraku. Stepenci su polagani jedan na drugi sa smicanjem 1/3 od ukupne širine stepenika.

Drvena konstrukcija krova munare izvedena je od zdrave borove građe, I klase. Krov je geometrijska kupa, u osnovi $r=151\text{cm}$, ukupne visine 385 cm. Centralni stub od šerefe do alema je visine 713 cm, $\varnothing 12\text{cm}$. Kupasti dio munare pokriven je bakarnim limom.

Autor teksta: *mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje

Izgled poslije intervencije

Obnova stare džamije u Podgori, Breza

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektanti:	<i>Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh., Nurudin Pušilo, dipl.ing.arh.</i>
Saradnici:	<i>mr. Muhamed Madžarević, dipl.ing.građ., Ornela Rezinović, d.t.p., Violeta Kovačević, dokumentarist</i>
Izvođač:	<i>VH „Gradnja“ d.o.o. Fojnica /I faza/, „Termo-beton“, Breza /II faza/</i>
Godina izvođenja:	<i>2006. – 2008. godine</i>

Stara džamija u Podgori, kod Breze, situirana je na brežuljku pored kojeg vodi stari put od Breze za Očevje.

Objekat džamije sastoji se iz postojećeg autentičnog dijela i naknadno dograđenog dijela nad ulaznim sofama koji su objedinjeni pod zajedničkim četverovodnim krovom. Džamija datira iz osmanskog perioda. Vrijeme izgradnje nije tačno utvrđeno, vjerovatno je to bio početak XVII stoljeća.

Prilikom izrade Projekta obnove džamije u Podgori 2006. godine, projektanti su prema ranijem Idejnom projektu odlučili da prioritetno objektu vrate vanjski autentičan izgled. Prema dokumentaciji Zavoda iz 1957. godine, vidljivo je da je prvobitna džamija primjer centralnog unutrašnjeg potkupolnog tipa, sa kamenom munarom.

Planirani konzervatorski radovi imali su za cilj otkrivanje postojeće kamene kupole. Nakon demontaže postojećeg krovništva iznad centralnog prostora džamije, izvršena je sanacija i restauracija postojeće kupole uz korištenje tradicionalnih materijala i tehnologije građenja.

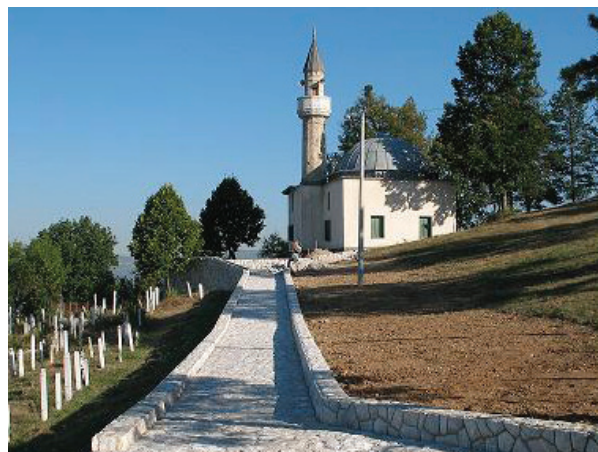
U toku radova na obnovi munare konstatirano je da od prstena ispod šerefeta munare treba izvršiti zamjenu polukružnog prstena, svih zidnih elemenata iznad poda šerefeta i ograde munare.

Urađen je Projekat obnove šerefeta i krovnog dijela munare /II faza/ od strane Zavoda 2007. godine, projektant N. Pušilo, dipl.ing.arh.

Autor teksta: *Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh.*

Stara džamija u Podgori 2006. godine

Stara džamija u Podgori 2012. godine

Restauracija Ferhad-begove džamije, Tešanj

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa*
Investitor: *Vlada FBiH,*
Projektanti *Dženana Šaran, dipl.ing.arh., Azer Aličić, dipl.ing.arh.*
Konsultant I faze: *Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh.*
Izvođač: *“VH GRADNJA” Fojnica, Esad Vesković, restaurator za kamen – Hazim Numanagić, kaligraf*
Godina izvođenja: *I faza 2006. – 2007. god., II faza 2007. – 2008. god., III faza 2011. god.*

Gazi Ferhad-begova džamija izgrađena je 1558. godine u centru Tešanjske čaršije, pa je u narodu još poznata kao Čaršijska džamija. Osnivač Ferhad-begove džamije u Tešnju je Ferhad-čelebija, koji je inače značajna ličnost za razvoj gradskog naselja Tešanj. Ferhad-begova džamija spada u tip jednodimenzionalne pravougaone džamije pokrivene četverovodnim krovom sa drvenim mahfilom duž prednjeg zida i sa vitkom kamenom munarom. Posebna pažnja posvećena je zidanju tijela munare i ukrašavanju šerefe. Munara je skladno proporcionirana i ima dekorisano šerefe i podšerefe sa tordiranom vrpcom sa dva reda stalaktita i predstavlja izuzetno rijedak primjer munare sa trinaest stranica. Visoka je 26,95 m.

U svojoj historiji, Ferhad-begova džamija stradala je više puta, a najviše prilikom pohoda Eugena Savojskog koji ju je 1697. godine i zapalio. Obnovljena je 1772–73. /1200. H/ o čemu svjedoči i natpis na džamiji. Zavod za zaštitu spomenika u dva navrata je sprovodio istraživačke radove: 2001. i 2007. godine, kada je ustanovljeno da postoji više slojeva krečnog maltera. Otkrivena su četiri sloja maltera od kojih posebnu pažnju zavrjeđuju ona dva najstarija sloja koja potiču iz Osmanskog perioda.

Poslije obijanja unutrašnjih maltera i otkrivanja kaligrafskih natpisa i ornamentike, pristupilo se rekonstrukciji mahfila čiji je najveći dio originalan i to donji i gornji stubovi, sedla i vezna greda. Za sanaciju, konzervaciju i rekonstrukciju Ferhad-begove džamije u Tešnju koristili smo isključivo prirodne materijale, koji su po tehničkim karakteristikama izuzetno visoke kvalitete. Više o sprovedenim analizama i rekonstrukciji u „Našim starinama XXII“ str. 67-76 i u radu „Vavovi“ Hazima Numankadića u „Našim starinama XXIII“ str.137–140.

Završena je projektna dokumentacija za oslikavanje centralne kupole i tri manje kupole iznad mahfila od strane „Husni hatt“ radionice iz Sarajeva, uz saglasnost stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika, Dženane Šaran, dia i Azera Aličića, dia. Početak radova predviđen je za mart 2015. godine.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Ferhad-begova džamija zatečeno stanje 2006.god.

Ferhad-begova džamija nakon rekonstrukcije 2006-2011.

Restauratorsko – konzervatorski radovi na starom gradu Ključu, Ključ

Investiror:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektant I faze i konsultant na ostalim fazama:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač radova I faza:	<i>„Mujkić-Komerc“ d.o.o. Jajce</i>
II faza	
Projektant:	<i>Medina Hadžihasanović, dia – „Nobel Orient“ d.o.o. Sarajevo</i>
Izvođač radova:	<i>„STAN-INŽINJERING“ d.o.o. Ključ</i>
III faza	
Projektant:	<i>Suada Hasanagić, dipl.ing.arh. – GD „Arhitekt“ d.o.o. Mostar</i>
Izvođač radova:	<i>„Marušić“ d.o.o. Jajce</i>
Iluminacija	
Projektant:	<i>AD „Projekt“ Banja Luka</i>
Izvođač radova:	<i>„Elektromontaža“ Ključ</i>
Godina izvođenja:	<i>2006. – 2014. godine</i>

Grad Ključ se nalazi na lijevoj obali Sane, iznad današnjeg grada Ključa, na prirodno iznimno dobro branjenome položaju. Preko vidljivih tragova antičkog graditeljstva sagrađena je u srednjem vijeku utvrda. Vrijeme nastanka prvih fortifikacija srednjovjekovnoga grada Ključa moglo bi se samo naslutiti. U prvo vrijeme Ključ je bio župski grad srednjovjekovne župe Sanice. Bio je jedan od najstarijih gradova, najvjerovatnije sagrađen tijekom XIII stoljeća. Grad se prvi put izričito spominje 1322. godine, u povelji bana Stjepana II Kotromanića koji daruje Vukosavu Hrvatiniću župe Banicu (Mrenska župa) i Vrbanju, i u njima gradove Ključ i Kotor. Ključ, kao centar župe Banice, postaje posjed Hrvatinića. Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević je 1463. godine pokušao u Ključu naći utočište, ali je uhvaćen i zarobljen. Osmanlije su zauzele Ključ 1463. godine i držali su ga do 1878. godine. U gradu je bila stalna posada sa dizdarom na čelu sve do 1838. godine. Iako su sva tri gradska dijela (Grad, Tabori i L(j)ubica) sačinjavali jedinstvenu (organsku) odbrambenu cjelinu, nikada nisu bili obuhvaćeni u jedan jedinstveni perimetralni sistem zidina, niti potiču iz istog vremena, nego su se postepeno razvijali, u skladu sa potrebama obrane, koja je opet ovisila o razvoju vatrenog oružja.

Projektom je bilo predviđeno da se kroz više faza nastavi i zaokruži uspješna konzervacija vršena od strane Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, rađena '80tih godina, koje je vodio arh. Aleksandar Ninković. Planirano je da se izvrše konzervacija dijela bedema i zidovi Grada, uredi pristupna staza i obezbijede opasna mjesta, rekonstruišu i restauratorsko-konzervatorski tretiraju dvije kule unutar, te uredi plato ispred Tabora sa pratećim potrebnim objektima i mobilijarom i u konačnici izvede iluminacija Starog grada. Završetkom ovih radova ostvaren je konstruktivno stabilan i siguran dio kompleksa. III faza radova jednim dijelom nije izvedena i radovi će se nastaviti po obezbjeđivanju finansijskih sredstava, a planiran je i nastavak konzervatorskih radova na srednjovjekovnom dijelu kompleksa i njegovoj prezentaciji. Graditeljska cjelina Stari grad Ključ dostupna je građanima i posjetiocima čime su ostvareni osnovni preduslovi za ekonomsku samoodrživost kompleksa.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Stari grad Ključ prije radova

Stari grad ključ nakon radova

Konzervatorsko – restauratorski radovi na Musluk (Atik Ali-pašina) džamija, Foča

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Islamska zajednica Foča</i>
Projektant:	<i>mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>„Kara drvo“ d.o.o., Fojnica</i>
Godina izvođenja:	<i>2007. godine</i>

Radovi na Musluk džamiji izvedeni su na osnovu projektne dokumentacije koja se bazirala na sljedećem:

- sačuvati izvorni izgled i gabarite džamije;
- koristiti izvorne elemente konstrukcije i
- koristiti tradicionalne materijale i način izgradnje.

Konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni su u tri faze. Prva faza, pored pripremnih radova, obuhvatila je i sljedeće:

- zidanje nedostajućih zidova centralnog korpusa džamije;
- izradu krovne konstrukcije i pokriva centralnog dijela džamije;
- rekonstrukciju sofa i drvenih stubova s kamenim bazama;
- izrada vertikalnih i horizontalnih oluka od bakra.

Druga faza radova uključivala je izradu munare koja je u potpunosti bila srušena, dok je III faza obuhvatila izradu i ugradnju stolarije i mobilijara džamije (mahfil, mumber i mihrab).

Nakon izvršenog prežidivanja dijela zidova (kruna) pristupilo se izradi drvene krovne konstrukcije koja je izvedena od čamove građe I klase, prirodno sušene i tesane. Krov je pokriven crijepom. Za zidanje zidova korišten je lokalni kamen krečnjak, a za malterisanje prirodno gašeni kreč i lokalni riječni pijesak. Izrađena je i nova drvena konstrukcija trijema oslonjena na 8 drvenih stupova kružnog presjeka, radijusa 30 cm od kojih se 6 nalazi na prednjoj, a 2 na bočnim stranama trijema. Stupovi imaju profiliranu kamenu bazu. Konstrukciju dvanaestostrane munare, izrađene od kamenih blokova krečnjaka i sedre, obrazuju prstenovi čija unutrašnjost ima kružni oblik. Kamene blokovi su međusobno povezani metalnim kovanim sponama koje su zalivene olovom. Ukupna visina munare iznosi 31,5 m.

Autor teksta: *mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Džamija prije intervencije

Džamija poslije intervencije 2007. godine

Obnova Stare džamije u Sokolu, Gračanica

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektanti:	<i>Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh., Nurudin Pušilo, dipl.ing.arh.</i>
Saradnici:	<i>Nataša Šahinović, dipl. ist. umjetnosti, Ornela Rezinović, d.t.p., Violeta Kovačević, dokumentarista</i>
Izvodač:	<i>„Finalogradnja“ d.o.o., Gračanica</i>
Godina izvođenja:	<i>2007 – 2011. godine</i>

Stara džamija Soko locirana je u blizini starog srednjovjekovnog grada Soko u Sokolu pored Gračanice.

Postojeći objekat džamije bio je u funkciji vlastelinskog dvora Kotromanića i datira iz prve polovine XV stoljeća.

U osmanskom periodu dvor je dograđen i stavljen u funkciju džamije u Sokolu. Prilikom izrade glavnog projekta džamije u Sokolu 2006. godine, vodilo se računa da je džamija nacionalni spomenik te da ista zahtijeva detaljnu konzervaciju, konstruktivnu sanaciju, restauraciju, rekonstrukciju te radove čiji je cilj prezentiranje spomenika.

Za izradu Projekta korištena je sva raspoloživa dokumentacija Zavoda, stručna literatura i fotodokumentacija, kao i raspoloživa dokumentacija detaljnih arheoloških istraživanja i iskopavanja iz 1984. godine od strane Muzeja istočne Bosne, Tuzla.

Urađeno je detaljno postojeće i novoprojektovano stanje objekta, koje za cilj ima potpuno očuvanje korpusa objekta džamije, te postojećeg konstruktivnog sklopa, uz upotrebu tradicionalnih materijala / kamen, drvo, šindra/. Konstruktivna sanacija obuhvatala je postojeće temelje i statičku konsolidaciju kamenih zidova /djelomično devastiranih/, sanaciju i rekonstrukciju krovne konstrukcije i ulaznog trijema, te svih pratećih dijelova u korpusu džamije.

Autor teksta: *Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh.*

Stara džamija Soko 2006. godine

Stara džamija Soko nakon završenih radova 2011. godine

Konzervatorsko – restauratorski radovi na starom gradu Tešanj, Tešanj

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa*
Investitor: *Vlada FBiH, MDGIF, Turistička zajednica ZE-DO Kantona i Općina Tešanj*
Projektanti: *Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.,*
Izvođač: *STR „ELEZ“ Tešanj,*
Godina izvođenja: *I faza 2007. god., II faza 2010. god., III faza 2013. god.*

Stari grad Tešanj izgrađen je na strmjoj litici brijega, teško pristupačnog sa tri strane, iznad kotline uz rijeku Tešanjku. Dominantnim položajem kontrolirao je širu okolinu i trase starog puta koji je vodio prema unutrašnjosti Bosne. Po tipu spada u skupinu većih vlastelinskih utvrđenih gradova na uzvišenju nepravilne trougaone osnove koja prati različitu niveletu konfiguracije terena. Prvi put se spominje 1461. godine u povelji kralja Stjepana Tomaševića, izdatoj na Bobovcu. U arheološkim istraživanjima pronađeni su brojni fragmenti keramike i ostaci fortifikacijske arhitekture iz Srednjeg vijeka i doba osmanske uprave, koji potvrđuju kontinuitet i slojevitost lokaliteta. Arhitektonsku strukturu kompleksa čine dvije prostorne cjeline u bliskoj funkcionalnoj vezi: Gornji grad – srednjovjekovni utvrđeni grad, Donji grad – tvrđava iz osmanske uprave. Zavod za zaštitu spomenika kontinuirano je u periodu od 1954. do 1990. godine obavljao konzervatorsko-restauratorske radove i arheološka iskopavanja na kompleksu tešanjskog grada. Radovi su prekinuti usljed ratnih dejstava u periodu 1992–1995. godine. Općina Tešanj je 1995. godine poduzela radove na rekonstrukciji krovništva Dizdareve kule. U toku 2007. godine Zavod za zaštitu spomenika nastavio je prekinuti kontinuitet i u proteklih sedam godina izvršio sanaciono-konzervatorske radove na bedemskim zidovima na Donjem gradu, na zidovima Velike tabije, bedemskim zidovima sa puškarnicama na Gornjem gradu prema Krnjoj kuli, rekonstrukciju enterijera i sanaciju krovne konstrukcije Krnje Kule, rekonstrukciju bedemskih zidova, stepenica i platoa šestougaone tabije na Gornjem gradu. Kao osnova za izradu projekata korišteni su nacrti Republičkog zavoda za zaštitu kulturnohistorijskog i prirodnog naslijeđa BiH (arh. Ferhad Mulabegović). Općina Tešanj, kao vlasnik dobra, donijela je odluku da se Dizdareva i Krnja kula stave u funkciju Zavičajnog muzeja. Zavod će nastaviti radove sa ciljem potpune revitalizacije grada koja će dovesti do samoodrživosti nacionalnog spomenika.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Stari grad Tešanj zatečeno stanje 2007.g

Stari grad Tešanj nakon konzervatorskih radova 2013.g

Rekonstrukcija Šarića kuće, Stolac

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada FBiH i Evropska unija</i>
Projektanti:	<i>Dženana Šaran, dipl.ing.arh., Azer Aličić, dipl.ing.arh.,</i>
Izvođač:	<i>I faza „Bišina“ d.o.o Mostar, II faza „Neimari“ d.o.o. Sarajevo</i>
Godina izvođenja:	<i>2007. god. i 2013. god.</i>

Šarića kuća (Galerija Branka Šotre) nalazi se u centru stolačke čaršije, jugozapadno od Careve džamije i sastoji se od glavnog (stambenog) objekta i servisnih objekata s avlijom. Glavni, stambeni objekat predstavlja jednospratnu građevinu 13,0 x 11,0 m sa doksatom. Pripada tipu stambenih objekata s vanjskim natkrivenim holom (hajatom) oslonjenim na drvene stupove. Po dispozicionom rješenju predstavlja objekat sa organizacijom stambenih prostora na "L" grupiranih oko otvorenog hajata. Raspored prostorija, položaj prozora, oblik i dimenzije u prizemlju ponavljaju se i na spratu. Četverovodni krov blagog nagiba pokriven je kamenim pločama. Prilikom adaptacije objekta u galeriju, 1961. godine, izvršene su izmjene na objektu – pregradnje u enterijeru, zatvaranje prostora hajata i tavana, intervencije na konstrukciji upotrebom novih materijala (beton, opeka, crijep i sl.). Objekat je zapaljen i potpuno uništen u ratnim dejstvima 1993. godine. Zavod za zaštitu spomenika 2005. godine izvršio je tehnički i foto snimak kao i konzervatorsko-restauratorska istraživanja o autentičnosti materijala i konstrukcije na objektu. Prilikom izrade projektne dokumentacije predvidjeli smo da se objekat u konstrukciji, dispoziciji i u materijalizaciji vrati u izvorno stanje. Za izradu konstrukcije korištena je kombinacija drveta i kamena. Drvo kao konstruktivni element korišteno je za izradu međuspratne i stropne konstrukcije, krovnu konstrukciju drvenih pregradnih zidova, hajata i tavana, hatula – ukruta zidova kao i konstrukcija stepeništa i stolarije. Kamen kao konstruktivni elemenat korišten je za zidanje nosivih zidova debljine cca 60 cm (lomljeni kamen), za izradu uglova objekta i okvire vrata i prozora (klesani kamen). Radovi na objektu izvođeni su u dvije faze. Prva faza 2005. godine bila je konstruktivna sanacija, a druga faza, 2013. godine, izrada enterijera finansirana sredstvima Evropske unije.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Šarića kuća zatečeno stanje 2005. god.

Šarića kuća nakon rekonstrukcije 2007. - 2013.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na fasadi Vladičanskog dvora, Mostar

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Naziv objekta:	<i>Vladičanski dvor</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektant:	<i>mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>GD "ARHITEKT" d.o.o. Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2008. godine</i>

U posljednjem ratu, 1992–1995. godine, objekat je zapaljen i uništen, a 2004. godine započeli su konzervatorsko-restauratorski radovi, prema projektima izrađenim od strane projektne kuće "INFINITINET" d.o.o. iz Mostara. Prva faza radova završena je 2005. godine.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na fasadi objekta izvedeni su prema projektnoj dokumentaciji izrađenoj u Zavodu za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta.

Obrada vanjskih zidova objekta vršila se u dva sloja. Prvi osnovni sloj izveden je preko dobro pripremljene i prethodno očišćene površine. Vodilo se računa da površina ima dovoljan stepen hrapavosti da bi se omogućila trajna veza prvog sloja i površine koja se obrađuje. Kod izvođenja fasaderskih radova bilo je potrebno strogo se pridržavati upustava projektanta, proizvođača boja i odabrane ton karte. Izvođač je bio obavezan izraditi uzorke na pročelju na osnovu čega se vršio konačan izbor uzorka. Bojenje fasade vršeno je jednim tonom oker boje u dvije nijanse, a sve prema koloriranom nacrtu fasada. Svi modelirani, dekorativni elementi (cvjetovi, zvončići, glave, volute) izvodili su se u radionici gdje su prethodno izrađeni modeli prema kojima su izvedeni kalupi, a onda traženi broj odljeva koji su ugrađeni na pročelje.

Pri izvođenju fasaderskih radova strogo se vodilo računa da vanjska temperatura ne bude niža od + 3° C i viša od 35° C.

Autor teksta: *mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Vladičin dvor, zatečeno stanje

Radovi na fasadi nakon revitalizacije

Konzervatorsko – restauratorski radovi na džamiji u Seonici, Konjic

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektant:	<i>mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.</i>
Saradnici:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Godina izvođenja:	<i>2008. godine</i>

S obzirom da objekat nije bio u upotrebi od 30-tih godina prošlog stoljeća, zatečeno stanje bilo je prilično loše, kako s vanjske tako i s unutrašnje strane. Slika objekta prikazivala je urušene kamene zidove sa vidljivim ispadanjem vezivne mase iz spojnica, drvenu krovnu konstrukciju izloženu prokiš-njavanju, oštećenu drvenu munaru i loše stanje u unutrašnjosti objekta.

Nakon izvršenih pripremnih radova (demontaže i čišćenja) pristupilo se preziđivanju krune vanjskih zidova (na visini od cca 100 cm) koristeći i demontirane kamene blokove za koje je ocijenjeno da su u dobrom stanju. Zidanje krune zida novim kamenom izvedeno je od pritesanog kamena odgovarajućih petrografskih i statičkih svojstava, u krečnom malteru sa dersovanjem.

Zamijenjena je drvena krovna konstrukcija prostog četverovodnog krova. Krov džamije je pokriven ručno rezanim, lomljenim kamenim pločama, debljine 4–5 cm, sa nosačima od kovanog željeza pričvršćenih za kraj roga.

Radovi su tretirali i izradu osmougaone drvene munare od čamove građe, ukupne visine 8,45m. Munara se sastoji od sljedećih elemenata: stožer Ø16cm, vanjski nosači, drvene stepenice, šerefa, krov šerefe, podkonstrukcija munare od greda 14/16 i vanjska obloga. Munara je završena šatorastim krovom koji je pokriven limom.

Izrađeni su drveni prozori postavljeni u dva pojasa osim na jugoistočnom zidu, gdje postoje prozori samo u gornjoj zoni. Donji prozori su u enterijeru završeni polukubetom, a gornji imaju ravne završetke.

Autor teksta: *mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje

Izgled nakon radova

Revitalizacija Dizdareve kule na starom gradu Tešanj, Tešanj

Investitor: Mozaik-fondacija za razvoj zajednica Sarajevo
Projekat: Studio "Urbing" Sarajevo
Projektant: Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh.
 Pavle Mašić, dipl.ing.arh.
Izvođač: SZR ELEZ, Tešanj
Realizacije: 2008. – 2009. godine

Radovi na Starom gradu Tešnju odvijali su se od 1950. godine u više kampanja i predstavljali su istražne, konzervatorske i sanacione radove. Rekonstrukcija Dizdareve kule izvedena je 1963. godine od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH (Dr. Zdravko Kajmaković).

U periodu od 1976-1990. godine vršeni su kontinuirani istražni, konzervatorsko-restauratorski radovi, pokrenuti od strane Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH i SIZ kulture Tešanj (arh. F. Mulabegović).

Arheološka istraživanja obavljena su od 1981-85. godine pod rukovodstvom Đ. Odavića i Z. Žeravice. Federalno ministarstvo kulture i sporta – Zavod za zaštitu spomenika u saradnji s općinom Tešanj proveo je radove na dokonzervaciji zidova Starog grada i radove većeg obima na rekonstrukciji zidova Velike tabije (arh. A. Aličić – arh. Dž. Šaran).

Na osnovu dugogodišnjih konzervatorskih radova, stvoreni su uslovi za revitalizaciju Dizdareve kule (1745/46) u kompleksu Starog grada.

Fondacija za održivi razvoj zajednica –MOZAIK u saradnji sa općinom Tešanj pokrenula je izradu cjelovitog projekta revitalizacije Dizdareve kule te izradu projekta dodjelila Studiju URBING – Sarajevo. Na osnovu okvirnog projektnog zadatka koji je pripremila općina Tešanj, izvršeno je detaljno arhitektonsko snimanje kompleksa Dizdareve kule, te istražene mogućnosti za revitalizaciju, te je projektom predviđeno samostalno korištenje kule za kulturne sadržaje i to završna etaža kao prostor za sve vidove povremenog izlaganja (slikarstvo, zanatstvo, arhitektura,...) sa mogućnošću održavanja predavanja, okruglih stolova i dr. Na ulaznoj etaži i međuetazi, koje su prolazne, bit će izloženi arheološki ostatci sa iskopavanja na Starom gradu.

Dizdareva kula obezbijedena je instalacijom jake struje, vatrodjavom i protuprovalom.

Autor teksta: *Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje

Nakon rekonstrukcije

Konzervatorsko – restauratorski radovi na starom gradu Blagaju, Mostar

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investirori:	<i>UNESCO, Vlada Federacije BiH</i>
Projektant:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Konsultant:	<i>Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh.</i>
Arheološka istraživanja:	<i>Mirsad Sijarić, arheolog</i>
Izvođači radova:	<i>I faza – „Gradnja“ d.o.o. Mostar</i> <i>II faza – GD „Arhitekt“ d.o.o. Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2009. – 2012. godine</i>

Grad Blagaj na Buni, stara Bosna, prvi put se spominje u opisu cara Konstantina Porfirogeneta 948. godine i time se ubraja među najstarije poznate utvrde Srednjeg vijeka. Do polovine XV stoljeća zna se samo da su u Blagaju boravili Humski knezovi u XII i XIII stoljeću, pretpostavljajući da su postojeće zidove održavali koliko su to dozvoljavale prilike tadašnjeg vremena.

Za razliku od drugih bosanskohercegovačkih fortifikacija rezidencijalnog značaja, blagajska tvrđava je situirana na prirodno zaravnjenom terenu, nad okomitim liticama s južne, zapadne i sjeverne strane. U osnovi, grad je poligonalnog oblika, logično prilagođenog konfiguraciji terena. Pristup u vidu oštiri serpentina, 2 m uska i 900 m duga konjska staza, vodi do ulaza u najčvršćem istočnom zidu predvorja. Staza se završavala pred moćnim, visokim i debelim kapijskim zidovima, pred kojim je u najranijoj fazi izgradnje stajao barbakan znatno manjih dimenzija od predvorja. Zidovi su dobrim dijelom sačuvani do 12 m, odnosno 14 m visine, a debljina se kreće od 1,5 do 2,0 m, dok na južnoj strani ne prelazi 1,5 m. Unutrašnji branjeni prostor relativno je male površine.

Projektom je bilo predviđeno kroz više faza izvršiti konzervaciju bedema i zidove Starog grada i otvoriti i restauratorsko-konzervatorski tretirati objekte unutar grada. U I fazi je izvršena konzervacija sjevernog bedema, ulazne kule sa restauracijom portala i dio zapadnog bedema. Izvršeno arheološko istraživanje na unutrašnjem dijelu bedema, izvršena konsolidacija i konzervacija zidova džamije, otkrivena i očišćena cisterna. Zidovi ulazne kule su injektirani i demontirana je i uklonjena betonska greda iz nekih ranijih zaštitnih radova. U toku II faze radova izvršena je konsolidacija jugozapadnog bedema s tabijom, te konsolidovani konzervirani zidovi unutrašnjeg objekta uz bedem.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Bedemi prije intervencije

Bedemi nakon intervencije

Rekonstrukcija “Zgrade finansija”, Jajce

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektant:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Saradnik:	<i>Azra Tunović, dipl.ing.arh.</i>
Konstrukcija:	<i>„Interprojekt“ d.o.o. Mostar</i>
Izvođač radova:	<i>„Marušić“ d.o.o. Jajce</i>
Godina izvođenja:	<i>2009. – 2014. godine</i>

“Zgrada finansija” se nalazi u staroj gradskoj cjelini Jajca, između tornja sv. Luke (crkva sv. Marije) i „Saračeve kuće“ („Šarenice“). Objekat „Finansijske stanice“ nastao je za vrijeme austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, krajem XIX stoljeća. Pretpostavlja se da je godina izgradnje 1882. Zgrada je napravljena za smještaj finansia-inspektora. U Drugom svjetskom ratu, u objektu je bila smještena kuhinja Vrhovnog štaba i prištabskih jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U ratu 1992–1995. godine objekat je direktno pogađan više puta i time veoma oštećen. Krovna konstrukcija i dio objekta u kojem je bilo stepenište su se srušili, dok su drvene međuspratne konstrukcije teško oštećene. Konstruktivni sistem objekta čine vanjski zidovi debljine 68 cm i 48 cm i unutrašnji zidovi debljine 64 cm, 54 cm i 30 cm. Za zidove koji su nedostajali predviđena je nova izgradnja prema visinskim odrednicama postojećeg dijela objekta, vijenci su na istim visinama kao i ostali elementi i predviđena je njihova potpuna rekonstrukcija. Postojeći zidovi su se prizidali u visini jednog metra koristeći demontiranu opeku. Utezanje kompletnog objekta je izvršeno čeličnim zategama. Centralni dio na sjevernoj strani objekta, gdje je bilo drveno stepenište, u potpunosti je bio obrušen zajedno sa stepeništem. Stepenište od kamena koje iz suterena vodi u prizemlje bilo je u relativno dobrom stanju te su se samo početni stepenici označeni, pažljivo demontirani, očišćeni i ponovo vraćeni na prvobitno mjesto. Projektovano je novo drveno, dvokrako stepenište od hrastovog drveta.

Vijenci i dekorativna plastika restaurirani su istovjetno, u malteru prema unaprijed pripremljenim otiscima. Dimnjaci su prezidani sa novim kapama prema sačuvanom uzorku. Krov je izveden od crnog bora složene konstruktivne šeme sa biber crijepom kao pokrivačem sa nagibom krovnih ploha od 65° i 55°. Izvedene su potpuno nove instalacije i izvedeni su grubi završni radovi u enterijeru.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Objekat nakon raščišćavanja

Nakon završenih radova

Dekompozicija i rekonstrukcija džamije Hasan Kjafije Pruščaka u Pruscu, Donji Vakuf

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije Bosne i Hercegovine</i>
Projektanti:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.,</i>
Izdavač:	<i>Firma „Građevinar Faić“ d.o.o. Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2010. – 2013. godine</i>

Projekat dekompozicije i rekonstrukcije objekta Džamije Hasan Kjafije Pruščaka realiziran je u Pruscu, Općina Donji Vakuf. Na osnovu odluke Komisije / Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika br:07.1-02-130/05-3 od 13. marta 2006. godine i „Mišljenja u vezi nastanka teških oštećenja na džamiji Hasan Kjafije Pruščaka u Pruscu“ izrađenog od starne Građevinskog fakulteta u Sarajevu, prof. dr. ing. Muhamed Zlatar i mr. ing. Muhamed Madžarević, pristupilo se izradi glavnog projekta rekonstrukcije i dekompozicije džamije. Kao podloga za izradu projekta korišten je projekat sanacije istog objekta iz 1997. godine izrađen od strane dipl.ing.arh. Ferhada Mulabegovića. Zahvaljujemo se g-dinu Mulabegoviću na ustupljenoj projektnoj i fotodokumentaciji bez koje bi ovaj projekat bio mnogo teže realiziran. Džamija, medresa, mekteb i turbe Hasana Kjafije Pruščaka izgrađeni su na prirodnoj uzvišici u Pruscu, u mahali Srt, čineći prostornu dominantu u odnosu na taj dio naselja. Prilikom dekompozicije objekta uzrokovane njenim konstruktivnim kolapsom, nastalim prilikom nestručne sanacije temelja, svi elementi objekta su obilježeni i složeni na prostoru gradilišta. Izvršeno je novo temeljenje i zidanje glavnog zidnog korpusa objekta, a svi ostali elementi od vrata do krova i munare vraćeni su i na objekat. Izuzetno složen zahvat vrlo profesionalno izvršili su inženjeri i majstori firme “Građevinar Faić” iz Mostara. Objekat je završen 2013. godine i u potpunosti je u funkciji.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje džamije

Izgled nakon završenih radova

Konzervatorsko-restauratorski radovi na Starom gradu Visoki, Visoko

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH</i>
Projektant:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh.</i>
Arheološka istraživanja:	<i>Lidija Fekeža-Martinović, arheolog</i>
Izvođač radova:	<i>I faza – „Fajić“ d.o.o. Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2010. – 2012. godine</i>

Stari grad Visoki, u mjestu Visoko, nalazi se na vrhu brda Visočice. Vrh Visočice je bio najpogodniji položaj u okvirima najstarije i najuže Bosne. Sa njega se mogao kontrolirati veliki prostor. Uprkos takvom položaju, dugoj i značajnoj političkoj povijesti, grad Visoki se nije razvio u tvrđavu veće snage i kapaciteta, što je vidljivo iz dimenzija grada-utvrđenja i jačine njegovih kula. Ne može se sa sigurnošću utvrditi kada je tvrđava podignuta. Primarna funkcija grada je obrambena. Prvi spomen samog grada *“in castro nostro Visoka vocatum”* je u povelji mladog bana Tvrtka od 1. rujna 1355. godine. Iz pisanih izvora se vidi da je politički značaj bio daleko veći od njegove obrambene moći. Povremeno je ovdje bila vladarska rezidencija. Osnovna politička funkcija grada bila je uloga upravnog centra teritorijalno-političke jedinice koja se zvala Bosna.

Stari grad Visoki bio je malih dimenzija, dužine oko 60 m, a širine oko 25 m, orijentacije jug-sjever. Glavni ulaz u grad bio je u jugoistočnom dijelu zidina. Na zapadnom i istočnom bedemu imao je po jednu flankiranu kulu koje su ih štatile po cijeloj dužini. Kula je flankirala istočni bedem do izbačene kvadratne kule, kao i cijeli sjeverni bedem. Južni dio grada je uzak oko 14 m i završava se zaobljenim zidom. Bedemi su građeni od pločastog krečnjaka lokalnog porijekla, nejednake veličine i rjeđe, grubo otesanih. Oko cijelog grada je iskopan jarak, koji se produžavao u pravcu juga i obuhvatao dvije zaravni ispred grada.

Projektom I faze izvršeno je arheološko istraživanje kroz nekoliko kampanja što je bila osnova za izradu projekta po kome su izvedeni radovi na konsolidaciji, restauraciji i konzervaciji predmetnih zidanih struktura na ograničenom dijelu grada. Na osnovu detaljnih istraživanja na terenu, naučno-istraživačkog rada, ispravnim restauratorsko-konzervatorskim pristupom u projektovanju, pažljivim intervencijama i stručnim izvođenjem završena je I faza čime je Stari grad postao bezbjedan za posjetioce.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Stanje objekta prije intervencije

Izgled nakon izvršenih radova

Prezentacijski i zaštitni objekat arheološkog lokaliteta Mitreum, Jajce

Investitor: UNESCO MDGF fond, Federalno Ministarstvo kulture i sporta, Općina Jajce
Projektat: Studio "Urbing", Sarajevo
Projektanti: Smajo Mulaomerović, dipl.ing.arh.
 Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh.
Realizacije: 2010. – 2012. god.

Između II i IV stoljeća u antičko doba bilo je rasprostranjeno božanstvo Mitra koje je dolazeći sa prostora Bliskog Istoka na prostoru bivše Jugoslavije ostavilo skoro 100 objekata. Prilikom gradnje stambenog objekta na privatnoj zemlji u Jajcu 1932. godine, pronađeni su ostaci Mitreuma locirani skoro 2 m ispod sadašnje kote terena. Gradnja stambene kuće je obustavljena. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine je 1938. godine poduzeo aktivnosti da spasi ovaj unikatni spomenik, te je napravio privremeni objekat iznad otkopanih ostataka sa tradicionalnim materijalima.

Nakon skoro 70 godina zaštite, došlo je do devastacije objekta koji je imao ulogu primarne zaštite, a ujedno su se pojavili problemi sa vlagom, tako da se na Mitreumu, koji je uklesan na prirodnoj stijeni, počela gubiti slikarska polihromija.

Postavilo se pitanje da li sanirati oštećeni zaštitni objekat ili ponuditi novo rješenje (sa konzervatorskim radovima na samom spomeniku) i otvoriti ga javnosti.

Autori su se odlučili da ponude rješenje koje bi širi prostor Mitreuma na moderan način prezentirali. Spomenik je stavljen u staklenu kocku, u čeličnoj zaštitnoj lučnoj konstrukciji sa asocijacijom na svod (postoje indicije da se veliki dio svetilišta nalazio u špiljama, djelimično ukopanim prostorima koji su bili zasvođeni), prostor oko spomenika je otvoren na pristupnom dijelu za posjetioce sa silaznim stepenicama u formi amfiteatra. Cijeli prostor obrađen je u u prirodnom materijalu (lokalni plivit), sa zaštitnom ogradom od laminiranog stakla. Iluminacija objekta je priključena na javnu rasvjetu, ovaj vid prezentacije otvara spomenik svim posjetiocima neovisno o vremenu posjete u danu ili noću.

Autor teksta: *Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje objekta 2009. godine

Izgled nakon radova 2012. godine

Konzervacija stećaka nekropole Radimlja, Stolac

Implementacija:	Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa
Investitor:	Ured UNESCO-BRESCE
Projektant:	Azra Hadžić, dipl.ing.arh.
Izvođač:	Stručni tim konzervatora Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
Godina izvođenja:	2010. – 2011.god.

Nekropola stećaka Radimlja nalazi se u Vidovu polju, 3 km zapadno od Stoca, na putu Čapljina - Stolac. Većina nadgrobnih kamenova – stećaka datira iz XV i XVI stoljeća. Po podacima iz 1967. godine nekropola je brojala ukupno 133 primjerka. Izgradnjom ceste Čapljina – Stolac, u periodu austrougarske uprave, nekropola je presječena tako da je 11 primjeraka ostalo na sjevernoj, a svi ostali na južnoj strani puta. Pretpostavlja se da je tom prilikom uništeno 20-ak spomenika, koji su iskorišteni kao kamena podloga. Spomenici ove nekropole orijentirani su u pravcu sjeverozapad – jugoistok, gdje je glava umrlog bila položena ka sjeverozapadu, a noge na jugoistoku. Nadgrobnjaci – stećci su svrstavani u nizove. Za obradu je korišten krečnjak iz kamenoloma sa obližnjeg Ošaničkog brda. Nekropola je unikatna zastupljeni su svi poznati oblici stećaka relativno visoke umjetničke kvalitete izrade, broji ukupno 133 stećka: 36 ploča, 1 ploču sa podnožjem, 27 sanduka, 24 sanduka sa podnožjem, 4 visoka sanduka, 5 visokih sanduka sa podnožjem, 2 sljemenjaka, 31 sljemenjak sa podnožjem i 3 krstače. Ukrašena su 63 stećka što nekropolu u Radimlji uvrštava u red najukrašenijih nekropola u BiH. Među motivima koji imaju dekorativni karakter po broju i obradi, ističu se povijene trolisne lozice, tordirane vrpce, sunce (krug), zvijezde, polumjesec. Brojni su i motivi krsta, često vrlo stilizovanog, motivi štita, mača i luka sa strijelom i motivi koji predstavljaju ljude u ratu, lovu i igri. Na uspravnim stranicama nekih spomenika vide se arkade sa stubovima i lukovima koje predstavljaju stećke kao “vječne kuće”. Na “stećcima” susrećemo više predstava ljudskih i životinjskih figura, te čitavih scena lova, kola i turnira. Ovdje se ističu pojedinačne muške figure sa visoko podignutom rukom, te “vojvodske figure” i znatan broj stilizovanih krstova, što je izrazita osobina likovnih motiva Radimlje. Ukrašavanje površina strana stećaka je vršena izvedbom klesanja u plitkom reljefu.

U toku 2010. godine izvršeni su radovi na trajnoj sistematskoj konzervaciji stećaka nekropole Radimlja kod Stoca prema projektu stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta i uz investiranje Ureda UNESCO-BRESCE. Konzervatorski zahvat je izveden od strane stručnog tima konzervatora Zemaljskog muzeja u Sarajevu pod vodstvom konzervatora mr. Esada Veskovića. Opširnije o trajnoj sistematskoj konzervaciji nekropole Radimlja kod Stoca u nekom od narednih brojeva *Naših starina*.

Autor teksta: *Redakcija*

Zatečeno stanje nekropole

Izgled nekropole nakon konzervacije

Konzervatorsko – restauratorski radovi na pravoslavnoj crkvi Sv. Vasilija Ostroškog u Blagaju, Mostar

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije BiH/Srpska pravoslavna crkva</i>
Projektant:	<i>mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.</i>
Saradnici:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh., Azra Tunović, dipl.ing.arh.</i>
Izdavač:	<i>GD „BIŠINA“, Mostar</i>
Godina izvođenja:	<i>2012. godine</i>

Prva faza konzervatorsko-restauratorskih radova na objektu, koji je bio skoro u potpunosti devastiran, odnosila se na:

- konstruktivnu sanaciju dijela zida kod zvonika i polukupole apside,
- zidanje dijelova zida koji su nedostajali i prezidivanje krune zida,
- izradu krovne konstrukcije i pokrova centralnog dijela i zvonika,
- izrada stepeništa u zvoniku, i
- izrada galerije u centralnom dijelu crkve.

Nakon pripremnih radova koji su podrazumijevali demontažu kamenog vijenca i zidova (do visine od 1 m) i čišćenja istih pristupilo se konstruktivnoj sanaciji pukotina vidljivih na dijelu zida (desno od zvonika) i polukupoli u apside. Sanacija je izvršena injektiranjem pukotina. Zatim se pristupilo zidanju nedostajućih dijelova zida i prezidivanju krune zida. Za zidanje se koristio kamen lokalnog porijekla sa karakteristikama zatečenog kamena, kao i dio „zdravih“ demontiranih blokova. Pored navedenih radova izrađena je i nova drvena krovna konstrukcija dvovodnog krova sa pokrovom od kamenih ručno rezanih ploča. Rekonstrukcija drvene galerije u enterijeru objekta izrađena je po uzoru na izvorno stanje, a na osnovu zatečenih mjesta oslonaca konstrukcije.

Ova faza radova, također, je uključila i konzervatorsko-restauratorske radove na zvoniku objekta. Izvršena je zamjena oštećenih kamenih blokova na fasadi, izrađena je potpuno nova krovna konstrukcija kao i drvena međustropna konstrukcija i stepenište. Krovna konstrukcija je složeni osmougani krov tipa jednostruke vješaljke, a pokrov je pocinčani lim.

Autor teksta: *mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje objekta

Izgled nakon radova 2012. godine

Restauracija i sanacija kuće Mare Popović, Gračanica

Investitor: Općina Gračanica
Projekat: Studio "Urbing", Sarajevo
Projektanti: Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh., Pavle Mašić, dipl.ing.arh.
Konstruktor: mr. Muhamed Madžarević, dipl.ing.građ.
Izvođač: Neimari Sarajevo (Dedo-rez Zenica)
Realizacije: 2012. god.

Stara kuća Mare Popović predstavlja vrijedan primjer stambenog objekta na području općine Gračanica. Pripada tipu gračaničke dimaluće-čardaklije. Sagrađena je 1840.godine.

Kuća Mare Popović u Gračanici restaurirana je 1989. godine i objekat je pretvoren u Etnološki muzej. U toku rata 1992–95. godine došlo je do devastacije objekta od strane ratnih izbjeglica (izložena je sva vanjska stolarija i dio unutrašnje), neki dijelovi objekta su neprimjereno dograđeni, a došlo je i do uništenja dijela autentičnih enterijera (uništena je zemljana peć sa lončićima). Vidljive su deformacije i pukotine na kamenim zidovima magaze i temeljnim zidovima. Elektroinstalacija je dotrajala i van funkcije je. Kameni zid prema ulici više puta ja popravljani, ali su evidentne pukotine i deformacije. Općina Gračanica je sa vanjske strane privremeno zatvorila sve otvore i spriječila daljnje propadanje objekta. Na osnovu datog projektnog zadatka, predviđeno je da se prizemlje (velika soba iznad magaze) koristi kao prostor za izlaganje rukotvorina, mala soba sa rekonstruisanom zemljanom peći sa lončićima kao soba za odmor, a u ostavi (čiler) projektovan je sanitarni čvor. Na spratu u sobama predviđena je izvedba sa sećijama i dolafima gdje bi žene iz udruženja direktno proizvodile vez za izlaganje i prodaju. Grijanje objekta je predviđeno suhim radijatorima na električnu energiju.

Napomena: Za izradu projekta sanacije i restauracije kuće Mare Popović korištena je projektna dokumentacija Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa SR BiH iz 1971. i 1985. godine.

Na objektu kuće Mare Popović bilo je potrebno izvršiti sanaciju temelja (podziđivanje postojećih temelja koji su fundirani na dubini od 20–30 cm), kao i sanaciju zidova suterena (magaze) i temeljnih zidova objekta. Otkopavanjem temelja u magazini i na vanjskom dijelu konstatovano je da je dubina fundiranja temelja 20–30cm, što je prouzročilo i djelomičnu deformaciju kamenih zidova. Temelji su podzidani kamenim materijalom u istoj širini. Osnovna bondručna konstrukcija i horizontalne konstrukcije su u zadovoljavajućem stanju, kao i krovna konstrukcija.

Pokrivanje kuće izvršeno je smrčevom šindrom dim 10–12 cm, dužine 1 m, preklopom na „lambu“. Šindra se impregnira prije ugradnje potapanjem u laneno ulje sa dodatkom starog ulja iz elektrotrafoa. Svi unutrašnji i vanjski malteri su obijeni, te je izvršeno novo malterisanje zidova krečnim malterom.

Na podovima prizemlja izvedene su tamponske podloge debljine 15 cm i tradicionalnog poda od crvene hidraulične zemlje sa dodatkom agregata i kreča. Sva stolarija koja nedostaje izvedena je od jela-smrče građe I klase, vlažnosti do 8%. Sve je finalno impregnirano lanenim uljem sa dodatkom pigmenta. Za nova vrata koja nedostaju predviđen je tradicionalni okov sa kutijastom bravom i odgovarajućim ključem.

Pripadajući prostor (dvorište) kuće Mare Popović ograničen je obnovljenim kamenim zidom prema ulici i betonskim zidom prema jugozapadu, sa tradicionalnom drvenom ogradom i drvenom kapijom. Objekat je obezbijeđen sanitarnim čvorom i hidrantskom mrežom, kao i novim elektroinstalacijama.

Autor teksta: Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh.

Zatečeno stanje kuće

Stanje nakon izvršenih radova

Restauracija objekta Musalle u Kamengradu, Sanski Most

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije Bosne i Hercegovine</i>
Projektanti:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.,</i>
Konzervator:	<i>mr. Esad Vesković, slikar konzervator</i>
Restaurator i kaligraf:	<i>Hazim Numanagić, kaligraf</i>
Izvođač:	<i>Firma „3K“ d.o.o. Donji Vakuf</i>
Godina izvođenja:	<i>2012. godine</i>

Tokom prve polovine 2010. godine, na zahtjev investitora Medžlisa I.Z. Sanski Most, izvršeni su sanacino-konzervatorski radovi na objektu nacionalnog spomenika „Musalla Kamengrad“ u Općini Sanski Most. Nosilac radova je bio „Zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa“ Bihać, koji je ujedno bio i projektant. Elaborat istraživačkih urađen je u novembru mjesecu 2008. godine od strane istog Zavoda, a radove su potpisali Kartal Enes d.i.a. voditelj projekta, mr. Mirsad Sijerić arheolog, Kadić Amir dipl. ing. arh., nadzor ispred Zavoda, Denis Cerić dipl. ing. građ, nadzor ispred Općine Sanski Most i mr. Esad Vesković, konzervator i restaurator. Kvalitetno urađeni istraživački radovi bili su osnova za izradu projekta sanacije kojeg su uradili Kadić Amir, dipl. ing. arh. i Toromanović Ademir, dipl. ing arh. i koji je dobio sve potrebne saglasnosti nadležnih službi zaštite. U toku realizacije projekta došlo je do odstupanja od projektom predviđenih intervencija koje su u velikoj mjeri devastirale cijeli kompleks. Cilj ovog projekta tekućeg održavanja, koji je izradio Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, bio je ispraviti greške nastale u realizaciji projekta kao i ispraviti neke intervencije projektom predviđene, a koje su se pokazale neprimjerenim za starost, oblik, i materijalizaciju objekta. Radovima tekućeg održavanja urađeno je sljedeće: uklanjanje postojeće kamene obloge od ploča 2 cm od kamena tenelije sa svih površina na koje je ova podloga postavljena; pažljivo sječenje i obijanje obadva mimbera do nivoa novopostavljene AB ploče, pri čemu je bilo neophodno koristiti geodezijska mjerenja kako bi se pozicije i visine stepenica precizno izmijenile; nabavka materijala, izrada u radionici i ugradnja novih stepenica i podesta mihraba od lokalnog krečnjaka–živca sa obližnjeg kamenoloma i postavljanje na ranije utvrđene pozicije. Popločanje podesta musale pločama od lokalnog kamena krečnjaka – živca; rekonstrukcija i sanacija mihraba, sa elaboratom i izvođenjem oslikavanja istog; izmjena baza stubova lokalnim krečnjakom – živcem; čišćenje i premazivanje drvene konstrukcije musale. Svi predviđeni radovi su izvedeni kvalitetno i profesionalno.

Autor teksta: Azer Aličić, dipl.ing.arh.

Prije intervencije

Poslije intervencije

Konzervatorsko–restauratorski radovi na tri ćuprije: Inat, Begovina i Podgradska, Stolac

Implementacija: „Zavod za zaštitu spomenika“ u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa
Investitor: Evropska komisija
Projektanti: mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh., Nurudin Pušilo, dipl.ing.arh.
Godina izvođenja: 2012. – 2013. godine

Radovi na tekućem održavanju tri ćuprije u Stocu izvedeni su u sklopu projekta “ARCH STOLAC” – Reconstruction of Architectural Heritage in Stolac, u periodu 2012–2013. godine. Projekat je financiran od strane Evropske komisije, a obuhvatio je radove na Starom gradu, Šarića kući, pet mlinica, i tri ćuprije: Inat ćupriji, ćupriji u Begovini i Podgradskoj ćupriji. Stanje ćuprija prije intervencije, a posebno Inat ćuprije i Podgradske, bilo je relativno dobro, dok je izgled ćuprije u Begovini bio značajno narušen nestručnim intervencijama izvedenim u betonu. Nakon uklanjanja svih betonskih elemenata, pojavili su se originalni dijelovi ćuprije na osnovi kojih se moglo zaključiti da je ćuprija, prethodnim zahvatom, proširena za cca 80 cm.

Sukladno međunarodnim i domaćim principima zaštite, pristupilo se konzervatorsko–restauratorskim radovima vraćanja originalnog izgleda ćuprije. Pored navedenih radova, na ćupriji u Begovini ostali radovi obuhvaćeni ovim projektom su: čišćenje svih kamenom zidanih površina mosta od samoniklog rastinja;

- demontaža dijela ili cijelog ogradnog kamenog zida mosta;
- ponovno zidanje demontiranih dijelova;
- čišćenje postojećih fuga i ponovno fugiranje;
- uklanjanje oštećenih postojećih kamenih ploča;
- izrada nove krune zida ograde;
- uklanjanje asfalta sa hodnih površina;
- postavljanje novih kamenih ploča na hodnu površinu mosta;
- čišćenje kamenih površina ručnim putem, četkama.

Materijali koji su korišteni u ovim zahvatima su kamen istih ili sličnih fizičko–hemijskih osobina i krečni malter.

Autor teksta: mr. Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.

Ćuprije zatečeno stanje 2012.g

Ćuprije nakon rekonstrukcije 2013.g

Konzervatorsko – restauratorski radovi na Starom gradu Vidoški, Stolac

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Delegacija Evropske Komisije u BiH</i>
Projektanti:	<i>Robert Stergar, dipl.ing.arh., mr. Lamiya Abdijević, dipl.ing.arh.</i>
Saradnik:	<i>Azra Tunović, dipl.ing.arh.</i>
Izvođač radova:	<i>„Neimari“ d.o.o. Sarajevo</i>
Godina izvođenja:	<i>2012. – 2014. godine</i>

Stari grad Stolac nalazi se na uzvišenju iznad grada Stoca. Naziv Vidovski (Vidoški) dobio je po rijeci Vidovštici (današnjoj Bregavi) koja protječe kroz Vidovo polje. Vidovski se pominje 1444. godine kao posjed Stjepana Vukčića i 1454. godine *civitatis Vidouschi cum castris et pertinentiis suis* u povelji Fridriha III kao *castrum Widosskiy*. Stari grad Stolac spada u skupinu velikih utvrđenih gradova i prema tipu pripada tvrđavama sa nepravilnim pravougaonim osnovama koja prati konfiguraciju terena. Sastoji se od donjeg grada, gornjeg grada, središnjeg platoa sa gradnjom iz razdoblja austrougarske uprave. Stari grad zauzima površinu od cca 20.503 m². Kameni bedemi i kule izvedeni su od tesanih blokova od kamena krečnjaka. U XVII stoljeću grad je imao trinaest kula i bio je najbolje utvrđen grad u Hercegovini. Osim navedenog, grad je imao i deset cisterni za vodu, baruthanu, magacin za brašno, objekte za stanovanje, džamiju.

Usljed nekorištenja, nebrige i neodržavanja grada, došlo je do znatnih oštećenja primarnih konstruktivnih elemenata svih dijelova kompleksa. Usljed utjecaja atmosferilija i vegetacije došlo je do uništenja vezivnog tkiva (maltera) između kamenih blokova te time do razjedinjavanja kamenih struktura zidova i bedema. Primjetne veće i manje pukotine u zidovima i bedemima, kao i nepostojanje dijelova zida, krova, stepenica, ograde ili dijelova cisterne i slično predstavljali su opasnost kako za potpuni nestanak i neprepoznatljivost umijeća graditelja ovog spomenika kroz vijekove, tako i za kretanje posjetilaca. Projektom I faze predviđena je konsolidacija, restauracija i konzervacija predmetnih zidanih struktura. Na osnovu detaljnih istraživanja na terenu, naučno-istraživačkog rada, ispravnim restauratorsko-konzervatorskim pristupom u projektovanju, pažljivim intervencijama i stručnim izvođenjem završena je I faza te je dio kompleksa sada konstruktivno stabilan, siguran i dostupan za građane i posjetioce Stoca.

Autor teksta: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje Starog grada

Izgled 2014. godine nakon radova

Rekonstrukcija Mlinica na rijeci Bregavi, Stolac

Implementacija:	<i>Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa</i>
Investitor:	<i>Vlada Federacije Bosne i Hercegovine</i>
Projektanti:	<i>Azer Aličić, dipl.ing.arh., Azra Hadžić dipl.ing.arh.</i>
Izvođač:	<i>„NEIMARI“ d.o.o. Sarajevo</i>
Godina izvođenja:	<i>2012. – 2014. godine</i>

Ovaj je projekat koncipiran s ciljem da poboljša društvenu i ekonomsku situaciju Stoca i njegovih stanovnika, kroz mogućnost ekonomskog razvoja putem obnove kulturnog naslijeđa. Još jedan od ciljeva projekta je podizanje svijesti o vrijednosti kulturnog naslijeđa za održivi društveni razvoj.

Mlinice su sagrađene na rijeci Bregavi, uglavnom kao manji kompleksi privrednih objekata. Arhitektura je jednostavna, u potpunosti podređena funkciji objekata. U ratnom periodu mlinice su pretrpjele teška oštećenja. Zbog visokog stepena devastacije, jedinstvenosti u načinu funkcioniranja mlinskih kola i procesa proizvodnje, kao i specifičnih mikroambijentalnih uvjeta neophodnih za njihov rad, očekivala se izuzetna profesionalnost u radu, kao i iznimno dobro poznavanje specifičnih odlika mlinskih kola i same tehnologije rada. Na objektima je izvršena implementacija radova vezanih za njihovu sanaciju, konzervaciju, restauraciju i rehabilitaciju, s ciljem da se obnove fizičke strukture, mlinice osposobe za rad (gdje je to tehnički izvodljivo) i učini ih se ekonomski održivim doprinosom razvoju Općine Stolac te obezbijedi prostor za aktivnosti vezanih za zanatstvo, privredu, umjetnost, kao i da se obnove prateći objekti koji bi se potencijalno mogli koristiti za posjetioce.

Radovi su izvršeni na pet mlinica i na njihovoj okolini, u nivou koji samo djelom zadovoljava projektom predviđene intervencije. Visok stepen oštećenja, nedostatak sredstava i djelimična neobučena izvođača za najspeцифичnije tehnološke zahvate na objektima, rezultirali su samo konstruktivnom sanacijom svih objekata i njihovom konzervacijom. Objekti koji su bili u funkciji i prije zahvata, zadržali su svoju funkciju mlinova dok se za ostale traži nova namjena.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje

Nkon sanacije

Projekat obnove Careve džamije, Sarajevo

Implementacija: Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa

Investitor: Vlada Federacije BiH, Turska agencija za saradnju, koordinaciju i razvoj – TIKa u BiH

Projektanti: Nurudin Pušilo, dipl.ing.arh. Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh.

Saradnici: Ma.Ornela Rezinović, dipl.ing.graph.tech., Violeta Kovačević, dokumentarista

Izvođač: NEIMARI d.o.o. Sarajevo

Godina izvođenja: početak radova – august 2014. godine

Careva džamija situirana je na lijevoj obali Miljacke u istoimenoj Carevoj mahali.

Isa-beg Ishaković je 1457. godine podigao prvi mesdžid koji je vremenom pretvoren u džamiju i nazvan po sultanu Mehmedu Fatihu II /Careva džamija/. Objekat džamije tokom vijekova je mijenjao svoj izgled. Centralni dio je autentičan i po svom izgledu pripada tipu jednodostorne kupolne džamije sa trijemom i kamenom munarom iz osmanskog klasičnog perioda.

Značajnija obnova džamije izvršena je 1847/48. godine kada je džamija proširena sa dva ćurba i musandrom na obje strane centralnog korpusa objekta. Postojeći trijem spojen je sa novim arkadama u dvorištu džamije prema zgradi Medžlisa.

U toku rata 1992–1995. godine objekat džamije dosta je devastiran, ali nije imao veća oštećenja na konstruktivnom korpusu džamije. Prvobitni Idejni projekat obnove Careve džamije iz 2008. godine obuhvatao je obnovu cjelokupnog kompleksa džamije, na osnovu detaljne analize postojećeg stanja uz korištenje sve raspoložive dokumentacije Zavoda, stručne literature, fotodokumentacije i podataka o ranijim zahvatima na konzervaciji i sanaciji objekta Careve džamije. Na osnovu Izvještaja o pregledu nosive konstrukcije Careve džamije od strane Građevinskog fakulteta Sarajevo, 2011. godine se pristupilo izradi Projekta tekućeg održavanja Careve džamije, koji za cilj ima očuvanje autentičnog izgleda džamije uz obaveznu upotrebu tradicionalne tehnologije građenja.

Obnova Careve džamije upravo je započela u augustu 2014. godine i izvođač radova je firma NEIMARI d.o.o. Sarajevo.

Autor teksta: Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh.

Careva džamija, postojeće stanje, 2008. godine

In memoriam

Dr. Zdravko Kajmaković 1929. – 2009.

Prof.dr. Zdravko Kajmaković, rođen je 10. oktobra 1929. godine u Modranu kod Bijeljine. Diplomirao je historiju umjetnosti u Beogradu, gdje je i doktorirao 1975. godine. U Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu je proveo svoj radni vijek gdje je počeo raditi 1975. godine. Iste godine je doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 1976. godine predavao je historiju umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

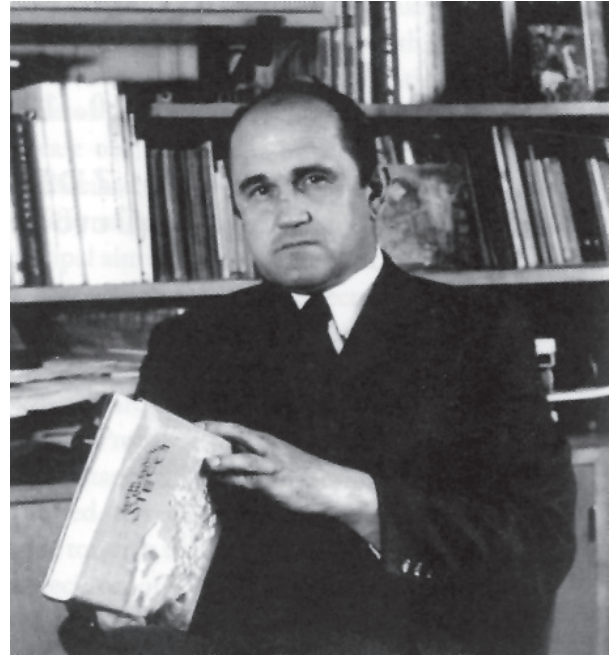
Kao djelatnik Zavoda radio je na mjestu naučnog savjetnika-konzervatora za srednjovjekovnu umjetnost, etnografiju i bizantijsko slikarstvo.

Zdravko Kajmaković može se svrstati u red najboljih poznavalaca našeg kulturnog nasljeđa druge polovine 20. stoljeća. Cijeli svoj radni vijek posvetio je evidentiranju i zaštiti spomenika kulturne baštine. Može se reći da gotovo nema mjesta u Bosni i Hercegovini gdje nije boravio i radio u svojim redovnim godišnjim istraživačkim kampanjama.

Organizirao je i rukovodio konzervatorsko-restauratorske radove (Doboj, Dobrun, Dobričevo, Foča, Gomionica, Lomnica, Mostači, Ozren, Paprača, Rmanj, Savina, Tešanj, Trijebanj, Zavala...). Posebno treba istaknuti radove na izmještenju manastira Dobričeva u dolini Trebišnjice kao i radove na zaštiti Aladža džamije u Foči.

Brošuru pod naslovom "Šta je spomenik kulture", Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine objavio je 1961. godine. To je svojevrsni priručnik sa skraćenim izlaganjem o istraživanju zaštite spomenika kulturne baštine. Svoje organizatorske sposobnosti potvrdio je izuzetno dobrom postavkom izložbe Umjetnost na tlu Jugoslavije, koju je organizirao i priredio u Parizu (mart-maj 1971.) i Sarajevu (juli-septembar 1971.), a koja je u najboljem svjetlu prezentirala kulturno naslijeđe Jugoslavije.

Paralelno sa radom na evidenciji i zaštiti spomenika kulture, Zdravko Kajmaković se bavio naučno-istraživačkim radom. Rezultat istraživanja bilo je izdavanje prve publikacije, 1971. godine, pod nazivom "Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini". Već 1977. godine objavio je svoju doktorsku disertaciju pod nazivom Georgije Mitrofanović.

Treće kapitalno djelo Ikone Bosne i Hercegovine, Zdravko Kajmaković je dovršio osamdesetih godina XX stoljeća, ali ono do danas nije objavljeno.

Veliki dugogodišnji projekat koji je Zdravko Kajmaković (zajedno sa dr Vljekom Palavestrom) vodio i doveo do kraja je projekat Gornje Podrinje u doba Kosača. Rezultati ovog projekta djelomično su objavljeni.

Zdravko Kajmaković je rezultate svoga rada i istraživanja iznosio na stručnim i naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu, a radove objavljivao u stručnoj publikaciji matične ustanove Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, Naše starine, te u najuglednijim stručnim i naučnim časopisima i zbornicima radova u bivšoj Jugoslaviji.

Za svoj rad dobio je 27-julsku nagradu za doprinos u oblasti nauke, umjetnosti i kulture. Za doprinos proučavanju, a prije svega zaštiti i očuvanju sakralnih spomenika srpske kulture dobio je Orden svetog Save.

Treba napomenuti da je radni vijek Zdravka Kajmakovića zbog bolesti prekinut 1983. godine i

to u godinama pune naučničke zrelosti. Sva dalja nemila dešavanja u životu Zdravka Kajmakovića, doprinijela su još većem udaljavanju i realizaciji pripremljenih i planiranih stručnih i naučnih studija i projekata.

Kao dugogodišnji radnik, naučni savjetnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, odlazi u invalidsku penziju 17.03.1987. godine.

Danas, možemo reći da prof.dr. Zdravko Kajmaković ulazi u red istaknutih naučnika-historičara umjetnosti koji su obilježili drugu polovinu XX stoljeća. U stručnom i naučnom pogledu bio je pionir i utemeljivač i nije mu bilo premca u zaštiti kulturnog nasljeđa, historiji umjetnosti, konzervaciji i restauraciji, organiziranju i implementaciji projekata. Bio je veliki istražitelj, obdaren vještinama i opskrbljen znanjem, sa neiscrpnom energijom koju je posjedovao i sa kojom je radio.

Umro je u Sarajevu 19. marta 2009. godine.

Lidija Mičić

Dr. Enes Milak

1947. – 2014.

Posljednji pozdrav ključaru i neimaruru
jajačkih starina

Dame i gospodo, drugarice i drugovi, dragi sugrađani,

Povod našeg današnjeg okupljanja, ovdje u Muzeju Drugog zasjedanja AVNOJ-a, nije vezan ni za jedan historijski datum, povijesnu ličnost ili neku sličnu vrstu reminiscencija. Nismo ni posjetioci koji iz požutjelih dokumenata i fotografija saznaju o jednom herojskom vremenu kada su, predvođeni Savezom komunista i Titom, narodi ove zemlje ispisali najsvjetlije stranice svoje povijesti, kada su nadljudskim naporima, koji su kao i svaki iskorak u bolje i pravednije društvo, osim herojskih djela, počinili i greške: osvetu, teror, krvoproliće, izdaju, bratoubilaštvo. Da, i sve to, ali s nadom bez koje čovjek ne može smisleno živjeti: s nadom da će biti bolje. S nadom koja nam danas, uza svu tehnologiju, sav „napredak“ i sterilnu priču o evropskim vrijednostima, toliko nedostaje da se svi skupa i pojedinačno možemo smatrati duboko izigranima i prevarenima. Živimo vrijeme praznine jer su ideali zaboravljeni.

Ovdje nas je okupio jedan čovjek iz naše sredine, koji je jučer, nakon teške bolesti, preminuo, a koji je neraskidivo i intimno bio vezan koliko za sam grad Jajce toliko i za ovaj Muzej koji, barem mene što se tiče, poput francuskih vina, sa svakom godinom dobiva na simboličkoj vrijednosti. To samo potvrđuje da dobro posjeduje svevremenska svojstva i da kao takvo ne može umrijeti nego da uvijek, po prirodnom i božjem zakonu, proizvodi novo dobro. A dobro se rađa iz sjećanja na dobro, dobro dobrim rađa.

Enes Milak, dobri duh grada Jajca, nazvao bih ga ključarom i neimarom jajačkih starina, izgubio je svoju bitku sa životom, ali, znam to sasvim sigurno, a vjerujem da to mišljenje dijele i svi oni koji su ga izbliza poznavali, životno bojno polje nije napustio poražen i posramljen. Naprotiv, umirao je i umro je stoički, potpuno svjestan da napušta ovaj svijet, naš mali bosanski i jajački vilajet, koji je nepatvoreno volio i kojem je toliko toga dobrog i vrijednoga spomena nesebično dao. Bio sam, sticajem okolnosti, svjedokom njegove posljednje drame i – možete li zamisliti – ljutio se što ga ne puste da mirno umre. Bio je naime i dovoljno obrazovan i dovoljno iskusan da bi shvatio da nema natrag, da mora naprijed –

posljednjom stazom preko Sirat-ćuprije. Sirat je, inače, arapska riječ koja znači „put, staza, vodilja“ a ćuprija je modificirana turska riječ koja označava most koji spaja dvije obale. Sirat ćuprija je most koji spaja obalu Ovoga sa obalom Onoga Svijeta.

Bio je, naš Enes, drug i čovjek jajačke čaršije, samozatajni heroj koji je jasno znao da su mu dani odbrojani. Nije u svemu tome bio sam, njegovala ga je i pazila supruga Rukija odanošću koja nadilazi granice bračnih konvencija, ali dok sam to sve promatrao sjetio sam se nečeg što mi je rekao jedan moj prijatelj iz Chicaga, inače katolički svećenik. Naime kad sam ga pitao o njegovom iskustvu sa umirućim ljudima istaknuo je jednu njihovu zajedničku crtu: bez obzira da li su okruženi rodbinom i prijateljima, da li su kod kuće ili u bolnici, bilo kojeg da su materijalnog i socijalnog stanja, svi su se oni osjećali samima: u tom suočenju s konačnim, niko im suštinski nije mogao biti od pomoći.

Imajući to u vidu, gledajući Enesa, osjećao sam da je siguran u sebe, siguran da nema zaostalih i neplaćenih računa, bilo kome i bilo gdje. Zato je, valjda, i bio tako miran, a povremena panika,

vidljiva u njegovim očima, nije mogla biti ništa drugo nego reakcija tijela koje se gasilo. Duša mu je ostala mirna.

O Enesu Milaku može se govoriti samo pozitivno, što ne znači i patetično, i to ne samo zbog one poznate, latinske: „O mrtvima samo dobro.“ Dok se, skupa s vama, opraštam od druga i prijatelja, znam da je po svome mentalnom sklopu, odgoju, društvenom angažmanu, po spremnosti da svima i svugdje bude na usluzi bio tako atipičan za vrijeme u kojem živimo. U ovom, našem svijetu, koji snažno podsjeća na svijet Gogoljevih mrtvih duša, živio je Enes Milak životom neiskvarenog čovjeka, kojeg su nosili ideali, poput samoga Gogolja pokazujući svoju dušu kroz želju za općim boljitkom. Nije bio, nije ni znao biti, sebičan, pohlepan, podmukao, slavloljubiv, isključiv. Bio je sve suprotno od toga i zato danas s razlogom možemo reći da smo svi na gubitku. Nismo izgubili glasovitog vakifa, koji za sobom ostavlja dobrotvorne ustanove i biblioteke, ali smo izgubili vakifa bosanskoga duha koji se s istim žarom posvećivao hramu boga Mitre, Esme Sultanije džamiji, tornju sv. Luke, knjizi prote Milana Ilića... svemu što je tvorilo ovaj naš jajački mozaik prirodne ljepote i ljudske kreativnosti: pozornicu koja oslikava svjetsku predstavu po ljudima nazvanu historijom. Upravo takav, kao ta pozornica, bio je Enes: građanin Svijeta, Istoka i Zapada, širom otvorena duha, diskretni vjernik koji ne isključuje onoga koji vjeruje i svoju vjeru prakticira na drugi način, znanstvenik svjestan da iza svih ljudskih znanja postoji praznina koju može popuniti samo jedno Više Znanje. Bio je sretan, bosanski spoj, da citiram svoga kolegu Esada Bajtala, Ljubavi i Znanja, Ljubavi prema čovjeku i istini, Znanja koje ne dopušta bilo kakve zloupotrebe jer obavezuje da se bude autentičan, istinit i odgovoran. U tome je sadržano sve, ako je to „sve“ moguće opisati, kada je riječ o Enesu: pripadao je ljudskom soju koji se ni u kakvim okolnostima, pod teretom bilo kakvoga zla, nije mogao prozlit. Bio je naime bazično dobar, kako se to kaže, „dobar ko kruh“, a to što smo mi pojmovima „dobar“ i „budala“ dali sinonimno značenje više govori o nama nego o onima na koje se to odnosi. Bio je – to posebno želim istaknuti – musliman evropskog profila, praktični vjernik prefinjenih manira koji je jasno razdvajao sferu privatnog i javnog, kultiviran za dijalog, sa istančanim osjećajem za pravo i pravdu, za poredak i red – Evropljanin kakvog bi Evropa samo mogla poželjeti.

Teško će se ovaj drevni grad kraljeva, kraljica, papinskih legata, sultana i maršala, pjesnika, slikara i putopisaca, ikad odužiti ovom skromnom, velikom čovjeku koji je i dušom i tijelom izgarao za njegovo bolje sutra. Nije, uostalom, i sva je sreća da je tako, na

nama, smrtnim ljudima, da dajemo konačne ocjene i mjerimo konačne mjere. Ali mislim da neću preći granicu dobroga ukusa ako kažem da bi ovaj grad danas, da nije bilo Enesa i njegova požrtvovanog rada, izgledao znatno drukčije. Kažem to dobro upućen u sve projekte obnove i konzervacije jajačkog spomeničkog blaga u razdoblju dugom gotovo dvije decenije, u koje je bilo ugrađeno jedno veliko srce koje je jučer prestalo kucati. Fascinirala me uvijek Enesova upornost da svaki započeti posao dovede do kraja. I mene je, ali na jedan diskretan i nenametljiv način kojemu je bilo nemoguće oprijeti se, tjerao da iz sebe izvučem maksimum, čak i onda kada bih najradije od svega digao ruke. Kao da ga i sad čujem: „Daj, druže, molim te.“ Nije me morao moliti jer me je trajno „kupio“ svojom plemenitošću koja otključava i najokorjelija ljudska srca.

Kako da se Jajce oduži Enesu? Grad mu nije mogao produžiti život, ali bi mogao sačuvati uspomenu na svoga građanina koji ga je trajno zadužio. Čini mi se zato umjesnim prijedlog, da općinski načelnik i Općinsko vijeće Jajca, po Enesu Milaku nazovu fond za stipendiranje đaka i studenata slabijeg materijalnog stanja. U tom bi fondu, osim zvaničnih gradskih struktura i privrednika, mogla sudjelovati i jajačka dijaspora jer nju čine upravo ljudi koji su poznavali Enesa i koji su cijenili i poštovali njegov rad. Bio bi to Fond za svu jajačku djecu i omladinu, primjeren odgovor na današnje stanje podijeljenosti grada koji svojom kulturnom višeslojnošću emanira sve osim rodovsko-plemenskih podjela, stanje koje tragediju ove zemlje samo dodatno produbljuje čineći je grotesknom, koje ljude zajedničke povijesne sudbine i jednoga jezika okreće jedne protiv drugih, da se bave skolastičkim sofisterijama koliko đavola stane na vrh igle... dok nam život curi poput vode između prstiju.

Predlažem također, budući da je Enes umro tokom održavanja Pozorišnih igara Bosne i Hercegovine, čijem je obnavljanju i sam pridonio, da se u okviru pratećih diskusija, možda upravo 11. juna, organizira jedna panel diskusija o jajačkom spomeničkom blagu, zapravo o univerzalnoj životnoj poruci koje ono, nijemo ali i rječito, odašilje svakom otvorenom ljudskom duhu kakav je bio Enes Milak.

Enes je naime vjerovao u znanje, vjerovao je, tako je i živio, da se samo znanjem mogu kreirati bolji svijet i bolji ljudi u tom svijetu. Naše posvemašnje neznanje, pored svih ostalih, naš je najveći smrtni neprijatelj i dok vlastito neznanje ne zamijenimo znanjem neće nam biti bolje. Ostat ćemo taocima vlastitih kompleksa i transgeneracijskih trauma uvjereni da se naše bolje ostvaruje tako što će komšiji crknuti krava.

Na Enesa Milaka se može savršeno primijeniti hadis koji prenosi Ebu Hurejre, prema kojemu je Poslanik

rekao: “Kada čovjek umre, prekidaju se njegova djela, osim u tri slučaja: trajna sadaka, znanje kojim se (iza njega) koristi i dobro odgojeno dijete koje mu dovu čini.” Iza Enesa ostaje sve to, na nama je da to ne predamo zaboravu. To je zapravo jedino što možemo učiniti za čovjeka čiji je zemni život okončan.

Ne rađa se i ne umire Enes Milak svaki dan. Volio bih da sa ove komemoracije pođemo na Enesovu dženzazu s mišlju da smo ne samo izgubili jedno dobro i krotko ljudsko stvorenje, nego i sa sviješću da iza Enesa Milaka ostaju samo lijepa, plemenita sjećanja vrednija od mnogo čega drugoga. Njeguimo zato to sjećanje, ako ništa drugo onda zbog sebe samih, sa

lijepim sjećanjima i život biva ljepši. Analizirajmo samo jedan naš dan: uvjerit ćemo se da su u svim našim razgovorima uvijek prisutna sjećanja. Svako naše jučer sadržano je u svakom našem danas i sutra. Čovjek pamti, čovjek i zlopamti, pamtiti Enesa Milaka znači i liječenje od zlopamćenja.

Dragi moj i naš druže: neka Ti je laka ova naša jajačka i bosanska zemlja kojom si hodio čineći samo dobra djela, neka Ti je slava i hvala, neka Ti je, kako to kaže pjesma, rahmet veliki.

(Govor održan na komemoraciji dr. Enesu Milaku u Muzeju Drugog zajsjedanja AVNOJ-a u Jajcu 11. VI 2014.)

Dubravko Lovrenović

Adrese autora / Author Addresses

Aida Bičakčić, dipl. hist. umjetnosti
 Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih
 spomenika
 Obala Kulina bana 1
 BA - 71 000 Sarajevo
 Aida.Bicakcic@kons.gov.ba

Mr. Mirzah Fočo
 Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih
 spomenika
 Obala Kulina bana 1
 BA - 71 000 Sarajevo
 mirzahfoco@yahoo.com

Zijad Halilović, dipl. historičar
 Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih
 spomenika
 Obala Kulina bana 1
 BA - 71 000 Sarajevo
 zijad.halilovic@kons.gov.ba

Marko Katić, dipl. ist. umjetnosti
 BA – 78 000 Banja Luka
 Vojvode Dobrnjca 50
 SR - 11 000 Beograd
 aspazije@gmail.com

Prof. dr. Dubravko Lovrenović
 Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih
 spomenika
 Obala Kulina bana 1
 BA - 71 000 Sarajevo
 dulov@bih.net.ba

Mr. Lidija Fekeža-Martinović
 Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
 Zmaja od Bosne 3
 BA - 71 000 Sarajevo

jurlid@lol.ba
 Ferhad Mulabegović, dipl. ing. arh.
 Urbing d.o.o. Sarajevo
 Vrazova 12/1
 BA – 71 000 Sarajevo
 fer_had@hotmail.com

Hazim Numanagić, dipl. orjentalist, kaligraf
 SOR Husni Hatt
 Despića 3
 BA – 71 000 Sarajevo
 husnihatt@gmail.com

Maja Soldo, MA
 Vinogradska 32
 BA - 88220 Široki Brijeg
 majasoldo@gmail.com

Mr. Esad Vesković
 Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
 Zmaja od Bosne 3
 BA - 71 000 Sarajevo
 esad-veskovic@hotmail.com

Mr. Mirela Milićević Šečić
 Federalno ministarstvo kulture i sporta
 Sektor za kulturno-historijsko naslijeđe i kulturu
 Obala Maka Dizdara 2
 BA - 71 000 Sarajevo
 Mirela.Secic@fmks.gov.ba

Doc. dr. Aida Idrizbegović Zgonić
 Univerzitet u Sarajevu
 Arhitektonski fakultet
 Patriotske lige 30
 BA - 71 000 Sarajevo
 aidaiz@af.unsa.ba

**Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa
nstitute of the Protection of Monuments belonging Federal Ministry of Culture and Sport**

Mr. Lamija Abdijević, dipl. ing. arh.
Stručni savjetnik, Odjeljenje za operativno-
tehničku zaštitu
Obala Maka Dizdara 2
BA – 71 000 Sarajevo
lamija.abdijevic@fmks.gov.ba

Azer Aličić, dipl. ing. arh.
Pomoćnik direktora, Odjeljenje za operativno-
tehničku zaštitu
Obala Maka Dizdara 2
BA – 71 000 Sarajevo
azeralicic@yahoo.com

Alma Ferizbegović, dipl.ing.arh.
Pomoćnik direktora, Odjeljenje za informaciono-
dokumentacione i opšte poslove
Obala Maka Dizdara 2
BA – 71 000 Sarajevo
Alma.Ferizbegovic@fmks.gov.ba

Amra Hadžihasanović, prof. likovne kulture
Stručni savjetnik, Odjeljenje za
naučnoistraživački rad
Obala Maka Dizdara 2
BA – 71 000 Sarajevo
amra.hadzihasanovic@fmks.gov.ba

Lidija Mičić, dipl. ing. arh.
Direktorica Zavoda
Obala Maka Dizdara 2
BA – 71 000 Sarajevo
lidija.micic@fmks.gov.ba

Nurudin Pušilo, dipl. ing. arh.
Pomoćnik direktora, Odjeljenje za
naučnoistraživački rad
Obala Maka Dizdara 2
BA – 71 000 Sarajevo
umiren14@gmail.com

Robert Stergar, dipl. ing. arh.
Stručni savjetnik, Odjeljenje za operativno-
tehničku zaštitu
Obala Maka Dizdara 2
BA – 71 000 Sarajevo
robert.stergar@gmail.com

Dženana Šaran, dipl. ing. arh.
Stručni savjetnik, Odjeljenje za operativno-
tehničku zaštitu
Obala Maka Dizdara 2
BA – 71 000 Sarajevo
dzana.saran@hotmail.com

Irma Skender, dipl. hist. umjetnosti
volonter- pripravnik
Obala Maka Dizdara 2
BA – 71 000 Sarajevo
irmasken@gmail.com
irmaskender@hotmail.com

